کشف الباری

عما فی

صحیح البخاری

تصنیف

حضرت مولانا سلیم اللہ خان

صدر وفاق المدارس العربیہ

مترجمان

مولانا شاہ فیصل [illegible]

و حاجی عبد الرحیم [illegible]

کشف الباری

عما فی

صحیح البخاری

علماء دیوبند کے علوم کا پاسبان
دینی وعلمی کتابوں کا عظیم مرکز ٹیلیگرام چینل
حنفی کتب خانہ محمد معاذ خان
درس نظامی کیلئے ایک مفید ترین
ٹیلیگرام چینل

تالیف ← صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث
جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب الوضوء

جلد ⑯

خصوصیات

- ← داحادیثو تخریج
- ← د تعلیقات بخاری تخریج
- ← داسماء الرجال مختصر تعارف
- ← د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحوی حل
- ← ماقبل باب سره د ربط پوره تحقیق
- ← دشرحی دهري خبري لاندې په حاشیه کښې حواله
- ← د ترجمة الباب مقصد بیانولو کښې پوره تحقیق
- ← د مختلفو مذاهبو تحقیقی بیان اوبیا د مذهب حنفی ترجیح
- ← د حدیث اطراف خودل

خورونکی: ← فیصل کتب خانه محله جنگی پیښور
موبائل:- ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ..... ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

دکتاب نوم:- کشف الباری عما فی صحیح البخاری

شارح:- صدروفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعه فاروقیه کراچۍ

د ملاویدو پتې: د فیصل کتب خانه پېښور څخه علاوه

- رحیمی کتب خانه خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- اسلامی کتب خانه خوست--
- دیوبند کتب خانه خوست-- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- روغانیول کتب خانه جلال آباد
- دعوت کتب خانه جلال آباد --۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- رشیدیه جدید کتب خانه کابل
- انتشارات نعمانیه کابل
- انتشارات علامه تفتازانی کابل۰۷۷۷۴۹۰۵۰۰--
- قدرت کتب خانه کابل --
- واحدی کتب خانه خوست
- صداقت کتب خانه کابل-- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- مکتبة القرآن والسنة کابل
- مکتبه صدیقیه غزنی
- مکتبه فریدیه خوست
- مسلم کتب خانه جلال اباد --۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- غزنوی کتب خانه غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خورونکی: ← فیصل کتب خانه محله جنګی پېښور

موبائل:- ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ .....۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

فهرست مضامین

شمیره	مضمون	صفحه

عرض مرتب ۲۵
یو وضاحت ۲۶

④ کتاب الوضوء

ترتیب کتب : ۲۷
د نسخو اختلاف : ۲۷
د لفظ ﴿ وضوء ﴾ تحقیق : ۲۸

① بَاب مَا جَاءَ فِي الْوُضُوءِ

په شروع کښ د آیت مبارکه راوړلو وجه : ۲۹
د آیت کریمه جامعیت ۲۹
د آیت کریمه په مفهوم کښ د علماء کرامو اختلاف : ۳۰
اودس لره واجبونکي څه څیز دي؟ ۳۴
د آیت کریمه نه په اودس کښ د اشتراط نیت استنباط ۳۵
د اشتراط نیت فی الوضوء په سلسله کښ د قاضی ابن العربی رحمه الله تقریر : ۳۶
د قاضی ابن العربي د تقریر مناقشه ۳۷
قوله: فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ: ۳۷
د غسل په شرعی معنی کښ د علماء کرامو اختلاف : ۳۷
د مالکیانو دلائل او د هغې تضعیف : ۳۷
قوله: وُجُوهَكُمْ: ۳۹
د وجه تحدید : ۳۹
قوله: وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ: ۳۹
مرافق ۳۹
څنګل به وینځلي شي یا نه ؟ ۳۹
د ظاهریه وغیره دلیل : ۴۰
د جمهور د طرف نه د دې جواب : ۴۰
قوله: وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ: ۴۴
د مسح لغوی او اصطلاحی معنی : ۴۴
د سر په مسح کښ فرض مقدار څه دي؟ : ۴۴
د امام شافعی رحمه الله اقوال : ۴۴
د امام احمد بن حنبل رحمه الله اقوال : ۴۴

شمیره	مضمون	صفحه

د امام مالک رحمه الله اقوال ۴۵
د امام ابو حنیفه رحمه الله اقوال ۴۵
کعب څه ته وئیلي شی؟ ۴۵
د کعب په باره کښ د شیعه گانو اختلاف او د هغي تردید ۴۵
آیا د امام محمد رحمه الله په نزد د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لوړ هډوکي دي؟ ۴۸
خپي به وینځلي شی که مسح به پرې کولې شی؟ د علماء کرامو د مذهب تنقیح ۴۸
اودس چرته فرض شوي دي؟ ۵۰
آیا د وخت د داخلیدو نه مخکښ اودس صحیح دي؟ ۵۲
قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللّٰهِ وَبَيَّنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرْضَ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَثَلَاثًا: ۵۳
د ذکر شوي عبارت غرض ۵۳
امر د تکرار تقاضه کوی یا نه؟ ۵۴
قوله: وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ: ۵۴
د اودس اندامونو لره د درې کرتو نه زیات وینځلو حکم ۵۶
د احنافو په نزد د زیادة علی الثلاث حکم څه دي؟ ۵۶
قوله: وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِسْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۵۷
اسراف فی الماء ۵۷
د اودس په اندامونو کښ د تثلیث فی الغسل حکم ۵۸
آیا تثلیث سنت نه دي؟ ۵۸

② بَابٌ لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طُهُورٍ

د مخکښ باب سره مناسبت ۵۹
د ترجمة الباب مقصد ۵۹
د حدیث شریف نه د ترجمة الباب انعقاد ۵۹
﴿لا تقبل صلاة بغیر طهور﴾ ۵۹
دلته اختلاف دا دي چه د قبول حقیقی معنی څه ده؟ ۶۱
قوله: بغیر طهور: ۶۱
رجال الحدیث ۶۲
① اسحاق بن ابراهیم حنظلی ۶۲
② عبد الرزاق ۶۲
③ معمر ۶۲
④ همام بن منبه ۶۳

شمیره	مضمون	صفحه
	⑤ سیدنا ابو هریره رضی الله عنه	۲۳
	قوله: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُقْبَلُ صَلَاةُ مَنْ أَحْدَثَ حَتّٰى يَتَوَضَّأَ:	۲۳
	د جنازې د مانځه دپاره طهارت	۲۳
	د سجده تلاوت دپاره طهارت	۲۴
	قوله: قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضْرَمَوْتَ:	۲۶
	قوله: حضرموت:	۲۶
	قوله: مَا الْحَدَثُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ:	۲۶
	قوله: قَالَ فُسَاءٌ أَوْ ضُرَاطٌ:	۲۷
	③ بَابُ فَضْلِ الْوُضُوءِ وَالْغُرُّ الْمُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ	
	د مخکښ باب سره مناسبت	۲۸
	د ترجمة الباب مقصد	۲۸
	رجال الحدیث	۲۹
	① یحیی بن بکیر	۲۹
	② اللیث	۲۹
	③ خالد	۲۹
	④ سعید بن ابی هلال	۷۰
	⑤ نعیم المجمر	۷۳
	⑥ سیدنا ابو هریره رضی الله عنه	۷۴
	قوله: رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ:	۷۴
	قوله: فَتَوَضَّأَ:	۷۴
	په مسجد کښې اودس کول	۷۵
	حاصل مذاهب	۷۷
	د سیدنا ابو هریره رضی الله عنه د عمل توجیه	۷۷
	قوله: فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:	۷۸
	دلته امت اجابت مراد دې یا امت دعوت؟	۷۸
	قوله: غُرًّا مُحَجَّلِينَ:	۷۸
	د لفظ ﴿ غر ﴾ تحقیق	۷۸
	قوله: مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ:	۷۹
	آیا اودس د دې امت د خصوصیات نه دې؟	۷۹
	یو اشکال او د هغې جواب	۸۰

شمیره	مضمون	صفحه

د غره او تحجیل صفت به هر مومن ته حاصلیږی او که په دې کښې څه تخصیص شته؟ ٨٠
آیا په تندی باندې نخښه د سجدې د وجې نه نهٔ ده؟ ٨١
قوله: فمن استطاع منکم ان یطیل غرته فلیفعل: ٨٢
د اطاله غرة وتحجیل حکم: ٨٢
څومره مقدار اطاله مستحب ده؟ ٨٢
د ترجمة الباب سره مطابقت: ٨٧

④ باب لَا یَتَوَضَّأُ مِنَ الشَّكِّ حَتّٰی یَسْتَیْقِنَ

د مخکښې باب سره مناسبت: ٨٧
مقصد د ترجمة الباب: ٨٧
د شك د وجې نه د اودس حکم: ٨٨
رجال الحدیث ٨٩
① علی: ٨٩
② سفیان: ٨٩
③ الزهری: ٨٩
④ سعید بن المسیب: ٨٩
⑤ عباد بن تمیم: ٨٩
⑥ عمه ٩١
یو بله تنبیه: ٩٣
قوله: أَنَّهُ شَكَا إِلَى رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلُ الَّذِي يُخَيَّلُ إِلَيْهِ: ٩٤
قوله: الرجل: ٩٥
قوله: یخیل: ٩٥
قوله: یجد الشئ: ٩٥
قوله: فی الصلاة: ٩٥
قوله: فَقَالَ لَا يَنْفَتِلْ أَوْ لَا يَنْصَرِفْ حَتّٰى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: ٩٦
قوله: حَتّٰى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: ٩٦
د حدیث الباب نه د جمهورو استدلال او د امام مالك رحمه الله تاویل ٩٦
د امام مالك رحمه الله د تاویل جواب ٩٧

⑤ بَاب: التَّخْفِيفِ فِي الْوُضُوءِ

د باب سابق سره مناسبت: ٩٧
د ترجمة الباب مقصد: ٩٧

شمیره	مضمون	صفحه

رجال الحدیث ۹۸
① علی بن عبد الله : ۹۸
② سفیان : ۹۸
③ عمرو ۹۸
④ کریب ۹۸
⑤ ابن عباس رضی الله عنهما ۱۰۰
قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ صَلَّى وَرُبَّمَا قَالَ اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ قَامَ فَصَلَّى: ۱۰۰
قوله: ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عَمْرٍو عَنْ كُرَيْبٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: ۱۰۰
قوله: قَالَ بِتُّ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ لَيْلَةً: ۱۰۰
قوله: فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ: ۱۰۱
قوله: فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۱۰۱
قوله: فَتَوَضَّأَ مِنْ شَنٍّ مُعَلَّقٍ وُضُوءًا خَفِيفًا: ۱۰۲
شَنّ ۱۰۲
قوله: يُخَفِّفُهُ عَمْرٌو وَيُقَلِّلُهُ: ۱۰۲
قوله: وَقَامَ يُصَلِّي: ۱۰۳
قوله: فَتَوَضَّأْتُ نَحْوًا مِمَّا تَوَضَّأَ: ۱۰۳
قوله: ثُمَّ جِئْتُ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ: ۱۰۳
قوله: وَرُبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ عَنْ شِمَالِهِ: ۱۰۴
قوله: فَحَوَّلَنِي فَجَعَلَنِي عَنْ يَمِينِهِ: ۱۰۴
قوله: ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ: ۱۰۴
قوله: اضْطَجَعَ فَنَامَ حَتَّى نَفَخَ: ۱۰۴
نفخ : ۱۰۴
قوله: ثُمَّ أَتَاهُ الْمُنَادِي فَآذَنَهُ بِالصَّلَاةِ: ۱۰۴
قوله: فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ: ۱۰۴
قوله: قُلْنَا لِعَمْرٍو إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامُ عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ: ۱۰۵
ایا د خوب په حالت کښې د زړه بیداری د رسول الله ﷺ خصوصیت دې او که د ټولو انبیاء کرام علیهم السلام دا حالت دې ؟ ۱۰۵
په لیلة التعریس کښې د مونځ د قضاء کیدو وجه ۱۰۶

شمیره	مضمون	صفحه
	قوله: قَالَ عَمْرٌو سَمِعْتُ عُبَيْدَ بْنَ عُمَيْرٍ يَقُولُ:	۱۰۷
	عبید بن عمیر:	۱۰۷
	قوله: رُؤْيَا الْأَنْبِيَاءِ وَحْيٌ:	۱۰۹
	د ذکر شوی حدیث تخریج:	۱۰۹
	⑥ بَاب: إِسْبَاغِ الْوُضُوءِ	
	د سابقه باب سره مناسبت:	۱۱۰
	د ترجمة الباب مقصد	۱۱۰
	د اسباغ معنی او قسمونه	۱۱۰
	د ذکر شوي تعلیق تخریج	۱۱۰
	د ذکر شوی تعلیق د ذکر کولو مقصد	۱۱۱
	رجال الحدیث	۱۱۲
	① عبدالله بن مسلمه:	۱۱۲
	② مالك:	۱۱۲
	③ موسی بن عقبه:	۱۱۳
	④ کریب مولی ابن عباس:	۱۱۴
	⑤ اسامة بن زید رضی الله عنهما:	۱۱۴
	قوله أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ:	۱۱۷
	قوله دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالشِّعْبِ نَزَلَ فَبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ...:	۱۱۷
	د توضاء ولم یسبغ الوضوء مطلب؟	۱۱۸
	قوله: فَقُلْتُ الصَّلَاةَ يَا رَسُولَ اللَّهِ:	۱۱۹
	قوله: فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ:	۱۱۹
	د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښې د مانځه حکم	۱۱۹
	قوله: فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمُزْدَلِفَةَ نَزَلَ فَتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ:	۱۲۰
	د تجدید وضوء حکم	۱۲۰
	د زمزم په اوبو سره د اودس او د غسل کولو حکم	۱۲۲
	قوله: ثُمَّ أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ:	۱۲۶
	قوله: ثُمَّ أَنَاخَ كُلُّ إِنْسَانٍ بَعِيرَهُ فِي مَنْزِلِهِ:	۱۲۷
	فصل بین الصلاتین المجموعتین قاطع جمع دي یا نه دي؟	۱۲۷
	قوله: ثُمَّ أُقِيمَتِ الْعِشَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا:	۱۲۹

شمیره	مضمون	صفحه

⑦ باب: غَسْلِ الْوَجْهِ بِالْيَدَيْنِ مِنْ غَرْفَةٍ وَاحِدَةٍ

د سابقه باب سره مناسبت : ۱۲۹
د ترجمة الباب مقصد : ۱۲۹
رجال الحديث ۱۳۰
① محمد بن عبد الرحيم ۱۳۱
② ابو سلمه الخزاعی منصور بن سلمه : ۱۳۲
③ ابن بلال (سليمان بن بلال) : ۱۳۳
④ زيد بن اسلم ۱۳۳
⑤ عطاء بن يسار ۱۳۳
⑥ ابن عباس رضی الله عنهما ۱۳۳
قوله: أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَغَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَمَضْمَضَ بِهَا وَاسْتَنْشَقَ: ۱۳۳
قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَافَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَغَسَلَ بِهِمَا وَجْهَهُ: ۱۳۳
قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى: ۱۳۳
قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: ۱۳۴
آيا د سر د مسح دپاره نوي اوبه اخستل ضروری دی؟ ۱۳۴
قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلِهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا: ۱۳۶
د ابوداؤد د روايت توجيه ۱۳۷
قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً أُخْرَى فَغَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَعْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ ۱۳۸

⑧ بَابُ التَّسْمِيَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَعِنْدَ الْوِقَاعِ

په هر حال کښې او د جماع په وخت ﴿بسم الله﴾ لوستل ۱۳۸
د مخکښې باب سره مناسبت ۱۳۸
د ترجمة الباب مقصد ۱۴۱
د تسميه على الوضوء حکم : ۱۴۱
د قائيلين فرضيت دلائل او د هغې تجزيه ۱۴۲
د قائلين سنيت او استحباب موقف : ۱۴۹
د امام ابن الهمام رحمه الله موقف ۱۴۹
رجال الحديث ۱۵۰
① على بن عبد الله ۱۵۰
② جرير ۱۵۱
③ منصور ۱۵۱

شمیره	مضمون	صفحه
	④ سالم بن ابی الجعد :	۱۵۱
	⑤ کریب :	۱۵۲
	⑥ سیدنا عبد الله بن عباس رضی الله عنهما :	۱۵۲
	قوله: يَبْلُغُ النَّبِيَّ بِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۱۵۲
	قوله: قَالَ لَوْأَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ:	۱۵۳
	د دعا لوستلو وخت :	۱۵۳
	قوله: فَقُضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَمْ يَضُرَّهُ:	۱۵۴
	د لم یضره څه مطلب دي؟ :	۱۵۴
	فائده :	۱۵۵

⑨ باب: مَا يَقُولُ عِنْدَ الْخَلَاءِ

	قوله: خلاء:	۱۵۵
	د مخکښ باب سره مناسبت :	۱۵۵
	د ترجمة الباب مقصد :	۱۵۵
	رجال الحديث	۱۵۶
	① آدم :	۱۵۶
	② شعبة :	۱۵۶
	③ عبد العزيز بن صهيب:	۱۵۶
	④ سیدنا انس رضی الله عنه :	۱۵۶
	قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ:	۱۵۶
	دا دعا به کله لوستلې شی؟ :	۱۵۷
	د مجوزینو دلائل او د مانعینو جواب :	۱۵۸
	قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبُثِ وَالْخَبَائِثِ:	۱۵۸
	قوله: الخبث:	۱۵۸
	د (الخبث) او (الخبائث) نه څه مراد دي؟	۱۵۹
	فائده :	۱۶۰
	د ذکر شوي تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد :	۱۶۰
	د مذکوره متابعات او تعلیقات تخریج	۱۶۱
	① ابن عرعره عن شعبه :	۱۶۱
	② وقال غندر عن شعبه :	۱۶۱
	③ موسى عن حماد :	۱۶۱

شمیره	مضمون	صفحه

④ سعید بن زید ، حدثنا عبد العزیز : ۱۲۱
رجال الحدیث ۱۲۲
① محمد بن عرعره : ۱۲۲
② شعبة : ۱۲۲
③ غندر : ۱۲۲
④ موسی : ۱۲۲
⑤ حماد : ۱۲۲
یو اهم فائده : ۱۲۹
یو دبله فائده ۱۷۱
⑥ سعید بن زید ۱۷۱

⑩ بَاب وَضْعِ الْمَاءِ عِنْدَ الْخَلَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت : ۱۷۳
د ترجمة الباب مقصد : ۱۷۳
رجال الحدیث ۱۷۴
① عبد الله بن محمد : ۱۷۴
② هاشم بن القاسم : ۱۷۴
③ ورقاء : ۱۷۶
④ عبید الله بن ابی یزید : ۱۷۷
⑤ سیدنا عبد الله بن عباس رضی الله عنهما ۱۷۸
قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعْتُ لَهُ وَضُوءًا: ۱۷۸
قوله: قَالَ مَنْ وَضَعَ هَذَا: ۱۷۸
قوله: فَأُخْبِرَ: ۱۷۸
قوله: فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ: ۱۷۸

⑪ بَاب لَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ بِغَائِطٍ أَوْ بَوْلٍ إِلَّا عِنْدَ الْبِنَاءِ جِدَارٍ أَوْ نَحْوِهِ

د مخکښ باب سره مناسبت : ۱۷۸
د ترجمة الباب مقصد : ۱۷۸
په ترجمة الباب کښ د الا عند البناء استثناء : ۱۷۹
رجال الحدیث ۱۸۰
① ادم : ۱۸۰
② ابن ابی ذئب : ۱۸۰

شمیره	مضمون	صفحه

③ الزهری: ۱۸۰
④ عطاء بن یزید اللیثی: ۱۸۱
⑤ سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه: ۱۸۱
په ذکر شوي مسئله کښې د امام بخاری رحمه الله رجحان: ۱۸۳
مسئله استقبال واستدبار قبله: ۱۸۳
① المنع مطلقا: ۱۸۴
② الجواز مطلقا: ۱۸۴
③ التفرقة بین الصحاری والبنیان: ۱۸۴
④ عدم جواز الاستقبال مطلقا وجواز الاستدبار مطلقا: ۱۸۵
⑤ النهی للتنزیه: ۱۸۵
⑥ جواز الاستدبار فی البنیان فقط: ۱۸۵
⑦ التحریم مطلقا حتی فی القبلة المنسوخة: ۱۸۵
⑧ اختصاص التحریم باهل المدینة: ۱۸۶
د احنافو وغیره استدلال: ۱۸۶
د مجوزینو دلائل او د هغې جوابات: ۱۸۷
وقف: ۱۹۵
ضعف راوی: ۱۹۵
نکارت: ۱۹۶
انقطاع: ۱۹۶
نسخ: ۱۹۶
تنبیه ۱۹۷
قوله. قال رسول الله ﷺ اذا اتی احدکم الغائط، فلا یستقبل القبلة ولا یولها ظهره: ۱۹۸

⑫ بَابُ مَنْ تَبَرَّزَ عَلَى لَبِنَتَيْنِ

په دوه ښختو باندې د قضاء حاجت کولو حکم: ۱۹۹
د مخکښ باب سره مناسبت: ۱۹۹
د ترجمة الباب مقصد: ۱۹۹
رجال الحدیث: ۲۰۱
① عبد الله بن یوسف: ۲۰۱
② مالك: ۲۰۱
③ یحیی بن سعید: ۲۰۱

شمیره	مضمون	صفحه

④ محمد بن یحیی بن حبان ۲۰۱
⑤ واسع بن حبان ۲۰۲
⑥ عبد الله بن عمر ۲۰۴
قوله: عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: ۲۰۴
قوله: إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا بَيْتَ الْمَقْدِسِ: ۲۰۵
قوله: لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا: ۲۰۵
قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلًا بَيْتَ الْمَقْدِسِ لِحَاجَتِهِ: ۲۰۲
د ائمه ثلاثه استدلال او د احنافو جواب: ۲۰۷
قوله: وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَى أَوْرَاكِهِمْ؟: ۲۰۹
په مذکوره جمله او حدیث مرفوع کښې مناسبت: ۲۱۰
قوله: فَقُلْتُ لَا أَدْرِي وَاللّٰهِ: ۲۱۰
قوله: قَالَ مَالِكٌ يَعْنِي الَّذِي يُصَلِّي وَلَا يَرْتَفِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَاصِقٌ بِالْأَرْضِ: ۲۱۰

⑬ بَابُ خُرُوجِ النِّسَاءِ إِلَى الْبَرَازِ

د لفظ براز تحقیق: ۲۱۱
د مخکښې باب سره مناسبت: ۲۱۱
د ترجمة الباب مقصد: ۲۱۲
رجال الحدیث ۲۱۳
① یحیی بن بکیر: ۲۱۳
② اللیث بن سعد: ۲۱۳
③ عقیل: ۲۱۳
④ ابن شهاب ۲۱۳
⑤ عروة ۲۱۳
⑥ عائشه ۲۱۴
قوله: أَنَّ أَزْوَاجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَّ يَخْرُجْنَ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَرَّزْنَ إِلَى الْمَنَاصِعِ...: ۲۱۴
د مناصع، صعید او افیح لغوی تحقیق: ۲۱۴
قوله: وهو صعید افیح: ۲۱۴
قوله: فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْجُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ: ۲۱۵
قوله: فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجُ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً...: ۲۱۵

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: فَنَادَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْنَاكِ يَا سَوْدَةُ حِرْصًا عَلَى أَنْ يَنْزِلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ اللّٰهُ آيَةَ الْحِجَابِ: ۲۱۵
قوله: فَأَنْزَلَ اللّٰهُ آيَةَ الْحِجَابِ: ۲۱۵
د آیت حجاب نه کوم آیت کریمه مراد دی: ۲۱۵
د سیده سودة رضی الله عنها واقعه د حجاب د نزول نه مخکښ شوې وه یا روستو؟: ۲۱۶
رجال الحدیث ۲۱۸
① زکریا: ۲۱۸
② ابو اسامة: ۲۲۱
③ هشام بن عروه: ۲۲۱
④ عروة: ۲۲۱
⑤ عائشة: ۲۲۲
قوله: قَدْ أُذِنَ أَنْ تَخْرُجْنَ فِي حَاجَتِكُنَّ: ۲۲۲
د احادیثو نه مستنبط څو فوائد ۲۲۲
قوله: قال هشام: یعنی البراز: ۲۲۳

⑭ بَابُ التَّبَرُّزِ فِي الْبُيُوتِ

د مخکښ باب سره مناسبت: ۲۲۳
د ترجمة الباب مقصد ۲۲۳
رجال الحدیث ۲۲۵
① ابراهیم بن المنذر: ۲۲۵
② انس بن عیاض: ۲۲۵
③ عبید الله: ۲۲۶
④ محمد بن یحیی بن حبان: ۲۲۸
⑤ واسع بن حبان: ۲۲۸
⑥ عبد الله بن عمر رضی الله عنهما: ۲۲۸
قوله: ارْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِ بَيْتِ حَفْصَةَ لِبَعْضِ حَاجَتِي فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.....: ۲۲۹
رجال الحدیث ۲۲۹
① یعقوب بن ابراهیم ۲۲۹
② یزید بن هارون: ۲۲۹
③ یحیی: ۲۳۲
④ محمد بن یحیی بن حبان: ۲۳۳

شمیره	مضمون	صفحه

⑤ واسع بن حبان ۲۳۳
⑥ عبد الله بن عمر ۲۳۳
قوله: لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِ بَيْتِنَا: ۲۳۳
قوله فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ: ۲۳۳

⑮ بَابُ الِاسْتِنْجَاءِ بِالْمَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت: ۲۳۳
د ترجمة الباب مقصد: ۲۳۳
د استنجاء بالماء په حکم کښ د علماء کرامو اختلاف: ۲۳۴
د جمهور علماء کرامو دلائل: ۲۳۵
د منکرینو د دلائلو جائزه: ۲۳۷
د اوبو او کانړو جمع کولو حکم: ۲۳۹
رجال الحديث ۲۴۰
① ابو الوليد هشام بن عبد الملك: ۲۴۰
② شعبة ۲۴۰
③ ابو معاذ عطاء بن ابی میمونه: ۲۴۰
④ سیدنا انس رضی الله عنه: ۲۴۱
قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجِيءُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعَنَا إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ: ۲۴۱
قوله: يعني يستنجي به: ۲۴۳

⑯ بَابُ مَنْ حَمَلَ مَعَهُ الْمَاءَ لِطَهُورِهِ

د مخکښ باب سره مناسبت: ۲۴۴
د ترجمة الباب مقصد: ۲۴۴
قوله: وَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: ۲۴۵
سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه: ۲۴۵
قوله: أَلَيْسَ فِيكُمْ صَاحِبُ النَّعْلَيْنِ وَالطَّهُورِ وَالْوِسَادِ؟: ۲۴۷
رجال الحديث ۲۴۸
① سليمان بن حرب: ۲۴۸
② شعبه: ۲۴۸
③ سیدنا ابو معاذ عطاء بن ابی میمونه ۲۴۸
④ سیدنا انس رضی الله عنه ۲۴۸
قوله: كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مِنَّا مَعَنَا إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ: ۲۴۸

شمیره	مضمون	صفحه

⑰ بَاب حَمْلِ الْعَنَزَةِ مَعَ الْمَاءِ فِي الاِسْتِنْجَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت ۲۴۹
مقصد د ترجمة الباب ۲۴۹
د لفظ "عنزة" تحقیق ۲۴۹
رجال الحدیث ۲۵۰
① محمد بن بشار ۲۵۰
② محمد بن جعفر ۲۵۰
③ شعبه ۲۵۰
④ عطاء بن ابی میمونه ۲۵۰
⑤ سیدنا انس بن مالك رضی الله عنه ۲۵۰
قوله: كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِدَاوَةً مِنْ مَاءٍ وَعَنَزَةً يَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ ۲۵۰
د نیزې اخستلو حکمتونه ۲۵۰
قوله: تَابَعَهُ النَّضْرُ وَشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ ۲۵۱
د دوارو متابعتونو تخریج ۲۵۱
نضر بن شمیل ۲۵۲
شاذان ۲۵۳
قوله: الْعَنَزَةُ عَصًا عَلَيْهِ زُجٌّ ۲۵۴

⑱ بَاب النَّهْيِ عَنِ الاِسْتِنْجَاءِ بِالْيَمِينِ

د مخکښ باب سره مناسبت ۲۵۴
د ترجمة الباب مقصد ۲۵۴
د امام بخاری رحمه الله تعبیر ۲۵۴
د استنجاء بالیمین په باره کښ د فقهاء کرامو مذاهب ۲۵۴
په ښی لاس باندې استنجاء کولو سره به استنجاء کیږی یا نه؟ ۲۵۵
رجال الحدیث ۲۵۶
① معاذ بن فضاله ۲۵۶
② هشام ۲۵۷
③ یحیٰ بن ابی کثیر ۲۵۷
④ عبدالله بن ابی قتادة ۲۵۷
⑤ ابیه (سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه) ۲۵۷

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ: ۲۵۹
د دوه روایتونو ترمینځه تعارض او د هغې دفعیه : ۲۵۹
په یوه ساه باندې د څکلو حکم : ۲۶۰
قوله: وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمَسَّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ: ۲۶۱
د مس الذکر بالیمین حکم ۲۶۱
قوله: وَلَا يَتَمَسَّحْ بِيَمِينِهِ: ۲۶۱
د استنجاء فی البول طریقه : ۲۶۱
د امام خطابی رحمه الله اشکال او د هغې جواب! ۲۶۲

⑲ بَابُ لَا يُمْسِكُ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ إِذَا بَالَ

د تیر باب سره مناسبت : ۲۶۳
د ترجمة الباب مقصد : ۲۶۳
رجال الحدیث ۲۶۴
① محمد بن یوسف : ۲۶۴
② الاوزاعی : ۲۶۴
③ یحیی بن ابی کثیر : ۲۶۴
④ عبد الله بن ابی قتاده رحمه الله : ۲۶۴
⑤ سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه : ۲۶۴
قوله: عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ: ۲۶۴
قوله: إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ: ۲۶۵
قوله: وَلَا يَسْتَنْجِي بِيَمِينِهِ: ۲۶۵
قوله: وَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ: ۲۶۵
د دې جملې د ماقبل جملو سره مناسبت : ۲۶۵

⑳ بَابُ الِاسْتِنْجَاءِ بِالْحِجَارَةِ

د مخکښ باب سره مناسبت : ۲۶۶
د ترجمة الباب مقصد : ۲۶۶
رجال الحدیث ۲۶۷
① احمد بن محمد المکی : ۲۶۷
② عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو المکی : ۲۶۸
③ عن جده ۲۶۸
④ حضرت ابوهریره رضی الله عنه: ۲۶۹

شمیره	مضمون	صفحه
	قوله: اتَّبَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَفِتُ:	۲۶۹
	قوله: فَدَنَوْتُ مِنْهُ:	۲۷۰
	قوله: فَقَالَ ابْغِنِي أَحْجَارًا:	۲۷۰
	قوله: أَسْتَنْفِضُ بِهَا:	۲۷۰
	قوله: أَوْ نَحْوَهُ:	۲۷۰
	قوله: وَلَا تَأْتِنِي بِعَظْمٍ وَلَا رَوْثٍ:	۲۷۱
	صرف به کانړی سره استنجاء کولې شی یا هر نجاست لرې کونکی باندې استنجاء صحیح ده؟	۲۷۲
	په کومو خیزونو سره چه استنجاء جائز نه ده د هغې علت	۲۷۳
	د عظم او روث د جناتو د خوراك کیدو تحقیق	۲۷۳
	د مسلم شریف اود ترمذی شریف د روایت تعارض اود هغې دفعیه	۲۷۴
	په ممنوع خیزونو باندې د استنجاء حکم	۲۷۷
	قوله: فَأَتَيْتُهُ بِأَحْجَارٍ بِطَرَفِ ثِيَابِي فَوَضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ:	۲۷۷
	قوله: فَلَمَّا قَضَى أَتْبَعَهُ بِهِنَّ:	۲۷۷
	بَابُ لَا يُسْتَنْجَى بِرَوْثٍ	
	د مخکښ باب سره مناسبت	۲۷۷
	مقصد ترجمة الباب	۲۷۸
	رجال الحدیث	۲۷۸
	① ابو نعیم	۲۷۸
	② زهیر	۲۷۸
	③ ابی اسحاق	۲۷۸
	④ عبد الرحمن بن الاسود	۲۷۸
	⑤ ابیه	۲۸۰
	⑥ عبد الله	۲۸۰
	قوله: لیس ابوعبیدة ذکره، ولکن عبد الرحمن بن الاسود عن ابیه:	۲۸۰
	اول اعتراض	۲۸۱
	قوله: أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللّٰهِ يَقُولُ أَتَى النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَائِطَ:	۲۸۲
	قوله: فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْتَمَسْتُ الثَّالِثَ فَلَمْ أَجِدْهُ:	۲۸۲
	قوله: فلم اجده:	۲۸۲
	قوله: فَأَخَذْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا:	۲۸۲
	قوله: فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَأَلْقَى الرَّوْثَةَ:	۲۸۷

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: وقال هذا رکس: ۲۸۷
د استنجاء دپاره څومره (کانړی) لوتې اخستل پکار دی!: ۲۸۸
د قائلین ایجاب تثلیث دلائل: ۲۸۹
د فریق مخالف دلائل: ۲۹۰
قوله: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ يُوسُفَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ: ۲۹۵
د دې متابعت د ذکر کولو مقصد: ۲۹۵
رجال الحدیث ۲۹۵
① ابراهیم بن یوسف: ۲۹۵
② ابیه ۲۹۶
③ ابو اسحاق ۲۹۷
④ عبدالرحمن: ۲۹۷

㉑ بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً

د مخکنې باب سره مناسبت: ۲۹۷
د ترجمة الباب مقصد: ۲۹۷
رجال الحدیث ۲۹۸
① محمد بن یوسف: ۲۹۸
② سفیان: ۲۹۹
③ زید بن اسلم: ۲۹۹
④ عطاء بن یسار: ۲۹۹
⑤ ابن عباس ۲۹۹
قوله: قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً: ۲۹۹
قوله: مرة مرة: ۳۰۰

㉒ بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ

مقصود ترجمه: ۳۰۰
رجال الحدیث ۳۰۰
① حسین بن عیسیٰ: ۳۰۰
② یونس بن محمد: ۳۰۱
③ فلیح بن سلیمان: ۳۰۲
④ عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم: ۳۰۲
⑤ عباد بن تمیم ۳۰۳

شمیره	مضمون	صفحه

⑥ عبد الله بن زید رضی الله عنه : ۳۰۳
عبد الله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم : ۳۰۴
قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ: ۳۰۴
په اودس کښ د تثلیث غسل حیثیت! ۳۰۴
د ترجمة الباب په ثبوت باندې اشکال او د هغې جواب : ۳۰۵

㉓ بَابُ الْوُضُوءِ ثَلَاثًا ثَلَاثًا

د ترجمة سابقه سره مناسبت او د ترجمه مقصد : ۳۰۶
رجال الحدیث ۳۰۷
① عبد العزیز بن عبد الله الاویسی : ۳۰۷
② ابراهیم بن سعد : ۳۰۷
③ ابن شهاب : ۳۰۷
④ عطاء بن یزید : ۳۰۷
⑤ حمران مولی عثمان : ۳۰۸
⑥ عثمان رضی الله عنه : ۳۰۹
عبادت : ۳۱۱
شهادت : ۳۱۲
خلافت او د خلافت موده : ۳۱۲
فضائل او مناقب : ۳۱۲
د روایاتو تعداد : ۳۱۳
د اودس په سلسله کښ د امام بخاری رحمه الله ترتیب : ۳۱۳
د ائمه مجتهدین په نزد د تثلیث غسل حیثیت : ۳۱۴
قوله: أَنَّهُ رَأَى عُثْمَانَ بْنَ عَفَّانَ دَعَا بِإِنَاءٍ فَأَفْرَغَ عَلَى كَفَّيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ فَغَسَلَهُمَا ثُمَّ أَدْخَلَ يَمِينَهُ: ۳۱۴
قوله: ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثَلَاثَ مِرَارٍ: ۳۱۵
د مضمضه او استنشاق په غسل وجه باندې د تقدیم حکمت! ۳۱۵
قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: ۳۱۵
مسح به یو کرت کولې شی یا متعدد کرته! ۳۱۵
قوله: ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ: ۳۱۶
قوله: ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ نَحْوَ وُضُوئِي هٰذَا: ۳۱۶
قوله: ثُمَّ صَلَّى رَكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ: ۳۱۷
د حدیث نفس نه څه مراد دې؟ ۳۱۷

شمیره	مضمون	صفحه

ایا په دې حدیث کښې د حدیث دنیوی سره سره حدیث دینی هم داخل دی؟ ۳۱۸
قوله: غُفِرَلَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ: ۳۱۹
د دوه احادیثو ترمینځه تعارض او د هغې دفعیه: ۳۲۰
د یو اشکال دفعه کول: ۳۲۱
رجال الحدیث ۳۲۲
① ابراهیم: ۳۲۲
② صالح بن کیسان: ۳۲۲
③ ابن شهاب: ۳۲۲
④ عروه: ۳۲۲
⑤ حمران ۳۲۲
قوله: وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ: ۳۲۲
قوله: قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَلَكِنْ عُرْوَةُ يُحَدِّثُ عَنْ حُمْرَانَ: ۳۲۳
قوله: فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُثْمَانُ قَالَ أَلَا أُحَدِّثُكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةٌ مَا حَدَّثْتُكُمُوهُ: ۳۲۳
قوله: ويصلي الصلاة: ۳۲۴
قوله: إِلَّا غُفِرَلَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ: ۳۲۵
قوله: حَتَّى يُصَلِّيَهَا: ۳۲۵
قوله: قَالَ عُرْوَةُ الآيَةَ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ: ۳۲۶

㉔ بَابُ الِاسْتِنْثَارِ فِي الْوُضُوءِ

د مخکښې باب سره مناسبت: ۳۲۶
د استنثار لغوی او اصطلاحی تحقیق: ۳۲۶
مؤلف د استنشاق باب ولې منعقد نه کړو؟ ۳۲۷
استنثار لره په مضمضه باندې د مقدم کولو وجه: ۳۲۷
رجال الحدیث ۳۳۰
① عبدان ۳۳۰
② عبدالله ۳۳۰
③ یونس: ۳۳۰
④ الزهری: ۳۳۰
⑤ ابو ادریس: ۳۳۱
⑥ سیدنا ابوهریره رضی الله عنه: ۳۳۱
قوله: عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ: ۳۳۱

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ: ۳۳۲

㉕ باب الِاسْتِجْمَارِ وِتْرًا

د مخکښ باب سره مناسبت: ۳۳۲
د ترجمة الباب د بې ترتیبه ذکر کولو اشکال او د هغې جواب: ۳۳۲
رجال الحدیث ۳۳۴
① عبدالله بن یوسف: ۳۳۴
② مالك: ۳۳۴
③ ابو الزناد: ۳۳۵
④ الاعرج: ۳۳۵
⑤ سیدنا ابوهریره رضي الله عنه: ۳۳۵
قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثُمَّ لِيَنْثُرْ: ۳۳۵
قوله: وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ: ۳۳۵
په استنجاء کښې د ائمه کرامو اختلاف ۳۳۵
د استجمار دویمه معنی: ۳۳۶
آیا د دې حدیث نه په عدم وجوب استنجاء باندې استدلال کیدې شی؟: ۳۳۷
قوله: فَلْيَغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يُدْخِلَهَا فِي وَضُوئِهِ: ۳۳۹
د اودس په اوبو کښې لاس ذ وینځلو نه مخکښې د داخلولو حکم: ۳۳۹
بغیر د وینځلو نه د لاس داخلولو په صورت کښې د اوبو حکم: ۳۴۰
آیا ذ شپې او د ورځې په خوب کښې به فرق کولې شی؟: ۳۴۰
قوله: فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ۳۴۱
قوله: این باتت یده: ۳۴۱
مصادر و مراجع ۳۴۳

فهرس اسماء المترجم لهم فی المجلد الخامس من کشف الباری علی ترتیب حروف الهجاء

شمیره	مضمون	صفحه

(۱) ابراهیم بن یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبیعی الکوفی .....
(۲) ابوایوب الانصاري خالد بن زید بن کلیب الانصاري النجاري الخزرجی رضی الله عنه .....
(۳) ابوالدرداء عویمر\ عامر بن مالك رضی الله عنه .....
○ ابورشدین (انظر: کریب بن ابی مسلم) .....
(۴) ابوسلمه الخزاعی (منصور بن سلمة) .....
○ ابوسلمة (انظر: حماد بن سلمة بن دینار) .....
(۵) ابوقتادة: الحارث بن ربعی رضی الله عنه .....
(۶) ابومعاذ عطاء بن ابی میمونة منیع البصري .....
○ ابوالنضر البغدادي (انظر: هاشم بن القاسم) .....
(۷) احمد بن محمد بن الولید بن عقبة الازرقی المکی ابوالولید\ ابومحمد .....
(۸) اسامة بن زید بن حارثه بن شراحیل الکلبی رضی الله عنه .....
○ اسود بن عامر الشامی (انظر: شاذان) .....
(۹) انس بن عیاض بن ضمرة اللیثی المدنی .....
○ الحارث بن ربعی (انظر: ابوقتادة) .....
(۱۰) حسین بن عیسی بن حمران طائی بسطامی دامغانی ابوعلی .....
(۱۱) حماد بن سلمة بن دینار الربعی البصري ابوسلمة .....
(۱۲) حمران بن ابان بن خالد بن عبد عمرو بن عقیل بن عامر نمري تمري .....
○ حمران مولی عثمان .....
○ خالد بن زید (انظر: ابوایوب الانصاري) .....
(۱۳) خالد بن یزید الجمحی الاسکندرانی المصري .....
○ زکریا بن ابی زکریا (انظر: زکریا بن یحی البلخی) .....
(۱۴) زکریا بن یحی بن صالح بن سلیمان بن مطر البلخی اللؤلؤي ابویحی | ابومحمد .....
(۱۵) سالم بن ابی الجعد رافع الاشجعی الکوفی .....
(۱۶) سعید بن ابی هلال اللیثی المصري ابوالعلاء .....
(۱۷) سعید بن زید بن درهم الازدي البصري ابوالحسن .....
(۱۸) سعید بن عمرو بن سعید بن العاص القرشی الاموي ابوعثمان\ ابوعنبسه .....
(۱۹) شاذان: اسود بن عامر الشامی نزیل بغداد ابوعبدالرحمن .....

شمیره	مضمون	صفحه

○ صاعقة (انظر: محمد بن عبد الرحیم بن ابی زهیر) .....
(٢٠) عباد بن تمیم بن غزیة الانصاري المازنی المدنی .....
(٢١) عبد الرحمن بن الاسود بن یزید بن قیس النخعی الکوفي ابوحفص\ابوبکر .....
(٢٢) عبد الله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم المدنی الانصاري ابو محمد .....
(٢٣) عبد الله بن ابی قتادة الانصاري السلمی المدنی .....
(٢٤) عبد الله بن زید بن عاصم بن کعب بن عمرو الانصاري المازنی المدنی رضی الله عنه .....
○ عبید الله العمري (انظر: عبید الله بن عمر بن حفص بن عاصم) .....
(٢٥) عبید الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري .....
(٢٦) عبید الله بن ابی یزید المکی .....
(٢٧) عبید بن عمیر بن قتادة بن سعد اللیثی الجندعی المکی ابوعاصم واعظ مکة .....
(٢٨) عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیة بن عبد شمس بن عبد مناف القرشی رضی الله عنه
○ عطاء بن ابی میمونة (انظر: ابومعاذ) .....
(٢٩) عطاء بن یزید اللیثی .....
(٣٠) عمرو بن یحی بن سعید بن عمرو القرشی الاموي المکی ابوامیة .....
(٣١) کریب بن ابی مسلم القرشی الهاشمی مولی ابن عباس ابورشدین .....
(٣٢) معاذ بن فضالة الزهرانی البصري ابوزید .....
(٣٣) محمد بن عبد الرحیم بن ابی زهیر القرشی العدوي البغدادي البزاز المعروف بصاعقة .....
(٣٤) محمد بن یحی بن حبان بن منقذ الانصاري النجاري المدنی ابوعبد الله .....
(٣٥) موسی بن عقبة بن ابی عیاش القرشی الاسدي المدنی امام المغازي .....
○ منصور بن سلمة (انظر: ابوسلمة الخزاعی) .....
(٣٦) النضر بن شمیل البصري ابوالحسن .....
(٣٧) نعیم المجمر .....
○ نعیم بن عبد الله المجمر المدنی ابوعبد الله (انظر: نعیم المجمر) .....
(٣٨) واسع بن حبان بن منقذ الانصاري النجاري المدنی .....
(٣٩) ورقاء بن عمر بن کلیب الیشکري الشیبانی الکوفی ابوبشر .....
(٤٠) هاشم بن القاسم اللیثی البغدادي ابوالنضر .....
٤١. یزید بن هارون بن زاذان\زاذي بن ثابت السلمی الواسطی ابوخالد .....
(٤٢) یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبیعی الکوفی .....
○ یوسف بن ابی اسحاق (انظر: یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبیعی الکوفی .....
(٤٣) یونس بن محمد بن مسلم البغدادي المؤدب ابومحمد الحرمی .....

﴿ بسم الله الرحمن الرحيم ﴾

غرض د مرتب

﴿ الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد النبي الامين، وعلى اله وصحابته وتابعيهم ومن تبعهم باحسان الى يوم الدين. اللهم لك الحمد لا احصى ثناء عليك، انت كما اثنيت على نفسك، اللهم ما اصبح بي من نعمة او باحد من خلقك، فمنك وحدك لا شريك لك، اللهم لك الحمد ولك الشكر. اللهم لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك ﴾

د الله پاك ډير كرم او بې انتهاء فضل او احسان دې چه هغه خپل بې وسه بنده ته د كشف البارى د يو نوى جلد د ترتيب او تحقيق او تكميل توفيق وركړو.

په دې جلد كښې هم الحمد لله هم هغه ټول التزامات كړې شوې دى كوم چه په مخكښې چهاپ شوې جلدونو كښې زمونږ مخې ته وو، چونكه كتاب الوضوء دې او د فقهى مباحثو غلبه شروع شوې ده په دې وجه تفصيلات هم زيات دى او د حواله جات په اعتبار سره هم د ډير توسع نه كار اخستلې شوې دې.

د فقهى مذاهب او د هغې د دلائل په سلسله كښې حتى الامكان دا التزام كړې شوې دې چه د هر امام د مذهب په حواله جات كښې هم د هغوى د معتبر كتابونو حواله وركړې شى، خو كله كله د نورو كتابونو حواله هم وركړې شوې ده نو هغه هم د موثوق مصادر نه وركړې شوې ده.

الحمد لله! د دې جلد په پوره كار باندې هم صاحب تقرير شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان صاحب دامت بركاتهم پوره نظر تير كړې دې.

خو په هر يو كار كښې، خاص طور د تحقيق او علم په سلسله كښې دا دعوى نه شى كيدې چه په دې كښې هيڅ غلطى، خامى يا كمې نه دې پاتې شوې، په دې وجه اهل علم ته خواست دې چه څه قسم غلطى يا خامى هم هغوى ته په نظر راشى نو ضرور دې مونږ ته خبر راكړى، هم دغه شان كه د كتاب په ظاهرى يا معنوى شكلا كښې د اضافې دپاره څه تجويز وى نو هغه دې هم ضرور پيش كړى، مونږ ته به انشاء الله د غور او فكر كولو نه پس په قبلولو او د خپلې خامې او كوتاهې په اصلاح كولو كښې هيڅ تامل نه وى.

هسې خو په كشف البارى باندې كار ډير په تيزئ سره شروع دې او په اهل علم كښې چه كوم مقبوليت دې كتاب ته حاصل دې هغه د نمر نه زيات روښانه دې خو د ټولو انتهائى خواهش دې چه دا كتاب د شيخ محترم دامت بركاتهم په ژوند باندې د تكميل د مراحل نه تيريدو سره د طباعت په كالو باندې ډولى شى.

دعا اوكړئ چه الله پاك د حضرت شيخ صاحب په عمر كښې د عافيت تامه سره بركات وركړى او د دې كار د پوره كولو اسان توفيق راكړى.

د دې جلد د تكميل په سلسله كښې زه عاجز، د عزيز گرامى مولانا حبيب زكريا صاحب (استاذ جامعه فاروقيه كراچى، عزيزم مفتى مبارك على صاحب (استاذ جامعه فاروقيه كراچى، او د عزيزم مولوى عطاء الله رفيع سلمهم الله تعالى شكر گزار يم چه دې حضراتو راسره

د کمپوزنګ او پروف ریډنګ په سلسله کښې انتهائی تعاون اوکړو، الله پاك دې ورته بهترین جزاء خیر ورکړی.

په اخر کښې دعا کوم چه الله پاك دې دا عمل د شیخ مدّظلّهم، ما عاجز، زما د مور او پلار، استاذانو او ټولو متعلقینو او ملګرو دپاره د نجات ذریعه او د اخرت ذخیره جوړه کړی او دې عمل ته دې قبول عام ورکړی. آمین

وکتبه: نور البشر محمد نور الحق

استاذ الحدیث وعلومه بالجامعة الفاروقیة کراچی

ومدیر معهد عثمان بن عفان رضی الله عنه

یو وضاحت:

په دې تقریر کښې مونږ چه د صحیح بخاری کومه نسخه د متن په طور استعمال کړې ده په هغې باندې ډاکټر مصطفی دیب البغا تحقیقی کار کړې دی ډاکټر مصطفی دیب په احادیثو باندې د نمبر لګولو سره سره د احادیث د مواضع متکرره ښودلو التزام هم کړې دې. که یو حدیث روستو راتلونکې دې نو د حدیث په اخر کښې په نمبرو سره د هغې ښودنه کوی چه په دې نمبر باندې دا حدیث راروان دې، او که حدیث تیر شوې وی نو د نمبر نه مخکښې (ر) لګوی. یعنی د هغه نمبر طرف ته دې رجوع اوکړې شی.

★★★★★★★★★★

﴿بسم الله الرحمن الرحيم﴾

④ کتاب الوضوء

ترتیب کتب : امام بخاری رحمه الله د ټولو نه اول ایمانیات ذکر کړل، ځکه چه هیڅ عمل او فعل بغیر د ایمان نه مقبول نه دي، د هغې نه روستو ئې د کتاب العلم ذکر کړې دي، د هغې د مخکښ کولو وجه دا ده چه د علم نه روستو عمل صحیح کیږی، په دې وجه د علم احکام، د هغې مصالح، فضائل او آداب ئې بیان کړل، د هغې نه روستو ئې بیا احکام بیان کړې دي.
په احکاماتو کښ د ټولو نه مقدم عبادات دی او په عباداتو کښ د ټولو نه اهم مونځ دي، په دې وجه ئې هغه د ټولو نه مخکښ ذکر کړو، چونکه د مانځه دپاره طهارت شرط دي او په طهارت کښ اودس او د غسل ډیر مسائل دی او بیا طهارت شرط دي، صلاة مشروط دي او شرط په مشروط باندې مقدم وی، په دې وجه مؤلف رحمه الله د کتاب العلم نه پس د طهارت بحثونه راوړې دی. (۱)
د نسخو اختلاف : بیا دلته په بعض نسخو کښ عنوان کتاب الوضوء دي او په بعض نسخو کښ کتاب الطهارة دي. علامه عینی او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهما الله د کتاب الطهارة والا نسخې ته انسب وئیلې ده.(۲)
د دې وجه دا ده چه امام بخاری رحمه الله د اودس مسائل او د هغې د ابواب د لاندې د استنجاء مسائل هم ذکر کړې دی که د اودس عنوان واخستلې شی نو استنجاء په اودس کښ نه شی داخلولې، مګر دا چه دا په اودس کښ تبعا داخل اومنلې شی.
او که د طهارة عنوان اومنلې شی نو بیا د هیڅ قسم توجیه ضرورت نه پاتې کیږی، ځکه چه اودس یو قسم طهارت دي. هم دغه شان استنجاء هم یو قسم طهارت دي. یو طهارت من الاحداث دي او بل طهارت من الاخباث والانجاس دي.
خو راجح دا معلومیږی چه دلته د کتاب الوضوء والا نسخه اصح ده، ځکه چه امام بخاری رحمه الله وړاندې د کتاب الغسل، کتاب التیمم، کتاب الحیض وغیره تراجم منعقد کړې دی، که دلته د طهارت عنوان وې نو وړاندې ټول عنوانات به په هغې کښ داخل وې، د مستقل کتاب عنوان راوړلو سره د هغې د شروع کولو څه ضرورت وو؟
پاتې شو د استنجاء مسائل، نو مؤلف د قدماء په طرز باندې د اودس او استنجاء مسائل یو ځائې ذکر کړې دی، ځکه چه په دې دواړو کښ تلازم شان دي، انسان اول عام طور استنجاء کوی او د هغې نه روستو اودس کوی او چونکه د استنجاء نه فورا پس اودس کول وی، په دې وجه د اودس د اوبو د حصول التزام د مخکښ نه کوی، په دې وجه حضرات قدماء د اودس سره د استنجاء مسائل هم تبعا ذکر کوی. والله اعلم

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵
۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵، وتحفة الباری ج ۱ ص ۱٤۸

د لفظ رحمه الله ﴿وضوء﴾ تحقیق: دا لفظ د ﴿وضاءة﴾ نه مشتق دې، ﴿وَضُؤَ، يوضُؤُ، وَضَاءةً﴾ معنی ئې ده حسن او نظافت. (۱)

لفظ ﴿وُضوءٌ﴾ د واؤ په ضمې سره، د مصدر په طور استعمالیږی او د واؤ په فتحې سره ئې په هغه اوبو باندې اطلاق کیږی چه په کومو باندې اودس کولې شی.

بعض حضراتو ﴿وَضوءٌ﴾ بالفتح ته هم مصدر وئیلې دې او وئیلې ئې دی چه دا هم د ﴿قبول﴾ او ﴿ولوع﴾ په شان بفتح الفاء دې او درې واړه مصادر دی.

ابو عمرو بن العلاء خو د ﴿وُضوءٌ﴾ بضم الواو انکار کوی، پس امام اصمعی رحمه الله د هغه نه تپوس اوکړو چه ﴿ما الوضوءُ بالفتح؟﴾ یعنی د ﴿وضوءٌ﴾ بفتح الواؤ څه معنی ده؟ نو هغوی جواب ورکړو چه ﴿الماء الذی یتوضاء به﴾ یعنی په کومو اوبو سره چه اودس کولې شی هغې ته ﴿وَضوءٌ﴾ وئیلې شی.

او چه کله ئې د هغوی نه تپوس اوکړو چه ﴿فالوضوءُ بالضم؟﴾ یعنی ﴿وُضوءٌ﴾ بضم الواؤ څه څیز دې؟ تو هغوی اوفرمائیل چه ﴿لااعرفه﴾ یعنی زه بضم الواؤ نه پیژنم.

او امام اخفش رحمه الله د الله پاك د ارشاد ﴿وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾ په تفسیر کښې فرمائی:

﴿الوَقُودُ بالفتح الحَطَبُ والوُقُود بالضم الاتّقادُ وهو المصدر قال ومثل ذلك الوَضُؤُ وهو الماء والوُضُؤُ وهو المصدر ثم قال وزعموا أنهما لغتان بمعنى واحد يقال الوَقُودُ والوُقُودُ يجوز أن يُعنَى بهما الحَطَبُ ويجوز أن يُعنى بهما المصدر﴾.

ترجمه: ﴿وَقود﴾ په فتح د واؤ سره د سیزلو لرګی ته وئیلې شی، او ﴿وُقود﴾ په ضم د واؤ سره سوزیدلو ته وئیلې شی کوم چه مصدر دې. هم دغه شان ﴿وَضوءٌ﴾ (بفتح الواؤ) اوبو ته وئیلې شی او ﴿وُضوءٌ﴾ (بضم الواؤ) مصدر دې. هم دغه شان هغه فرمائی چه بعض خلقو وئیلې دی چه دا په یوه معنی کښې دوه لغتونه دی، پس د ﴿وَقود﴾ او ﴿وُقود﴾ دواړو اطلاق کولو سره د دواړو نه د سیزلو لرګې هم مراد اخستلې شی او دا هم ممکن ده چه دواړه مصدر اومنلې شی. (۲)

علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په ﴿وضوءٌ﴾ کښې درې لغات دی:

یو دا چه ﴿بضم الواؤ اسم للفعل، وبفتحها اسم للماء الذی یتوضاء به﴾ یعنی د واؤ په ضمې سره د مصدر په معنی دې او په فتحې سره هغه اوبو ته وئیلې شی په کومو باندې چه اودس کولې

---

۱) مختار الصحاح ص ۷۷۶

۲) اوګورئ لسان العرب ج ۱۵ ص ۳۲۲، مادة: وضء وتاج العروس ج ۱ ص ۴۹، ۴۹۱)، مادة: وضاء

شی. دا ټول مشهور لغات دی او ابن الانباری رحمه الله د اکثر اهل لغت نه هم دا خبره نقل کړې ده.
بل لغت دې ﴿ بفتح الواؤ فیهما ﴾ یعنی دواړه په معنی کښې د واؤ په فتحې سره اولوستلې شی، دا د ډیرو حضراتو قول دې، چه په هغوی کښې خلیل بن احمد هم دې او د هغوی وینا ده چه د واؤ په ضمې سره خو معروف هم نه دې.
دریم لغت کوم چه یو غریب قول دې کوم چه صاحب د مطالع نقل کړې دې چه په دواړو کښې به ئې د واؤ په ضمې سره لولو. (۱)

① بَاب مَا جَاءَ فِي الْوُضُوءِ

﴿ وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ﴾ ﴿ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَيَّنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرْضَ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَثَلَاثًا وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِسْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ﴾

د علامه دیامطی رحمه الله په اصل کښې ﴿ باب ما جاء فی الوضوء وقول الله عزوجل ﴾ واقع دې.
د کریمه په روایت کښې ﴿ باب فی الوضوء وقوله عزوجل ﴾ راغلې دې.
د اصیلی په روایت کښې ﴿ کتاب الوضوء، باب ما جاء فی قول الله عزوجل ﴾ راغلې دې. (۲)
په شروع کښې د ایت مبارکه راوړلو وجه : امام بخاری رحمه الله دا آیت کریمه بالکل په شروع کښې په دې وجه ذکر کړې دې چه دا اودس د احکاماتو اصل او بنیاد دې او د امام بخاری رحمه الله عادت دا دې چه د مسائلو د اثبات دپاره د ټولو نه اول قران کریم لره پیش کوی، ګویا دې خبرې طرف ته اشاره کوی چه اصل مسئله د قران کریم نه ثابت ده او د هغې توضیحات او تفصیلات په احادیثو کښې راغلې دی.دلته امام بخاری رحمه الله هم ددې خبرې لحاظ ساتلې دې.
اصل او قاعده دا ده چه ترجمه په منزله د دعوی سره وی او آیت او روایت د هغې دلیل وی او دلیل د مدلول نه پس، حجت د دعوی نه پس راځی، خو مؤلف رحمه الله د آیت کریمه په اصالت باندې نظر کولو سره هغه په شروع کښې اولیکلو.
او دا هم وئیلې کیدې شی چه په بخاری شریف کښې د ﴿ کتاب الوضوء ﴾ عنوان دې، په دې عنوان کښې مصنف رحمه الله ګویا دا دعوی اوکړه چه اودس یو حکم شرعی دې، دا ئې د آیت کریمه په ذریعه مدلل کړو او آیت ئې روستو راوړو.
د ایت کریمه جامعیت : ابن العربی رحمه الله چه د دې آیت کریمه د لاندې د کومو مباحثو ذکر کړې دې د هغې تعداد دوه پنځوس دې. (۳)

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵
۲) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲
۳) اوګورئ: احکام القران لابن العربی ج ۲ صفحه ۵۵۷ تا ۵۸۵

ابن العربی رحمه الله فرمائی چه بعض علماء کرام فرمائی چه د دې آیت کریمه نه زر مسائل مستنبط کیږي، هم دغه شان فرمائی چه زمونږ اصحاب مدینة الاسلام (بغداد) کښې راجمع شو او د دې آیت کریمه نه ئې مسائل راویستل شروع کړل نواته سوه مسئلې ئې ترې راویستلې.(۱)

د ایت کریمه په مفهوم کښې د علماء کرامو اختلاف : دلته امام بخاری رحمه الله چه د ﴿ ما جاء فی الوضوء وقول الله تعالی... ﴾ راوړلو سره د آیت کریمه په معنی کښې چه کوم اختلاف دې هغې ته اشاره کړې ده.

حاصل د هغې دا دې چه د آیت کریمه اطلاق دې خبرې لره کیدل پکار وو چه کوم انسان هم د مانځه دپاره اودریږی نو د هغه په ذمه باندې اودس واجب دې پس د بعض ظاهریه هم دا مسلك بیانولې شی. (۲)

بعض علماء کرامو د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه هم دغه شان نقل کړې دی. پس د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما په باره کښې روایت دې چه کله د هغوی مخکښې د رسول الله ﷺ دا عمل ذکر کړې شو چه رسول الله ﷺ د هر مانځه دپاره د اودس حکم ورکړې وو، برابره خبره ده که د اودس په حالت کښې وی او که نه وی، بیا چه کله هغوی ته دا عمل ګران شو نو د هر مانځه په موقع ئې د مسواك حکم ورکړو. نو سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما چونکه په اول کښې دا ګنړله چه زه به دا اول عمل په دوام سره اوکړې شم، په دې وجه به هغوی د هیڅ مانځه دپاره تازه اودس کول نه پریخودل.(۳)

هم دغه شان خبره دحضرات خلفاء راشدین رضی الله عنهم نه هم نقل کولې شی.(٤)

خو حقیقت دا دې چه کومو صحابه کرام رضی الله عنهم د هر مانځه دپاره د اودس اهتمام کړې وو هغه په دې وجه باندې نه وو چه که د انسان اودس وی یا نه وی، په هرحال کښې اودس واجب دې، بلکه دې حضرات په اولی، اعلی او اکمل باندې عمل کولو. (۵)

او ظاهرد دا ده چه په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې د هر مانځه دپاره د اودس د واجب کیدو قائل څوك هم نه وو او دا څنګه کیدې شی چه هر کله د رسول الله ﷺ نه په یو اودس سره څو څو مونځونه کول منقول دی!

پس په صحیح بخاری کښې د سیدنا سوید بن النعمان رضی الله عنه روایت دې چه!

---

۱) احکام القران ج ۲ ص ۵۵۸

۲) عمدة القاری ج۲ ص ۲۳۰، اوجزالمسالک ج۱ ص ۳۶۵، کتاب الطهارة، باب وضوء النائم اذا قام الی الصلاة

۳) اوګورئ: سنن ابی داؤد کتاب الطهارة باب السواک رقم ٤۸

٤) اوګورئ عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱

۵) پس د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه ابو عظیف هذیلی تپوس اوکړو : ﴿ الوضوء عند کل صلاة؟ ﴾ نو هغوی اوفرمائیل ﴿ لیست بسنة، ان کان لکاف وضوئی لصلاة الصبح صلواتی کلها ما لم احدث، ولکنی سمعت رسول الله ﷺ یقول: من توضاء علی طهر کتب الله له بذلک عشر حسنات، ففی ذلک رغبت یا ابن اخی. شرح معانی الاثار ج ۱ ص ۸۷ مع نثر الازهار، کتاب الطهارة، باب الوضوء هل یجب لکل صلاة ام لا؟

﴿ أَنَّهُ خَرَجَ مَعَ رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وسلم عَامَ خَيْبَرَ حَتَّى إِذَا كَانُوا بِالصَّهْبَاءِ - وَهِيَ أَدْنَى خَيْبَرَ - فَصَلَّى الْعَصْرَ ثُمَّ دَعَا بِالْأَزْوَادِ فَلَمْ يُؤْتَ إِلَّا بِالسَّوِيقِ فَأَمَرَ بِهِ فَثُرِّيَ فَأَكَلَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم وَأَكَلْنَا ثُمَّ قَامَ إِلَى الْمَغْرِبِ فَمَضْمَضَ وَمَضْمَضْنَا ثُمَّ صَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ ﴾(۱)

یعنی : رسول الله ﷺ د خیبر په کال باندې اوتلو، چه کله مقام صهباء ته اورسیدو کوم چه خیبر ته نزدې دې نو رسول الله ﷺ د مازیګر مونځ اوکړو چه رسول الله ﷺ د خوراك طلب اوکړو نو هغوی ته صرف ستوان پیش کړې شو هغه لوندولو سره رسول الله ﷺ هم اوخوړل او مونږ هم، بیا رسول الله ﷺ د مانښام د مانځه دپاره پاسیدو خوله مبارکه ئې کنګال کړه او مونږ هم خوله کنګال کړه، مونځ ئې اوکړو او اودس ئې اونکړو.

هم دغه شان امام مسلم رحمه الله وغیره د سیدنا بریده رضی الله عنه د حدیث تخریج فرمائیلې دې چه په هغې کښې ذکر دی چه رسول الله ﷺ د فتح مکه په ورځ باندې ټول مونځونه په یو اودس سره ادا فرمائیلې وو. (۲)

د سیدنا انس رضی الله عنه نه هم روایت دې : ﴿ یجزئ احدنا الوضوء مالم یحدث ﴾(۳)

یعنی ترڅو چه بې اودسی نه وی راغلې تر هغې پورې زمونږ دپاره یو اودس هم کافی دې.

بهر حال چه کله دا معلومه شوه چه آیت کریمه په خپل ظاهر باندې نه دې او د هر مانځه دپاره اودس فرض نه دې نو په دې آیت کریمه کښې به د توجیه پیش کولو ضرورت راځی.

پس علماء کرامو مختلف توجیهات کړې دی د ټولو نه مشهوره توجیه دا ده چه دلته تقدیر د کلام دې : ﴿ اذا قمتم الی الصلاة وانتم محدثون یا اذا قمتم الی الصلاة محدثین ﴾(٤)

یعنی : کله چه تاسو مانځه ته په داسې حال کښې پاسئ چه تاسو د حدث په حالت کښې یئ.

امام نووی رحمه الله د قاضی عیاض رحمه الله نه نقل کولو سره لیکی :

﴿ وعلى هذا اجمع اهل الفتوى بعد ذلك، ولم يبق بينهم فيه خلاف ﴾(۵)

یعنی : په دې باندې د ټولو اهل فتوی اتفاق راغلو او د هغوی ترمینځه هیڅ اختلاف پاتې نه شو.

امام دارمی رحمه الله هم دا خبره اختیار کړې ده او هغوی په دلیل کښې د سیدنا بریده رضی الله عنه حدیث

---

۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳٤، کتاب الوضوء، باب من مضمض من السویق ولم یتوضاء رقم (۲۰۹)

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب جواز الصلوات کلها بوضوء واحد، رقم ٦٤۲، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرجل یصلی الصلوات بوضوء واحد، رقم ۱۷۲، وسنن النسائی کتاب الطهارة باب الوضوء لکل صلاة رقم ۱۳۳،وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء انه یصلی الصلوات بوضوء واحد، رقم (٦۱)، وسنن ابن ماجه کتاب الطهارة باب الوضوء لکل صلاة والصلوات کلها بوضوء واحد رقم ۵۱۰

۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳٤، کتاب الوضوء، باب الوضوء من غیر حدث رقم:۲۱٤

٤) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۰

۵) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة.

پیش کړي دي چه رسول الله ﷺ به د هر مانځه دپاره اودس فرمائیلو چه کله د فتح مکه ورځ راغله نو ټولو مونځونه ئې په یو اودس سره ادا کړل او مسح علی الخفین ئې هم اوفرمائیله، په دې موقع باندې سیدنا عمر رضی الله عنه عرض اوکړو، تاسو نن داسې کار اوکړو په کوم باندې چه ما تاسو د دې نه مخکښ نه یئ لیدلې؟ رسول الله ﷺ ارشاد اوفرمائیلو اې عمره! ما عمدا داسې کړې دی. (۱)

امام دارمی رحمه الله فرمائی : ﴿ فدل فعل رسول الله ﷺ ان معنی قول الله تعالی ﴿ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ ﴾ (الایة) لکل محدث، لیس للطاهر ﴾ (۲)

یعنی : د رسول الله ﷺ د فعل نه دا خبره معلومیږی چه د الله پاك ارشاد ﴿ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ ﴾ د هر محدث سره دې د طاهر سره نه دې.

هم دغه شان هغوی فرمائی : ﴿ ومنه قول النبی صلی الله علیه وسلم لا وضوء الا من حدث ﴾ (۳)

یعنی : د رسول الله ﷺ ارشاد ﴿ لا وضوء الا من حدث ﴾ تعلق هم دې سره دې.

امام مالك رحمه الله وغیره د امام زید بن اسلم رحمه الله نه نقل کړی دی چه د دې معنی ده : ﴿ اذا قمتم من النوم ﴾ (٤)

امام نسائی رحمه الله هم دې طرف ته اشاره کړې ده، پس هغوی په سنن نسائی کښې ترجمه منعقد کړې ده ﴿ باب فی قول الله عزوجل ﴿ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ ﴾ د هغې د لاندې ئې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه حدیث ﴿ إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلَا يَغْمِسْ يَدَهُ فِي وَضُوئِهِ حَتّٰى يَغْسِلَهَا ثَلَاثًا، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ ﴾ (۵) (یعنی : رسول الله ﷺ فرمائی چه کله په تاسو کښې څوك ذ خوب نه پاسی نو خپل لاس دې د اودس په اوبو کښې نه وردننه کوی ترڅو پورې چه ئې هغه درې کرته وینځلې نه وی ځکه چه په تاسو کښې چاته هم نه ده معلومه چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده) تخریج فرمائیلې دې ګویا امام نسائی رحمه الله دې خبرې طرف ته اشاره اوفرمائیله چه دا آیت کریمه په مستقیظ من النوم باندې محمول دې.

د بعض علماء کرامو رائې دا ده چه د محدث په حق کښې دا حکم ایجابی دې او د غیر محدث په حق کښې دا حکم استحبابی دې. (۶)

---

۱) اوګورئ : سنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۶، کتاب الطهارة باب قوله تعالی ﴿ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ ﴾ (رقم ۶۵۹)

۲) ایضا

۳) ایضا

٤) اوګورئ : موطاء امام مالک (مع شرحه اوجز المسالک ج ۱ ص ۳۶٤)، کتاب الطهارة، باب وضوء النائم اذا قام الی الصلاة.

۵) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب تاویل قوله عزوجل : اذا قمتم الی الصلاة ... رقم ۱.

٦) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲، وتفسیر ابن کثیر ج ۲ ص ۲۱

خو علامه سید محمودی آلوسی رحمه الله صاحب روح المعانی دا خبره رد کړې ده (۱) هم دغه شان د احنافو د اصولو مطابق خو دا قول دې گران، ځکه چه د یو لفظ نه په یو وخت کښې دوه معانی مراد اخستل د احنافو په نزد جائز نه دی (۲)

د بعض حضراتو رائې دا ده چه په شروع کښې د هر مانځه دپاره اودس کول فرض وو. د هغې نه روستو منسوخ شو. (۳)

امام طحاوی رحمه الله احتمالا دا توجیه کړې ده، پس هغوی فرمائی.

﴿وقد یجوز ایضا ان یکون کان یفعل ذلك وهو واجب، ثم نسخ﴾ (٤)

یعنی دا احتمال هم دې چه رسول الله ﷺ به د هر مانځه دپاره هغه وخت اودس کولو چه داسې کول واجب وو، بیا دا حکم منسوخ شو.

د دې تائید د سیدنا عبدالله بن حنظله رضی الله عنه د روایت نه کیږی. ﴿أَنَّ رَسُولَ اللهِ صلی الله علیه وسلم أُمِرَ بِالْوُضُوءِ لِكُلِّ صَلاةٍ طَاهِرًا وَغَيْرَ طَاهِرٍ فَلَمَّا شَقَّ ذَلِكَ عَلَيْهِ أُمِرَ بِالسِّوَاكِ لِكُلِّ صَلاةٍ﴾ (٥)

یعنی: رسول الله ﷺ ته د هر مانځه دپاره د اودس کولو حکم ورکړې شوې وو، که د مخکښې نه به ئې اودس وو او که به نه وو. چه کله په هغوی باندې دا عمل گران شو نو د هر مانځه دپاره ورته د مسواك حکم اوکړې شو.

خو امام نووی رحمه الله د دې قول نقل کولو نه پس لیکلې دی چه ﴿وهذا القول ضعیف﴾ (٦) یعنی د وجوب قول اختیارولو سره د هغې د منسوخ منلو بالکل ضرورت نشته، بله دا چه سورة مائده د نزول په اعتبار سره بالکل د اخر زمانې په سورتونو کښې دې، ظاهره دا ده چه په دې کښې نسخ نه ده واقع شوې. (۷) په دې وجه دا قول ضعیف دې.

بعض علماء کرام فرمائی چه په اصل کښې رسول الله ﷺ به په شروع کښې مونځ، اذکار او تلاوت د ټولو دپاره اودس کولو، تردې چه د سلام د جواب ورکولو دپاره به ئې هم اودس یا تیمم کولو، الله پاك د اودس آیت کریمه نازولو سره دا عموم ختم کړو او دا ئې اوخودل چه صرف د مانځه دپاره اودس واجب دې، د ذکر او سلام وغیره دپاره اودس واجب نه دې.

پس په معجم کبیر د امام طبرانی رحمه الله کښې روایت دې، کوم چه د سیدنا علقمه بن الفعواء رضی الله عنه نه نقل دې چه: ﴿كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَهْرَاقَ الْمَاءَ فَتُكَلِّمُهُ فَلَا يُكَلِّمُنَا،

---

۱) اوگورئ: روح المعانی ج ۶ ص ۶۹

۲) اوگورئ: مسلم الثبوت بشرحه فواتح الرحموت ج ۱ ص ۱۶۵ تا ۱۶۷

۳) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة.

٤) اوگورئ شرح معانی الاثار مع نثر الازهار ج ۱ ص ۸۷، کتاب الطهارة، باب: الوضوء هل یجب لکل صلاة ام لا؟

٥) السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب السواک رقم ٤٨، وشرح معانی الاثار مع نثر الازهار ۱۱\۸۸.

٦) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۳۵، کتاب الطهارة، باب جواز الصلوات کلها بوضوء واحد.

۷) اوگورئ: تفسیر البیضاوی مع شرحه للشیخ زاده ج ۲ ص ۹۶، سورة المائده

وَنُسَلِّمُ عَلَيْهِ فَلَا يَرُدُّ عَلَيْنَا حَتَّى يَأْتِيَ مَنْزِلَهُ فَيَتَوَضَّأُ وُضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللهِ نُكَلِّمُكَ فَلَا تُكَلِّمُنَا، وَنُسَلِّمُ عَلَيْكَ فَلَا تَرُدُّ عَلَيْنَا؟، قَالَ: "حَتَّى نَزَلَتْ آيَةُ الرُّخْصَةِ "يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ" [المائدة آية ٦]﴾(١)

يعنى: رسول الله ﷺ چه به کله د قضاء حاجت نه فارغ شو نو مونږ به د هغه سره خبرې کولې، خو هغوی به خبرې نه کولې، ترڅو چه به ئې کور ته راتلو سره اودس نه وو کړې، مونږ عرض اوکړو يا رسول الله ﷺ! دا څه خبره ده چه مونږ تاسو سره خبرې کوو؟ او تاسو جواب نه راکوئ او مونږ تاسو ته سلام اوکړو او تاسو د سلام جواب نه راکوئ! تردې چه د رخصت آيت کريمه ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ﴾ نازل شو.

خو دا روايت ضعيف دې (٢) ځکه چه د جابر جعفى په طريق سره نقل دې او جابر جعفى صرف ضعيف نه دې بلکه متهم بالکذب هم دې.

امام ابوحنيفه رحمه الله فرمائى: ﴿ما رأيت احدا اكذب من جابر الجعفى﴾(٣)

يعنى: ما د جابر جعفى نه لوئې دروغژن نه دې ليدلې.

د امام ابوحنيفه رحمه الله دا کلام امام ترمذى رحمه الله نقل کړې دې، خو د هندوستان او پاکستان په عام نسخو کښې نشته، خو د مصر په مطبوعه نسخو کښې شته. والله تعالى اعلم

اودس لره واجبونکې څه څيز دې؟: د علماء کرامو په دې کښې اختلاف دې!

د شوافع قول دا دې چه د اودس واجبونکې حدث دې. دويم قول ئې دا دې چه د اودس واجبونکې ﴿قيام الى الصلاة﴾ دې. دريم قول ئې دا دې چه د حدث او ﴿قيام الى الصلاة﴾ دواړو مجموعه ئې واجبونکې دې.

امام نووى رحمه الله هم دې قول ته د شوافع رحمهم الله په نزد راجح وئيلې ده. (٤)

د حافظ ابن حجر رحمه الله د صنيع نه معلوميږى چه هغوى ﴿قيام الى الصلاة﴾ ته ترجيح ورکوى. (٥) پس هغوى د دې په تائيد کښې د سيدنا ابن عباس رضي الله عنهما حديث نقل کړې دې کوم چه اصحاب السنن روايت کړې دې.

---

١) المعجم الكبير للطبرانى ج ٦ ص ١٨، ومجمع الزوائد ج ١ ص ٢٧٦، كتاب الطهارة، باب قراءة الجنب رقم ١٥١٠، واحكام القران للجصاص ج ٢ ص ٣٢٩.

٢) قال الهيثمى رحمه الله وفيه جابر الجعفى وهو ضعيف. مجمع الزوائد ج ١ ص ٢٧٦، كتاب الطهارة باب قراءة الجنب.

٣) كتاب العلل (اخر جامع الترمذى، نسخة احمد شاكر وصاحبيه) ج ٥ ص ٧٤١، وشرح علل الترمذى لابن رجب ج ١ ص ٦٩ (بتحقيق نور الدين عتر)

٤) د تفصيل دپاره اوګورئ: شرح النووى على صحيح مسلم ج ١ ص ١١٩، كتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، وعمدة القارى ج ٢ ص ٢٣١، وفتح البارى ج ١ ص ٢٣٢، والمجموع ج ١ ص ٤٦٦.

٥) فتح البارى ج ١ ص ٢٣٢

﴿ خَرَجَ مِنَ الْخَلَاءِ فَقُرِّبَ إِلَيْهِ طَعَامٌ فَقَالُوا أَلَا نَأْتِيكَ بِوَضُوءٍ قَالَ: إِنَّمَا أُمِرْتُ بِالْوُضُوءِ إِذَا قُمْتُ إِلَى الصَّلَاةِ ﴾(۱)

یعنی: رسول الله ﷺ د بیت الخلاء نه راوتلو او د هغوی مخکښ خوراك کیخودلې شو، صحابه کرامو رضی الله عنهم تپوس اوکړوچه ایا مونږ تاسوته د اودس دپاره اوبه راوړو؛ رسول الله ﷺ اوفرمائیل: ماته خود اودس حکم هغه وخت راکړې شوې دې چه کله زه مانځه ته اودریږم.

د حافظ ابن حجر رحمه الله په اختیار کړی قول باندې دا شکال واردیږی چه د دې نه دا لازمیږی چه کله هم انسان د مانځه دپاره اودریږی نو اودس به کوی، حال دا چه د جمهور علماء کرامو په نزد په هر قائم الی الصلاة باندې اودس فرض نه دې.

د دې جواب دا ورکړې کیدې شی چه د آیت کریمه تقاضه خو هم دا ده چه د هر مانځه دپاره اودس ضروری وی، خو د آیت کریمه تعلق د محدث سره دې، ځکه چه په متوضی کښې یو مانع موجود دې، کوم چه په هغه باندې دا حکم عائد کیدو ته نه پریږدی، هغه مانع د هغه متوضی زائل الحدث کیدل دی، ځکه چه د اودس حکم دحدث د ازالې د وجې نه دې. والله اعلم

خو د دې جواب حاصل بیا دا راوتلو چه اصل سبب خو ئې حدث دې. والله اعلم

په احنافو کښې صاحب محیط رحمه الله فرمائی چه د اودس سبب موجب ﴿ ارادة الصلاة بشرط الحدث ﴾ دې. (۲)

د دې معنی دا هم کیدې شی چه د دواړو مجموعه وی او دا هم کیدې شی چه اصل سبب خو ﴿ارادة الصلاة﴾ دې حدث د هغې شرط دې.

په احنافو کښې بعض اقامة الصلاة لره سبب موجب منلې دې او بعض ارادة الصلاة لره.

علامه قاسم بن قطلوبغا رحمه الله فرمائی: ﴿ سبب وجوب الطهارة وجوب الصلاة او ارادة مالایحل الابها ﴾ او بعض احنافو د نجاست حکمیه په صورت کښې حدث لره او د نجاست حقیقیه په صورت کښې خبث لره موجب وضوء ګڼړلې دې.

خو راجح قول هغه دې کوم چه صاحب محیط وغیره ذکر کړې دې چه د دې موجب ارادة الصلاة بشرط الحدث دې. (۳)

د ایت کریمه نه په اودس کښې د اشتراط نیت استنباط: په آیت کریمه کښې ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا﴾ نه علماء کرامو دا استنباط کړې دې چه په اودس کښې نیت شرط دې.

---

۱) سنن النسائی. کتاب الطهارة. باب الوضوء لکل صلاة رقم ۱۳۲. وسنن ابی داؤد کتاب الاطعمة. باب فی غسل الیدین عند الطعام رقم (۳۷۶۰) وجامع الترمذی. ابواب الاطعمة باب فی ترک الوضوء قبل الطعام. رقم ۱۸٤۷.

۲) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱

۳) د تفصیل دپاره اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱. والبحر الرائق ج ۱ ص ۸. ۹. ورد المحتار مع الدر المختار ج ۱ ص ۶۲ و ۶۳

د استدلال حاصل دا دې چه ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا﴾ معنی ده ﴿ اذا اردتم القیام الی الصلاة فتوضؤا لاجلها ﴾ یعنی کله چه تاسو د مانځه په ارادې سره پاسیږئ نو د مانځه دپاره اودس کوئ او دا هم داسې ده لکه چه وئیلې شی ﴿ اذا رایت الامیر قم، ای قم لاجله ﴾ یعنی چه ك له ته امیر وینې نو پاسیږه. یعنی د امیر دپاره اودریږه (۱)

د احنافو د طرف نه جواب دا دې چه دلته ﴿ اذا ﴾ یا خو ظرفیه ده یا شرطیه، که ظرفیه وی نو د مستدل استدلال نه صحیح کیږی ځکه چه په دې صورت کښې به معنی دا شی چه ﴿فی وقت القیام الی الصلاة یجب علیکم الوضوء﴾

او که شرطیه وی نو د دې نه زیات نه زیات دا معنی معلومیږی چه جزا په شرط باندې په نفس الامر کښې مرتب ده چه کله هم مونځ کولې شی نو په طهارت او اودس سره به کولې شی، خاص د هغې لحاظ ساتل ضروری نه دی کوم چه مستدل ذکر کړې دې، پس که د مخکښې نه ئې اودس وی نو د ﴿ قیام الی الصلاة ﴾ دپاره اودس ضروری نه دې. (۲)

د اشتراط نیت فی الوضوء په سلسله کښې د قاضی ابن العربی رحمه الله تقریر : خو قاضی ابن العربی مالکی رحمه الله په دې سلسله کښې د بعض شوافعو تردید کړې دې چا چه دا وئیلې دی چه آیت کریمه د نیت په وجوب باندې دلالت نه کوی.

د هغوی د تردید حاصل دا دې چه ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ ﴾ شرط او جزا دی او دا د شیږو حالو نه خالی نه دی، یا خو به د جزا د شرط سره بالکل تعلق نه وی یا به وی.

د تعلق کیدو په صورت کښې د پنځو قسمونو احتمال دې.

یا به ئې تعلق د صلاة سره وی. یا قیام الی الصلاة سره، یا حدث سره، یا درې واړو سره، یا په درې واړو کښې د یو غیر معین سره

اول احتمال خو بالکل صحیح نه دی. ځکه چه د شرط او جزاء ترمینځه ربط خو یو بدیهی امر دې بیا د ربط په صورتونو کښې اخری څلور منفی دی، لهذا اولنې صورت به ثابت وی.

د دې تقریر داسې دې چه د اودس تعلق د حدث سره نه شی کیدې، ځکه چه حدث خو ناقض دې نه موجب.

او د ﴿ قیام الی الصلاة ﴾ سره هم نه شی کیدې، ځکه چه اودس د قیام الی الصلاة سره نه جمع کیږی ځکه چه د ﴿ اذا قمتم ﴾ معنی ده ﴿ اذا اردتم القیام ﴾ نو قیام د اودس نه مخکښې موندلې شی نو بیا به اودس د قیام دپاره ولې او څنګه وی؟

او د حدث او ﴿ قیام الی الصلاة ﴾ سره ربط نه شی کیدې نو د درې واړو د مجموعې سره هم نه شی کیدې.

---

۱ . اوګورئ فتح الباری: ج۱ ص۲۳۲

۲) اوګورئ: السعایة ج ۱ ص ۳۰

هم دغه شان د یو سره لاعلی التعیین تعلق مفید نه دي، په دي وجه دا احتمال هم صرف عقلی پاتي شو. لهذا اول احتمال یعنی د صلاة سره ئي تعلق ثابت شو او هم دا د حدیث نه هم ثابت دي، پس رسول الله ﷺ فرمائی: ﴿ لا تقبل صلاة بغیر طهور ﴾ (۱) معلومه شوه چه د طهارت د صلاة سره تعلق دي. (۲)

د قاضی ابن العربی د تقریر مناقشه: د قاضی ابن العربی رحمه الله په تقریر کښ مونږ مناقشه کولي شو چه قاضی صاحب چه کوم د ﴿حدث﴾ سره د تعلق نه کیدو کوم ذکر کړي دي هغه ئي صرف یو جهت طرف ته نظر کولو سره وئیلي دی چه حدث خو ناقض دي نه موجب. حال دا چه په حدث کښ یو طرف دناقض کیدو دي هم دغه شان پکښ یو جهت د موجب کیدو هم موجود دي، ځکه چه حدث د وضوء سابق دپاره ناقض دي او د وضوء لاحق دپاره موجب دي. او اوس شاته اصل مسئله تیره شوي ده چه د باودس سبب موجب څه دي.

قوله: فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ: د غسل معنی ده ﴿ ایصال الماء علی المغسول ﴾ یا ﴿ امرار الماء علی المغسول ﴾ یعنی مغسول ته اوبه رسول، یا په مغسول باندي اوبه بهیول. (۳)

د غسل په شرعی معنی کښ د علماء کرامو اختلاف: د غسل په شرعی معنی کښ د علماء کرامو درې اقوال دی، جمهور علماء کرام فرمائی: مغسول ته داسې اوبه رسول چه د هغې نه کم از کم یوه قطره ضرور اوبهیږی. هم دا د امام ابوحنیفه او امام محمد رحمهما الله قول دي.

② امام ابویوسف رحمه الله فرمائی ﴿ هو مجرد بل المحل بالماء، سال او لم یسل ﴾ یعنی . محل لره صرف ـر کول اوموندلي شی. که اوبه بهیږی یا اونه بهیږی

③ امام مالک رحمه الله فرمائی ﴿ امرار الماء ودلك الموضع بیده ﴾ یعنی اوبه بهیولو سره هغه محل لره په لاس سره مرل هم ضروری دی. (٤)

دمالکیانو دلائل اودهغې تضعیف: قاضی ابن العربی رحمه الله د مالکیانو درې دلائل ذکر کړي دي. اول دلیل خو د هغوی په زعم کښ دا دي چه په لغت کښ د غسل په معنی کښ د لاس استعمالول داخل دی، ځکه چه د امرار ید نه بغیر غسل ته صب الماء خو وئیلي شی. د غسل اطلاق په هغې باندې نه کیږی.

---

۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۵، ۵۳۶، وسنن النسائی، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء رقم ۱۳۹، وسنن ابی داؤد کتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم (۵۹)، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء لا تقبل صلاة بغیر طهور، رقم (۱) وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لایقبل الله صلاة بغیر طهور، رقم (۲۷۱ – ۲۷٤)

۲) احکام القران لابن العربی ج ۲ ص ۲٦٤، ۲٦٥)

۳) (تفصیل دپاره اوګورئ: الاستذکار ج ۱ ص ۳۰۷، باب العمل فی غسل الجنابة)

٤) د مذاهب د تفصیل دپاره اوګورئ: احکام القران للجصاص ج۲ ص۳۳۲ والبحر الرائق ج ۱ ص ۱۱.

خو د هغوی دا دلیل ضعیف دې ځکه چه په لغت کښې د غسل دپاره استعمال ید او دلك بالید ثابت نه دې.

پس ابن عبد البر رحمه الله فرمائی : ﴿ فدل هذا کله علی أن الغسل فی لسان العرب یکون مرة بالفرك ومرة بالصب والإفاضة کل ذلك یسمی غسلا فی اللغة العربیة وقد حکی عن بعض العرب غسلتنی السماء یعنی بما انصب علیه من الماء ﴾(۱)

یعنی د غسل اطلاق په عربئ ژبه کښې کله خو په دې باندې کیږی چه مرلو سره یو څیز وینځلې شی او کله په دې باندې کیږی چه په هغې باندې اوبه واچولې شی او اوبهیولې شی، د بعض اهل عرب قول هم دې چه ﴿ غسلتنی السماء ﴾ یعنی د باران اوبو زه وینځلم.

دویم دلیل هغوی دا پیش کړې دې چه الله پاك فرمائی ﴿ حتی تغتسلوا ﴾(۲) جنبی انسان ته الله پاك د غسل حکم ورکړې دې او غسل بغیر د لاس د استعمال نه ممکن نه دې، ځکه چه الله پاك د انسان په بدن باندې غوړوالې پیدا کړې دې، چه د هغې د وجې نه اوبه پوره بدن ته نه رسیږی، بدن د خپل غوړوالی د وجې نه اوبه لرې کوی، لهذا په ټول بدن باندې د اوبو رسولو دپاره د لاس خوزول ضروری دی.

خو دا دلیل هم ضعیف دې، ځکه چه د لاس خوزول د غسل دپاره ضروری نه شو، بلکه د تکمیل غسل دپاره ضروری شو، دا څه ضروری ده چه کوم څیز د تکمیل دپاره شرط وی هغه به د اصل دپاره هم شرط وی، او دا هم مونږ علی وجه التنزل وایو ګینې د تکمیل دپاره هم ضروری نه دې، پس یو انسان په دریاب کښې اودریږی، د هغې اوبه روانې دی، په هغې سره ټول بدن لوند شی دغه شان مقصود حاصل شی.

هم دغه شان باران شروع شی، یو سړې راشی او هغې ته اودریږی، په باران باندې ئې ټول بدن لوند شی دغه شان مقصود حاصل شی.

قاضی ابن العربی رحمه الله دریم دلیل دا پیش کړو چه د رسول الله ﷺ په خدمت کښې یو ماشوم راوستلې شو او هغه په رسول الله ﷺ باندې متیازې اوکړې، په حدیث کښې دی ﴿ فدعا بماء، فاتبعه بوله، ولم یغسله ﴾(۳) یعنی اوبه ئې راطلب کړې او په متیازو باندې ئې واړولې او هغه ئې او نه وینځلې. معلومه شوه چه اوبه اچول غسل نه دې بلکه ﴿ ذلك ﴾ ضروری دې، ګینې که صرف په اوبو اچولو سره غسل متحقق کیدې نو د هغې نه پس به په ﴿ لم یغسله ﴾ سره د ﴿غسل﴾ نفی ولې کیده؟

ددې جواب دادې چه ﴿لم یغسله﴾ نه د ﴿غسل مخصوص﴾ نفی کړې شوې ده او هغه ﴿غسل بالمبالغة﴾

---

۱) الاستذکار ج ۱ ص ۳۰۷، باب العمل فی غسل الجنابة.

۲) النساء : ۴۳

۳) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضیع، وکیفیة غسله، رقم (۲۶۲)

دې، پس په مسلم کښې هم په دې حدیث کښې ﴿ولم یغسله غسلا﴾ دې. (۱)
په مصدر سره تاکید راوړل ددې خبرې دلیل دې چه دمخصوص قسم ﴿غسل﴾ نفی مقصود ده.(۲) والله اعلم

قوله: وُجُوهَكُمْ: دا د ﴿وجه﴾ جمع ده چه د هغې معنی ده مخ.
﴿فاغسلوا وجوهکم﴾ کښې ﴿وجوه﴾ جمع ده او ﴿کم﴾ هم د جمعې ضمیر دې او قاعده دا ده چه کله جمع د جمع سره مقابله کولو باندې راوړلې شی نو د مقابلة الآحاد بالآحاد فائده حاصلیږی (۳) چه د هغې مطلب دا دې چه هر انسان دې خپل مخ وینځی.
که د یو انسان دوه مخونه وی نو امام نووی رحمه الله فرمائی چه د دواړو وینځل واجب دی. (٤)
مولانا عبدالحئ لکهنوی رحمه الله فرمائی که یو مخ اصلی دې او دویم غیر اصلی، د اصلی وینځل فرض دی او که دواړه اصلی وی، په دواړو کښې د اصل کیدو اثار موجود وی، مثلا په دواړو سره خوراك ځکاك کوی نو احتیاط په دې کښې دې چه دواړه دې وینځلې شی. (۵)

د وجه تحدید د ﴿وجه﴾ یا مخ حد په اوږدوالی باندې عام طور د سر د ویښتو د راختلو د ځائې نه تر د زنې د اخره پورې دې او په پلن والی باندې د یو غوږ د پوستکی نه د بل غوږ د پوستکی پورې دې. (۶)

قوله: وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ: او خپل لاسونه (وینځئ) تر د ځنګلو پورې.
مرافق: د مرفق (بکسر المیم وفتح الفاء یا بفتح المیم وکسر الفاء) جمع ده، ځنګل ته وئیلې شی، دا د رفق نه ماخوذ دې، چه د هغې معنی نرمی ده، په ځنګل سره کارونه کښې سهولت وی، په دې وجه ورته مرفق وئیلې شی. (۷)
ځنګل به وینځلې شی یا نه؟: په دې مسئله کښې اختلاف دې.
جمهور علماء کرام فرمائی چه د مرافق وینځل فرض دی، او ابوبکر بن داؤد ظاهری، ابن

---

۱) صحیح مسلم کتاب الطهارة. باب حکم بول الطفل الرضیع. وکیفیة غسله. رقم ۶۶۷
۲) اوګورئ فتح الملهم ج ۱ ص ٤٥٠، ٤٥١. کتاب الطهارة. باب حکم بول الطفل الرضیع. وکیفیة غسله.
۳) السعایة ج ۱ ص ۳۲. المبحث التاسع والعشرون
٤) المجموع ج ۱ ص ۳۸۲
۵) السعایة ج ۱ ص ۳۲. المبحث التاسع والعشرون
٦) وهومن قصاص الشعر الی اسفل الذقن، والی شحمتی الاذن ... انظر کنزالدقائق مع بحرالرائق ج۱ ص ۱۱
۷) قال ابن الفارس رحمه الله تعالی : الراء والفاء والقاف أصلٌ واحدٌ یدلُّ علی موافقة ومقاربة بلا عنْف. فالرِّفق: خلاف العنْف... هذا هو الأصل ثم یشتقّ منه کلُّ شیء یدعو إلی راحة وموافقة. والمرفقُ(۱) مَرفق الإنسان: لأنه یستریح فی الاتّکاء علیه. یقال ارتَفَق الرّجلُ: إذا اتّکأ علی مَرفقه فی جلوسه... ویقال فیه مَرْفِق ومِرْفَق، حکاهما ثعلب. معجم مقاییس اللغة ج ۲ ص ٤١٨، مادة : رفق

حزم او زفر بن الهذیل رحمه الله فرمائی چه فرض نه دی، د امام مالک رحمه الله نه هم یو روایت داسې منقول دې او دویم روایت ئې د جمهور مطابق دې. (١)

د ظاهریه وغیره دلیل: د ظاهریه او امام زفر رحمه الله دلیل مشهور اصول دې ﴿ الغایة لاتدخل تحت المغیا ﴾ یعنی غایة په مغیا (د کوم ځیز دپاره چه مغیا بیان کړې شوې وی) د لاندې داخل نه وی. (٢)

په نورو الفاظو کښې دا وئیلې شو چه چونکه په ﴿ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ ﴾ کښې د ﴿ الی ﴾ په ذریعه د ﴿ غسل ید ﴾ غایة بیان کړې شوې دې او غایت یعنی مرفق به د غسل ید په حکم کښې داخل وی یا به نه وی؟ په دې کښې ادله متعارض دی، پس په بعض ځایونو کښې یقینی غایت په مغیا کښې داخل نه وی لکه ﴿ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ ﴾ (٣)

او په بعض مقاماتو کښې غایت یقینی طور په مغیا کښې داخل ګڼړلې شی. لکه وئیلې شی ﴿ بعتك هذا المكان من هنا الى هناك ﴾ یعنی ما په تا باندې دا کور در خرڅ کړو د دې ځائې نه تر هغه ځائې پورې. په دې مثال کښې غایت یقینا په مغیا کښې داخله ده.

په آیت وضوء ﴿ وایدیکم الی المرافق ﴾ کښې چونکه دواړه احتمالات دی، په دې وجه به د شك په بنیاد ځنګل په مغسول کښې داخله نه وی. (٤)

هم ددې نه بعض حضراتو داسې تعبیر هم کړې دې چه په آیت وضوء کښې ﴿ وایدیکم الی المرافق ﴾ وئیلو سره ید مغسول منلې شوې دې، د هغې حد د ﴿ ماقبل المرفق ﴾ پورې خو یقینی دې خو د ﴿ مرفق ﴾ په مغسول کښې داخلیدل مشکوك دی، لهذا متیقن به فرض منلې شی، مشکوك به فرض نه منلې کیږی. (٥)

د جمهور د طرف نه د دې جواب دا دې چه د دې قاعدې ﴿ الغایة لا تدخل تحت المغیا ﴾ نه استدلال کول صحیح نه دی ځکه چه دا متفق علیه مسئله نه ده. بلکه د غایت په مغیا کښې داخلیدل او نه داخلیدل په قرائن او دلائل باندې موقوف دی، که قرینه په دخول باندې دلالت کوی نو داخل به ګڼړلې شی، ګیني داخل به نه ګڼړلې کیږی.

او ګورئ یو سړې وائی ﴿ قرات القران من اوله الی اخره ﴾ نو په دې کښې غایت داخل منلې شی هم

---

١) د مذاهبو د تفصیل دپاره اوګورئ: السعایة ج ١ ص ٥٦، والمغنی لابن قدامة ج ١ ص ٨٥، والمجموع شرح المهذب ج ١ ص ٢٨٥، ونیل الاوطار ج ١ ص ١٦٨، ابواب صفة الوضوء، باب ٥٩، المضمضة والاستنشاق، والمحلی لابن حزم ج ١ ص ٢٩٧.

٢) اوګورئ: السعایه ج ١ ص ٥٦، ٥٧

٣) البقرة ١٨٧

٤) اوګورئ: السعایه ج ١ ص ٥٦ و ٥٧

٥) پورته حواله

دغه شان د الله پاك ارشاد دې ﴿ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ ﴾ (١) دلته غايت په مغيا کښې داخل نه شي منلې.

اوس بعض علماء کرامو د دې دپاره قاعده بيان کړې ده. هغوی فرمائی چه که غايت د مابعد غايت د جنس نه وی نو غايت به په مغيا کښې داخل وی لکه ﴿ قرأت القرآن من اوله الى اخره ﴾ او که د هغې د جنس نه نهٔ وی نو داخل به نه وی لکه ﴿ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ ﴾ کښې. (٢)

هرچه د ظاهريه وغيره دا استدلال دې چه ماقبل المرفق يقينی او د مرفق دخول په دې کښې مشکوك دې، په دې وجه به مرفق مغسول نه وی، پس د دې جواب دا دې چه مرفق دلته مشکوك نه دې، بلکه د هغې دخول يقينی دې، ځکه چه غايت که د صدر کلام د جنس نه وی نو هغه يقينا په مغيا کښې داخل وی. (٣)

د دې نه علاوه په عباداتو کښې په احوط باندې عمل کول اولی وی، نه د هغې په مقابله کښې په متيقن باندې عمل کول. (٤)

د جمهورو د طرف نه دا جواب هم کړې شوې دې هغه دا چه دا غايت ﴿ غاية الاسقاط ﴾ دې. اصل کښې الله فرمائيلې دی ﴿ وَأَيْدِيَكُمْ ﴾ د دې نه دا معلومیږی چه د ټول لاس. يعنی د ګوتو د سوکو نه تر د اوګو او ترخونو پورې وينځل ضروری دی، ځکه چه لفظ د يد د ﴿ انامل ﴾ نه تر د مناکب پورې وئيلې شی، د هغې نه روستو چه ئې کله ﴿ إِلَى الْمَرَافِقِ ﴾ اوفرمائيلو نو مابعد الغايه د غسل د حکم نه خارج شو او باقی اندام د غسل د لاندې راغلل، اوس معنی دا شوه چه تاسو خپل لاسونه د څنګلو پورې وينځئ، خو ما وراء المرفق يعنی کوم چه د مرفق نه وړاندې دې د هغې د وينځلو ضرورت نشته. (٥)

قاضی ابن العربی رحمه الله دا توجيه د قاضی عبدالوهاب مالکی رحمه الله نه نقل کړې ده او فرمائی چه ما دا توجيه د هغوی نه علاوه چا سره هم نه ده ليدلې. (٦)

خو حقيقت دا دې چه دا توجيه د قاضی عبدالوهاب استاذ قاضی ابو الحسن ابن القصار نه هم منقول ده. د قاضی عبدالوهاب وفات په ٤٢٢ هجری کښې شوې دې (٧) او د قاضی ابو الحسن بن القصار وفات په ٣٩٧ هجری کښې شوې دې (٨)

---

١) البقرة : ١٨٧

٢) اوګورئ : السعايه ج ١ ص ٥٧، واحکام القران لابن العربی ج ٢ ص ٥٦٧

٣) اوګورئ : السعاية ج ١ ص ٥٧

٤) پورته حواله

٥) اوګورئ : الهداية للمرغينانی ج ١ ص ١٦، ١٧، کتاب الطهارات وشرح الوقاية مع شرحه السعايه ج ١ ص ٦٨، ٦٩

٦) اوګورئ : احکام القران ج ٢ ص ٥٦٧

٧) اوګورئ : وفيات الاعيان ج ٢ ص ٢٢٢، ترجمة القاضی عبد الوهاب المالکی.

٨) سير اعلام النبلاء ج ١٧ ص ١٠٨

هم دغه شان په علماء احناف کښې صاحب هدایه، صاحب کشف البزدوی او صاحب کافی وغیره دا توجیه کړې ده. (۱)

په جمهورو کښې بعض دا جواب هم کړې دې چه دلته ﴿ الی ﴾ د ﴿ مع ﴾ په معنی کښې دې (۲) لکه د الله پاك ارشاد دې ﴿ وَلَا تَأْكُلُوٓا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰٓ أَمْوَالِكُمْ ﴾ (۳) یعنی د هغوی مالونه د خپل مال سره مه خورئ. په دې کښې ﴿ الی ﴾ د ﴿ مع ﴾ په معنی کښې دې. (٤)

بعض وائی چه دلته ﴿ الی ﴾ د غایت په معنی کښې دې، خو مرفق چونکه د ﴿ ید ﴾ حصه ده، په دې وجه به دا د مغسول د لاندې داخل وی، خو د هغې نه وړاندې د لاس نه تر اوږې پورې حصه به د اجماع د وجې نه خارج شی. (۵)

د جمهورو استدلال د بعض احادیثو نه هم دې. پس امام دار قطنی رحمه الله د سیدنا جابر رضی الله عنه نه روایت نقل کړې دې. ﴿ کان رسول الله ﷺ اذا توضاء ادار الماء علی مرفقیه ﴾ (۶)

خو دا حدیث ضعیف دې، په دې کښې یو راوی عبدالله بن محمد بن عقیل دې او هغه ضعیف دې. (۷)

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی: ﴿ ابن عقیل لیس بالقوی ﴾ (۸)

بیا د هغوی نه روایت کونکې د هغوی نمسې القاسم بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عقیل دې. دې هم ضعیف دې (۹)

---

۱) اوګورئ: السعایه ج ۱ ص ۶۷

۲) المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳۸۶، واحکام القران لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۷، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۵

۳) النساء: ۲

٤) مختار الصحاح ص ۲٤، وانظر الکشاف للزمخشری ج ۱ ص ٤۶۵

۵) المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳۸۶

۶) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة باب وضوء رسول الله ﷺ رقم: ۱۵

۷) قال ابن سعد: منکر الحدیث، وقال احمد بن حنبل: منکر الحدیث، وقال ابن معین: لا یحتج بحدیثه، وقال مرة: ضعیف الحدیث، وقال النسائی: ضعیف، قال یعقوب وابن عقیل صدوق، وفی حدیثه ضعف شدید جدا. قال الترمذی: صدوق وقد تکلم فیه بعض اهل العلم من قبل حفظه، وسمعت محمدا بن اسماعیل یقول: کان احمد بن حبل واسحاق بن ابراهیم، والحمیدی یحتجون بحدیث ابن عقیل، قال محمد بن اسماعیل: وهو مقارب الحدیث، وقال ابن عدی: روی عنه جماعة من المعروفین الثقات وهو خیر من ابن سمعان، ویکتب حدیثه. انظر تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۸۰ - ۸٤، والکامل فی ضعفاء الرجال ج ٤ ص ۱۲۷ - ۱۲۹، ومختصر الکامل للمقریزی: ۳۶۲ و ۳۶۳.

۸) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة باب وضوء رسول الله ﷺ رقم ۱۵

۹) امام ابن حبان اگر چه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې خو امام احمد رحمه الله فرمائی ﴿ لیس بشئ ﴾، امام ابوحاتم رحمه الله فرمائی ﴿ کان متروک الحدیث ﴾ ..... (بقیه بر صفحه آننده.....

امام دارقطنی رحمه الله د سیدنا عثمان رضی الله عنه نه د اودس طریقه نقل کړې ده، په هغې کښې دی ﴿ویدیه الی المرفقین حتی مس اطراف العضدین ﴾ (۱) حافظ ابن حجر رحمه الله د دې سند ته حسن وئیلې دې. (۲)

هم دغه شان امام طبرانی او امام بزار رحمهما الله د سیدنا وائل بن حجر رضی الله عنه نه د صفة الوضوء په باره کښې حدیث نقل کړې دې. په هغې کښې دی ﴿ ثم ادخل یمینه فی الاناء فغسل بها ذراعه الیمنی، حتی جاوز المرفق ثلاثا، ثم غسل یساره بیمینه، حتی جاوز المرفق ثلاثا ﴾ (۳)

امام طحاوی رحمه الله او امام طبرانی رحمه الله د ﴿ ثعلبة بن عباد عن ابیه ﴾ په طریق سره مرفوعا نقل کړی دی: ﴿ غسل ذراعیه حتی یسیل الماء علی مرفقیه ﴾ (۴)

حافظ رحمه الله فرمائی ﴿ هذه الاحادیث یقوی بعضها بعضا ﴾ (۵) یعنی دا احادیث د یو بل دپاره د تقویت باعث دی.

امام نووی رحمه الله په صحیح مسلم کښې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د حدیث نه استدلال کړې دې، هغوی د رسول الله صلی الله علیه وسلم د اودس صفت لره عملا اوښودلو، چه په هغې کښې دی ﴿ ثم غسل یده الیمنی حتی اشرع فی العضد، ثم یده الیسری حتی اشرع فی العضد ﴾ (۶)

امام نووی رحمه الله فرمائی د دې حدیث نه د رسول الله صلی الله علیه وسلم مرفقین لره وینځل ثابت شو، دهغوی

....بقیه از صفحه گذشته)... امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی: ﴿ احادیثه منکرة، وهو ضعیف الحدیث ﴾ امام بخاری رحمه الله فرمائی: ﴿ عنده مناکیر ﴾ او ابن عدی رحمه الله فرمائی: ﴿ روی عن جده احادیث غیر محفوظة ﴾ اوګورئ: الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۳۸، وکتاب الجرح والتعدیل لابن ابی حاتم ج ۷ ص ۱۶۰، رقم ۱۲۲۲۲، ۶۷۸، ولسان المیزان ج ۶ ص ۳۸۰، رقم ۶۱۳۰، والکامل ج ۶ ص ۳۵.

۱) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة، باب وضوء رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم ۱۷

۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۹۲، کتاب الوضوء، باب مسح الراس کله.

۳) المعجم الکبیر للطبرانی ج ۲۲ ص ۵۰، ومسند البزار ج ۱۰ ص ۳۵۵، ومجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۳۲، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی الوضوء، ج ۲ ص ۱۳۴، کتاب الصلاة باب صفة الصلاة والتکبیر فیها رقم ۲۸۰۵، وکشف الاستار ج ۱ ص ۱۴۰، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء رقم ۲۶۸، قال الهیثمی: رواه الطبرانی فی الکبیر والبزار وفیه سعید بن عبدالجبار، قال النسائی: لیس بالقوی وذکره ابن حبان فی الثقات، وفی سند البزار والطبرانی محمد بن حجر وهو ضعیف.

۴) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۲۴، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، وشرح معانی الاثار للطحاوی مع نثر الازهار ج ۱ ص ۷۵، کتاب الطهارة، باب فرض الرجلین فی وضوء الصلاة. قال الهیثمی: رواه الطبرانی فی الکبیر، ورواه باسناد اخر فقال ﴿ عن ثعلبه بن عمارة ﴾ وقال هکذا رواه اسحاق الدیری عن عبدالرزاق ووهم فی اسمه، والصواب ثعلبه بن عباد، ورجاله موثقون.

۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۹۲، کتاب الوضوء، باب مسح الراس کله

۶) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ۵۷۹.

د فعل د وضوء د مامور به بیان دې، د رسول الله ﷺ نه کله هم د دې ترك ثابت نه دې. (۱)

قوله: وَامْسَحُوْا بِرُءُوْسِكُمْ: یعنی په خپلو سرونو باندې مسح کوئ.

د مسح لغوی او اصطلاحی معنی : په لغت کښې مسح ﴿ امرار الشئ علی الشئ بسطا ﴾(۲) ته وئیلې شی، یو څیز لره په بل څیز باندې په نرمئ سره رانښکل یا تیرول.

د شریعت په اصطلاح کښې د دې لغوی معنی لحاظ خو ضرور ساتلې شی، د دې سره سره د اله مسح د لوندیدلو د قید لحاظ هم ساتلې شی او دا هم ضروری ده چه هغه اله به د انسانی بدن نه وی، لهذا د شریعت په اصطلاح کښې به مسح وئیلې شی : ﴿ امرار الید المبتلة العضو ﴾ یعنی د لوند لاس په اندام باندې رانښکل. (۳)

ابن العربی رحمه الله فرمائی چه مسح اله ممسوح بها (یعنی د څه په ذریعه چه مسح کولې شی) ته اوبو رسولو، او غسل مغسول ته اوبه رسولو ته وئیلې شی. (٤)

حاصل دا چه په مسح کښې اوبه اله ممسوح بها ته رسولې شی او بیا هغه په ممسوح باندې رانښکلې شی او په غسل کښې اوبه مغسول ته رسولې شی.

د سر په مسح کښې فرض مقدار څه دې؟ : د مسح فرضیت خو د قران کریم نه ثابت دې، ددې په فرضیت کښې د چا اختلاف نشته، خو په فرض مقدار کښې اختلاف دې. (۵)

د امام شافعی رحمه الله اقوال : د امام شافعی رحمه الله په مذهب کښې دوه اقوال دی.

د هغوی مشهور قول کوم چه د هغوی نه منصوص دې هغه دا دې چه ﴿ ادنیٰ مایطلق علیه اسم المسح ﴾ فرض دې. لهذا څه مخصوص مقدار مقرر نه دې، تردې چه د هغوی په نزد که یو سړې د یو ویښته په بعض حصه باندې هم مسح اوکړی نو هم کافی ده.

په شوافع کښې ابو العباس بن القاص او ابو الحسن بن خیران وائی چه کم از کم په درې ویښتو باندې مسح ضروری ده. (۶)

د امام احمد بن حنبل رحمه الله اقوال : د امام احمد رحمه الله نه یو قول دا منقول دې چه د پوره سر مسح کول ضروری دی. دویم قول د هغوی نه دا نقل دې چه د بعض سر مسح کافی ده.

خو امام ابن قدامه رحمه الله فرمائی چه د امام احمد رحمه الله نه چه منقول دی هغه دا دی چه د سړی دپاره خو استیعاب ضروری دې او د زنانه دپاره د سر په وړاندې حصه باندې مسح کول کافی دی. (۷)

---

۱) شرح المهذب ج ۱ ص ۳۸۷
۲) معجم مقاییس اللغة ج ۵ ص ۳۲۲
۳) اوګورئ: السعایة ج ۲ ص ۷٤
٤) احکام القران لابن العربی ج ۲ ص ۶۶۷
۵) اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۶
٦) اوګورئ المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳۹۸
۷) اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۶، ۸۷

د امام مالک رحمه الله اقوال : د مالکیانو نه په دې سلسله کښې شپږ اقوال منقول دی.
ابن مسلمه رحمه الله فرمائی چه د دوه ثلث مسح کافی ده.
اشهب او ابو الفرج وائی چه د یو ثلث مسح کافی ده.
د اشهب نه یو بل قول منقول دې چه د مقدم راس مسح کافی ده.
خپله د امام مالک رحمه الله نه نقل دی چه د پوره سر استیعاب ضروی دې.
یو قول ترې دا هم نقل دې چه ﴿ ادنیٰ مایطلق علیه اسم المسح ﴾ کافی دې.
شپږم قول دا دې چه د سر استیعاب فرض دې، خو که معمولی حصه پاتې شی نو مسح به اوشی (١)
د امام ابوحنیفه رحمه الله اقوال : د امام ابوحنیفه رحمه الله درې اقوال دی.
یو دا چه د ربع الراس مسح فرض ده.
دویم دا چه د مقدار ناصیه مسح فرض ده.
دریم دا چه د درې گوتو په مقدار باندې مسح کول فرض دی. (٢)
خو دا حقیقی اختلاف نه دې بلکه د یوې معنې مختلف عنوانات او د یو معنې مختلف تعبیرونه دی.
د حضرات علماء کرام او مجتهدینو د دې مختلفو اقوالو دلائل ابن العربی او علامه عبد الحی لکهنوی رحمهما الله په تفصیل سره بیان کړی دی، هغې ته دې مراجعت اوکړې شی. (٣)

قوله: ﴿وارجلکم الی الکعبین﴾: او خپلې خپې د گیټو سره وینځې.

کعب څه ته وئیلې شی؟ ﴿ کعب ﴾ وئیلې شی ﴿ العظم الناتی الذی ینتهی الیه عظم الساق ﴾ یعنی هغه رایوزبه شوې هډوکې چرته چه د پنډئ هډوکې ختم شوې وی، دې ته کعبین په دې وجه وئیلې شی چه دا دوه جدا جدا بهر راوتلې هډوکی وی.
د کعب په باره کښې د شیعه گانو اختلاف او د هغې تردید : شیعه گان وائی چه د کعب نه مراد هغه هډوکې دې کوم چه د قدم په ظاهر باندې وی خو دا قول صحیح نه دې.

اول: خوپه دې وجه چه دټول اهل لغت ددې په خلاف باندې اتفاق دې،پس صاحب المغرب علامه مطرزی،صاحب القاموس المحیط علامه مجدالدین فیروزابادی اوصاحب الصحاح علامه جوهری رحمهم الله وغیره د کعب هم هغه تعریف لیکلې دې کوم چه مونږ پورته ذکر کړو، او اصمعی رحمه الله نه د دې خبرې انکار نقل کړې شوې دې چه د کعب اطلاق د وسط قدم دپاسه هم کیږی. (٤)

---

١) اوگورئ احکام القران لابن العربی ج ٢ ص ٥٦٨، وعمدة القاری ج ٢ ص ٢٣٥
٢) اوگورئ عمدة القاری ج ٢ ص ٢٣٥
٣) احکام القران لابن العربی ج ٢ ص ٥٦٩- ٥٧٢، والسعایة ج ١ ص ٧٨- ٩٩
٤) المغرب ج ٢ ص ٢٢٢، والقاموس المحیط ص ١٢١و وصحاح اللغة ج ١ ص ٢١٣، وتاج العروس ج ٢ ص ٣٧٤، والنهایة فی غریب الحدیث ج ٢ ص ٥٤٤، مختار الصحاح ص ٥٧٢.

دویم : په صحیح مسلم وغیره کښې د سیدنا عثمان رضي الله عنه روایت دې: ﴿ انه غسل رجله الیمنی الی الکعبین ثم الیسری کذلك ﴾ (١) رسول الله ﷺ خپله ښئ خپه د ګیټو سره وینځله.

امام نووی رحمه الله فرمائی چه په دې حدیث کښې د هرې خپې دپاره د کعبین اثبات دې، په دې سره د روافضو خبره بالکل لغو کیږی. (٢)

هم دغه شان د سیدنا نعمان بن بشیر رضي الله عنه حدیث دې : ﴿ فرأیت الرجل یلزق منکبه بمنکب صاحبه، ورکبته برکبة صاحبه، وکعبه بکعبه ﴾(٣)

یعنی : ما اولیدل چه یو سړی به خپله اوګه د بل د اوګې سره او خپله ګیټئ به ئې د بل د ګیټئ سره برابروله.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا حدیث د دې خبرې واضح دلیل دې چه د کعب نه مراد ګیټئ دی ګینې نورې معنې خو دلته نه دی ممکن.(٤)

هم دغه شان د طارق بن عبد الله رضي الله عنه روایت دې :

﴿ رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سُوقِ ذِي الْمَجَازِ وَعَلَيْهِ حُلَّةٌ حَمْرَاءُ، وَهُوَ يَقُولُ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ تُفْلِحُوا، وَرَجُلٌ يَتْبَعُهُ يَرْمِيهِ بِالْحِجَارَةِ، وَقَدْ أَدْمَى عُرْقُوبَيْهِ وَكَعْبَيْهِ، وَهُوَ يَقُولُ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، لَا تُطِيعُوهُ، فَإِنَّهُ كَذَّابٌ، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قِيلَ: هَذَا غُلَامٌ مِنْ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ. قُلْتُ: فَمَنْ هَذَا الَّذِي يَتْبَعُهُ يَرْمِيهِ بِالْحِجَارَةِ؟ قَالَ: هَذَا عَبْدُ الْعُزَّى أَبُو لَهَبٍ ﴾ (٥)

یعنی : ما رسول الله ﷺ د ذوالمجاز په بازار کښې اولیدو، هغوی د سور رنګ (یوه برګه) جبه اغوستلې وه او وئیل ئې : اې خلقو! اوایئ ﴿ لا اله الا الله ﴾ اوایئ تاسو به کامیاب شئ. یو

---

١) صحیح مسلم. کتاب الطهارة. باب صفة الوضوء وکماله رقم ٥٣٨.

٢) اوګورئ شرح النووی علی صحیح مسلم ج ١ ص ١٢٠. کتاب الطهارة باب صفة الوضوء وکماله.

٣) قال البخاری فی صحیحه ج ١ ص ١٠٠. کتاب الاذان. باب الزاق المنکب بالمنکب. والقدم بالقدم فی الصف. تعلیقا ..... وقال النعمان بن بشیر : رایت الرجل منا یلزق کعبه بکعب صاحبه. وانظر السنن لابی داؤد. کتاب الصلاة. باب تسویة الصفوف. رقم : ٦٦٢

٤) فتح الباری ج ٢ ص ٢١١. کتاب الاذان. باب الزاق المنکب بالمنکب والقدم بالقدم فی الصف.

٥) موارد الظمآن الی زوائد ابن حبان ص ٤٠٦. کتاب المغازی والسیر. باب دعاء النبی ﷺ الناس الی الاسلام وما لقیه. رقم ١٦٨٣. وقد اخرجه الحاکم فی المستدرک ج ٢ ص ٦١٢. کتاب التاریخ. باب : ید المعطی العلیا وابد بمن تعول. وابن ابی شیبة فی مصنفه ج ٢٠ ص ٢٤٢. کتاب المغازی. باب فی اذی قریش للنبی ﷺ وما لقی منهم. رقم ٣٧٧٢٠. وابو نعیم فی معرفة الصحابة ج ٣ ص ٧٧. ترجمة : طارق بن عبدالله المحاربی الکوفی رضي الله عنه رقم ٣٩٥٥. والدارقطنی فی سننه ج ٣ ص ٤٤، ٤٥. کتاب البیوع. رقم ١٨٦. وابن حجر فی المطالب العالیة ج ١ ص ٣٩٤، ٣٩٥. کتاب البیوع. باب ما اذی المشرکون به النبی ﷺ ونبانه علی امره. رقم ٤٢٧٧. والبیهقی فی سننه الکبری ج ١ ص ٨٦. کتاب الطهارة. باب الدلیل علی ان الکعبین هما الناتیان فی جانبی القدم و ج ٢ ص ٢١. کتاب البیوع. باب جواز السلم الحال.

سرې په هغوی پسې شاته شاته روان وو چه په کانړو باندې ئې ویشتلو، د رسول الله ﷺ پوندې او ګیټې په وینو باندې ککړې شوې وې، هغه سړی به دا آواز کولو اې خلقو! د دې سړی خبره او نه منئ دا دروغژن دې، ما تپوس اوکړو دا څوك دې؟ خلقو اووې چه دا د بنی عبدالمطلب هلك دې او د بل سړی باره کښې مې تپوس اوکړو چه دا څوك دې نو وې وئیل چه د عبدالعزی ابو لهب دې.

علامه عینی رحمه الله فرمائی دا دې خبرې دلیل دې چه کعب هغه بهر راوتلې هډوکې دې کوم چه د قدم په طرف باندې وی ځکه چه کله تلونکې سړې د روستو نه په کانړی باندې ویشتلې شی نو د خپې وړاندې حصه باندې به نه لګی. (١)

هم دغه شان د سیدنا ابو سعید خدری رضی الله عنه حدیث دې.

﴿ ان النبی صلی الله علیه وسلم قال: إِزْرَةُ الْمُسْلِمِ إِلَى نِصْفِ السَّاقِ، وَلاَ حَرَجَ - أَوْ لاَ جُنَاحَ - فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْكَعْبَيْنِ، مَا كَانَ أَسْفَلَ مِنَ الْكَعْبَيْنِ فَهُوَ فِي النَّارِ ﴾ (٢) یعنی: د مسلمان پینسې تر نیمې پنډئ پورې وی، بیا د نیمې پنډئ او د دواړو ګیټو ترمینځه هم څه باك نشته، خو که د ګیټو نه ښکته شی نو هغه به جهنم ته ځی.

هم دغه شان رسول الله ﷺ سیدنا جابر بن سلیم رضی الله عنه ته اوفرمائیل: ﴿ وَارْفَعْ إِزَارَكَ إِلَى نِصْفِ السَّاقِ، فَإِنْ أَبَيْتَ فَإِلَى الْكَعْبَيْنِ ﴾ (٣) یعنی: خپل پرتوګ د نصف ساق پورې اوچت ساته، که د دې نه انکار کوې نو بس د ګیټو پورې ساته.

امام نووی رحمه الله فرمائی چه د دې دواړو احادیثو نه صراحة معلومیږی چه د کعبین نه مراد د پنډئ نه لاندې هډوکې دې نه د ظهر قدم راوتلې هډوکې.(٤)

دریم: د عربیت د قاعدې په لحاظ سره به هم دلته د ﴿ کعبین ﴾ نه مراد ګیټئ وی، نه د ظهر قدم راوتلې هډوکې، ځکه چه چرته مقابلة الجمع بالجمع راځی هلته افراد لره په افرادو باندې تقسیم کوې لکه چه وئیلې شی ﴿ رکبوا دوابهم ﴾ د دې مطلب دا دې چه په خلقو کښې هر هر فرد په خپله سورلئ باندې سور شو.

د دې په خلاف که مقابلة الجمع بالمثنی وی نو بیا د انقسام الاحاد علی الاحاد فائده نه حاصلیږی، بلکه هلته د تثنیه مقابله د هر هر فرد سره وی، لکه چه که اوئیلې شی. ﴿ لبسوا ثوبین ﴾ نو مطلب به دا وی چه هر هر فرد دوه دوه کپړې واغوستلې.

چه هر کله په دې خبره پوهه شوې نو اوس په آیت وضوء کښې سوچ اوکړئ الله پاك دلته د

---

١) البنایة ج ١ ص ٧٠، کتاب الطهارة

٢) السنن لابی داؤد، کتاب اللباس، باب قدر موضع الازار، رقم: ٤٠٩٣

٣) السنن لابی داؤد، کتاب اللباس، باب ما جاء فی اسبال الازار، رقم: ٤٠٨٤

٤) تهذیب الاسماء واللغات ج ٤ ص ١١٦ ماده کعب)

جمعي الفاظ استعمال کړي دي پس ﴿ وجوه ﴾، ﴿ رؤوس ﴾، ﴿ ایدی ﴾ او ﴿ مرافق ﴾ جمع دي، لهذا دلته به د قاعدې مطابق انقسام الاحاد علی الاحاد وي او مطلب به دا وي چه هر سړي دې خپل مخ وینځي، خپل لاس دې د څنګلو سره وینحي او د خپل سر مسح دې اوکړي، د دې نه معلومه شوه چه د مخ غسل فرض دې، هم دغه شان غسل ید واحدة مع المرفق الواحد فرض دې هم دغه شان د هر یو په خپل خپل سر باندې مسح کول فرض دي. هم دغه شان د مرفق مقابله چه د ایدی سره کړې شوې ده، د دې تقاضا دا ده چه په هر لاس کښې یو مرفق دې، او حال دا چه الله پاك د کعب بیان کولو سره د تثنیه صیغه استعمال کړه او مخکښې اسلوب ئې پریخودلو .لهذا دلته به دانقسام الاحاد علی الاحاد په ځائې ﴿ مقابلة المثنی بکل فرد فرد من افراد الجمع ﴾ لحاظ ساتلې شي.ددې نه دا خبره په فهم کښې راغله چه په هره خپه کښې دوه کعب دي.او روافض چه څه ته کعب وائي په هغې کښې دتثنیه څه ګنجائش نشته.(١) والله اعلم

ایا د امام محمدرحمه الله په نزد د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لوړ هډوکې دې؟: بعض حضراتو د شیعه ګانو قول چه د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لوړ هډوکې دې د دې نسبت د امام محمدرحمه الله طرف ته کړې دې. (٢)

خو دا نسبت اول خو الی غیر محله دې، ځکه چه اصل کښې د امام محمدرحمه الله نه د محرم په سلسله کښې نقل دی چه ﴿ اذالم یجد النعلین فیقطع خفیه اسفل من الکعبین ﴾ یعنی چه کله نعلین نه وي نو خفین دې د کعبین نه لاندې پرې کولو سره استعمال کړي. دې بیان سره هغوی په خپل لاس سره د موضع قطع طرف ته اشاره اوکړه، دا خبره د هغوی شاګرد هشام رازی د طهارت په باب کښې نقل کړې ده. (٣)

بل به تاسو ته د دې تفصیل نه معلومه شوې وي چه دا نقل هم محتمل شان دې، ځکه چه امام محمدرحمه الله د موضع قطع طرف ته اشاره کولو سره څنګه چه د کعبین نه لاندې لاس کیخودلو. هغه شان ئې د ظهر قدم والا راپورته شوی هډوکی طرف ته اشاره اوکړه، حال دا چه په دې هډوکی باندې د کعب اطلاق مقصود نه وو.

خپې به وینځلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ د علماء کرامو د مذهب تنقیح: خپې به وینځلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ په دې کښې څلور مذاهب دي:

① اولنې مذهب د ائمه اربعه او جمهور اهل سنت والجماعة دې چه خپې به وینځلې شي.

② دویم مذهب د شیعه ګانو د فرقه امامیه دې چه د خپو وظیفه مسح ده نه غسل.

③ دریم مذهب د امام حسن بصری، محمد بن جریر طبری او ابو علی جبائی معتزلی دې چه

---

١) السعایة فی کشف ما فی شرح الوقایة ج ١ ص ٧١

٢) قال فی شرح الوقایة (مع السعایة ج ١ ص ٦٩) : ثم الکعب فی روایة هشام عن محمد هو المفصل الذی فی وسط القدم. عند معقد الشراک. لکن الاصح نها العظم الناتی الذی ینتهی الیه عظم الساق.

٣) اوګورئ السعایة ج ١ ص ٦٩

د غسل او مسح ترمینځه ورته اختیار دي.

④ څلورم مذهب د اهل ظاهر دي چه غسل او مسح دواړه واجب دي. (۱)

حافظ ابن القیم رحمه الله فرمائي چه دلته چه د تخییر بن الغسل والمسح په قائلین کښې د کوم ابن جریر ذکر کړې شوې دې د هغه نه مراد مشهور معروف امام ابن جریر نه دې بلکه دا یو شیعه مصنف دې، د مشهور محمد بن جریر د نوم او د پلار د نوم سره د اشتراك د وجې نه اشتباه پیدا شوه. هغوی فرمائي چه ما د دې شیعه ابن جریر ډیر کتابونه کتلي دي کوم چه په اصول او فروع کښې د مذهب شیعه سره متعلق دي. (۲)

د حافظ ابن حجر رحمه الله هم دا رائې معلومیږي، هم دغه شان علامه آلوسي رحمه الله هم دغه رجحان ظاهر کړې دې، د دې حضراتو د تصریح مطابق دا شیعه مصنف د امام ابن جریر طبري رحمه الله سره په نوم، د پلار په نوم او کنیت، نسبت او اکثر تصنیفات کښې یو شان دې، خو د نیکۀ په نوم سره دواړو کښې فرق راځي چه د اهل سنت د امام نوم محمد بن جریر بن یزید طبري دې، او د هغه شیعه نوم محمد بن جریر بن رستم طبري دې. (۳)

خو حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائي چه د ابن جریر رحمه الله د مسلك په باره کښې بعض خلق وائي چه هغوی د احادیثو د وجې نه غسل رجلین ته واجب وئیلي دی او د قران کریم د آیت کریمه د وجې نه ئې مسح رجلین ته واجب وئیلي دی، نو دا د هغوی تحقیقی مذهب نه دې، د هغوی په تفسیر کښې د هغوی د کلام کتلو نه معلومیږي چه په ﴿ رجلین ﴾ کښې د وجوب دلك قائل دی او هغوی د ﴿ دلك ﴾ نه په مسح سره تعبیر کړې دې. والله اعلم

هم دغه شان حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائي چه ما د هغوی په کلام کښې غور اوکړو نو معلومه شوه چه هغوی د قراءت نصب او قراءت جر دواړو قراتونو ترمینځه د جمع او تطبیق راوستلو کوشش کړې دې، ګویا د جر قراءت ئې په مسح باندې محمول کړو او هغه د هغوی په نزد ﴿ دلك ﴾ دې او د نصب قراءت ئې په غسل باندې محمول کړې دې دغه شان ئې دواړه قراءتونه جمع کړل

اګر چه امام ابن القیم رحمه الله د معروف ابن جریر انکار کړې دې او حافظ ابن کثیر رحمه الله د ابن

---

۱) اوګورئ المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۴۱۷، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۸، کتاب الوضوء، باب ما جاء فی الوضوء. وقول الله تعالی ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾

۲) اوګورئ تهذیب سنن ابی داؤد لابن القیم ج ۱ ص ۹۸، کتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبی ﷺ. قال البنوری رحمه الله : وما قاله ابن القیم فغیر متجه فان عبارة ابن جریر فیه ایهام لذلک، وقد کشف ابن کثیر فی تفسیره عن الامر، وبین وجه النسبة الیه وما یوهم کلامه، ثم بین غرضه، فلیراجع من المائدة وقد فهم القاضی ابوبکر ایضا من کلام ابن جریر هذا التخییر بین الغسل والمسح، کما قاله فی العارضة واحکام القران له،وکذلک غیرواحد من الاعلام،معارف السنن ج۱ ص۱۸۶، ابواب الطهارة باب ما جاء: ویل للاعقاب من النار.

۳) اوګورئ لسان المیزان: ۲۶، ترجمة محمد بن جریر الطبری . رقم: (۶۵۷۹). و:۲۹۱۷، ترجمة محمد بن جریر بن رستم الطبری، رقم: (۶۵۸۰). او اوګورئ روح المعانی : ۷۸۱۶

جریر د مسلك په سلسله کښې تاویل کړې دې، خو ډیرو حضراتو د ابن جریر د عبارت هم دا مطلب اخستلې دې چه هغه د تخییر بین الغسل والمسح قائل دې. پس ابن العربی رحمه الله په احکام القران او عارضة الاخوذی کښې د دې تصریح کړې ده. (۱)

حاصل دا چه د اهل سنت والجماعة په نزد په خپې وینځلې شی، مسح جائز نه ده، او د روافض په نزد به په خپو مسح کولې شی او وینځلې به نه شی.

د دواړو ډلو دلائل به انشاء الله وړاندې په تفصیل سره راځی.

اودس چرته فرض شوې دې؟: بعض علماء کرام فرمائی چه اودس په مدینه منوره کښې مشروع شوې دې. پس د ابن الجهم مالکی رحمه الله وینا ده چه د هجرت نه مخکښې اودس کول بس مستحب وو، او امام ابن حزم رحمه الله جزما وئیلې دی چه اودس په مدینه منوره کښې مشروع شوې دې

آیت وضوء چونکه مدنی دې په دې وجه د دې آیت کریمه نه هغه خلقو استدلال کړې دې کوم چه وائی چه اودس د ټولو نه مخکښې په مدینه منوره کښې فرض شوې دې. (۲)

خو د دې نه مخکښې د دې کیفیت څه وو؟ ابن عبدالبر رحمه الله د اهل سیر په دې باندې اتفاق نقل کړې دې چه په رسول الله ﷺ باندې غسل جنابت د مانځه په شان په مکه کښې فرض شوې وو او په دې خبره هم اتفاق دې چه رسول الله ﷺ کله هم یو مونځ بغیر د اودس نه نهٔ دې کړې. هم دغه شان هغوی فرمائی چه دا خبره د یو عالم نه هم پټه نه ده. (۳)

امام حاکم رحمه الله په مستدرك کښې فرمائی چه اهل سنت ته په دې خبره باندې د دلیل پیش کولو ضرورت دې چه د آیت مائده د نزول نه مخکښې هم اودس مشروع وو. (٤)

امام حاکم رحمه الله په دې سلسله کښې د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما روایت نقل کړې دې:

﴿ دَخَلَتْ فَاطِمَةُ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهِيَ تَبْكِي، فَقَالَ: يَا بُنَيَّةُ، مَا يُبْكِيكِ؟ قَالَتْ: يَا أَبَتِ مَالِي لَا أَبْكِي وَهَؤُلَاءِ الْمَلَأُ مِنْ قُرَيْشٍ فِي الْحِجْرِ يَتَعَاقَدُونَ بِاللَّاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى لَوْ قَدْ رَأَوْكَ لَقَامُوا إِلَيْكَ فَيَقْتُلُونَكَ، وَلَيْسَ مِنْهُمْ رَجُلٌ إِلَّا وَقَدْ عَرَفَ نَصِيبَهُ مِنْ دَمِكَ، فَقَالَ: يَا بُنَيَّةُ، ائْتِنِي بِوَضُوءٍ فَتَوَضَّأَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الْمَسْجِدِ ﴾ (۵)

معنی: سیده فاطمة رضی الله عنها رسول الله ﷺ ته په ژړا باندې راغله، رسول الله ﷺ ترې تپوس اوکړو نو هغې عرض اوکړو چه زه به ولې نه ژاړم. حال دا دې چه د قریشو سرداران په حطیم کښې ولاړ په لات منات او عزی باندې قسم خوړلو سره عهد کوی چه کله هغوی تاسو وینې

---

۱) اوګورئ: معارف السنن ج ۱ ص ۱۸۶. اوګورئ: احکام القران لابن العربی: ج ۲ ص ۵۷۷، المسالة الجادیة والاربعون، وعارضة الاخوذی ج ۱ ص ۵۸، ابواب الطهارة، باب ما جاء: ویل للاعقاب من النار.

۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲ - ۲۳۳

۳) اوګورئ: الاستذکار ج ۱ ص ۳۵۱، کتاب الطهارة، باب التیمم.

٤) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۶۳، کتاب الطهارة

۵) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۶۳، کتاب الطهارة

نو ستاسو د مقابلې دپاره به اودريږي او تاسو به قتل کړي. په هغوی کښې د هر يو سړی دا خواهش دې چه ستاسو په وينه کښې ورته ضرور څه حصه ملاؤ شي. رسول الله ﷺ اوفرمائيل : اې لورې! ماته د اودس دپاره اوبه راوړه، رسول الله ﷺ اودس اوفرمائيلو او د مسجد طرف ته اوتلو.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په دې حديث سره به د هغه خلقو رد خو اوشی کوم چه د هجرة نه مخکښې د اودس د وجود نه هم انکار کوی خو د دې نه د اودس وجوب نه شی ثابت کيدې. (۱)

ابن الجهم مالکی او ابن حزم باندې د يو بل روايت نه هم رد کيږی کوم چه ابن لهيعه په مغازی کښې د ﴿عن ابی الاسود يتيم عروة عن عروة﴾ په طريق سره مرسلا نقل کړې دې.

﴿ان جبريل علم النبی ﷺ الوضوء عند نزوله عليه بالوحی﴾ (۲)

يعنی سيدنا جبرائيل عليه السلام رسول الله ﷺ ته هغه وخت اودس ښودلې وو چه کله هغه وحی راوړلو سره نازل شوې وو

دا روايت امام احمد رحمه الله د ابن لهيعه په طريقه سره ﴿عن الزهری عن عروة عن اسامة بن زيد عن ابيه﴾ په سند سره موصولا تخريج کړې دې. (۳)

هم دغه شان امام احمد او د هغوی ځوئی عبدالله رحمه الله د ﴿الهيثم بن خارجة عن رشدين بن سعد عن عقيل عن الزهری عن اسامة بن زيد عن النبی ﷺ﴾ په سند سره حديث نقل کړې دې ﴿ان جبريل لما نزل علی النبی ﷺ فعلمه الوضوء﴾ (٤) په دې کښې د سيدنا زيد بن حارثه رضی الله عنه ذکر نشته.

په دې طريق کښې رشدين بن سعد ضعيف راوی دې. (۵)

امام ابن ماجه رحمه الله هم په خپل سنن کښې دا حديث ﴿حسان بن عبدالله، حدثنا ابن لهيعة، عن عقيل، عن الزهری، عن عروة قال حدثنا اسامة بن زيد، عن ابيه زيد بن حارثة﴾ په طريق سره تخريج کړې دې. (۶) په دې کښې هم د ابن لهيعة واسطه موجود ده.

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

۳) اوګورئ : مسند احمد ج ٤ ص ۱۶۱، رقم ۱۷۶۱۹، حديث زيد بن حارثه رضی الله عنه

٤) مسند احمد ج ۵ ص ۲۰۳، رقم ۲۲۱۱٤، حديث اسامة بن زيد، حب رسول الله ﷺ

۵) قال الهيثمی فی مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲٤۲، کتاب الطهارة، باب نضح الفرج بعد الوضوء، وفيه رشدين بن سعد، وثقه هيثم بن خارجه واحمد بن حنبل فی رواية وضعفه اخرون. قال الحافظ فی تقريب التهذيب ص ۲۱۰و رقم ۱۹٤۲ : ضعيف، رجح ابو حاتم عليه ابن لهيعة، وقال ابن يونس کان صالحا فی دينه، فادرکته غفلة الصالحين فخلط فی الحديث.

٦) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی النضح بعد الوضوء رقم ٤٦٢.

تنبيه: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائيلې دی: واخرجه ابن ماجة من رواية رشدين بن سعد..(بقيه برصفحه آننده..

خو امام طبرانی رحمه الله په المعجم الاوسط کښې د ﴿ سعید بن شرحبیل قال : حدثنا اللیث بن سعد، عن عقیل عن ابن شهاب، عن عروة عن اسامة بن زید عن ابیه زید بن حارثة ﴾ په طریق سره حدیث ذکر کړې دې، په دې کښې نه خو رشدین بن سعد دې او نه ابن لهیعة. (۱)

خو امام طبرانی رحمه الله فرمائی ﴿ لم یروا هذا الحدیث عن اللیث الا سعید بن شرحبیل، والمشهور من حدیث ابن لهیعة ﴾(۲) یعنی : دې حدیث لره د لیث نه نقل کونکې سعید بن شرحبیل دې. خو دا حدیث د ابن لهیعة په طریق سره مشهور دې.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ولو ثبت لکان علی شرط الصحیح ولکن المعروف روایة ابن لهیعة ﴾(۳) یعنی : که دا طریق ثابت شی نو دا حدیث به د صحیح د شرط مطابق شی خو دا روایت د ابن لهیعة نه معروف دې.

ایا د وخت د داخلیدو نه مخکښې اودس صحیح دې ؟: بعض حضراتو د آیت کریمه ﴿ اذا قمتم الی الصلاة فاغسلوا ﴾ نه په دې باندې استدلال کړې دې چه اودس صرف د وخت د داخلیدو نه پس صحیح دې. د وخت د داخلیدو نه مخکښې صحیح نه دې. (٤)

خو جمهور فرمائی چه د وخت د داخلیدو نه مخکښې اودس بالکل صحیح دې.

هر چه د آیت کریمه نه د استدلال تعلق دې نو هغه په دې وجه صحیح نه دې چه په دې آیت کریمه کښې صلاة د فرض سره نه دې مقید کړې شوې بلکه د امت په اتفاق سره د صلاة نه هر قسم مونځونه مراد دی که فرض وی او که نفل وی، لهذا چه کله نوافل د وخت سره مقید نه دی نو اودس هم د هغې سره نه شی مقید کیدلې. (۵)

د دې نه علاوه په دې خبره باندې د ټولو اتفاق دې چه مونځ په اول وخت کښې یعنی د وخت د داخلیدو سره ادا کول جائز دی او په اول وخت کښې ادا کول ئې صرف په هغه صورت کښې ممکن دی چه کله اودس د وخت د داخلیدو نه مخکښې کړې شوې وی. (۶)

هم دغه شان د جمعې په فضائلو کښې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه حدیث نقل دې:

....بقیه از صفحه گذشته)... عن عقیل، عن الزهری نحوه لکن لم یذکر زید بن حارثة فی السند. فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳. خو په ظاهر کښې حافظ رحمه الله د تسامح سره مخ شوې دې. ځکه چه ابن ماجه د رشدین بن سعد والا طریق نه دې ذکر کړې. بلکه هغوی د ابن لهیعه په طریق سره حدیث ذکر کړې دې. لکه چه پورته په متن کښې د سیاق نه معلومه ده. د رشدین والا طریق امام احمد رحمه الله نقل کړې دې. چه د هغې پورته ذکر راغلې دې. والله اعلم

۱) المعجم الاوسط للطبرانی ج ٤ ص ۱۷٤، رقم الحدیث ۳۹۰۱

۲) پورته حواله

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

٤) اوګورئ : المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۷٤، کتاب الطهارة، الوضوء قبل الوقت مسالة ۱۱۲

۵) پورته حواله

٦) پورته حواله

﴿ مَنِ اغْتَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ غُسْلَ الْجَنَابَةِ ثُمَّ رَاحَ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَدَنَةً ، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الثَّانِيَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَقَرَةً، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الثَّالِثَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ كَبْشًا أَقْرَنَ ، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الرَّابِعَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ دَجَاجَةً ، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الْخَامِسَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَيْضَةً فَإِذَا خَرَجَ الإِمَامُ حَضَرَتِ الْمَلَائِكَةُ يَسْتَمِعُونَ الذِّكْرَ ﴾ (اللفظ للبخاری)(۱) **یعنی** : څوك چه د جمعې په ورځ باندې د غسل جنابة په شان غسل اوکړی او بیا د جمعې دپاره لاړ شی نو ګویا هغه یو اوښ قربانی کړو، څوك چه په دویم ساعت کښې لاړ شی نو ګویا هغه د غوا قربانی ورکړه، څوك چه په دریم ساعت کښې لاړ شی نو هغه ته په د ښکرو والا ګډ قربانی کولو ثواب ملاویږی، څوك چه په څلورم ساعت کښې لاړ شی نو هغه ته به د چرګې د صدقه کولو ثواب ملاویږی، او څوك چه په پنځم ساعت کښې لاړ شی نو هغه ته په د اګئ د صدقه کولو ثواب ملاویږی، بیا چه کله امام (د خطبې دپاره) راوځی نو ملائك هم ذکر او خطبه اوری.

ظاهره دا ده چه د جمعې دپاره حاضرین د وخت نه مخکښې ځی او ذکر شوې ثواب حاصلوی.(۲)

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَيَّنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرْضَ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَثَلَاثًا: امام بخاری رحمه الله فرمائی چه رسول الله ﷺ بیان اوفرمائیلو چه په اودس کښې د اودس د اندامونو یو یو کرت وینځل فرض دی، رسول الله ﷺ دوه دوه کرته او درې درې کرته هم وینځلې دی

د ذکر شوې عبارت غرض : د امام بخاری رحمه الله په دې عبارت سره غرض دا دې چه په آیت مبارکه کښې ﴿ فاغسلوا ﴾ د امر صیغه ده او د امر په ذریعه دا مطالبه کولې شی چه هغه مامور به ته د حقیقت جامه واغوندی، په هغې کښې د ﴿ مرة ﴾ قید نه وی، نه موجب تکرار وی او نه د تکرار احتمال لری، چونکه امر صرف د ایجاد حقیقت د طلب دپاره راځی په دې وجه د آیت کریمه نه دا یوه خبره هم نه ثابتیږی، خو د رسول الله ﷺ د سنت نه به د دې شرح او تفسیر معلومیږی.

امام بخاری رحمه الله د دې مطابق فرمائی چه رسول الله ﷺ په خپل فعل سره دا بیان اوکړو چه یو یو کرت وینځل فرض دی د دې نه علاوه سنت. (۳)

---

۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۲۱و کتاب الجمعة. باب فضل الجمعة. رقم ۸۸۱. وصحیح مسلم. کتاب الجمعة. باب الطیب والسواک یوم الجمعة. رقم ۱۹۶٤. وسنن النسائی. کتاب الجمعة. باب وقت الجمعة. رقم ۱۳۸۹. وسنن ابی داؤد. کتاب الطهارة. باب فی الغسل یوم الجمعة. رقم ۳۵۱. وجامع الترمذی. ابواب الجمعة. باب ما جاء فی التبکیر یوم الجمعة. رقم ٤۹۹. ومسند احمد ج ۲ ص ٤۶۰. رقم ۹۹۲۸.

۲) د تفصیل دپاره اوګورئ : المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۷٤- ۷۶. کتاب الطهارة. الوضوء قبل الوقت. مسالة ۱۱۲.

۳) اوګورئ : فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

پس امام بخاری رحمه الله ﴿ وبين النبي ﷺ ان فرض الوضوء مرة مرة ﴾ د تعليق په صورت کښې ذکر کړې دې. وړاندې هغوی باب قائم کړې دې، ﴿ باب الوضوء مرة مرة ﴾ او د هغې د لاندې ئې د ابن عباس رضي الله عنهما مرفوع حديث نقل کړې دې ﴿ توضاء النبي ﷺ مرة مرة ﴾(١)

هم دغه شان ئې باب قائم فرمائيلې دې ﴿ باب الوضوء مرتين مرتين ﴾ او د هغې د لاندې ئې د سيدنا عبدالله بن زيد رضي الله عنه حديث نقل کړې دې. ﴿ ان النبي ﷺ توضاء مرتين مرتين ﴾ (٢)

هم دغه شان ئې د هغې نه روستو باب قائم کړې دې ﴿ باب الوضوء ثلاثا ثلاثا ﴾ او د هغې د لاندې ئې د سيدنا عثمان رضي الله عنه تفصيلي حديث بيان کړې دې، چه په هغې کښې هغوی درې درې کرته د اودس اندامونه وينځلې دی او فرمائی چه رسول الله ﷺ هم دغه شان اودس کولو سره د دې فضيلت بيان اوفرمائيلو. (٣) والله اعلم

امر د تکرار تقاضه کوی يا نه؟ : د علماء اصول په دې خبره کښې اختلاف دې چه ايا امر د تکرار تقاضه کوی يا نه؟

د احنافو اوحنابله په نزد امرمطلق د تکرار تقاضه نه کوی او نه پکښې د تکرار احتمال شته. ابن بدران. رازی. امدی. ابن الحاجب او بيضاوی رحمهم الله هم دا قول اختيار کړې دې، د علامه ابن السبکی رحمه الله د رائې مطابق د اکثر شوافع هم دا مذهب دې.

قاضی عبدالوهاب د اکثر مالکيانو او ابو اسحاق شيرازی د اکثر شوافع مذهب دا نقل کړې دې چه امر په مرة واحدة باندې دلالت کوی او په هغې کښې د تکرار احتمال دې.

ابو حامد اسفرائينی، ابو اسحاق شيرازی نه علاوه د فقهاء او متکلمينو د يو جماعت رائې دا دد چه امر په تکرار باندې دلالت کوی.

او د يو جماعت په نزد په دې کښې توقف لازم دې، لهذا امر د مرة واحدة دپاره وضع کړې شوې دې يا پکښې د تکرار احتمال دې يا په دې باندې مکررا عمل لازم دې، د دې ټولو امورو نه به توقف کولې شی. (٤)

قوله: وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ : رسول الله ﷺ په درې کرته وينځلو باندې اضافه نه ده فرمائيلې.

بلکه په درې کرتو باندې اضافه کولو نه حديث کښې منع راغلې ده، د سيدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما حديث په ابوداؤد شريف کښې دې:

---

١) صحيح البخاری ج ١ ص ٢٧، رقم ١٥٧

٢) صحيح البخاری ج ١ ص ٢٧، رقم ١٥٨

٣) صحيح البخاری ج ١ ص ٢٧، ٢٨، رقم ١٥٩

٤) د مسئلې د تفصيل دپاره اوګورئ: التقرير والتحبير ج ١ ص ٣٧١ – ٣٧٥، وفواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت ج ١ ص ٤٠٦ – ٤١١، وکشف الاسرار ج ١ ص ١٨٤- ١٩٩، والفصول فی الاصول ج ٢ ص ١٣٣- ١٤٤، والاحکام للامدی ج ٢ ص ١٧٣- ١٨٠، واصول الفقه الاسلامی ج ١ ص ٢٢٤ - ٢٢٦

﴿ أَنَّ رَجُلاً أَتَى النَّبِيَّ صلى الله عليه وسلم فَقَالَ يَا رَسُولَ اللهِ كَيْفَ الطُّهُورُ فَدَعَا بِمَاءٍ فِي إِنَاءٍ فَغَسَلَ كَفَّيْهِ ثَلاثًا ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلاثًا ثُمَّ غَسَلَ ذِرَاعَيْهِ ثَلاثًا ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ فَأَدْخَلَ إِصْبَعَيْهِ السَّبَّاحَتَيْنِ فِي أُذُنَيْهِ وَمَسَحَ بِإِبْهَامَيْهِ عَلَى ظَاهِرِ أُذُنَيْهِ وَبِالسَّبَّاحَتَيْنِ بَاطِنَ أُذُنَيْهِ ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلاثًا ثَلاثًا ثُمَّ قَالَ : هَكَذَا الْوُضُوءُ فَمَنْ زَادَ عَلَى هَذَا أَوْ نَقَصَ فَقَدْ أَسَاءَ وَظَلَمَ ﴾ (۱)

یعنی یو سړی د رسول الله ﷺ په خدمت کښې حاضر شو او عرض ئې اوکړو یا رسول الله ﷺ د اودس طریقه څه ده؟ رسول الله ﷺ په یو لوښی کښې اوبه راطلب کړې، خپل لاسونه مبارک ئې درې کرته وینځل، بیا ئې خپل مخ مبارک درې کرته وینځلو. بیا ئې خپل لاسونه درې کرته وینځلو بیا ئې په خپل سر مبارک باندې مسح اوکړه، د خپل شهادت ګوتې ئې په غوږونو مبارکو کښې دننه کړې، د غوږونو پورته حصه ئې په خپلو غټو ګوتو باندې او دننه حصه ئې د شهادت په ګوتو سره مسح کړهو بیا ئې دواړه خپې درې درې کرته وینځلې، د دې نه پس ئې اوفرمائیل چه اودس به داسې کولې شی، څوک چه په دې باندې زیادت کوی یا په دې کښې کمې کوی نو هغه بد کوی او ظلم کوی.

دا حدیث د ﴿عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده﴾ په سند سره نقل دې، په دې سند باندې اګر چه محدثینو کافی کلام کړې دې، خو اکثر حضرات دا سند تسلیم کوی او حجت ئې منی، پس حافظ ابن حجر رحمه الله د دې حدیث په باره کښې فرمائی ﴿اسناده جید﴾(۲)

خو امام مسلم رحمه الله دا حدیث د ﴿عمرو بن شعیب﴾ د منکر روایاتو نه شمارلې دې. (۳) ځکه چه د رسول الله ﷺ نه د درې نه کم. یعنی یو کرت او دوه کرته وینځلو باندې اکتفاء هم ثابت ده. بیا رسول الله ﷺ د هغې فاعل ته مسئ او ظالم څنګه وئیلې شی؟

غالبا د امام مسلم رحمه الله مقصد پوره حدیث لره منکر شمارل نه دی بلکه په دې کښې د ﴿او نقص﴾ الفاظو زیادت لره منکر شمارل دی، ځکه چه دا حدیث امام نسائی. امام ابن ماجه او امام احمد رحمهم الله هم نقل کړې دې او په دې کښې د ﴿او نقص﴾ الفاظ نشته. (٤)

اګر چه شارحینو د ﴿او نقص﴾ تاویل او توجیهات (۵) بیان کړې دی، خو اصل وجه هم دا ده چه دا د راوی وهم دې.

---

۱) السنن لابی داؤد. کتاب الطهارة. باب الوضوء ثلاثا ثلاثا رقم ۱۳۵.

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

۳) پورته حواله

٤) اوګورئ : سنن النسائی. کتاب الطهارة باب الاعتداء فی الوضوء. رقم ۱٤۰. وسنن ابن ماجة کتاب الطهارة. باب ما جاء فی القصد وکراهة التعدی فیه. رقم ٤۲۲. ومسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰. مسند عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنهما رقم ٦٦٨٤.

۵) د دې تاویلات او توجیهات دپاره اوګورئ: عون المعبود ج ۱ ص ۲۲۷ تا ۲۲۹. کتاب الطهارة. باب الوضوء ثلاثا ثلاثا. وبذل المجهود ج ۱.ص ۵۹۷. بتحقیق وتعلیق الدکتور تقی الدین الندوی.

د اودس اندامونو لره د درې کرتو نه زیات وینځلو حکم : امام احمد رحمه الله فرمائی :

﴿ لایزید علی الثلاث الا رجل مبتلی ﴾(۱) یعنی : د درې کرته نه زیات اندامونو لره وینځلو والا په د وسوسې په بیمارئ کښې اخته سړې وی.

امام عبد الله بن المبارک رحمه الله فرمائی : ﴿ لا امن من الزداد علی الثلاث ان یاثم ﴾(۲)

یعنی څوک چه د درې کرتو نه زیات اندامونو لره وینځی ماته د هغه د ګناهګاریدو ویره ده.

امام نووی رحمه الله د شوافع درې وجوه ذکر کړې دی. ① زیادت علی الثلاث حرام دې.

② زیادت علی الثلاث نه حرام دې او نه مکروه دې، خو خلاف اولی دې.

③ زیادت علی الثلاث مکروه تنزیهی دې.

امام نووی رحمه الله هم دې اخری قول ته ترجیح ورکړې ده او فرمائی : ﴿ وهو الصحیح، بل الصواب، تکره کراهة تنزیه، فهذا هو الموفق للاحادیث، وبه قطع جماهیر الاصحاب ﴾(۳)

یعنی : هم دا خبره صحیح ده، بلکه حقه خبره ده چه کراهت تنزیهی دې، د احادیثو موافق هم دا قول دې او اکثر اصحاب هم دې ته قطعی وئیلې ده.

د احنافو په نزد د زیادة علی الثلاث حکم څه دې؟ : په خلاصه او تاتارخانیه کښې دی چه ﴿ لوزاد علی الثلاث فهو بدعة ﴾(٤) یعنی زیادة علی الثلاث بدعة دې.

علامه شامی رحمه الله د مختلف اقوالو نقل کولو نه پس فرمائی : ﴿ ویمکن التوفیق بما قدمناه من أنه إذا فعل ذلك مرة لا یکره ما لم یعتقده سنة وإن اعتاده وأصر علیه یکره وإن اعتقد سنیة الثلاث إلا إذا کان لغرض صحیح ﴾(۵)

یعنی : که د درې کرتو نه زیات وینځل یو کرت موندلې شوې وی نو ترڅو چه هغه سنت نه ګڼړی هیڅ کراهت نشته او که هم دغه شان په اضافې کولو باندې عادت شوې وی او په دې عمل باندې اصرار کوی نو بیا په هر صورت مکروه دې، اګر چه د درې کرته د سنت کیدو عقیده ئې هم وی، مګر دا چه د یو غرض صحیح د لاندې داسې کوی نو بیا کراهت نشته.

حافظ ابن حجر رحمه الله لیکلې دی : ﴿ حکی الدارمی عن قوم ان الزیادة علی الثلاث تبطل الوضوء کالزیادة فی الصلاة ﴾(۶)

---

۱) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۵ رقم ۱۸۵

۲) پورته حواله

۳) المجموع ج ۱ ص ٤۳۹

٤) انظر الفتاوی التاتارخانیه ج ۱ ص ۲۲۳، کتاب الطهارة، الفصل الاول، رقم ۱۰٤، والسعایة ج ۱ ص ۱۳۲، تحت قوله : وتثلیث الغسل، البحث السابع.

۵) رد المحتار ج ۱ ص ۸۹ تحت شرح قوله : وحدیث فقد تعدی ...

٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳٤

یعنی : څنګه چه په مانځه کښې اضافي کولو سره مونځ فاسد کیږی، هم دغه شان په اودس کښې هم د درې کرتو نه زیات اضافي کولو سره اودس ماتیږی.

قوله: وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِسْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ترجمه : اهل علم په اودس کښې اسراف مکروه ګڼړلې دې او دا چه د رسول الله ﷺ د فعل نه تجاوز اوکړې شي.

د زیادة علی الثلاث حکم خو مخکښې تیر شو، دلته مصنف رحمه الله د اسراف فی الماء مسئلې ته اشاره کړې ده.

اسراف فی الماء : دا مسئله مختلف فیها ده، په دې کښې دوه اقوال دی.

صاحب بحر او صاحب د در مختار خو ورته مکروه تحریمی وائی (۱)، او د علامه شامی رحمه الله رائې دا ده چه دا کار مکروه تنزیهی دې. (۲)

خودا اختلاف په ماء مباح اوماء مملوك کښې دې، که وقف اوبه وی نو بالاتفاق حرام دې. (۳)

د شوافع هم دوه قوله دی، د هغوی راجح او مشهور قول دا دې چه مکروه تنزیهی دې، خو د هغوی نه بغوی او متولی وائی چه اسراف حرام دې. (٤)

حنابله هم د اسراف فی الماء د کراهت تصریح کړې ده، پس ابن قدامه رحمه الله فرمائی :

﴿ ویکرہ الاسراف فی الماء والزیادة الکثیرة فیه ﴾ (۵)

یعنی : په اوبو کښې اسراف او زیادت کثیره مکروه دې.

د سیدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنهما نه روایت دې چه :

﴿ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ بِسَعْدٍ وَهُوَ يَتَوَضَّأُ، فَقَالَ: مَا هَذَا السَّرَفُ؟ فَقَالَ: أَفِي الْوُضُوءِ إِسْرَافٌ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَإِنْ كُنْتَ عَلَى نَهَرٍ جَارٍ ﴾ (۶)

---

۱) انظر : البحر الرائق ج ۱ ص ۲۹، سنن الوضوء، قال فی الدر : ومکروهه (والاسراف) ومنه الزیادة علی الثلاث (فیه) تحریما .... قال الشامی : قوله تحریما الخ : نقل ذلک فی الحلبة عن بعض المتاخرین من الشافعیة، وتبعه غلیه فی البحر وغیره... انظر رد المحتار ج ۱ ص ۹۷، ۹۸.

۲) اوګورئ: رد المحتار ج ۱ ص ۹۸

۳) قال فی الدر ج ۱ ص ۹۷، ۹۸ : وأما الموقوف علی من یتطهر به ومنه ماء المدارس فحرام. قال فی رد المحتار ج ۱ ص ۹۸ : قوله (فحرام) لأن الزیادة غیر مأذون بها لأنه إنما یوقف ویساق لمن یتوضأ الوضوء الشرعی ولم یقصد إباحتها لغیر ذلک حلیة. وینبغی تقییده بماء لیس بجار کالذی فی الصهریج أو حوض أو نحو إبریق أما الجاری کماء مدارس دمشق وجوامعها فهو من المباح کماء النهر کما أفاده الرحمتی.

٤) المجموع ج ۲ ص ۱۹۰

۵) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱٤۲، فصل : وان زاد علی المد فی الوضوء والصاع فی الغسل جاز.

٦) سنن ابن ماجة. کتاب الطهارة. باب ما جاء فی القصد فی الوضوء وکراهیة التعدی فیه، رقم ٤۲۵. هم دغه شان اوګورئ. مسند احمد ج ۲ ص ۲۲۱، مسند عبدالله بن عمرو رقم (۷۰۶۵)

یعنی : رسول الله ﷺ په سیدنا سعد رضی الله عنه باندې ورتیر شو، هغوی اودس کولو، رسول الله ﷺ اوفرمائیل دا څنګه اسراف دې؟ سعد رضی الله عنه عرض اوکړو ایا په اودس کښې هم اسراف وی؟ رسول الله ﷺ اوفرمائیل : اګر چه ته په جاری نهر باندې اودس ولې نه کوې.

د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه روایت دې : ﴿ رَأَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلاً يَتَوَضَّأُ، فَقَالَ : لاَ تُسْرِفْ، لاَ تُسْرِفْ ﴾(۱) یعنی : رسول الله ﷺ یو سړي په اودس کولو باندې اولیدو، وې فرمائیل چه اسراف مه کوه، اسراف مه کوه، والله سبحانه وتعالی اعلم

د اودس په اندامونو کښې د تثلیث فی الغسل حکم د اودس په اندامونو کښې درې کرته د وینځلو حکم ورکولې شی، په دې کښې د فرض او سنت په تعیین کښې اختلاف دې.

یو قول دا دې چه یو کرت وینځل فرض دی، دویم کرت وینځل سنت دی، او دریم کرت وینځل د هغې د تکمیل دپاره دی.

یو قول دا دې چه اول کرت وینځل خو فرض دی، باقی دواړه کرته سنت دی.

یو قول دا دې چه دویم کرت وینځل سنت دی او دریم کرت نفل دی.

یو قول د دې برعکس دې چه دویم کرت وینځل نفل او دریم کرت وینځل سنت دی.

د ابوبکر الاسکاف رحمه الله نه نقل دی چه درې واړه کرته وینځل فرض دی.

علامه ابن الهمام رحمه الله په فتح القدیر کښې لیکلې دی چه ﴿ الحق هو ان مجموع الثانیة والثالثة سنة واحدة ﴾ یعنی دویم کرت او دریم کرت د دواړو مجموعه سنت ده. هم دا خبره صاحب بحر اختیار کړې ده

صاحب د السراج الوهاج فرمائی چه اول کرت خو وینځل فرض دی او دویم او دریم کرت وینځل ئې سنت مؤکده دی. (۲) والله اعلم

ایا تثلیث سنت نه دې؟ : علامه ابن العربی رحمه الله په احکام القران کښې ذکر کړې دی چه د امام مالک رحمه الله په نزد تثلیث فی نفسه مسنون نه دې، بلکه دا تثلیث د استیعاب په غرض سره مشروع دې. هم دا وجه ده چه امام مالک رحمه الله یو عدد ته هم مسنون نه دې وئیلې. (۳) خو د ابن العربی رحمه الله دا قول قابل تسلیم نه دې، ځکه چه اول خو جمهور علماء هم دا فرمائی چه نفس تثلیث فی الغسل مسنون دې.

ددې نه علاوه په حدیث شریف کښې چه هر کله دا وضاحت دې چه رسول الله ﷺ د اودس اندامونه یو یو کرت هم وینځلې دی نو ظاهره هم دا ده چه دا اودس به استیعاب سره وی، ځکه چه که د وینښته برابر ځائې هم اوچ پاتې شوې وی نو اودس نه کیږی او په دې سره به مونځ صحیح نه وی.

---

۱) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد فی الوضوء وکراهیة التعدی فیه رقم ٤٢٤.

۲) اوګورئ: السعایة ج ۱ ص ۱۳۱، البحث الخامس

۳) اوګورئ احکام القران لابن العربی ج ۲ ص ۵۸۲، المسالة الثامنة والاربعون

بیا په مضمضه او استنشاق کښې بالاتفاق تثلیث مستحب دې، حال دا چه په مضمضه او استنشاق کښې په یوکرت استیعاب حاصلیدل یقینی دې، که تثلیث فی نفسه خپله یو امر مستحب او مستحسن بالذات نه وي نو دلته به تثلیث ولې وي. (۱)

② بَاب لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طُهُورٍ

د مخکښې باب سره مناسبت : امام بخاری رحمه الله د مخکښې باب ﴿ باب ما جاء فی الوضوء ﴾ نه د اودس فرضیت ثابت کړې وو او په دې باب کښې دا بیانوی چه اودس د مانځه دپاره شرط دې او په دې کښې د چا هیڅ اختلاف نشته.

د ترجمة الباب مقصد : هم د دې ځائې نه د ترجمة الباب مقصد هم واضح شو چه امام بخاری رحمه الله د ذکر شوی باب نه د اودس فرضیت یا د اودس شرطیت ثابتول غواړی. (۲)

د حدیث شریف نه د ترجمة الباب انعقاد : دلته امام بخاری رحمه الله د یو حدیث ټکړه د ترجمة الباب په طور ذکر کړې ده، کومه چه امام مسلم، امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمهم الله د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما او امام ابوداؤد، امام نسائی او ابن ماجه رحمهم الله د سیدنا اسامه بن عمیر هذلی رضی الله عنه نه نقل کړې ده. (۳)

د هغې یوه ټکړه خو دلته امام بخاری رحمه الله ذکر کړې ده ﴿ لا تقبل صلاة بغیر طهور ﴾ او دویمه ټکړه ﴿ لایقبل الله صدقة من غلول ﴾ ئې په کتاب الزکاة کښې نقل کړې ده. (٤)

او دا خبره د امام بخاری رحمه الله د اصول مطرده نه ده چه هغه د ترجمة الباب په طور کله کله لفظ حدیث هم راوړی، چه د هغې مطلب دا وی چه حدیث فی نفسه ثابت دې، اګر چه د امام بخاری رحمه الله د شرط مطابق نه دې. (۵)

﴿ لا تقبل صلاة بغیر طهور ﴾ قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه دا حدیث د وجوب طهارت په سلسله کښې نص دې. د فرض مونځ دپاره د دې په وجوب کښې هیڅ اختلاف نشته. (۶)

خو ابو عبدالله ابی رحمه الله په دې باندې اشکال کړې دې چه په حدیث کښې اودس د قبول دپاره شرط دې او قبول اخص دې د صحت په مقابله کښې او کوم چه د اخص دپاره شرط وی نو ضروری نه ده چه هغه دې د اعم دپاره هم شرط وی، دلته قبول اخص دې، ځکه چه د دې

---

۱) اوګورئ: فضل الباری ج ۲ ص ۲۰۷

۲) اوګورئ: الکنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری ج ۳ ص ۸

۳) اوګورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۵، وجامع الترمذی، فاتحة کتاب الطهارة، باب ما جاء: لا تقبل صلاة بغیر طهور رقم ۱، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب لا یقبل الله صلاة بغیر طهور، رقم ۲۷۲، هم دغه شان اوګورئ: سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء، رقم ۱۳۹، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب لا یقبل الله صلاة بغیر طهور، رقم ۲۷۱.

٤) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۵، رقم الباب ۲ و ج ۱ ص ۱۸۹، رقم الباب ۷.

۵) اوګورئ: مقدمة لامع الدراری (الکنز المتواری) ج ۱ ص ۳۵۱

٦) اوګورئ: اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۰

معنی ده: حصول الثواب علی الفعل او "صحت" اعم دې، ځکه چه ددې معنی ده: ﴿ وقوع الفعل مطابقاللامر﴾ لهذا هر مقبول صحیح دې، دغه شان د دې برعکس د هر صحیح مقبول کیدل ضروری نه دی، دلته د شرط طهارت د انتفاء سره چه د کوم ځیز نفی کیږی هغه قبول دې صحت نه دې او چه هر کله صحت منتفی شوې نه دې نو د حدیث نه به په وجوب طهارت باندې استدلال هم صحیح نه وی. (۱)

د دې اشکال جواب دا دې چه د لفظ قبول حقیقی او اصل معنی ده ﴿ ثمرة وقوع الطاعة مجزئة رافعة لما فی الذمة ﴾ یعنی داسې اطاعت کوم چه کافی وی او د ذمه نه انسان بری کړی، په هغې چه کومه ثمره مرتب کیږی هغې ته قبول وئیلې شی او د طاعت کافی کیدل او د هغې رافع للذمة کیدل په دې خبره باندې موقوف دی چه هغه شرائط او ارکان لره جامع وی، د طاعت شرائط او ارکان لره جامع کیدل د هغې د موجب کافی کیدو مظنه دې، بل طرف ته صحت مظنه قبول دې. نو چونکه صحت مظنه قبول دې او قبول په صحت باندې مرتب کیږی. په دې وجه قبول وئیلو سره دلته د صحت معنی مراد اخستلې شوې ده. (۲)

حاصل د دې دا دې چه: د قبول دوه قسمونه دی.

یو دا چه ﴿ ان یکون الشئ مستجمعاللارکان والشرائط ﴾ یعنی د یو ځیز ټولو ارکانو او شرطونو لره جامع کیدل. صحت او اجزاء د هغې مترادف دی هم دې ته قبول اجابت وئیلې شی. (۳)

دویم دا چه ﴿ کون الشئ یترتب علیه من وقوعه عند الله جل ذکره، موقع الرضاء، ویترتب علیه الثواب والدرجات ﴾ یعنی د یو ځیز د الله پاك په نزد د هغه د رضا په مقام باندې واقع کیدل، په څه باندې چه ثواب او د درجاتو اوچتولې مرتب وی.

دا دویمه مرتبه د اولې مرتبې نه روستو ده. هم دې ته قبول اثابت وئیلې شی. (٤)

لفظ قبول د شارع په نطق کښې د دواړه قسم معانی دپاره مستعمل شوې دې، پس د سیده عائشه رضی الله عنها مرفوع روایت دې ﴿ لایقبل الله صلاة حائض الا بخمار(٥) ﴾

---

۱) اوګورئ: اکمال المعلم ج ۲ ص ۷

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

۳) انظر: تعلیقات الشیخ الکاندهلوی رحمه الله تعالی علی بذل المجهود ج ۱ ص ۳۵۸، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء

٤) د تفصیل دپاره اوګورئ: معارف السنن ج ۱ ص ۲۹، ۳۰، ابواب الطهارة، باب ما جاء: لا تقبل صلاة بغیر طهور ... هم دغه شان اوګورئ: تعلیقات شیخ الحدیث رحمه الله علیه علی بذل المجهود. ج ۱ ص ۳۵۸، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء.

٥) سنن ابی داؤد، کتاب الصلوة، باب: المراة تصلی بغیرخمار، رقم(٦٤١)، وسنن الترمذی أبواب الصلاة، باب ما جاء لاتقبل صلاة المراة الحائض الا بخمار، رقم (٦٧٧)، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب: اذا حاضت الجاریة لم تصلّ الا بخمار. رقم (٦٥٥)، ومسند احمد ٦/١٥٠، رقم: (٢٥٦٨٢).

یعنی الله پاك د بالغې زنانه مونځ بغیر د لوئې څادر نه نۀ قبلوی. دلته قبول په معنی د صحت دې.

هم دغه شان د رسول الله ﷺ ارشاد دې ﴿ من اتی عرافا فساله عن شئ لم تقبل له صلاة اربعین لیلة﴾(١) یعنی څوك چه یو نجومی ته لاړ شی او د هغه نه تپوس اوکړی نو د هغه د څلویښتو ورځو مونځونه نه قبلیږی.

دلته د ﴿ قبول ﴾نه مراد د دې معنی اخص ده، په دې معنی کښ د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما ارشاد دې ﴿ لان تقبل لی صلاة واحدة احب الی من جمیع الدنیا ﴾(٢) یعنی که زما یو مونځ هم د قبول درجه بیا مومی زما په نزد دا د ټولې دنیا نه غوره دې.

دلته اختلاف دا دې چه د قبول حقیقی معنی څه ده؟ حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د قبول حقیقی معنی هغه ده کومه چه د ﴿عراف﴾ والا حدیث کښ تیره شوه او په ﴿ لا تقبل صلاة بغیر طهور ﴾کښ معنی مجازی ده او په دې حدیث کښ معنی مجازی مراد ده. (٣)

او علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله د دې برعکس په ترجمة الباب والا حدیث کښ قبول په معنی حقیقی او د عراف والا حدیث کښ قبول په معنی مجازی باندې د مراد کیدو قائل دې. (٤)

د قبول حقیقی معنی څه ده؟ او مجازی څه ده؟ د دې خبرې نه قطع نظر کولو سره دا خبره متعین ده چه دلته بالاجماع قبول اجابت مراد دې (٥)، چه د هغې مطلب دا دې چه بغیر د اودس نه به مونځ نه صحیح کیږی. والله اعلم

قوله: بغیر طهور: طهور په ضمې د طاء سره حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی:

---

١) صحیح مسلم، کتاب السلام، باب تحریم الکهانة واتیان الکهان، رقم ٥٨٢١، ومسند احمد ج ٤ ص ٦٨، حدیث بعض ازواج النبی ﷺ ١٦٧٥٥، و ج ٥ ص ٣٨٠، رقم ٢٣٦١٠

٢) انظر : فتح الباری ج ١ ص ٢٣٥، هذا ولم اجد هذا الاثر فی المرجع التی عندنا عن عبدالله بن عمر رضی الله عنهما بهذا اللفظ. نعم قد اخرج ابن عساکر بسنده، قال دخل سائل الی ابن عمر، فقال لابنه : اعطه دینارا، فاعطاه، فلما انصرف قال ابنه : تقبل الله منک یا ابتاه! فقال : لو علمت ان الله تقبل منی سجدة واحدة او صدقة درهم لم یکن غائب احب الی من الموت، تدری ممن یتقبل الله؟ انما یتقبل الله من المتقین. انظر الدر المنثور ج ٢ ص ٢٧٤.

وقد اخرج ابن ابی حاتم بسنده عن ابی الدرداء رضی الله عنه قوله : لان استیقن ان الله قد تقبل منی صلاة واحدة احب الی من الدنیا وما فیها، ان الله یقول : انما یتقبل الله من المتقین. انظر : تفسیر ابن کثیر ج ١ ص ٤٣، والدر المنثور ج ٢ ص ٢٧٣، ٢٧٤

٣) اوګورئ : فتح الباری ج ١ ص ٢٣٥

٤) فتح الملهم ج ١ ص ٥٨٧، ٥٨٨، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة.

٥) اوګورئ : تعلیقات شیخ الحدیث علی بذل المجهود ج ١ ص ٣٥٨

﴿ والمراد به ماهواعم من الوضوء والغسل ﴾(١) يعنى د طهور نه عمومى معنى مراد ده، اودس هم ممكن دې او غسل هم، گويا دا بيانول مقصود دى چه كه حدث اصغر وى نو د هغې ازاله او كه حدث اكبر وى نو د هغې ازاله د مانځه دپاره ضرورى ده، د يو حدث په موجودگئ كښ هم مونځ صحيح نه دې.

علامه شبير عثمانى رحمه الله نور هم په عموم سره فرمائى : ﴿ والمراد به ماهواعم من الوضوء والغسل والتيمم ﴾(٢) يعنى د طهور نه عام مراد دې، كه اودس وى يا غسل وى يا تيمم وى، په دې كښ به د يو نه بغير هم مونځ مقبول او صحيح نه وى. والله اعلم

١٣٥ : ﴿ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْحَنْظَلِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ(٣) يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُقْبَلُ صَلَاةُ مَنْ أَحْدَثَ حَتَّى يَتَوَضَّأَ قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضْرَمَوْتَ مَا الْحَدَثُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ فُسَاءٌ أَوْ ضُرَاطٌ ﴾(٦٥٥٤)

رجال الحديث

① **اسحاق بن ابراهيم حنظلى** : دا مشهور محدث او فقيه اسحاق بن راهويه رحمه الله دې. د هغوى حالات په كتاب العلم كښ د ﴿ باب فضل من علم وعلم ﴾ لاندې تير شوې دى. (٤)

② **عبدالرزاق** : دا امام ابوبكر عبدالرزاق بن همام صنعانى رحمه الله دې، د هغوى حالات په كتاب الايمان ﴿ باب الصلاة من الايمان ﴾ د لاندې تير شوې دى. (٥)

③ **معمر** : دا امام معمر بن راشد ازدى رحمه الله دې، د هغوى مختصر حالات په ﴿ بدء الوحى ﴾ د شپږم حديث د لاندې(٦) او په لږ شان تفصيل سره په كتاب العلم ﴿ باب كتابة العلم ﴾ د لاندې تير شوې دى. (٧)

---

١) فتح البارى ج ١ ص ٢٣٤

٢) فتح الملهم ج ١ ص ٥٨٩

٣) قوله : ابا هريرة رضى الله عنه الحدث : اخرجه البخارى ايضا فى صحيحه ج ٢ ص ١٠٢٨، كتاب الحيل، باب فى الصلاة رقم ٦٩٥٤، ومسلم فى صحيحه، كتاب الطهارة باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ٥٣٧، وابوداؤد فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء، رقم (٦٠) والترمذى فى جامعه، ابواب الطهارة، باب ما جاء فى الوضوء من الريح، رقم (٧٦) واحمد فى مسنده ج ٢ ص ٢٠٨، رقم ٨٠٦٤، و ج ٢ ص ٣١٨، رقم ٨٢٠٦، وعبدالرزاق فى مصنفه ج ١ ص ١٣٩، كتاب الطهارة، باب الوضوء من الحدث، رقم (٥٣٠)

٤) كشف البارى ج ٣ ص ٤٢٨

٥) كشف البارى ج ٢ ص ٤٢١

٦) كشف البارى: ١١/ ٤٦٥ و٤٦٦.

٧) كشف البارى ج ٤ ص ٣٢١

④ **همام بن منبه** : دا همام بن منبه بن کامل بن سیج یمانی صنعانی ابناوی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب الایمان ﴿ باب الصلاة من الایمان ﴾ د لاندې (١) او بیا کتاب العلم ﴿ باب کتابة العلم ﴾ د لاندې تیر شوې دی. (٢)

⑤ **سیدنا ابوهریره** رضي الله عنه : د ابوهریره رضي الله عنه تفصیلی حالات په کتاب الایمان ﴿ باب امور الایمان ﴾ د لاندې تیر شوې دی. (٣)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُقْبَلُ صَلَاةُ مَنْ أَحْدَثَ حَتَّى يَتَوَضَّأَ : **ترجمه**: رسول الله ﷺ فرمائی : چه چاته بې اودسی اورسیږی نو د هغه مونځ نه قبلیږی ترڅو پورې چه ئې اودس نه وی کړې.

دلته ﴿لا تقبل﴾ په صیغه د مجهول راغلې دې او په کتاب الحیل کښ ﴿لا یقبل﴾ راغلې دې. (٤)

د دې حدیث نه معلومه شوه چه بغیر د اودس نه مونځ نه قبلیږی، خو دلته دې دا خبره هم په ذهن کښ اوساتلې شی چه اودس د مانځه د صحت په شرطونو کښ یو شرط دې، لهذا د مانځه د صحیح کیدو د پاره د اودس او طهارت سره د نورشرطونو پوره کیدل هم ضروری دی.

د جنازې د مانځه د پاره طهارت : په حدیث شریف کښ چه دا راغلې دی چه بغیر د اودس نه مونځ نه قبلیږی، د فرائضو په باره کښ خو اتفاق دې، خو د جنازې د مانځه د پاره هم اودس شرط دې یا نه؟ په دې کښ لږ شان اختلاف دې.

د جمهور علماء کرامو په نزد د طهارت شرط د هر قسمه مونځونو د پاره دې، که فرائض وی یا د جنازې مونځ وی یا د اخترونو مونځ وی.

خو د امام شعبی او محمد بن جریر طبری رحمهما الله نه منقول دی چه هغوی د جنازې د مانځه د پاره اودس نه شرط کوی. (٥)

---

١) کشف الباری ج ٢ ص ٤٢٨

٢) کشف الباری ج ٤ ص ٣١٧

٣) کشف الباری ج ١ ص ٦٥٩

٤) اوګورئ : صحیح البخاری ج ٢ ص ١٠٢٨، کتاب الحیل، باب فی الصلاة رقم ٦٩٥٤

٥) قال ابن رشد رحمه الله : فاتفق المسلمون علی أن الطهارة شرط من شروط الصلاة لمکان هذا وإن کانوا اختلفواهل هی شرط من شروط الصحة أومن شروط الوجوب ولم یختلفواأن ذلک شرط فی جمیع الصلوات إلا فی صلاة الجنازة وفی السجودأعنی سجود التلاوة فإن فیه خلافا شاذا. والسبب فی ذلک الاحتمال العارض فی انطلاق اسم الصلاة علی الصلاة علی الجنائز وعلی السجود فمن ذهب إلی أن اسم الصلاة ینطلق علی صلاة الجنائزوعلی السجودنفسه وهم الجمهوراشترط هذه الطهارة فیهما ومن ذهب إلی أنه لاینطلق علیهما إذ کانت صلاة الجنائز لیس فیها رکوع ولا سجود وکان السجود أیضا لیس فیه قیام ولا رکوع لم یشترط هذه الطهارة فیهما. بدایة المجتهد ج ١ ص ٤١، الباب الخامس فی معرفة الافعال التی تشترط هذه الطهارة فی فعلها.

دا حضرات فرمائی چه د دې دپاره طهارت په دې وجه شرط نه دې ځکه چه هغه صلاة نه دې بلکه د مړی دپاره دعا او استغفار دې.

جمهور علماء ارشاد فرمائی چه صلاة الجنازه صلاة دې او د دې دلیل دا دې چه رسول الله ﷺ په دې باندې د صلاة اطلاق کړې دې. بله دا چه په دې کښې د صلاة خصائص موندلې شی، پس په دې کښې تکبیر تحریمه دې، تسلیم دې، قیام دې، استقبال قبله دې، بس صرف رکوع او سجود پکښې نه موندلې کیږی چه یو جاهل په دې غلطئ کښې اخته نه شی چه دا د مړی اطاعت او عبادت کولې شی، او د بعض علماء کرامو په نزد خو پکښې قراءت هم ضروری دې. (١)

د سجده تلاوت دپاره طهارت : د سجده تلاوت دپاره د جمهورو په نزد طهارت شرط دې.

امام ابن ابی شیبه رحمه الله په صحیح سند سره د امام شعبی رحمه الله (٢) او په حسن سند سره د عبدالرحمن سلمی رحمه الله نه نقل کړی دی چه طهارت شرط نه دې. (٣)

هم دا خبره د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه منقول ده، پس امام بخاری رحمه الله په ﴿ابواب سجود القران﴾ کښې لیکلې دی : ﴿کان ابن عمر یسجد علی غیر الوضوء﴾ (٤) صرف د ابو محمد اصیلی په نسخه کښې ﴿علی وضوء﴾ واقع شوې دې، خو دا نسخه مرجوح ده. (٥)

امام ابن ابی شیبه رحمه الله د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه نقل کړی دی چه هغوی به په سفر کښې وو، په لاره کښې به کوز شو متیازې به ئې اوکړې، بیا به ئې په سورلئ باندې سوریدو سره کلام پاك

---

١) اختلف الناس فی القراءة فی صلاة الجنازة. فقال مالک وابوحنیفة : لیس فیها قراءة انما هو الدعاء. وقال الشافعی : یقراء بعد التکبیرة الاولی بفاتحة الکتاب. وبه قال احمد وداؤد. بدایة المجتهد ج ١ ص ٢٣٥. الباب الخامس فی الصلاة علی الجنازة. الفصل الاول فی صفة صلاة الجنازة. المسالة الثانیة.

٢) حَدَّثَنَا وَكِيعٌ ، عَنْ زَكَرِيَّا ، عَنِ الشَّعْبِيِّ ، قَالَ : فِي الرَّجُلِ يَقْرَأُ السَّجْدَةَ وَهُوَ عَلَى غَيْرِ وُضُوءٍ ، قَالَ : يَسْجُدُ حَيْثُ كَانَ وَجْهُهُ. المصنف لابن ابی شیبة ج ٣ ص ٤١٠. کتاب الصلاة. باب فی الرجل. یسمع السجدة. وهو علی غیر وضوء. رقم (٤٣٥٧)

٣) قال الحافظ رحمه الله فی فتح الباری ج ٢ ص ٥٥٤. کتاب سجود القران. باب سجود المسلمین مع المشرکین : لم یوافق ابن عمر أحد علی جواز السجود بلا وضوء إلا الشعبی أخرجه ابن أبی شیبة عنه بسند صحیح وأخرجه أیضا بسند حسن عن أبی عبد الرحمن السلمی أنه کان یقرأ السجدة ثم یسلم. (قال محققه کذا فی الامیریة والمخطوطة. ولعل الصواب. ثم یسجد ... بدل ... ثم یسلم ..... وهو علی غیر وضوء. الی غیر القبلة وهو یمشی. یومی ایماء.

قلت : لم اجد فی المصنف لابن ابی شیبة شیئا عن ابی عبدالرحمن فیما رجعت الیه. نعم وجدت عنده : عن ابی عبدالرحمن قال : کان یقراء السجدة وهو علی غیر القبلة. وهو یمشی فیؤمی براسه. ثم یسلم.

انظر : المصنف ج ٣ ص ٤١١. کتاب الصلاة. باب الرجل یقراء السجدة وهو علی غیر القبلة. رقم ٤٣٦٠. و لیس هناک روایة ثبت فیها عن ابی عبدالرحمن السلمی انه کان یقراء السجدة وهوعلی غیروضوء. والله اعلم

٤) صحیح البخاری ج ١ ص ١٤٦. کتاب سجود القران. باب سجود المسلمین مع المشرکین.

٥) اوګورئ فتح الباری ج ٢ ص ٥٥٣. کتاب سجود القران. باب سجود المسلمین مع المشرکین.

لوستلو او چه کله به آیت سجده راغلو نو سجده به ئې کوله. (١)

خو امام بیهقی رحمه الله د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه نقل کړی دی چه: ﴿لایسجد الرجل الاهو طاهر﴾(٢) دا په ظاهره کښې په حدث اکبر یا اختیار باندې محمول دې او ابن ابی شیبه چه کوم نقل کړې دې هغه په حدث اصغر یا حالت اضطرار باندې محمول دې.

حاصل دا چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به د سجده تلاوت دپاره اودس کول ضروری نه ګنړلو.

جمهور علماء کرام فرمائی چه هر کله د مانځه دپاره اودس شرط دې نو د سجدې دپاره به خو په طریقه اولی شرط وی، ځکه چه سجده خو د مانځه ډیر اهم رکن دې، رسول الله ﷺ فرمائی: ﴿اقرب مایکون العبد من ربه وهو ساجد﴾(٣)

خو د نورو حضراتو د طرف نه علامه ابن تیمیه رحمه الله وغیره فرمائی چه که د مانځه دپاره شرط دې نو د دې نه دا څنګه لازمه شوه چه د بعض صلاة یعنی د سجده تلاوت دپاره هم شرط وی، کیدې شی چه د کل دپاره خو شرط وی خو د جزء دپاره شرط نه وی. (٤)

د دې دلیل دا دې چه په صحیح بخاری کښې دی:

﴿أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَجَدَ بِالنَّجْمِ وَسَجَدَ مَعَهُ الْمُسْلِمُونَ وَالْمُشْرِكُونَ وَالْجِنُّ وَالْإِنْسُ﴾(٥)

یعنی رسول الله ﷺ د سورة نجم آیت سجده تلاوت کړو او سجده ئې اوکړه، رسول الله ﷺ سره ټولو مسلمانانو، مشرکانو او جن او انس سجده اوکړه.

د دې نه داسې استدلال کړې شوې دې چه دا ډیره بعیده ده چه دا ټول حضرات دې په اودس کښې وې، هم دغه شان د ابن عمر رضی الله عنهما روایت دې چه:

﴿كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ عَلَيْنَا السُّورَةَ فِيهَا السَّجْدَةُ فَيَسْجُدُ وَنَسْجُدُ حَتَّى مَا يَجِدُ أَحَدُنَا مَوْضِعَ جَبْهَتِهِ﴾(٦)

یعنی رسول الله ﷺ به مونږ ته د سجدې والا یو آیت کریمه تلاوت فرمائیلو سره سجده کوله نو هغوی سره به مونږ هم سجده کوله، تردې چه کله به داسې کیدل چه په مونږ کښې به

---

١) المصنف لابن ابی شیبة ج ٣ ص ٤٠٩، کتاب الصلاة، باب فی الرجل یسمع السجدة وهو علی غیر وضوء رقم ٤٣٥٤.

٢) السنن الکبری للبیهقی ج ١ ص ٩١، کتاب الطهارة، باب استحباب الطهر للذکر والقراءة، و جزء ٢ ص ٣٢٥، کتاب الصلاة، باب لا یسجد الا طاهرا.

٣) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب ما یقال فی الرکوع والسجود، رقم ١٠٨٣، وسنن النسائی، کتاب الصلاة، باب اقرب ما یکون العبد من الله عزوجل، رقم ١١٣٨، وسنن ابی داؤد، کتاب الصلاة، باب فی الدعاء فی الرکوع والسجود، رقم ٨٧٥.

٤) اوګورئ: مجموع الفتاوی لشیخ الاسلام ابن تیمیة ج ٢١ ص ١٤١، قسم الفقه، مسالة ما تجب له الطهارتان: الغسل والوضوء.

٥) صحیح البخاری ج ١ ص ١٤٦، کتاب سجود القران، باب سجود المسلمین مع المشرکین رقم ١٠٧١.

٦) صحیح البخاری ج ١ ص ١٤٦، کتاب سجود القران، باب من سجد بسجود القاری رقم ١٠٧٥

بعضو ته د تندی د کیخودلو ځائې هم نه ملاویدو.
د دې نه داسې استدلال کړې شوې دې چه د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما په باره کښې شاته تیر شو چه هغوی به بغیر د اودس نه سجده تلاوت کوله، چه هر کله د ابن عمر رضي الله عنهما په شان فقیه او د رسول الله ﷺ د سنتو سره سخت محبت کونکی صحابی دا حال دې نو یقینا نورو صحابه کرامو رضي الله عنهم به هم دا لازم نه ګنړله. (۱)
خو د جمهورو د طرف نه دا وئیلې کیدې شی چه ظاهره هم دا ده چه صحابه کرام رضي الله عنهم به په اودس کښې د رسول الله ﷺ په مجلس کښې کیناستل، سجده تلاوت ته چه د مانځه د سجدې سره کوم مشابهت حاصل دې د هغې د وجې نه به صحابه کرام رضي الله عنهم د هغې دپاره هم د اودس اهتمام فرمائیلو، چه د هغې تائید د ابن عمر رضي الله عنهما د اثر نه کیږی کوم چه مونږ شاته ذکر کړې دې ﴿لایسجد الرجل الا وهو طاهر﴾ (۲)
خپله به د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما فعل د جمهور صحابه کرامو رضي الله عنهم د فعل نه د جدا کیدو د وجې نه یو اجتهادی عمل ګنړلې شی، چه په هغې باندې د رسول الله ﷺ تقریر ثابت نه دې، په دې وجه د دې نه استدلال او احتجاج صحیح نه دې. (۳) والله اعلم

قوله: قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضْرَمَوْتَ: د حضرت موت یو سړی تپوس اوکړو!
د ﴿رجل﴾ نه مراد څوك دې؟ نوم ئې معلوم نه شو خو دومره راغلې دی چه دا یو باندچی سړې وو. (٤)

قوله: حضرموت: دا لفظ د حاء مهمله په فتحه، د ضاد معجمه په سکون، د رائی مهمله په فتحې، د میم په فتحې او د واؤ په سکون سره دې. په اخر کښې تاء مثناة من فوق ده. (۵)
دا د عدن (یمن) په مشرق کښې د بحر العرب په غاړه باندې یوه فراخه زمکه ده، د دې نه چاپیره ډیره زیاته شړه ده، دې علاقې ته احقاف وئیلې شی، هم دلته د سیدنا هود علیه السلام قبر مبارك دې. (۶)

قوله: مَا الْحَدَثُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ: اې ابوهریره رضي الله عنه حدث څه څیز دې؟

---

۱) د تفصیل دپاره اوګورئ: مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ۱۳۹ – ۱٤۷، قسم الفقه، مسالة ما تجب له طهارتان الغسل والوضوء
۲) السنن الکبری ج ۱ ص ۹۱، طبع قدیم، و ج ۱ ص ۱٤۷، رقم ٤۲۷، تحقیق محمد عبد القادر عطاء، کتاب الطهارة باب استحباب الطهر للذکر والقراءة و ج ۲ ص ۳۲۵، طبع قدیم، و ج ۲ ص ٤٦۱ تحقیق محمد عبد القادر عطاء، کتاب الصلاة، باب لا یسجد الا طاهرا رقم (۳۷۷۵).
۳) علامه ظفر احمد عثمانی رحمه الله په یو بل انداز سره د جمهور د مسلك ترجیح ثابت کړې ده، فلیراجع الیه للتفصیل: اعلاء السنن ج ۷ ص ۲۲۵، ۲۲٦، باب سجود التلاوة وما یتعلق به.
٤) هدی الساری ۳۹۰، مطبوعه دار السلام ریاض
۵) اوګورئ: المغنی: ۹۸، ومعجم البلدان ج ۲ ص ۲٦۹
٦) اوګورئ: معجم البلدان ج ۲ ص ۲۷۰

چونکه لفظ ﴿حدث﴾ یو مشترك شان لفظ دې لکه چه ﴿ ریح ﴾ته وئیلې شی، دغه شان په منکر خبره باندې هم وئیلې شی، په بدعات باندې ئې هم اطلاق کیږی او نااشنا خبرې ته هم ﴿حدث﴾وئیلې شی، په دې وجه د سائل اشتباه پیدا شوه او هغه سوال اوکړو چه د ﴿حدث﴾ نه څه مراد دې؟

قوله: قَالَ فُسَاءٌ أَوْ ضُرَاطٌ: ابوهریره رضي الله عنه اوفرمائیل چه دا فساء او ضراط ته وئیلې شی.

﴿فساء﴾هغه هوا ده چه آواز ورسره نه وی، او ﴿ضراط﴾هغه هوا ده چه آواز ورسره وی. (١)

سیدنا ابوهریره رضي الله عنه چه د حدث کوم تعریف کړې دې دا د حدث پوره او جامع مانع تعریف نه دې، بلکه دا د تعریف بالمثال د قبیل نه دې، لکه یو سړې تپوس اوکړی چه ﴿ ما الاسم؟ ﴾او په جواب کښې ورته اوئیلې شی چه ﴿زید﴾نو د دې مطلب به دا وی چه د زید په شان الفاظ اسماء دی. هم دغه شان دلته هم د سیدنا ابوهریره رضي الله عنه مقصد هم دا دې چه د ﴿فساء﴾او ﴿ ضراط﴾په شان څیزونه ناقض وضوء دی او حدث دی. (٢)

دا هم کیدې شی چه سیدنا ابوهریره رضي الله عنه اخف لره ذکر کولو سره په اغلظ باندې استدلال کړې وی او د هغې طرف ته ئې اشاره فرمائیلې وی. (٣)

حاصل دا چه ﴿فساء﴾او ﴿ ضراط﴾چه هر کله ناقض الوضوء دی نو کوم چه د هغې نه اغلظ (یعنی واړه او لوئې بول) دی هغه بدرجه اولی ناقض دی.

علامه ابن بطال رحمه الله فرمائی چه اصل کښې داسې معلومیږی چه سائل د هغه احداث متعلق تپوس کړې وو کوم چه عادةً په مانځه کښې واقع کیږی، او په مانځه کښې اکثر د ﴿فساء﴾او ﴿ ضراط﴾تحقق کیږی، په دې وجه ئې د سیدنا ابوهریره رضي الله عنه تذکره اوفرمائیله. (٤)

بعض علماء کرام فرمائی کیدې شی چه سیدنا ابوهریره رضي الله عنه ته دا معلومه وه چه دا سړې د نورو احداثو نه واقف دې، په دې وجه ئې هغه بیان نه کړل، خو دا خبره بعیده ده. (٥)

بعض حضرات فرمائی چه سیدنا ابوهریره رضي الله عنه د هغه احداث ذکر کړې دې کوم چه کثیر الوقوع دی. (٦) والله اعلم

---

١) اوګورئ: عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٤
٢) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٥
٣) پورته حواله او فتح الباری ج ١ ص ٢٣٥
٤) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ١ ص ٢١٨
٥) اوګورئ: فتح الباری ج ١ ص ٢٣٥
٦) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٥

③ بَاب فَضْلِ الْوُضُوءِ وَالْغُرُّ الْمُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ

اکثر روایات کښې ﴿ الغرالمحجلون ﴾ مرفوع راغلې دې، په دې صورت کښې یا خو به دا وئیلې شی چه دلته اعراب حکائی دې، پس په صحیح مسلم کښې روایت دې. ﴿ انتم الغرالمحجلون ﴾(١) په دې صورت کښې به مطلب دا وی دا باب د اودس د فضیلت په باره کښې دې او دا باب د اودس د آثارو نه د سپینو تندو والا حضراتو د فضیلت په باره کښې دې.

یا ﴿ الغرالمحجلون ﴾ مبتدا ده او ﴿ مفضلون علی غیرهم ﴾ یا د دې په شان بل تقدیر به ورله خبر جوړوو. (٢) دریم صورت دا دې چه ﴿ الغرالمحجلون ﴾ مبتدا ده او ﴿ من اثار الوضوٴ ﴾ خبر دې. (٣)

د بعض شارحینو قول علامه عینی رحمه الله نقل کړې دې چه د ﴿ الغرالمحجلون ﴾ تعلق د ماقبل سره نه دې، ځکه چه دا د ترجمة الباب د لاندې داخل نه دی. (٤)

علامه عینی رحمه الله د داسې حضراتو تردید کړې دې او فرمائی چه دا نه صرف په ترجمة الباب کښې داخل دی بلکه په ترجمة الباب باندې صراحة دلالت کونکې هم دا لفظ دې، ځکه چه د حدیث مطابقت هم د دې سره دې. (٥)

خو د مستملی په روایت کښې ﴿ والغرالمحجلون ﴾ دې، په دې صورت کښې به د دې عطف په ﴿ الوضوٴ ﴾ باندې وی او مطلب واضح دې ﴿ باب فضل الوضوٴ وفضل الغرالمحجلین الخ ﴾(٦)

او اصیلی خو په خپل روایت کښې دا صراحة ذکر کړې دې یعنی ﴿ باب فضل الوضوٴ وفضل الغر المحجلین ﴾(٧)

د مخکښې باب سره مناسبت : مناسبت ئې واضح دې چه په مخکښې باب کښې دا بیان کړې شوې وو چه مونځ د اودس نه بغیر نه قبلیږی، په دې باب کښې ئې فضیلت بیانولې شی چه په هغې باندې قبولیت مرتب کیږی او د کوم په ذریعه چه دې امت ته په نورو امتونو باندې فضیلت ورکولې شی. (٨)

د ترجمة الباب مقصد : د ترجمة الباب نه د امام بخاری رحمه الله غرض هم واضح دې چه په دې باب سره هغوی د اودس فضیلت بیانول غواړی.

---

١) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ٥٧٩.
٢) شرح الکرمانی ج ٢ ص ١٧١
٣) پورته حواله
٤) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٦
٥) پورته حواله
٦) فتح الباری ج ١ ص ٢٣٥، وعمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٦
٧) پورته حواله
٨) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٦

﴿١٣٦: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ خَالِدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ عَنْ نُعَيْمِ الْمُجْمِرِ قَالَ رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ (١) عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ فَتَوَضَّأَ فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ أُمَّتِي يُدْعَوْنَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ غُرًّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ فَمَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يُطِيلَ غُرَّتَهُ فَلْيَفْعَلْ﴾

رجال الحديث

① **يحيى بن بكير** : دا ابو زكريا يحيى بن عبدالله بن بكير قرشي مخزومي مصري رحمه الله دې، د هغوی تذکره د ﴿بدء الوحی﴾ د دريم حديث د لاندې تيره شوې ده. (٢)

② **الليث** : دا امام ليث بن سعد بن عبدالرحمن فهمي مصري رحمه الله دې، د هغوی حالات هم په ﴿بدء الوحی﴾ کښې د دريم حديث د لاندې تير شوې دی. (٣)

③ **خالد** : دا خالد بن يزيد جمحي اسکندراني مصري رحمه الله دې، د هغوی کنيت ابو عبدالرحيم دې. (٤)

هغه د سعيد بن ابی هلال، سليمان بن راشد، عطاء بن ابی رباح، عقبه بن نافع، مثنی بن الصباح، محمد بن مسلم بن شهاب الزهری رحمهم الله وغيره نه روايت کوی.

هغوی نه په روايت کونکو کښې ليث بن سعد، حيوة بن شريح، بکر بن مضر، عبدالله بن لهيعة او مفضل بن فضاله رحمهم الله وغيره حضرات دی. (٥)

امام ابوزرعة، امام نسائی، امام عجلی او يعقوب بن سفيان رحمهم الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(٦)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی ﴿لاباس به﴾ (٧)

امام احمد رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(٨)

---

١) قوله: (ابی هريرة رضی الله عنه الحديث: اخرجه مسلم فی صحيحه فی کتاب الطهارة باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء، رقم ٥٨٠، واحمد فی مسنده ج ٢ ص ٣٣٤، رقم ٨٣٩٤، و ج ٢ ص ٤٠٠ رقم ٩١٨٤، و ج ٢ ص ٥٢٤، رقم ١٠٧٨٨.

٢) کشف الباری ج ١ ص ٣٢٣

٣) کشف الباری ج ١ ص ٣٢٤ .

٤) تهذيب الکمال ج ٨ ص ٢٠٨، ٢٠٩

٥) د شيوخ او تلامذة د تفصيل دپاره اوګورئ: تهذيب الکمال ج ٨ ص ٢٠٩

٦) اوګورئ: تهذيب الکمال ج ٨ ص ٢١٠، واکمال تهذيب الکمال ج ٤ ص ١٦٤، ١٦٥، التهذيب التهذيب ١٢٩١٣

٧) الجرح والتعديل ج ٣ ص ٣٥٢، رقم (١٦١٩ و ٣٩١٢)

٨) موسوعة اقوال الامام احمد فی رجال الحديث وعلله: ج ١ ص ٣٣٦، رقم ٦٩١ و نقلا عن سوالات ابی داؤد رقم ٢٥٤

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة اثبت منه، یعنی یزید بن سنان﴾(۱)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿فقیه ثقة﴾ (۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿فقیه ثقة﴾(۳)

ابو سعید بن یونس رحمه الله فرمائی : ﴿کان خالد فقیها مفتیا﴾(٤)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۵)

په ۱۳۹ هجری کښې ئې په اسکندریه کښې وفات اوشو. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

④ **سعید بن ابی هلال** : دا ابو العلاء سعید بن ابی هلال لیثی مصری مولی عروة بن شییم لیثی رحمه الله دې، وئیلې شی چه دې په اصل کښې د مدینې منورې وو، د هغوی د والد ابو هلال نوم مرزوق وو. (۷)

هغه د سیدنا انس بن مالك او سیدنا جابر بن عبدالله رضي الله عنهما نه مرسلا روایت کوی.

د هغوی نه علاوه د زید بن اسلم، ربیعه بن ابی عبدالرحمن، ابو حازم سلمه بن دینار، عمرو بن مسلم، عون بن عبدالله، قتاده، امام زهری، نافع مولی ابن عمر، یحیی بن سعید انصاری او نعیم المجمر رحمهم الله وغیره ډیرو حضراتو نه روایت کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښې سعید مقبری (دا د هغوی نه مشر دې) خالد بن یزید مصری، عمرو بن الحارث، هشام بن سعد اللیث بن سعد، یحیی بن ایوب او یزید بن ابی حبیب رحمهم الله وغیره دی. (۸)

محمد بن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿کان ثقة ان شاء الله﴾(۹)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۱۰)

امام ابن حزیمه، ابن عبدالبر، امام دار قطنی، خطیب بغدادی او امام بیهقی رحمهم الله د هغوی توثیق کړې دې. (۱۱)

---

۱) العلل الواردة فی احادیث النبویه ج ۶ ص ۱٤۰، س : ۱۰۳۲

۲) الکاشف ج ۱ ص ۳۷۰، رقم ۱۳۶۷

۳) تقریب التهذیب ص ۱۹۱، رقم ۱۶۹۱

٤) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۲۰۹

۵) کتاب الثقات ج ۶ ص ۲۶۵

۶) تعلیقات تهذیب الکمال : ۲۱۰۱۸، نقلاً عن المعرفة والتاریخ لیعقوب بن سفیان ۱۲۰۱۱ و ۱۲۱

۷) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹٤، وتهذیب التهذیب ج ٤ ص ۹۵

۸) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۵، ۹۶، وتهذیب التهذیب ج ٤ ص ۹٤، ۹۵

۹) الطبقات الکبری ج ۷ ص ۵۱٤

۱۰) معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ٤۰۶، رقم ۶۲۰، واکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶۵، رقم ۲۰۵۲.

۱۱) پورته حواله

ابن خلفون رحمه الله هغوی په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی او لیکلې ئې دی : ﴿ کان رجلا صالحا ﴾(۱)

ابن حبان رحمه الله هغوی لره په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی. (۲)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿ لاباس به ﴾(۳) ساجی رحمه الله فرمائی : ﴿ صدوق ﴾(٤)

خو امام احمد رحمه الله فرمائی : ﴿ ما ادری ای شئ فی حدیثه، یخلط فی الاحادیث ﴾ (۵) یعنی ما ته معلومه نه ده چه د هغه په احادیثو کښې څه خبره ده، هغوی په احادیثو کښې خلط کوی.

هم دغه شان امام ابو زرعه رازی رحمه الله فرمائی : ﴿ خالد بن یزید المصری وسعید بن ابی هلال صدوقان، وربما وقع فی قلبی من حسن حدیثهما ﴾(۶)

یعنی : خالد بن یزید مصری او سعید بن ابی هلال صدوق دی، زما په زړه کښې د دوی دواړو د احادیثو د حسن کیدو په باره کښې شك راځی.

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿ اخاف ان یکون بعضها مراسیل عن ابن ابی فروة وابن سمعان ﴾ (۷)

یعنی ماته د دې خبرې ویره ده چه د هغوی بعض روایات مرسل دی کوم چه د ابن ابی فروه او ابن سمعان نه روایت دی.

ابن رجب رحمه الله ددې تشریح کولو سره فرمائی : ﴿ أنه عرض حدیثهما علی حدیث ابن أبی فروة وابن سمعان فوجده یشبهه ولا یشبه حدیث الثقات الذین یحدثان عنهم فخاف (أبو زرعة) أن یکونا أخذا حدیث ابن أبی فروة وابن سمعان دلسا ه عن شیوخهما ﴾(۸)

یعنی : ابو حاتم رحمه الله د خالد بن یزید او سعید بن ابی هلال رحمهما الله د بعض احادیثو د ابن ابی فروة او ابن سمعان د احادیثو سره موازنه اوکړه نو محسوس شوه چه دا احادیث هم د ابن ابی فروه او د ابن سمعان د احادیثو په شان دی او هغه ئې د هغه ثقاتو د احادیثو په شان بیا نه موندل د کومو نه چه دا دواړه عام طور روایت کوی، په دې وجه ابو حاتم رحمه الله سره ویره پیدا شوه چه خالد بن یزید او سعید بن ابی هلال رحمهما الله به د ابن ابی فروه او ابن سمعان

---

۱) پورته حواله
۲) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۳۷٤و رقم ۸۱۶۵
۳) الجرح والتعدیل ج ٤ ص ۷۱، رقم (۳۰۱/۵٤۲۰)
٤).اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶۵
۵) پورته حواله
٦) سؤالات البرذعی لابی زرعة الرازی ص ۱۰۶، رقم ۸۰، والجامع فی الجرح والتعدیل ج ۱ ص ۳۱۲، رقم ۱۵۵۸و نقلا عن السؤالات البرذعی لابی زرعة ۳۶۱.
۷) شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۷
۸) شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۸

احادیث اخستلي وی او د هغوی د واسطه ذکر کولو نه بغیر به ئې د هغوی د شیوخو نه روایت کړې وی. (۱)

خو حقیقت دا دې چه سعید بن ابی هلال رحمه الله مطلقا ثقه راوی دې، د هغوی نه د اصول ستة مصنفینو احتجاج کړې دې. (۲)

د امام احمد، امام ابوزرعه او ابو حاتم رحمهم الله مقصد مطلقا د هغوی تضعیف نه دې، بلکه په بعض روایاتو کښې د علل خفیه ښودنه مقصود ده، داسې خلط خو عام طور د ثقاتو په روایتونو کښې موندلې شی، ځومره ډیر ثقه راویان دی چه د هغوی په یو نه یو حدیث کښې څه خفی علت راوځی، بلکه د علل خفیه اصل میدان روایات الثقات دې، په داسې قسم کلام کښې مطلقا د هغوی تضعیف نه کیږی.

علامه ابن حزم رحمه الله ورته ﴿لیس بالقوی﴾ وئیلې دې. (۳) کیدې شی چه هغوی د امام احمد رحمه الله وغیره د کلام نه متاثر کیدو سره وئیلې وی خو د هغوی په مطلق تضعیف کښې د هغوی څوك سلف موجود نه دې. (٤)

پس حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة معروف، حدیثه فی الکتب الستة، قال ابن حزم وحده: لیس بالقوی﴾ (۵)

یعنی دا معروف ثقه راوی دې چه په کتب سته کښې ئې احادیث موجود دی، صرف ابن حزم ځانله دا وئیلې دی چه دې قوی نه دې.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿لم ار لابن حزم فی تضعیفه سلفا﴾ (۶) یعنی ماته د هغوی د تضعیف په سلسله کښې د ابن حزم څوك سلف نه دې ملاؤ شوې.

هم دغه شان فرمائی: ﴿فضعف سعید بن ابی هلال مطلقا، ولم یصب فی ذلك﴾ (۷)

یعنی هغه (ابن حزم رحمه الله) د سعید بن ابی هلال مطلقا تضعیفا کړې دې او دا عمل ئې صحیح نه دې.

---

۱) قال الدکتور نور الدین عتر حفظه الله فی تعلیقاته علی شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۸: فی هذا القول نظر فخالد وسعید ثقتان باطلاق، لم یوصف احدهما بتدلیس، ولم تعرج المراجع علی هذا القول، ولعله ورد فی بعض یسیر مما غلط فیه سعید، فظن به ذلک الظن، والله اعلم

۲) انظر هدی الساری ص ۵۷۷

۳) اوګورئ: المحلی ج ۲ ص ۲۶۹، حکم الرکعتین بعد العصر

٤) د المحلی محشی لیکی: سعید ثقة، وثقه ابن سعد والعجلی وابن خزیمة والدارقطنی والخطیب والبیهقی وابن عبدالبر وغیرهم، قال احمد: ما ادری ای شئ فی حدیثه یخلط فی الاحادیث، وما هذا بکاف فی تضعیفه مع قول من وثقه. تعلیقات علی المحلی ج ۲ ص ۲۶۹.

۵) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۶۲، رقم ۳۲۹۰

٦) تقریب التهذیب ص ۲٤۲، رقم ۲٤۱۰

۷) هدی الساری ص ۵۷۷

د سعید بن ابی هلال رحمه الله پیدائش په مصر کښې په ۷۰ هجری کښې شوې دې، په مدینه منوره کښې لوئې شوې دې او په اخری عمر کښې مصر ته لاړو. (۱)
د وفات په باره کښې ئې د ۱۳۰هـ، ۱۳۳هـ، ۱۳۵هـ او ۱۴۹هـ مختلف اقوال منقول دی. (۲)
رحمه الله رحمة واسعة

⑤ **نعیم المجمر** : دا نعیم (بالتصغیر) بن عبدالله المُجمِر المدنی رحمه الله دې. ابو عبدالله ئې کنیت دې. (۳)
د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه ئې خصوصی طور استفاده کړې ده، تقریبا شل کاله هغوی سره وو (٤)، د هغوی نه علاوه دې د سیدنا انس، سیدنا جابر، سیدنا عبدالله بن عمر او سیدنا ربیعه بن کعب الاسلمی رضی الله عنهم وغیره نه روایت کوی.
د دوی نه په روایت کونکو کښې سعید بن ابی هلال، مالك بن انس، بکیر بن عبدالله، الاشج، ثور بن زید، عمارة بن غزیه، فلیح بن سلیمان، محمد بن عجلان او د نعیم خپل ځوئې محمد بن نعیم المجمر رحمهم الله وغیره حضرات دی. (۵)
امام یحیی بن معین، امام ابوحاتم، امام محمد بن سعد، امام نسائی او امام دارقطنی رحمهم الله فرمائی ﴿ثقة﴾(۶)
امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۷)
مجمر د باب افعال او باب تفعیل نه د اسم فاعل صیغه ده (۸)، لوګې کولو والا ته وئیلې شی، دا د هغه لقب دې که د هغه د والد صاحب؟ ابن حبان رحمه الله فرمائی چه دا د هغه د والد لقب وو: ﴿لان اباه کان یاخذ المجمرة لدام عمر بن الخطاب رضی الله عنه اذا خرج الی الصلاة فی شهر رمضان﴾(۹)
یعنی د هغوی پلار به د رمضان په میاشت کښې چه به عمر فاروق رضی الله عنه د مانځه دپاره راوتلو نو د هغوی نه به ئې وړاندې وړاندې خوشبویه لوګې کونکې لوښې اوړلو.

---

۱) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۶
۲) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۶، واکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶٤، ۳۶۵، ومشاهیر علماء الامصار ج ۱ ص ۳۰۱، رقم ۱۵۲۵
۳) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ٤۸۷، ٤۸۸، تهذیب التهذیب ج ۹ ص ۲۳٤، وتهذیب التهذیب ج ۱۰ ص ۳۶۵
٤) پورته حواله
۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ٤۸۸، ٤۸۹
۶) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ٤۸۹، والجرح والتعدیل ج ۸ ص ۵۲۵، رقم ۲۱۰۶/۱۵٤۱۳، وطبقات ابن سعد ج ۵ ص ۳۰۹، وسنن الدارمی ج ۱ ص ۳۰۶.
۷) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ٤۷۶
۸) شرح النووی ج ۱ ص ۱۲۶، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء.
۹) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ٤۷۶

هم دغه شان علامه مغلطائی رحمه الله د تاریخ اربل حوالې سره نقل کړی دی چه مجمر د نعیم والد عبدالله دې، اګر چه نعیم په دې لقب سره مشهور شو، عبدالله بن د سیدنا عمر رضی الله عنه په منبر باندې د کیناستلو په موقع باندې مسجد ته خوشبویه لوګې ورکولو. (١)

هم دغه شان امام نووی رحمه الله فرمائی: ﴿المجمر صفة عبدالله، ویطلق علی ابنه نعیم مجازا﴾ (٢)
او د حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله دا وینا ده چه د مجمر لقب د نعیم دپاره مجازی منلو ته ضرورت نشته، ځکه چه د خپل پلار عبدالله په شان به نعیم هم مسجد کښې خوشبوئی لوګې کوله، پس د ابراهیم حربی رحمه الله نه جزما منقول دی: ﴿بان نعیما کان یباشر ذلك﴾ یعنی نعیم به خپله هم دا کار کولو. (٣)

هم دغه شان علامه عینی رحمه الله فرمائی: ﴿نقل ذلك عن جماعة﴾ (٤) یعنی د یو جماعت نه دا خبره منقول ده. حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿عاش الی قریب سنة عشرین ومائة﴾ (٥)
یعنی ١٢٠ هـ ته نزدې نزدې ژوندې وو. رحمه الله رحمة واسعة.

⑥ **سیدنا ابوهریره رضی الله عنه**: د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د باب امور الایمان د لاندې تیر شوې دی. (٦)

قوله: رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ: نعیم مجمر فرمائی چه زه د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه سره د مسجد چهت ته اوختلم.
د دې نه معلومه شوه چه د مسجد چهت ته ختل جائز دی. (٧)

قوله: فَتَوَضَّأَ: ابوهریره رضی الله عنه اودس اوکړو.
د کشمهینی په نسخه کښې د ﴿فتوضاء﴾ په ځائې ﴿یوما﴾ راغلې دې، دا تصحیف دې. (٨)
اسماعیلی وغیره د دې حدیث استخراج کړې دې، په هغې کښې د ﴿توضاء﴾ او ﴿ثم توضاء﴾ الفاظ دی. (٩)

---

١) اکمال تهذیب الکمال ج ١٢ ص ٧٠
٢) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ١ ص ١٢٦، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء.
٣) فتح الباری ج ١ ص ٢٣٥، وعمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٦
٤) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٦
٥) سیر اعلام النبلاء ج ٥ ص ٢٢٧
٦) کشف الباری: ١١\٦٥٩
٧) (عمدة القاری ج ٢ ص ٢٥٠)
٨) اوګورئ: عمدة القاری ج ٢ ص ٢٤٧ وفتح الباری ١١\٢٣٥
٩) پورته حواله جات

خو د اسماعیلی په روایت کښې دا اضافه هم ده : ﴿ فغسل وجهه ویدیه، فرفع فی عضدیه، وغسل رجلیه فرفع فی ساقیه ﴾(۱) امام مسلم رحمه الله هم تقریبا دې تفصیل سره روایت ذکر کړې دې. (۲) بلکه امام مسلم رحمه الله چه د ﴿ عمارة بن غزیة عن نعیم المجمر ﴾ په طریق سره کوم حدیث نقل کړې دې، په هغې کښې دا هم دی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه اودس کولو سره دا هم اوفرمائیل ﴿ هکذا رایت رسول الله ﷺ یتوضاء ﴾(۳) د دې نه معلومه شوه چه دا حدیث مرفوع دې، چه ددې نه د دې خبرې تردید کیږی چه دغه شان اسباغ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه رائې ده او روایت ثابت نه دې، او حقیقت دا دې چه دا د هغوی رائې هم ده او د رسول الله ﷺ نه مرفوعا هم ثابت دې. (٤)

په مسجد کښې اودس کول : په دې حدیث کښې دی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د مسجد په چهت باندې اودس اوکړو او د مسجد حد د تحت الثری نه تر عنان السماء پورې دې. (۵) د دې نه دا خبره مستنبط کړې شوې ده چه په مسجد کښې اودس کول جائز دی.

پس امام ابن المنذر رحمه الله لیکلې دی : ﴿ اباح کل من یحفظ عنه العلم الوضوء فی المسجد، الا ان یبله، ویتاذی به الناس فانه یکره ﴾(۶)

یعنی ټولو اصحاب علم په مسجد کښې اودس کولو ته مباح وئیلې دی او که د مسجد فرش لره تر کړی او خلقو ته د هغې نه تکلیف رسیږی نو دا مکروه دی.

ابن بطال مالکی رحمه الله فرمائی : ﴿ وفیه : جواز الوضوء علی ظهر المسجد، وهو من باب الوضوء فی المسجد، وقد کرهه قوم وأجازه الأکثر، وإنما ذلك تنزیه للمسجد، کما ینزه عن البصاق والنخامة، وحرمة أعلی المسجد، کحرمة داخله، وممن أجاز الوضوء فی المسجد : ابن عباس، وابن عمر، وعطاء، والنخعی، وطاوس، وهو قول ابن القاسم صاحب مالك، وأکثر العلماء ﴾(۷)

یعنی د دې حدیث نه د مسجد په چهت باندې د اودس کولو جواز معلومیږی او دا د وضوء فی المسجد په معنی کښې دې، بعض حضراتو دې ته مکروه وئیلې دی، خو اکثرو حضراتو

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵
۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ۵۸۰
۳) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ۵۸۹
٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶
۵) قال فی الدر المختار : وکره تحریما الوطء فوقه والبول والتغوط، لانه مسجد الی عنان السماء، قال الشامی فی رد المحتار : وکذا الی تحت الثری، انظر رد المحتار مع الدر المختار ج ۱ ص ٤۸۵
٦) اوګورئ : المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۷٤، فصل فی المساجد واحکامها، وطرح التثریب ج ۱ ص ۳۱۶، کتاب الطهارة باب غسل النجاسة، الحدیث الثالث عشر، الفائدة الرابعة عشرة.
۷) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۲

د دې اجازت ورکړې دې، خو دا حضرات هم مسجد لره پاك او صفا ساتل ضروری ګنړی، څنګه چه مسجد لره د تهوك او بلغم وغیره نه پاك صفا ساتل ضروری ګنړی، د مسجد د پاسه حصه هم دغه شان ده څنګه چه د مسجد دننه حصه ده، کومو حضراتو چه په مسجد کښې د اودس کولو اجازت ورکړې دې په هغوی کښې ابن عباس، ابن عمر رضی الله عنهما نه علاوه، نخعی، طاؤس رحمهم الله دی، هم دا د امام مالك رحمه الله د شاګرد ابن القاسم او اکثر علماء کرامو قول دې.

وضوء فی المسجد لره مکروه ګنړلو والا کښې ابن سیرین رحمه الله دې، هم دا د امام مالك او سحنون رحمهما الله قول دې. (۱)

امام نووی رحمه الله فرمائی : ﴿ یجوز الوضوء فی المسجد إذا لم یؤذ بمائه وممن صرح بجواز الوضوء فی المسجد ویسقط الماء علی ترابه صاحبا الشامل والتتمة ﴾(۲)

یعنی په جمات کښې اودس کول جائز دی، که د اودس اوبه سره تکلیف نه رسیږی، په جمات کښې د اودس په جائز کیدو او ددې په خاوره باندې د اوبو د غورزیدو د جواز تصریح صاحب د "الشامل" او صاحب د "تتمه" کړې ده.

امام نووی رحمه الله د بغوی قول ﴿ ویجوز نضح المسجد بالماء المطلق، ولا یجوز بالمستعمل لان النفس تعافه ﴾ یعنی د مسجد چهړکاؤ په ماء مطلق سره جائز دې، په مستعمل اوبو سره جائز نه دې ځکه چه د دې نه طبیعت کرکه کوی، نقل کولو سره د دې تضعیف کړې دې :

﴿ وهذا الذی قاله ضعیف والمختار الجواز بالمستعمل ایضا ﴾(۳) یعنی دا قول ضعیف دې او مختار قول دا دې چه د مستعمل اوبو په ذریعه چهړکاؤ هم جائز دې.

ابن قدامه رحمه الله فرمائی : ﴿ وهل یکره فی المسجد علی روایتین، ذکرهما ابن عقیل، الا ان ابن عقیل قال : ان قلنا بنجاسة الماء المستعمل فی رفع الحدث، حرم ذلك فی المسجد ﴾(٤)

یعنی : په مسجد کښې اودس مکروه دې یا نه دې؟ په دې کښې دواړه روایتونه دی ابن عقیل رحمه الله دا دواړه روایتونه ذکر کړې دی، خو ابن عقیل فرمائی چه که مونږ د دې خبرې قائل کیږو چه د رفع دحدث دپاره استعمال شوې اوبه نجس دی نو د هغې استعمال به په مسجد کښې حرام وی.

مرداوی رحمه الله هم دا دواړه روایتونه نقل کړی، پس هغه لیکی : ﴿ یباح الوضوء والغسل فی المسجد ان لم یؤذ به احدا علی الصحیح من المذهب، وحکاه ابن المنذر اجماعا، وعنه : یکره .... ﴾(۵)

---

۱) پورته حواله
۲) المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۷٤
۳) پورته حواله
٤) الشرح الکبیر ج ۳ ص ۱۲۱، مع المقنع والانصاف، کتاب الصلاة، فصل فیما یکره فی المسجد
٥) الانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱٦۸

یعنی په مسجد کښې اودس او غسل جائز دې، په دې شرط چه چاته تکلیف او نه رسولې شی، هم دا صحیح قول دې، ابن المنذر رحمه الله په دې خبره باندې اجماع نقل کړې ده، په یو بل روایت د امام احمد رحمه الله کښې دی چه دا کار مکروه دې.

د احنافو په نزد په مسجد کښې اودس مکروه تحریمی دې، خو که په یو داسې ځائې کښې اودس اوکړې شی کوم چه د اودس دپاره مختص کړې شوې وی یا په یو لوښی وغیره کښې اوکړې شی نو بیا ګنجائش شته.

پس په در مختار کښې تصریح ده : ﴿ ومن منهیاته : التوضؤ بفضل ماء المرأة، اوفی موضع نجس، لان الماء الوضوء حرمة، اوفی المسجد الافی اناء، اوفی موضع اعد لذلك ﴾(۱)

یعنی د اودس د منهیات او ممنوعات نه یو دا هم ده چه د زنانه په باقی پاتې اوبو سره اودس اوکړې شی، یا په ناپاك ځائې کښې اودس اوکړې شی، وجه د دې دا ده چه د اودس د اوبو یو حرمت دې، دا د هغې منافی دې، یا په مسجد کښې اودس اوکړې شی، مګر دا چه په یو لوښی کښې یا داسې ځائې کښې اودس اوکړې شی کوم چه د دې دپاره تیار کړې شوې وی نو بیا څه باك نشته.

دلته ﴿ منهیاته ﴾ کښې چونکه مکروه تنزیهی هم شامل دې، (۲) په دې وجه علامه طحطاوی رحمه الله باقاعده تصریح کړې ده چه په مسجد کښې اودس مکروه تحریمی دې، پس هغه فرمائی: ﴿ قوله: او فی المسجد، فعله فیه مکروه تحریما، لوجوب صیانته عما یقذره، وان کان طاهرا ﴾(۳) مسجد کښې اودس کول مکروه تحریمی دی، ځکه چه مسجد د هر هغه څیز نه پاك ساتل ضروری دی کوم چه ګنده ګنړلې شی، اګر چه پاك وی.

حاصل مذاهب : د مذاهبو حاصل دا دې چه ! د احنافو په نزد په مسجد کښې اودس کول مکروه تحریمی دی، خو که په یو لوښی کښې اودس اوکړې شی یا په داسې ځائې کښې کوم چه د دې کار دپاره خاص کړې شوې وی نو بیا ګنجائش شته.

هم دا امام احمد رحمه الله یو روایت دې، د امام مالك رحمه الله قول هم دا دې، تردې چه که په یو لوښی کښې وی هم د هغوی په نزد مکروه دې.

د شوافع او حنابله په نزد په مسجد کښې اودس جائز دې په دې شرط چه چاته تکلیف نه وی.(٤) والله اعلم

د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د عمل توجیه : کوم حضرات چه په مسجد کښې اودس ته جائز وائی هغوی ته خو د هیڅ توجیه هم ضرورت نشته، خو د احنافو په نزد د هغوی دا عمل په دې

---

۱) الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۹۸

۲) کما صرح به الشامی فی رد المحتار ج ۱ ص ۹۸

۳) حاشیة الطحطاوی علی الدر المختار ج ۱ ص ۷۶

٤) د تفصیل دپاره اوګورئ : الموسوعة الفقهیة الکویتیة : ۳۸٤/٤۳

باندې محمول کیدې شي چه هغوی یا خو په یو لوښي وغیره کش اودس کړې وی، یا ئې په داسې ځائې کښې اودس کړې وی د چرته نه چه اوبه د مسجد نه بغیر د تلوث نه خارجیږی.
والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: فرمائی چه ما د رسول الله ﷺ نه واوریدل:

﴿إِنَّ أُمَّتِي يُدْعَوْنَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ غُرًّا مُحَجَّلِينَ﴾ بیشکه زما امت به د قیامت په ورځ داسې حال کښې راشی چه د هغوی تندی او لاسونه په پړقیږی.
د امت معنی د جماعت راځی. (۱) دلته د امت نه مراد د حضور ﷺ منونکی دی.
مشهوره خو دا ده چه د امت دوه قسمونه دی. یو امت دعوت او بل امت اجابت. (۲)
امت دعوت خو عام دې، مسلمانان هم په دې کښې داخل دي او کافر هم، او امت اجابت د دې په مقابله کښې خاص دې، د دې اطلاق صرف په مسلمانانو باندې کیږی چا چه د رسول الله ﷺ دعوت قبول کړې دې. خو کلاباذی رحمه الله فرمائی چه د رسول الله ﷺ د امت درې قسمونه دی! یو امت اتباع دې، دویم امت اجابت دې او دریم قسم امت دعوت دې، په دې کښې هر اولنې قسم د دویم په مقابله کښې اخص دې.
امت اتباع، د عمل صالح والا حضرات دی، امت اجابت عام مسلمانان دی او په امت دعوت کښې هغه ټول شامل دی د چا طرف ته چه رسول الله ﷺ مبعوث کړې شوې وو. (۳)
دلته امت اجابت مراد دې یا امت دعوت؟: ظاهره دا ده چه دلته امت اجابت مراد دې، نه امت دعوت، وړاندې نور تفصیل راځی.

قوله: غُرًّا مُحَجَّلِينَ: دا دواړه الفاظ د ﴿یدعون﴾ د ضمیر نه دحال واقع کیدو د وجې نه منصوب دی یا دا دواړه الفاظ د مفعول ثانی کیدو د وجې نه منصوب دی. (٤)

د لفظ ﴿غر﴾ تحقیق: لفظ ﴿غر﴾ د ﴿اغر﴾ جمع ده، دا د ﴿غرة﴾ نه وتلې دې او ﴿غرة﴾ په اصل کښې هغه سپین والی ته وئیلې شی کوم چه د اس په تندی باندې وی، روستو د دې اطلاق په ښکلا او حسن او جمال، نیک نامئ او شهرت باندې شروع شو. (۵)
دلته ترې مراد هغه نور دې کوم چه به د امت محمد ﷺ په تندو باندې پړقیږی. (۶)

---

۱) الأُمَّة : (جَماعَةٌ أُرْسِلَ إِلَيْهِم رَسولٌ) سواء آمَنُوا أو كَفَرُوا . وقال الليث : كلُّ قَوْمٍ نُسبوا إلى نَبِيٍّ فَأُضِيفُوا إِلَيْه فهم * ! أُمَّتُه . قالَ : وكُلّ جيلٍ من الناس هِمْ * ! أُمَّةٌ على حِدَة . (و) قال غيرهُ : * ! الأُمَّة (الجيلُ من كُلِّ حَيٍّ . و) قيل: (الجِنْسِ) من كُلِّ حَيَوان غير بَنِي آدَمَ أُمَّةٌ على حِدَة. تاج العروس : ٢٢٩/٣١، مادة (أم م).
٢) فتح الباري ج ١٠ ص ٢٣١، كتاب الطب، باب السحر، وعمدة القاري ج ٢ ص ٢٤٨
٣) فتح الباري ج ١١ ص ٤١١، كتاب الرقاق، باب يدخل الجنة سبعون الفا بغير حساب
٤) عمدة القاري ج ٢ ص ٢٤٨
٥) فتح الباري ج ١ ص ٢٣٦
٦) پورته حواله

﴿ محجلین ﴾ : دا د باب تفعیل نه د اسم مفعول صیغه ده، کومه چه د محجل جمع ده، دا د حجل نه ماخوذ دې، چه د هغې معنی د خلخال یعنی پازیب ده.
محجل هغه اس ته وئیلې شی چه د هغه په لاسونو او خپو کښې کم از کم درې د کونډو نه لاندې او د پنجې نه پورته سپین والې وی.
ابن سیده خو فرمائی چه د اس په څلورو واړو خپو کښې موجود سپین والی ته تحجیل وئیلې شی، او بعض نور حضرات فرمائی چه په درې خپو کښې سپین والې وی نو هغې ته تحجیل وئیلې شی. (۱)
دا د اس د ښکلا علامت دې، په دې وجه دلته د اودس د اندامونو خپو لاسونو د اودس د وجې نه د قیامت په ورځ باندې ښکلې، چمك دار او منور کیدل مراد دی. (۲)
قوله: مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ: د اودس د اثار د وجې نه، یعنی د اودس د وجې نه به ﴿غرمحجل﴾ وی، د هغوی مخ او لاسونه به پرقیږی.
ایا اودس د دې امت د خصوصیات نه دې؟: د دې حدیث نه امام حلیمی رحمه الله په دې خبره باندې استدلال کړې دې چه اودس د دې امت د خصوصیات نه دې. (۳) خو په دې باندې اشکال دا دې چه په حدیث کښې راغلې دی چه ﴿ هذا وضوئی ووضوء الانبیاء قبلی ﴾(٤)
د دې جواب دا ورکړې شوې دې چه دا حدیث ضعیف دې، (۵) لهذا د دې نه استدلال نه شې کیدلې او که صحیح وی نو هم په دې کښې دا احتمال دې چه اودس د مخکښې پیغمبرانو علیهم السلام دپاره خو مشروع وی او د هغوی د امتونو دپاره مشروع نه وی. (۶)
د دې نه علاوه وړاندې په بخاری شریف کښې د سیدنا ابراهیم علیه السلام قصه راروانه ده چه هغه د خپلې کور والا سیده ساره رضی الله عنها سره په یو ظالم بادشاه باندې تیر شو، هغه په زبردستئ باندې سیده ساره رضی الله عنها طلب کړه، هغې اودس اوکړو او د مانځه دپاره اودریدله. (۷)

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲٤۷
۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶
۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶
٤) مسند الطیالسی ج ۱ ص ۲۶۰، مسند عبد الله بن عمر، رقم ۱۹۲٤، واخرج ابن ماجة عن ابی بن کعب بلفظ، هذا وضوئی، ووضوء المرسلین من قبلی، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی الوضوء مرة ومرتین وثلاثا، رقم ٤۲۰. وایضا اخرج ابن ماجة عن ابن عمر هذا : هذا وضوئی ووضوء خلیل الله ابراهیم علیه السلام، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی الوضوء مرة ومرتین وثلاثا، رقم (٤۱۹)
۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وقال ابن تیمیة فی الفتاوی الکبری وحدیث ابن ماجة : ووضوء الانبیاء قبلی ضعیف عند اهل العلم بالحدیث، لا یجوز الاحتجاج بمثله ج ٤ ص ۳۸۸، باب صفة الوضوء.
٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶
۷) قال الحافظ رحمه الله فی فتح الباری ج ۶ ص ۳۹۳، فی کتاب احادیث الانبیاء، باب قول الله تعالی ﴿ واتخذ الله ابراهیم خلیلا ﴾ وفی روایة ابی الزناد عن الاعرج من الزیادة : ﴿ فقام الیها فقامت توضاء وتصلی ﴾

هم دغه شان د جریج راهب په قصه کښې وړاندې راروان دی چه په هغه باندې چه کله تهمت اولګولې شو نو هغه اودس اوکړو او د هغه ماشوم په سر باندې ئې لاس راښکلو سره تپوس اوکړو ﴿من ابوك؟﴾ نو هغه ماشوم جواب ورکړو چه فلانې شپونکې دې. (۱)

لهذا دا به وئیلې شی چه اودس د دې امت د خصوصیات نه نهٔ دې خو د اودس اثر ﴿ غرة وتحجیل﴾ د دې امت د خصوصیات نه دې. (۲)

یو اشکال او د هغې جواب: سوال دا دې چه هر کله اودس په امم سابقه کښې هم وو نو غرة او تحجیل د دې امت سره خاص ولې کړې شو؟

د دې یو جواب خو دا دې چه ﴿ ذلك فضل الله یوتیه من یشاء ﴾(۳) دا الله پاك اختیار دې هغه چه چا له غواړی خپل فضل ورکوی.

دویم جواب دا دې چه په دې امت کښې چه د اودس کوم عموم او شیوع دې هغه په تیرو امتونو کښې نه وو، پس د روایت نه هم دغه شان معلومیږی!

امام دارمی رحمه الله د کعب احبار رضی الله عنه نه نقل کړی دی: ﴿نجده مکتوبا محمد رسول الله صلی الله علیه و سلم لا فظ ولا غلیظ ولا صخاب بالأسواق ولا یجزئ بالسیئة السیئة ولکن یعفو ویغفر وأمته الحمادون یکبرون الله عزوجل علی کل نجد ویحمدونه فی کل منزلة ویتأزرون علی أنصافهم ویتوضؤن علی أطرافهم﴾ (٤)

یعنی: مونږ د رسول الله ﷺ ذکر په تورات کښې داسې بیا مومو چه رسول الله ﷺ خو نه تند خویه دې او نه د سخت طبیعت والا، نه په بازارونو کښې شور کونکې دې او نه د بدئ بدله په بدئ سره ورکوی، بلکه معافی کوی او بخښنه کوی، د رسول الله ﷺ امت ﴿ حمادون ﴾ تعریف کونکی دی، هغوی الله پاك لره په هر لوړ ځائې باندې لوئی بیانوی او په هر ښکته ځائې باندې ئې پاکی بیانوی، په نیمه پنډئ باندې لنګ تړی او خپلو اندامونو لره وینځلو سره اودس کوی...

د غره او تحجیل صفت به هر مومن ته حاصلیږی او که په دې کښې څه تخصیص شته؟: دا د غره او تحجیل صفت به هر ایمان والا ته حاصلیږی یا مخصوص حضراتو ته؟

علامه زناتی مالکی شارح د "الرسالة" د بعض علماء کرامو رائې نقل کړې ده چه دا صفت به هر امتی ته حاصل وی، ځکه چه دا د اسلام علامت خاصه ده، په دې علامت سره به د

---

۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۳۷، کتاب المظالم والغصب، باب اذا هدم حائطا فلیبن مثله، رقم (۲٤۸۲) و ج ۱ ص ٤۸۹، کتاب احادیث الانبیاء علیهم السلام، باب ﴿ واذکر فی الکتاب مریم اذا انتبذت من اهلها ﴾ رقم (۳٤۳۶)

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

۳) المائدة : ٥٤، الحدید : ۲۱، الجمعة : ٤

٤) سنن الدارمی ج ۱ ص ۱۶، المقدمة، باب صفة النبی ﷺ فی الکتب قبله مبعثه، رقم ٥، وانظر ایضا رقم ۷ و ۸

قیامت په ورځ باندې د مسلمانانو یعنی امت محمدیه او د هغوی د غیر ترمینځه فرق کیږی (۱)

خو د علامه ابن تیمیه رحمه الله او د علامه عینی رحمه الله رائې دا ده چه دا صفت به هر چاته نه وی حاصل بلکه صرف هغه ته به ملاویږی چه اودس کوی (۲) ځکه چه په روایت کښې دی چه ﴿غُرًّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ﴾ (۳) یعنی د اودس د اثراتو د وجې نه به د هغوی مخونه او د اودس اندامونه پرقیږی.

په مسلم شریف کښې چه کوم الفاظ راغلې دی هغه دا دی ﴿أَنْتُمُ الْغُرُّ الْمُحَجَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ إِسْبَاغِ الْوُضُوءِ﴾ (٤) هم دغه شان په مسلم شریف کښې دا الفاظ هم دی: ﴿لَكُمْ سِيمَا لَيْسَتْ لِأَحَدٍ غَيْرِكُمْ تَرِدُونَ عَلَيَّ غُرًّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ﴾ (٥)

د صحیح ابن حبان د روایت الفاظ دی: ﴿يَا رَسُولَ اللهِ كَيْفَ تَعْرِفُ مَنْ لَمْ تَرَ مِنْ أُمَّتِكَ؟، قَالَ: غُرٌّ مُحَجَّلُونَ بُلْقٌ مِنْ آثَارِ الطُّهُورِ﴾ (٦)

یا رسول الله ﷺ! تاسو به قیامت کښې خپل امت څنګه پیژنئ کوم چه تاسو نه دی لیدلی؟ وې فرمائیل د اودس د اثر نه به سپین، پرقیدونکی، ابلق وی.

ایا په تندی باندې نخښه د سجدې د وجې نه نهٔ ده؟ : د دې حدیث نه خو معلومه شوه چه غره او تحجیل دواړه د اودس اثر دې، او حال دا چه په ترمذی شریف کښې یو حدیث دې ﴿امتی

---

۱) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰

۲) قال ابن تیمیة رحمه الله: وَقَدْ ثَبَتَ فِي الصَّحِيحَيْنِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " { أَنَّه يَعْرِف أُمَّتَه بِأَنَّهُمْ غُرٌّ مُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ } وَإِنَّمَا تَكُونُ الْغُرَّةُ وَالتَّحْجِيلُ لِمَنْ تَوَضَّأَ وَصَلَّى فَابْيَضَّ وَجْهه بِالْوُضُوءِ وَابْيَضَّتْ يَدَاه وَرِجْلَاه بِالْوُضُوءِ فَصَلَّى أَغَرَّ مُحَجَّلًا . فَمَنْ لَمْ يَتَوَضَّأْ وَلَمْ يُصَلِّ لَمْ يَكُنْ أَغَرَّ وَلَا مُحَجَّلًا فَلَا يَكُونُ عَلَيْهِ سِيمَا الْمُسْلِمِينَ الَّتِي هِيَ الرنک لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَ الرنک الَّذِي يُعْرَفُ بِهِ الْمُقَدَّمُ أَصْحَابَه. (مجموع الفتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۳۵ ص ۱۰۷)

الرنک: شعار للملوک والامراء والاتراک والممالیک بمصر (فارسیة) المعجم الوسیط ج ۱ ص ۳۷۶

وقال العینی: وهذا نقل غریب، وظاهر الاحادیث یقتضی خصوصیة ذلک لمن توضا منهم، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰. یعنی د غره او تحجیل دا صفت چه د اودس او مانځه دواړو سره مقید کړې شوې دې نو دا غریب دې. ګینې د ظاهر احادیثو تقاضه خو صرف دومره ده چه دا د اودس د آثار نه دې.

۳) کما فی روایة الباب.

٤) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء، رقم ۵۷۹

٥) پورته حواله رقم ۵۸۱

٦) صحیح ابن حبان ج ۳ ص ۳۲۳، ذکر وصف هذه الامة فی القیامة باثار وضوئهم کان فی الدنیا، رقم ۱۰۴۷. و ج ۱۶ ص ۲۲۶، ذکر وصف هذه الامة فی القیامة باثار وضوئهم کان فی الدنیا، رقم ۷۲۴۲، موارد الظمآن ص ۶۵، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء رقم ۱۴۶.

یوم القیامة غر من السجود، محجلون من الوضوء ﴾(۱) یعنی زما د امت تندې به د سجدې د وجې نه او د هغوی د اودس د اندامونو د وجې نه پرقیږی. چه د هغې نه معلومیږی چه د تندی د پرقیدو سبب سجده ده، دغه شان په دواړو احادیثو کښې په ظاهره تعارض شان معلومیږی. د دې جواب دا دې چه دا هیڅ د تعارض خبره نه ده، حقیقت دا دې چه په تندی باندې به ئې نور د اودس د وجې نه هم ظاهریږی او د سجدې د وجې نه هم. والله اعلم

قوله: فمن استطاع منکم ان یطیل غرته فلیفعل: پس کوم سړې چه په تاسو کښې غره اوږدولې شی هغه دې اوږده کړی.

دلته د ﴿غرة﴾ ذکر راغلې دې، چه د هغې ظاهری مفهوم دا دې چه د مخ په وینځلو کښې زائد مقامات وینځلې شی، خو مقصود غرة او تحجیل دواړه دی، یعنی مخ او د اودس نور اندامونه او خپو وینځلو کښې (د خپل حد نه) زیادت اوکړې شی، گویا مقصود اگر چه دواړه دی خو تغلیبا صرف د ﴿غرة﴾ ذکر راغلې دې. (۲)

غرة او تحجیل دواړه مقصود دی، په دې وجه بعض حضراتو دلته اشکال کړې دې چه غرة مونث دې او تحجیل مذکر، تغلیب مذکر ته حاصلیدل پکار دی مونث ته نه؟

پس د دې جواب دا دې چه د ﴿غرة﴾ تعلق چونکه د تندی او مخ سره دې او هغه د اودس په اندامونو کښې د ټولو نه اشرف اندام دې، د ملاقات په وخت د ټولو نه اول په هغې باندې نظر پریوځی، په دې وجه دلته غرة لره غالب کولو سره تحجیل د هغې په ضمن کښې داخل کړې شو. (۳) د دواړو په مقصود کیدو باندې دلیل د صحیح مسلم روایت دې، چه په هغې کښې ﴿فلیطل غرته وتحجیله﴾ راغلې دې. (٤)

د اطاله غرة وتحجیل حکم: د شوافعو او د صحیح مذهب مطابق د حنابله په نزد اطاله غرة وتجیل مسنون دې. (۵) د احنافو په نزد د اودس د آدابو نه دې. (۶)

او د مالکیانو او د حنابله یو روایت دا دې چه اطاله غرة مندوب او مستحب نه دې، بلکه د مالکیانو په نزد دا فعل مکروه دې. (۷)

---

۱) جامع الترمذي، ابواب الصلاة، باب ما ذکر من سیما هذه الامة من اثار السجود والطهور یوم القیامة، رقم (۶۰۷)

۲) عمدة القاري ج ۲ ص ۲٤۸

۳) پورته حواله

٤) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ۵۸۹

۵) اوگورئ: المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ٤۲۷، ٤۲۸، کتاب الطهارة، حکم الغرة .... والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۶۸

۶) اوگورئ: الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۹۶

۷) اوگورئ: الانصاف ج ۱ ص ۱۶۸، والشرح الکبیر للدردیر ج ۱ ص ۱۰۳، فصل یذکر فیه حکم ازالة النجاسة، وحاشیة الدسوقی علی الشرح الکبیر ج ۱ ص ۱۰۳، فصل یذکر فیه احکام الوضوء.

د مالکیانو دلیل هغه روایت دې کوم چه امام احمد او امام ابوداؤد رحمهما الله په طریق د ﴿عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده﴾ نقل کړې دې چه رسول الله ﷺ درې درې کرته د اودس د اندامونو وینځلو نه پس اوفرمائیل: ﴿فمن زاد علی هذا او نقص فقد اساء وتعدی وظلم﴾(۱) یعنی څوك چه په دې باندې زیادت اوکړی نو هغه بد اوکړل او ظلم ئې اوکړو. چه هرکله زیادت د بدئ او ظلم موجب دې او هغه مذموم دې نو اطاله غرة وتحجیل څنګه مستحب کیدې شی؟(۲)

هر چه د حدیث الباب تعلق دې نو دې حضراتو د دې جواب دا ورکړې دې چه:

① د دې حصې په رفع کښې کلام دې، په ظاهره دا د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د طرف نه ادراج دې، د دې وجه دا ده چه امام احمد رحمه الله دا روایت د ﴿فلیح عن نعیم﴾ په طریق سره نقل کړې دې او د دې په اخر کښې دی:

﴿قَالَ نُعَيْمٌ: لَا أَدْرِي قَوْلُهُ: مَنِ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ غُرَّتَهُ فَلْيَفْعَلْ مِنْ قَوْلِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَوْ مِنْ قَوْلِ أَبِي هُرَيْرَةَ﴾(۳)

یعنی: نعیم رحمه الله فرمائی چه ﴿من استطاع ان یطیل غرته فلیفعل﴾ والا جمله د رسول الله ﷺ فرمائیلې شوې ده یا د ابوهریره رضی الله عنه قول دې، دا خبره ماته نه ده معلومه.

حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله فرمائی چه دا روایت د لسو صحابه کرامو نه روایت شوې دې، په هغوی کښې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه علاوه د چا په روایت کښې هم دا جمله نشته، بیا د ابوهریره رضی الله عنه نه دا جمله صرف نعیم روایت کویو د هغوی نه علاوه ئې بل راوی نه روایت کوی. دا قول د مدرج کیدو علامت دې. (٤)

حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله چه دا خبره فرمائیلې ده چه دا جمله د نعیم مجمر د روایت نه سوا په بل یو طریق کښې هم نه ده راغلې نو دا خبره محل نظر ده، ځکه چه په مسند احمد کښې هم دا روایت د ﴿کعب المدنی عن ابی هریرة﴾ په طریق سره روایت شوې ده او په هغې کښې بعینه هم دا جمله ﴿مَنِ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ غُرَّتَهُ فَلْيَفْعَلْ﴾ راغلې ده. (۵) خو دا طریق ضعیف دې، ځکه چه په دې کښې لیث بن ابی سلیم راوی دې، کوم چه مختلط شوې وو، د هغوی د قبل الاختلاط او بعد الاختلاط والا احادیثو کښې د فرق نه کیدو د وجې نه محدثینو د هغه احادیث پریخودل، خو په سنن اربعه کښې د هغه روایتونه اخستلې شوې دی او امام

---

۱) مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، رقم ٦٦٨٤، والسنن لابی داؤد بزیادة او نقص، کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا، رقم ۱۳۵، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد، وکراهة التعدی فیه، رقم ٤٢٢.

۲) اوګورئ: شرح صحیح البخاری لابن بطال: ۲۲۲/۱

۳) مسند احمد ج ۲ ص ۳۳٤، مسند ابی هریرة رضی الله عنه رقم ۸۳۹٤

٤) فتح الباری ج ۱ص ۲۳٦، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲٤۹

٥) اوګورئ: مسند احمد ج ۲ ص ۳٦۲، رقم ۸۷۲٦

مسلم رحمه الله مقرونا د هغه نه روایتونه اخستلي دی، او امام بخاری رحمه الله د هغه نه تعلیقا روایت کړي دي.

د هغه نه علاوه په دې روایت کښې کعب مدنی دې، چه د هغه کنیت ابو عامر دې، دا مجهول راوی دې، د هغه نه د لیث بن ابی سلیم نه علاوه چا هم روایت نه دې اخستلي. (۱)

② د دې جملې د معلول کیدو او مدرج کیدو یو دلیل دا هم دې چه کله سیدنا ابوهریره رضي الله عنه اودس کولو او هغوی لاسونه د ترخونو پورې وینځل نو د هغوی نه تپوس اوکړې شو چه دا څه دی؟ په دې باندې هغوی جواب ورکړو'

﴿ سمعت خلیلی ﷺ یقول: تبلغ الحلیة من المؤمن حیث یبلغ الوضوء ﴾(۲)

یعنی ما د خپل حبیب ﷺ نه اوریدلي دی چه ارشاد ئې اوفرمائیلو : چه کومو کومو ځایونو ته د اودس اوبه رسیږی د مومن هغه اندامونه به پرقیږی.

که د سیدنا ابوهریره رضي الله عنه سره هغه نص وې نو په دې موقع باندې به ئې هغه ذکر کړې وې، د دې نه ذکر کول د دې خبرې دلیل دې چه هغه د رسول الله ﷺ نه ثابت نه دې.

③ علامه ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه دا ده د رسول الله ﷺ قول کیدې هم نه شی، ځکه چه د غرة تعلق د مخ سره دې او په مخ کښې اطالة ناممکن دې، ځکه چه د ټول مخ وینځل فرض دی د هغې نه وړاندې به کوم ځائې وینځی؟ (۳)

د جمهورو د طرف نه دا وئیلې کیدې شی چه د حضرات شیخین دې جملې لره د حدیث مرفوع په طور نقل کول او د څه قسم شك او شبهې اظهار نه کول په دې خبره دلیل دې چه دا د رسول الله ﷺ قول دې، بیا په مسند احمد کښې د ﴿ فلیح عن نعیم ﴾ په صرف یو طریق کښې د شك اظهار کړې شوې دې (٤) او د سعید بن ابی هلال عن نعیم په طریق کښې بغیر د څه شك او شبهې نه دا روایت نقل شوې دې. (۵)

د دې نه علاوه د کعب المدنی روایت (٦) د ضعف باوجود د متابعت دپاره صالح دې، په دې کښې هم بعینه هم دا جمله موجود ده.

---

۱) اوګورئ : تعلیقات الشیخ شعیب الارنؤوط علی مسند احمد ج ۱۳ ص ۳۵٤، رقم ۸۷٤۱، قال الحافظ فی التقریب تحت ترجمة اللیث بن ابی سلیم صدوق اختلط جدا، ولم یتمیز حدیثه فترک، ص ٤۹۵، رقم ۵۶۸۵، وقال الترمذی فی جامعه عقب اخراج حدیث کعب ابی عامر (فی المناقب، باب رسول الله ﷺ خاتم النبیین، رقم ۳۶۱۶) وکعب لیس بمعروف ولا نعلم احدا روی عنه غیر لیث بن ابی سلیم.

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب تبلغ الحلیة حیث یبلغ الوضوء، رقم ۵۸۶، وسنن النسائی، کتاب الطهارة، باب حلیة الوضوء، رقم ۱٤۹، وسنن النسائی الکبری، کتاب الطهارة، باب حلیة الوضوء و رقم ۱٤۲

۳) اوګورئ : مجموع الفتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۱ ص ۲۷۹

٤) اوګورئ : مسند احمد ج ۲ ص ۳۳٤، رقم ۸۳۹٤، و ج ۲ ص ۵۲۳، رقم ۱۰۷۸۸،

۵) مسند احمد ج ۲ ص ٤۰۰، رقم ۹۱۸٤

٦) اوګورئ : مسند احمد ج ۲ ص ۳۶۲، رقم ۸۷۲۶

د اطاله غره او تحجیل استحباب ﴿ فَمَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يُطِيلَ غُرَّتَهُ فَلْيَفْعَلْ ﴾ د جملې په اثبات باندې موقوف نه دې، بلکه هر کله چه دا د سیدنا ابوهریره رضي الله عنه د عمل نه او بیا په طور د روایت ثابت دې نو دومره خبره کافی ده.

پس مونږ شاته ذکر کړې دی چه په صحیح مسلم کښې ﴿ عمارة بن غزية عن نعيم المجمر عن ابي هريرة ﴾ په طریق سره نقل شوی روایت کښې دی:

﴿ رَأَيْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَتَوَضَّأُ فَغَسَلَ وَجْهَهُ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ غَسَلَ يَدَهُ الْيُمْنَى حَتَّى أَشْرَعَ فِي الْعَضُدِ ثُمَّ يَدَهُ الْيُسْرَى حَتَّى أَشْرَعَ فِي الْعَضُدِ ثُمَّ مَسَحَ رَأْسَهُ ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَهُ الْيُمْنَى حَتَّى أَشْرَعَ فِي السَّاقِ ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَهُ الْيُسْرَى حَتَّى أَشْرَعَ فِي السَّاقِ ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ ـ صلى الله عليه وسلم ـ يَتَوَضَّأُ ﴾ (۱)

یعنی: سیدنا ابوهریره رضي الله عنه لاسونه وینځل د څنګلو نه پورته د متو پورې او خپې ئې د ګیټو نه باره پنډو (سپینو) پورې وینځلې او وې فرمائیل چه ما رسول الله ﷺ هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دې.

د دې نه معلومه شوه چه د اطاله دپاره د دې مخصوص جملې د ثبوت ضرورت نشته.

د دې نه علاوه حدیث مرفوع ﴿ تبلغ الحلية من المؤمن حيث يبلغ الوضوء ﴾ (۲) هم د دې اطالة په استحباب باندې دال دې.

دا حدیث د ﴿ فمن استطاع منكم ﴾ والا جملې د معلول کیدو د دلیل په طور پیش کول واضح نه دی، ځکه چه دا څنګه لازمیدلې شی چه بعینه هم هغه جمله دوباره وئیلو سره دې جواب ورکړې شی، او حال دا چه د ﴿ تبلغ الحلية .... ﴾ نه هم دا خبره فهمیږی، سیدنا ابوهریره رضي الله عنه په دې موقع باندې ﴿ تبلغ الحلية ﴾ وئیلو سره جواب ورکړو او ﴿ فمن استطاع ﴾ والا حدیث ئې بیان نه کړو. ځکه چه د دوارو مفهوم یو دې.

هر چه د علامه ابن تیمیه رحمه الله د انکار تعلق دې، نو وئیلی کیدې شی چه د ظاهر حدیث نه خو هم دا معلومیږی چه اطاله تحجیل خو ممکن دې، خو اطاله غره ممکن نه ده، خو علامه کرمانی رحمه الله وغیره شارحینو په دې مقام باندې فرمائیلې دی چه په مخ کښې هم اطاله ممکنه ده، هغه داسې چه د تندی دپاسه د سر څه حصې ته هم اوبو اورسولې شی، هم دغه شان د مخ طرفونه او د زنې د لاندې د مرئ او ستې پورې لوند کړې شی. (۳)

مالکیانو چه د ﴿ فَمَنْ زَادَ عَلَى هَذَا أَوْ نَقَصَ فَقَدْ أَسَاءَ وَظَلَمَ ﴾ (٤) نه کوم استدلال کړې دې هغه هم فاسد دې، ځکه چه شاته مونږ د دې تاویلات ذکر کړې دی، دا حدیث په عدد المرات کښې

---

۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء، رقم ۵۷۹

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب تبلغ الحلیة حیث یبلغ الوضوء، رقم ۵۸۶

۳) اوګورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۲

٤) مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، رقم ۶۶۸٤

په زیادت او نقص باندې محمول دې، نه په تطویل غره او تحجیل باندې. (۱)
ابن بطال رحمه الله د اطالة غرة یو بل تاویل کړې دې، هغه فرمائی چه دلته د اطاله نه مراد مواظبت او دوام دې، یعنی په اودس دې مواظبت او دوام اختیار کړې شی، دا د اندامونو د نور او د هغې د تقویت باعث دې. (۲)
خو دا تاویل هم ظاهر البطلان دې، ځکه چه د دې راوی سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دې او هغه د اطالة معنی د مداومت او مواظبت په ځائې د اودس په اندامونو کښې اضافه ګنړی، ﴿والراوی ادری بمعنی ما روی﴾ (راوی ته د خپل روایت مطلب زیات معلوم وی) بیا هغوی نه صرف په دې باندې عمل اوکړو بلکه دا عمل ئې مرفوعا نقل هم کړو، په دې وجه دا تاویل بالکل صحیح نه دې. (۳)
بیا ابن بطال، قاضی عیاض او ابن التین رحمهم الله د علماء کرامو په دې اتفاق نقل کړې دې چه د مرفق او کعب نه پورته وینځل مستحب نه دی.
خو دا د اتفاق نقل کولو هم صحیح نه دی، ځکه چه د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه نقل کړې شوې دی چه هغوی به د اودس اندامونه د فرض مقدار نه زیات وینځل، د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه عمل هم مخکښې ذکر شوې دې، هم دغه شان سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه ابن ابی شیبه او ابو عبید په حسن سند سره نقل کړې دی چه هغوی به هم داودس اندامونه وینځلو کښې اطالة فرمائیله.(٤)
بیا مخکښې د علماء حنفیه، شافعیه او حنابله فتاوی هم ذکر کړې شوې دی چه دا اطاله غرة وتحجیل مستحب دې او د اودس د آدابو نه دې، لهذا دا د اتفاق نقل کول صحیح نه دی.
حاصل دا چه اطاله غره او تحجیل د اکثر علماء او جمهورو په نزد مستحب دې، خو ابن تیمیه او د هغه ملګری صرف د یدین او رجلین د اطاله قائل دی، او په مخ کښې د اطاله هغوی قائل نه دی، او د امام مالک رحمه الله په نزد اطاله نه صرف دا چه مستحب نه ده بلکه مکروه ده. والله اعلم
ځومره مقدار اطاله مستحب ده؟ : بیا چه کوم حضرات د استحباب قائل دی د هغوی اقوال دې باره کښې مختلف دی چه ځومره مقدار پورې اطاله اوکړې شی؟
د احنافو، حنابله او شافعیه کښې د یو جماعت په نزد د اطاله تحجیل څه حد نه دې مقرر.(۵)
پس علامه شامی رحمه الله د ابن امیر الحاج رحمه الله نه نقل کړې دی:
﴿وهل له حد؟ لم اقف فیه علی شئ لاصحابنا﴾ (۶)

---

۱) عمدة القاری ج۲ ص ۲٤۹
۲) شرح صحیح البخاری لإبن بطال ج ۱ ص ۲۲۲
۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷
٤) المصنف لابن ابی شیبة ج ۱ ص ٤۲٤، کتاب الطهارة، باب فی الرجل یتبلغ بالوضوء ابطه، رقم ٦۰۹، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۳٦، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲٤۹
۵) اوګورئ: الموسوعة الفقهیة الکویتیة ج ۳۹ ص ۱۱۸، مادة منکب
٦) رد المحتار ج ۱ ص ۹٦

یعنی : د دې حد څه دې؟ په دې سلسله کښې ماته د خپلو اصحابو په کتابونو کښې هیڅ نه دی ملاؤ شوی.

هم دغه شان امام نووی رحمه الله لیکلې دی :

﴿ ثم ان جماعة منهم اطلقوا استحباب ذلك ولم يحدوا غاية الاستحباب بحد كما أطلقه المصنف رحمه الله، وقال جماعة يستحب الى نصف الساق والعضد وقال القاضي حسين وآخرون يبلغ به الابط والركبة، وقال البغوي نصف العضد فما فوقه ونصف الساق فما فوقه والله أعلم﴾(۱)

یعنی شوافع د مافوق المرفقین والکعبین وینځلو ته مستحب وئیلې دی، بیا په هغوی کښې یو جماعت دا استحباب د یو حد سره نه دې محدود کړې بلکه مطلق ئې ساتلې دې، او یو جماعت دنصف ساق او نصف عضد قول اختیار کړې دې، قاضی حسین او نورو حضراتو د اوګو پورې. هم دغه شان د خپو د کونډو پورې مستحب کړې دی، امام بغوی رحمه الله فرمائی چه د مټ د نیمې نه پورته پورې، هم دغه شان د پنډئ د نیمې نه پورته پورې وینځل مستحب دی.

د ترجمة الباب سره مطابقت : ترجمة الباب دې : **﴿باب فضل الوضوء﴾** او په حدیث شریف کښې د اودس فضیلت ذکر شوې دې په داسې طریقه چه د **﴿ اطالة الغرة والتحجيل ﴾** په نتیجه کښې چه کوم فضیلت حاصلیږی هغه د زیادة علی الواجب د اثراتو نه دې، چه هر کله د زیادت دا فضیلت دې نو د اصل واجب به څومره فضیلت وی. (۲) والله اعلم

★★★★★★★

④ باب لَا يَتَوَضَّأُ مِنَ الشَّكِّ حَتَّى يَسْتَيْقِنَ

دا باب د دې خبرې په بیان کښې دې چه د شك د وجې نه دې اودس نه کوی، تردې چه یقین ئې پیدا شی.

د مخکښې باب سره مناسبت : مخکښې باب د اودس د احکاماتو نه د یو حکم یعنی د اودس د فضیلت په باره کښې وو او دا باب هم د اودس د احکاماتو نه د یو حکم په باره کش دې چه د یقینی اودس نه پس که د اودس د ماتیدو شك وی نو اودس ضروری دې یا نه دې؟ امام بخاری رحمه الله د قاعدې فقهیه مطابق اوفرمائیل چه صرف د شك په بنیاد یقینی اودس نه ماتیږی. (۳)

مقصد د ترجمة الباب : د ترجمة الباب نه د امام بخاری رحمه الله مقصد واضح دې، هغوی دا بیانول غواړی چه صرف په شك سره اودس نه ماتیږی، مثلا چا که اودس اوکړو او روستو

---

۱) المجموع ج ۱ ص ٤۲۸

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

۳) اوګورئ : عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰

ئې شك پيدا شو چه هوا ترې خارج شوې ده يانه نو صرف دشك په بنيادبه اودس نه ماتيږي.(۱)
علامه سندهي رحمه الله فرمائي چه په داسې انسان باندې اودس لازم نه دې، دا مطلب نه دې چه هغه لره اودس نه دی کول پکار، بلکه مناسب دا ده چه اودس اوکړی، خو که د مانځه په حالت کښې داسې شك پيدا شی نو مونځ نه دی ماتول پکار، هم دا د حديث مقتضی ده. (۲)
بله دا هم ممکنه ده چه د امام بخاری رحمه الله مقصد د ذکر شوې فائدې سره سره د وضوء من اجل الشك د مسئلې طرف ته هم اشاره وی، چه په کومه کښې د امام مالك رحمه الله د جمهورو سره اختلاف دې او امام بخاری رحمه الله د هغې د تردید دپاره دا باب قائم کړې وی. (۳)
د شک د وجې نه د اودس حکم : که چاته د بې اودسئ يقين وی خو په دې کښې ئې شك وی چه آيا د بې اودسئ نه پس مې اودس کړې وو يا نه؟ په داسې انسان باندې بالاجماع اودس لازم دې. او که يقينی طهارت ورته حاصل وو، د هغې نه روستو ئې په دې خبره کښې شك پيدا شو چه بې اودسه شوې دې يا نه؟نو په دې کښې اختلاف دې.
د ائمه ثلاثه، امام ابوحنيفه، امام شافعی، امام احمد او جمهور فقهاء او علماء کرامو رحمهم الله په نزد په داسې انسان باندې اودس واجب نه دې، که دا شك په مانځه کښې دننه پيښ شوې وی يا د مانځه نه بهر.
د امام حسن بصری رحمه الله په نزد تفصيل دا دې چه که شك په مانځه کښې دننه پيدا شی نو اودس لازم نه دې او که د مانځه نه بهر وی نو اودس لازم دې.
د امام مالك رحمه الله په دې مسئله کښې څو اقوال دی، يو قول خو ئې د جمهورو مطابق دې، دويم قول ئې دا دې چه که دا شك اکثر راځی نو بيا اودس لازم نه دې او که شك ئې اکثر نه پيدا کيږی نو بيا دې د شك سره مونځ نه کوی بلکه اودس دې اوکړی.
يو قول ئې دا دې چه شك مطلقا ناقض وضوء دې.
يو قول ئې دا دې چه په خارج الصلاة کښې ناقض دې، په داخل الصلاة کښې نه دې.
حاصل دا دې چه د جمهورو په نزد د يقينی طهارت نه پس شك فی الحدث ناقض وضوء نه دې او نه ترې اودس لازم دې.
او د امام مالك رحمه الله په نزد د هغوی د مشهور قول مطابق شك ناقض وضوء دې او د شك راتلو په صورت کښې اودس لازم دې. (٤) والله اعلم

---

۱) اوګورئ : الکنز المتواری ج ۳ ص ۱۱
۲) حاشية السندی علی صحيح البخاری ج ۱ ص ۷۲
۳) اوګورئ : الکنز المتواری ج ۳ ص ۱۱
٤) د مذاهبو د تفصيل دپاره اوګورئ : الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۱۱۱، والمجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۶۳، ۶٤، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۲۲۱، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۲۶، وعارضة الاخوذی ج ۱ ص ۱۰۰، ومختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۵۳، ۱۵٤، رقم ۶۳، فی الشک فی الحدث والوضوء.

۱۳۷: ﴿حَدَّثَنَا عَلِيٌّ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ وَعَنْ عَبَّادِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَمِّهِ(۱) أَنَّهُ شَكَا إِلَى رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وسلم الرَّجُلُ الَّذِي يُخَيَّلُ إِلَيْهِ أَنَّهُ يَجِدُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ: لَا يَنْفَتِلْ، أَوْ لَا يَنْصَرِفْ - حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا، أَوْ يَجِدَ رِيحًا﴾ [۱۷۵، ۱۹۵۱]

رجال الحديث

① **علی**: دا امیر المومنین فی الحدیث امام علی بن عبدالله بن جعفر بن نجیح سعدی بصری المعروف بابن المدینی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب العلم (باب الفهم فی العلم) د لاندې تیر شوې دی. (۲)

② **سفیان**: دا امیر المومنین فی الحدیث امام سفیان بن عیینه رحمه الله ذې. د هغوی حالات په (بدء الوحی) کښې د اولنی حدیث په ضمن کښې مختصرا (۳) او په کتاب العلم (باب قول المحدث حدثنا او اخبرنا وانبانا) د لاندې تفصیلا ذکر شوې دی. (٤)

③ **الزهری**: دا امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهری مدنی رحمه الله دې، د هغوی حالات په (بدء الوحی) کښې د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۵)

④ **سعید بن المسیب**: د امام التابعین، سید الفقهاء سعید بن المسیب قرشی مخزومی رحمه الله دې، دهغوی حالات په کتاب الایمان (باب من قال ان الایمان هو العمل) د لاندې تیر شوې دی. (۶)

⑤ **عباد بن تمیم**: دا عباد بن تمیم بن غزیه انصاری مازنی مدنی رحمه الله دې. (۷)
دې د خپل والد تمیم بن غزیه، د خپل ترهٔ عبدالله بن زید بن عاصم، عویمر بن اشقر،

---

۱) قوله (عن عمه). وهو عبدالله بن زید بن عاصم المازنی رضی الله تعالی عنه. والحدیث: اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه، فی کتاب الوضوء، باب من لم یر الوضوء الا من المخرجین رقم ۱۷۷، وفی کتاب البیوع باب من لم یر الوساوس ونحوها من الشبهات، رقم ۲۰۵۶، ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحیض، باب الدلیل علی ان من تیقن الطهارة ثم شک فی الحدث فله ان یصلی بطهارته تلک، رقم ۸۰٤، والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب الوضوء من الریح رقم ۱۶۰، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب اذا شک فی الحدث، رقم ۱۷۶، وابن ماجة فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب لا وضوء الا من حدث، رقم ۵۱۳، واحمد فی مسنده ج ٤ ص ۳۹ و ٤۰، رقم ۱۶۵۵۶، ۱۶۵۶٤.

۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷ تا ۳۰۲

۳) کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸

٤) کشف الباری ج ۳ ص ۱۰۲ تا ۱۰۶

۵) کشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

۶) کشف الباری ج ۲ ص ۱۵۹ تا ۱۶۱

۷) تهذیب الکمال ج ۱٤ ص ۱۰۷، ۱۰۸

ابو بشیر انصاری، ابو سعید خدری، ابو قتاده انصاری او خپلې نیا ام عماره انصاریه رضی الله عنهم نه روایت کوی.
د هغوی نه په روایت کونکو کښې ابوبکر بن حزم، عبدالله بن ابی بکر بن حزم، عمارة بن عزیة. عمرو بن یحیی بن عماره، محمد بن ابی بکر بن حزم، امام زهری او یحیی بن سعید انصاری رحمهم الله وغیره شامل دی. (۱)
د عباد والد محترم تیم او عبدالله دواړه رونړه دی، د یو قول مطابق په مور کښې شریك او د بل قول مطابق په پلار کښې شریك رونړه دی. (۲)
د هغوی نیا ام عماره نسیبه بنت کعب رضی الله عنها ده. (۳)
عباد رحمه الله بعض حضراتو په صحابه کرامو کښې شمار کړې دې ځکه چه ابن سعد رحمه الله د موسی بن عقبه رحمه الله نه نقل کړی دی:

﴿ قال عباد بن تميم انا يوم الخندق ابن خمس سنين، فاذكر اشياء واعيها، وكنا مع النساء في الاطام، وما كان اهل الاطام يناموا من الاعقب، خوفا من بني قريظة ان يغيروا عليهم ﴾ (٤)

یعنی: زه د غزوه خندق په موقع باندې د پنځو کالو اوم، ډیر څیزونه به ما یاد ول او محفوظ کول به مې، مونږ د زنانو سره په قلعه ګانو کښې وو او د قلعه خلق به د شپې په نمبر نمبر اودۀ کیدل، ځکه چه د بنی قریظه د طرف نه د حملې کولو ویره وه.
د دې روایت په رڼا کښې دې صحابی دې، پس حافظ ذهبی رحمه الله دې په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې شمار کړې دې. (۵)
کوم حضرات چه هغه صحابی نه ګڼړی هغوی ئې تابعی ګڼړی، پس ابن عبد البر رحمه الله فرمائی:
﴿ وعباد بن تميم احد ثقات التابعين بالمدينة ﴾ (۶) یعنی عباد بن تمیم رحمه الله د مدینې منورې په ثقه تابعینو کښې یو دې.
امام عجلی رحمه الله فرمائی: ﴿ مدني، تابعي، ثقة ﴾ (۷)
ابن خلفون رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کولو سره نقل کړی دی: ﴿ وثقه ابن عبدالرحيم يعني التمان ﴾ (۸)

---

۱) پورته حواله
۲) پورته حواله
۳) معانی الاخبار ج ۳ ص ٤٨
٤) الطبقات لابن سعد: ۸۱۵
٥) اوګورئ: تجريد أسماء الصحابة: ۲۹۱/۱، رقم (۳۰۷٤)
٦) التمهيد لابن عبدالبر ج ۹ ص ۲۰۳
۷) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۶، رقم ۸۳٤ واکمال تهذيب الكمال لمغلطائی ج ۷ ص ۱٦٤، رقم ۲٦۸۲، وتهذيب التهذيب ج ۵ ص ۹۱
۸) اکمال تهذيب الكمال ج ۷ ص ۱٦٤، رقم ۲٦۸۲

امام محمد بن اسحاق او امام نسائی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۱)
حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۲)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی ﴿ثقة من الثالثة وقد قيل ان له رؤية﴾(۳)
امام ابن حبان رحمه الله په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (٤) رحمه الله رحمة واسعة
تنبیه : د هغوی د وفات کال د هغوی په تذکره کونکو کښې چا هم نه دې لیکلې، خو ابن سعد رحمه الله نقل کړې دې. ﴿وكان له اخوان لابيه وامه : معمر وثابت ابنا تميم، قتلا يوم الحرة في ذي الحجة، سنة ثلاث وستين﴾ (۵) یعنی د هغه دوه حقیقی رونړه معمر او ثابت وو، دا دواړه د حره په واقعه کښې په ذوالحجة ۶۳ هـ کښې شهید شوې وو.
د تهذیب الکمال محقق ډاکټر بشار عواد معروف حفظه الله دلته خطاء شوې دې چه د ابن سعد په حوالې سره ئې دا لیکلې دی چه : ﴿وقال ابن سعد : قتل يوم الحرة في ذي الحجة سنة ثلاث وستين﴾(۶) والله اعلم
⑥ **عمه** : دا سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم بن کعب بن عمرو انصاری مازنی مدنی رضی الله عنه دې.(۷)
د واقدی رحمه الله د قول مطابق عبدالله بن زید رضی الله عنه مسلیمه کذاب لره قتل کړې وو پس د هغوی د مور ام عماره رضی الله عنها نه روایت دې چه ما مسیلمه لتولو، چه او مې کتل نو زما ځوئی عبدالله مسیلمه لره قتل کولو سره خپله توره صفا کوله. (۸)
سیدنا وحشی بن حرب رضی الله عنه فرمائی چه ما خپله نیزه ویشتله او د انصارو یو سړی پرې په توري سره حمله اوکړه نو اوس الله پاك ښه پوهیږی چه په مونږ کښې چا قتل کړو، خو په قلعه کښې یوې جینئ چغې وهلې چه حبشی غلام مسلیمه قتل کړو. (۹)
سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه په غزوه بدر کښې شریك شوې وو یا نه؟ په دې کښې

---

۱) تهذيب الكمال ج ١٤ ص ١٠٩
۲) الكاشف ج ١ ص ٥٢٩، رقم ٢٥٥٨
۳) تقريب التهذيب ص ٢٨٩، رقم ٣١٢٣
٤) الثقات لابن حبان ج ٥ ص ١٤١
٥) الطبقات لابن سعد ج ٥ ص ٨١
٦) تعليقات تهذيب الكمال ج ١٤ ص ١٠٩
٧) تهذيب الكمال ج ١٤ ص ٥٣٨
٨) تهذيب الكمال ج ١٤ ص ٥٣٩
٩) پورته حواله

اختلاف دې، خو دې او د هغوی مور بیبی ام عماره رضی الله عنها په غزوه احد کښې شریك وو. (۱) پس دې روایت کوی چه رسول الله ﷺ په دغه ورځ فرمائیلې وو ﴿ رحکم الله اهل البیت ﴾(۲) هغه د رسول الله ﷺ نه حدیث روایت کوی، د هغوی نه په روایت کونکو کښې امام سعید بن المسیب، عباد بن تمیم واسع بن حبان بن منقذ، یحیی بن عمارة بن ابی حسن (دا ئې زوم دې) او ابوسفیان مولی ابی احمد رحمهم الله دی. (۳)

د واقعه حره په موقع باندې په ۶۳ هجری کښې شهید شوې دې. رضی الله عنه وارضاه

تنبیه : دلته په سند کښې دی ﴿ حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ وَعَنْ عَبَّادِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَمِّهِ ﴾ یعنی امام زهری رحمه الله د سعید بن المسیب رحمه الله او عباد بن تمیم رحمه الله دواړو نه روایت کوی او هغوی دواړه د عباد رحمه الله د ترۀ سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه نه روایت کوی. ګویا د ﴿ عن عباد ﴾ عطف په ﴿ عن سعید ﴾ باندې دې. او حال دا چه ذ کریمه په روایت کښې واؤ عطف ساقط کیدو سره عبارت داسې شوې دې. ﴿ عن سعید بن المسیب عن عباد بن تمیم ﴾ او د دې مطلب دا شو چه سعید بن المسیب د عباد بن تمیم نه روایت کوی، او حال دا چه د سعید بن المسیب د عباد بن تمیم نه اصلا روایت بالکل ثابت نه دې.(٤)

بیا دلته د سعید بن المسیب رحمه الله شیخ هم سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه دې، چه د هغې تعبیر په ﴿عن عمه ﴾ سره کړې شوې دې او مطلب دا دې ﴿عن عم الشان ﴾ یعنی دا روایت د دویم راوی عباد د ترۀ نه نقل دې، ګویا دواړه موصولا روایت کوی. (۵)

خو دلته یو احتمال دا هم دې چه د عباد روایت خو د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه نه وی او موصول وی او د سعید بن مسیب رحمه الله روایت مرسل وی. (۶)

د امام مزی رحمه الله رجحان د سعید بن المسیب رحمه الله د طریق هم په دې سند سره د موصول کیدو دې، پس په تحفة الاشراف کښې هغوی د دې تصریح کړې ده، (۷) او د دویم احتمال تائید د ابن ماجه د روایت نه کیږی کوم چه ﴿ ابو کریب، حدثنا المحاربی، عن معمر بن راشد، عن الزهری، انبانا

---

۱) شهد بدار، قاله ابن مندة، وابو نعیم وقال ابو عمر شهد احدا وغیرها، ولم یشهد بدرا، وهو الصحیح اسد الغابة ج ۳ ص ۲۵۱، رقم ۲۹۵۸، وانظر الاستیعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۳۱۲، وانظر معرفة الصحابة ج ۳ ص ۱۵۰، رقم الترجمة ۱۶٤۰، وسبل الهدی والرشاد ج ٤ ص ۱۰۸.

۲) الطبقات لابن سعد ج ۸ ص ٤۱۵، ترجمة ام عمارة رضی الله عنها

۳) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱٤ ص ۵۳۹

٤) اوګورئ : فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

۵) پورته حواله

٦) پورته حواله

۷) پس هغوی فرمائی : ﴿ عن الزهری عن سعید بن المسیب وعباد بن تمیم کلاهما عن عمه عبد الله بن زید به ﴾ تحفة الاشراف ج ٤ ص ۳۳۶

سعید بن المسیب، عن ابی سعید الخدری رضی الله عنه ﴾ په طریق سره روایت شوي دي. (۱) ګویا دا حدیث امام سعید بن المسیب رحمه الله د ابو سعید خدری رضی الله عنه نه نقل کوی او حال دا چه امام بخاری رحمه الله دا مرسلا نقل کړي دي.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی د دې روایت ټول راویان اګر چه ثقات دی خو امام احمد رحمه الله دې ته منکر وئیلې دي. (۲) د دې وجه د امام احمد رحمه الله ځوئی عبدالله بن احمد رحمه الله دا بیان کړې ده: ﴿ ولم نعلم ان المحاربی سمع من معمر شیئا، وبلغنا ان المحاربی کان یدلس ﴾(۳)

یعنی مونږ ته دا علم نشته چه محاربی د معمر نه څه اوریدلې وی او مونږ ته دا خبره معلومه شوې ده چه محاربی به تدلیس کولو.

د ﴿ سعید بن المسیب عن ابی سعید الخدری ﴾ په طریق سره هم دا حدیث امام احمد رحمه الله په ډیرو ځایونو کښې روایت کړې دې (٤) خو په هغه ټولو کښې ضعف دې. (۵)

لهذا وئیلې کیدې شی چه اګر چه د صحیح بخاری په دې حدیث کښې د ارسال احتمال دې خو راجحه دا ده چه دلته دا حدیث موصول دې او د عبدالله بن زید رضی الله عنه په مسانید کښې دې نه د ابو سعید خدری رضی الله عنه په مسانید کښې. والله اعلم

یو بله تنبیه : عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه د عباد بن تمیم رحمه الله ترۀ وو، خو په دې کښې اختلاف دې چه دا ئې د پلار سره په مور کښې شریك رور وو یا پلا کښې؟

په دې باندې ځان داسې پوهه کړئ چه په دې کښې اختلاف دې چه عبدالله بن زید او تمیم رضی الله عنهما خپل مینځ کښې مور شریك رونړه وو که پلار شریك؟

حافظ ابن حجر رحمه الله په پلار کښې شریکې رور ولئ ته ترجیح ورکړې ده، پس هغوی د تمیم رضی الله عنه د ترجمې د لاندې لیکی:

﴿ تمیم بن زید الانصاری، والد عباد، واخو عبدالله بن زید بن عاصم المازنی فی قول الاکثر ﴾(۶)

یعنی دا تمیم بن زید الانصاری د عباد والد دې او د اکثر حضرات د قول مطابق د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه رور دې.

---

۱) پوره حدیث داسې دې: ﴿ حَدَّثَنَا أَبو كُرَيْب ، حَدَّثَنَا الْمحَارِبِيُّ . عَنْ مَعْمَر بْن رَاشد . عَنِ الزُّهْرِيِّ ، أَخْبَرَنَا سَعِيد بْنُ الْمسَيَّب ، عَنْ أَبِي سَعِيد الْخُدْرِيِّ ، قَالَ : سُئِلَ النَّبِيُّ صَلَّى الله عَلَيْه وسَلَّمَ عَنِ التَّشَبُّهِ فِي الصَّلَاة . فَقَالَ : لاَ يَنْصَرِفُ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا ، أَوْ يَجِدَ رِيحًا ﴾ سنن ابن ماجة، كتاب الطهارة وسننها، باب لا وضوء الا من حدث، رقم ٥١٤

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷)

۳) اوګورئ: علل الامام احمد بن حنبل ج ۳ ص ۳۶۳ رقم ۵۵۹۷

٤) اوګورئ: مسند احمد ج ۳ ص ۹۶، رقم ۱۱۹۳٤، ۱۱۹۳۵

۵) وهذا اسناد ضعیف لضعف علی بن زید وهو ابن جدعان، وبقیة رجاله ثقات، رجال الصحیح، المسند للامام احمد بتحقیق شعیب الارنؤوط واصحابه، رقم ۱۱۹۱۲، ۱۱۹۱۳

٦) الاصابة ج ۱ ص ۱۸۵

وړاندې فرمائی : ﴿ وقيل هو اخوه لامه، واما ابوه فهو غزية بن عمرو بن عطية، وبذلك جزم الدمياطي، تبعا لابن سعد ﴾(۱) یعنی : وئیلې شوې دی چه تمییم د عبدالله بن زید رضی الله عنهما په مور کښې شریک رور وو، او د هغوی پلار غزیه بن عمرو بن عطیه دې، دمیاطی د ابن سعد په اتباع کښې هم په دې باندې جزم کړې دې.

حقیقت دا دې چه دا په مور کښې شریک رونړه وو، امام ابن سعد رحمه الله د دې تفصیل داسې بیان کړې دې. ﴿ وتزوج ام عمارة بنت كعب زيد بن عاصم بن عمرو بن عوف .... فولدت له عبدالله وحبيبا، صحبا النبي ﷺ، ثم خلف عليها غزية بن عمرو بن عطية، فولدت له تميما وخولة ﴾(۲)

حاصل د دې دا دې چه : د ام عماره بنت کعب رضی الله عنها سره زید بن عاصم نکاح اوکړه، هغوی سره د هغوی ځوئی عبدالله بن زید او حبیب بن زید پیدا شو، دا دواړه صحابه کرام وو. بیا د زید بن عاصم نه پس د هغې سره غزیه بن عمرو بن عطیه نکاح اوکړه او د هغې نه د هغوی اولاد تمیم او خوله پیدا شو.

لهذا عبدالله بن زید بن عاصم او تمیم بن غزیه بن عمرو دواړه په مور کښې شریک شو او عبدالله بن زید رضی الله عنه د عباد بن تمیم رحمه الله ترۀ هم په دې نسبت سره دې یعنی د پلار ئې په مور کښې د شریک رور کیدو د وجې نه دې. والله اعلم

قوله: أَنَّهُ شَكَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلُ الَّذِي يُخَيَّلُ إِلَيْهِ أَنَّهُ يَجِدُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ: هغوی رسول الله ﷺ ته شکایت اوکړو چه یو سړې دې چه هغه ته په مانځه کښې خیال راځی چه هغه په مانځه کښې څه محسوس کړې دی یعنی ګمان ورته راځی چه بې اودسه شوې دې.

زمونږ په دې روایت کښې ﴿ شکا ﴾ دماضی معروف صیغه ده.(۳) ګویا ﴿ شاکی ﴾ یعنی سائل خپله راوی یعنی سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه دې، پس د ابن خزیمه په روایت کښې تصریح موجود دد: ﴿ عن عمه عبدالله بن زيد قال : سالت رسول الله ﷺ عن الرجل يجد الشيء وهو في الصلاة ﴾(٤)

د صحیح بخاری په بعض نسخو کښې د ﴿ شکی ﴾ مجهول صیغه هم راغلې ده، په دې صورت کښې به په ﴿ انه شکی ﴾ کښې ضمیر، ضمیر شان وی. (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷)

په صحیح مسلم کښې په مجهول صیغې سره راغلې دې (۵)

---

۱) پورته حواله

۲) الطبقات لابن سعد : ۸/٤۱۲

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

٤) صحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ٤۷، کتاب الوضوء باب جماع ابواب الاحداث الموجبة للوضوء رقم ۲۵

۵) صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۵۸، کتاب الحیض، باب الدلیل علی ان من تیقن الطهارة، ثم شک فی الحدث فله ان یصل بطهارته تلک، رقم ۸۰٤)

لکه چه امام نووی رحمه الله د دې تصریح کړې ده. (۱)

قوله: الرجل: دا مرفوع دې په دې کښې اعراب اعراب حکائی دې او پوره جمله د ﴿شکا﴾ د مفعول کیدو د وجې نه د نصب په موضع کښې ده. (۲)

قوله: یخیل: د باب تفعیل نه د واحد مذکر مضارع مجهول صیغه ده، د دې معنی د گمان کولو راځی. (۳)

قوله: یجد الشئ: څه محسوس کوی، یعنی ورته محسوسیږی چه څه څیز ترې خارج شوې دې او حدث ورته لاحق شوې دې، پس د اسماعیلی په روایت کښې د دې صراحت موجود دې ﴿یخیل الیه فی صلاته انه یخرج منه شئ﴾ (٤)

قوله: فی الصلاة: په مانځه کښې دننه محسوس کوی چه بې اودسه شوې دې.
د دې نه بعض مالکیانو استدلال کړې دې چه د عدم نقض وضوء حکم کوم چه په حدیث الباب کښې راغلې دې دا د هغه سړی دپاره دې کوم چه په مانځه کښې دننه دې، یعنی د هغه اودس به د شك د وجې نه نهٔ ماتیږی، او هر چه د هغه سړی تعلق دې کوم چه د مانځه نه بهر دې، پس د هغه حکم دا دې چه د هغه اودس به د شك د وجې نه مات شی. (۵)
دې حضراتو چه په مانځه کښې د داخل او خارج ترمینځه کوم تفریق کړې دې د هغې بنیاد دا دې چه شریعت مطهره د عباداتو د باطل کولو نه منع فرمائیلې ده ﴿ولا تبطلوا اعمالکم﴾ (۶) که په مانځه کښې دننه د اودس د ماتیدلو حکم اولگوو نو د دې نه به ابطال عبادت لازم شی او د مانځه په خارج کښې د نقض وضوء حکم لگولو سره د ابطال عبادت خرابی نه لازمیږی. (۷)

خو د دې حضراتو دا استدلال صحیح نه دې ځکه چه ﴿نهی عن ابطال العبادة﴾ خو د عبادت په صحت باندې موقوف دې، یعنی که د چا عبادت صحیح طریقې سره کیدو نو هغه دې باطل نه کړې شی، دلته خو تاسو د دې خبرې قائل یئ چه شك ناقض وضوء دې، که دا شك په خارج صلاة کښې ناقض وضوء دې نو په داخل صلاة کښې به هم ناقض وضوء وی، لکه چه د نورو نواقض وضوء هم دا حال دې. (۸)

هر چه په حدیث الباب کښې د ﴿فی الصلاة﴾ د قید تعلق دې نو دا قید احترازی نه دې بلکه په

---

۱) اوگورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۵۸
۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷
۳) پورته حواله
٤) پورته حواله
۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷، ۲۳۸
٦) سورة محمد آیت ۳۳
۷) اوگورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸
۸) پورته حواله

مانځه کښې دننه د پیښیدونکی کیفیت واقعه اظهار دې. والله اعلم

قوله: فَقَالَ لَا يَنْفَتِلْ أَوْ لَا يَنْصَرِفْ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: رسول الله ﷺ اوفرمائیل: هغه دې ترهغه وخته پورې د مانځه نه نۀ واپس کیږی ترڅو چه ئې اواز نه وی اوریدلې یا ئې بدبوئی نه وی محسوس کړې.

﴿لاینفتل﴾ او ﴿لاینصرف﴾ یوه معنی لری، د واپس کیدو او راګرځیدو په معنی کښې دې، بیا دلته ﴿او﴾ د شك دپاره دې او دا شك د امام بخاری د استاذ علی بن المدینی رحمه الله د طرف نه دې، ځکه چه د سفیان بن عیینه رحمه الله نه نورو راویانو بغیر د شك نه ﴿لاینصرف﴾ روایت کړې دې. (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸)

دا لفظ مجزوم هم کیدې شی ځکه چه ﴿لا﴾ د نهی دپاره ده او مرفوع هم لوستلې کیدې شی په دې صورت کښې به ﴿لا﴾ د نفی دپاره منلې شی. (۱)

قوله: حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: تردې چه د حدث اواز واوری یا بدبوئی محسوس کړی دلته دا د مثال په طور ذکر کړې شوې دې، اصل مقصود د تیقین حاصلیدل دی اوس که یو سړی ته آواز او بدبوئی نه محسوس کیږی خو د هغه د اودس د ماتیدو یقین وی نو د هغه دپاره اودس کول ضروری دی.

د حدیث الباب نه د جمهورو استدلال او د امام مالک رحمه الله تاویل حدیث الباب د جمهورو د مذهب صریح دلیل دې چه که د یقینی طهارت نه پس د حدث شك پیدا شی نو په دې سره اودس نه ماتیږی، برابره خبره ده که په مانځه کښې شك وی، یا ئې بهر شك وی.

او د امام مالک رحمه الله په نزد د مشهور قول مطابق د شك د وجې نه اودس ماتیږی.

امام مالک رحمه الله دا حدیث په مستنکح باندې محمول کوی، د استنکاح معنی د غلبې ده، وئیلې شی ﴿استنکح النوم عینه، غلبها﴾ (۲) یعنی خوب د هغه په سترګو باندې غالب راغلو.

فقهاء مالکیه دا لفظ د کثرت شك په معنی کښې استعمالوی، پس هغوی فرمائی: ﴿استنکحه الشك، ای اعتراه کثیرا﴾ (۳)

یعنی هغه ته شك په کثرت سره لاحق شو، په داسې طریقه چه شك د هغه عادت جوړ شو.

امام مالک رحمه الله فرمائی چه رسول الله ﷺ په حدیث الباب کښې چه کوم سړی ته د مانځه د پریخودلو حکم کړې دې دا داسې سړې دې د چا چه د شك کولو عادت وی، ظاهره ده چه د داسې سړی دپاره که د نقض وضوء حکم نو په سخته تنګسیا کښې به پریوځی. (اوګورئ: شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲٤)

---

۱) پورته حواله

۲) تاج العروس ج ۷ ص ۱۹۷، مادة نکح

۳) الموسوعة الفقهية الكويتية ج ٤ ص ۱۲۸، مادة استنكاح

مالکیان فرمائی چه د سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه په دې حدیث کښې د ﴿ شکا الی رسول الله ﷺ ﴾ الفاظ دا خبره بیانوی چه د دې نه د کثرت شك عادت مراد دې، ځکه چه ﴿شکوی ﴾ عام طور دځه علت اوبیماریٔ دوجې نه وی.هم دغه شان په حدیث الباب کښې د ﴿یخیل﴾لفظ هم دابیان کوی چه ددې حقیقت هیڅ نه دې،ځکه چه دتخیل هیڅ حقیقت نه وی.(۱)

د امام مالک رحمه الله د تاویل جواب : خو جمهور علماء کرام فرمائی چه حدیث الباب عام دې په دې کښې د کثرت والا سړې هم داخل دې او هغه سړې هم چاته چه په کثرت سره شك نه پیدا کیږی. (۲)

او هر چه د لفظ ﴿ شکا ﴾تعلق دې پس هغه په علت یا کثرت شك باندې دال نه دې، ځکه چه د مسلم شریف په یو روایت کښې دی، په هغې کښې د سر نه لفظ د ﴿ شکی ﴾یا ﴿ شکی ﴾شته دې نه. (۳) پس د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په مرفوع روایت کښې دی : ﴿ إِذَا وَجَدَ أَحَدُكُمْ فِي بَطْنِهِ شَيْئًا فَأَشْكَلَ عَلَيْهِ أَخَرَجَ مِنْهُ شَيْءٌ أَمْ لَا فَلَا يَخْرُجَنَّ مِنَ الْمَسْجِدِ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا ﴾(٤)

یعنی که په تاسو کښې یو سړې په خپله خیټه کښې څه محسوس کوی. په دې وجه د هغه شك پیدا شی چه د هغه نه څه وتلې دی یا نه دی وتلی؟ نو د مسجد نه دې تر هغه وخته پورې نه اوځی چه ترڅو ئې آواز نه وی اوریدلې یا ئې بدبوئی نه وی محسوس کړې. **والله سبحانه وتعالی اعلم**

⑤ بَاب: التَّخْفِيفِ فِي الْوُضُوءِ

د باب سابق سره مناسبت : د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضح دې چه په تیر شوی باب کښې د اودس د احکاماتو نه یو حکم بیان کړې شوې وو او په دې باب کښې هم د اودس د احکاماتو نه د یو حکم بیان دې. (۵)

د ترجمة الباب مقصد : حافظ ابن حجر، علامه عینی او علامه قسطلانی رحمهم الله فرمائی چه په دې باب سره د تخفیف فی الوضوء جواز بیانول مقصود دی. (۶)

---

۱) پورته حواله

۲) قال الطحاوی : حدیث عباد بن تمیم رضی الله عنه عن عمه : ان النبی ﷺ سئل عن الرجل یخیل الیه انه یجد الشئ فی الصلاة.؟ قال : لا ینصرف حتی یسمع صوتا او یجد ریحا. ولم یفرق بین اول مرة وبین من یعتاده ذلک ..... مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۵٤ رقم ۶۳

۳) اوګورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸

٤) صحیح مسلم. کتاب الحیض. باب الدلیل علی ان من تیقن الطهارة، ثم شک فی الحدث، فله ان یصلی بطهارته تلک. رقم ۸۰۵

۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵٤

٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵٤، ارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۰

شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد زیات اوجه دا ده چه دلته امام بخاری رحمه الله دا بیانول غواړی چه اسباغ فی الوضوء یا دلك فی الوضوء واجب نه دی.
یا داسې اوئیلې شی چه د اودس دوه مرتبې دی، یوه اقل او بل اکمل، پس د اقل طرف ته په دې باب کښې اشاره کوی او د اکمل طرف ته ئې په وړاندې باب ﴿باب اسباغ الوضوء﴾ سره اشاره کړې ده. (الکنز المتواری ج ۳ ص ۱۲)

۱۳۸: ﴿حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عَمْرٍو قَالَ أَخْبَرَنِي كُرَيْبٌ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ(۱) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ صَلَّى وَرُبَّمَا قَالَ اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ قَامَ فَصَلَّى ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عَمْرٍو عَنْ كُرَيْبٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ بِتُّ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ لَيْلَةً فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَوَضَّأَ مِنْ شَنٍّ مُعَلَّقٍ وُضُوءًا خَفِيفًا يُخَفِّفُهُ عَمْرٌو وَيُقَلِّلُهُ وَقَامَ يُصَلِّي فَتَوَضَّأْتُ نَحْوًا مِمَّا تَوَضَّأَ ثُمَّ جِئْتُ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ وَرُبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ عَنْ شِمَالِهِ فَحَوَّلَنِي فَجَعَلَنِي عَنْ يَمِينِهِ ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ اضْطَجَعَ فَنَامَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ أَتَاهُ الْمُنَادِي فَآذَنَهُ بِالصَّلَاةِ فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ قُلْنَا لِعَمْرٍو إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامُ عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ قَالَ عَمْرٌو سَمِعْتُ عُبَيْدَ بْنَ عُمَيْرٍ يَقُولُ رُؤْيَا الْأَنْبِيَاءِ وَحْيٌ ثُمَّ قَرَأَ: إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ﴾ [ر: ۱۱۷]

رجال الحديث

① **علی بن عبدالله**: دا امیر المومنین فی الحدیث علی بن عبدالله بن جعفر المعروف بابن المدینی رحمه الله دې د هغوی حالات په کتاب العلم باب الفهم فی العلم د لاندې تیر شوې دی. (۲)

② **سفیان**: دا امام سفیان بن عیینه رحمه الله دې د هغوی حالات د بدء الوحی په اولنی حدیث او کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا او اخبرنا او انبانا د لاندې تیر شوې دی. (۳)

③ **عمرو**: دا مشهور فقیه امام عمرو بن دینار مکی جمحی رحمه الله دې، د هغوی حالات په کتاب العلم باب کتابة العلم د لاندې تیر شوې دی. (٤)

④ **کریب**: دا ابورشدین کریب بن ابی قاسم قرشی هاشمی مولی عبدالله بن عباس رضی الله عنهما دې. (۵)

---

۱) قوله: عن ابن عباس رضی الله عنهما: هذا حدیث مبیت ابن عباس فی بیت خالته میمونة رضی الله عنها، وقد سبق تخریجه ببسط فی (٤\٤١٣)، کتاب العلم، باب السمر فی العلم.

۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷ تا ۳۰۲

۳) کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، او ج ۳ ص ۱۰۲ تا ۱۰۶

٤) کشف الباری ج ٤ ص ۳۰۹ تا ۳۱۳

۵) تهذیب الکمال ج ۲٤ ص ۱۷۲

هغوی د سیدنا عثمان رضي الله عنه زمانه موندلې ده (۱) د خپل مولی سیدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنهما، د هغوی د مور بیبی سیده ام الفضل رضي الله عنها، ام المومنین میمونه، سیده عائشه، سیده ام سلمه، سیده ام هانی رضي الله عنهن نه روایت حدیث کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښې د هغوی دواړه ځامن رشدین او محمد، سلیمان بن یسار، ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف (دا دواړه ئې همزولی دی) شریك بن ابی نمر، محمد بن عقبه، موسی بن عقبه، ابراهیم بن عقبه، عمرو بن دینار او منصور بن المعتمر رحمهم الله وغیره حضرات دی. (۲)

امام ابن سعد رحمه الله فرمائی ﴿کان ثقة حسن الحدیث﴾ (۳)

امام یحیی بن معین او امام نسائی رحمهما الله فرمائی ﴿ثقة﴾ (٤)

امام نووی رحمه الله فرمائی ﴿اتفقوا علی توثیقه﴾ (٥)

حافظ ذهبی رحمه الله د هغوی د تذکرې په شروع کښې لیکی: ﴿الامام الحجة﴾ (۶) هم دغه شان فرمائی: ﴿وثقوه﴾ (۷)

امام ابن حبان رحمه الله په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۸)

موسی بن عقبه رحمه الله فرمائی: ﴿وَضَعَ عِنْدَنَا كُرَيْبٌ مِثْلَ بَعِيرٍ أَوْ عِدْلَ بَعِيرٍ مِنْ كُتُبِ ابْنِ عَبَّاسٍ. قَالَ: فَكَانَ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَبَّاسٍ إِذَا أَرَادَ الْكِتَابَ كَتَبَ إِلَيْهِ: ابْعَثْ إِلَيَّ بِصَحِيفَةِ كَذَا وَكَذَا. قَالَ: فَيَنْسَخُهَا، فَيَبْعَثُ إِلَيْهِ بِإِحْدَاهِمَا﴾ (۹)

یعنی امام کریب رحمه الله د سیدنا ابن عباس رضي الله عنهما د علوم او احادیثو دومره لویه ذخیره مونږ ته پریخودله کومه چه په د یو اوښ د بار برابر وی، پس علی بن عبدالله بن عباس رضي الله عنهما ته چه به کله د څه کتاب ضرورت وو نو هغوی ته به ئې لیکلو چه فلانې فلانې کتاب پکار دې، هغه به مطلوب کتاب لره نقل کولو سره په دوه نسخو کښې یوه نسخه هغوی ته راولیږله.

د سلیمان بن عبدالملك رحمه الله د خلافت په اخره کښې په ۹۸هـ کښې کریب بن ابی مسلم رحمه الله وفات شوې دې. رحمه الله رحمة واسعة [حواله بالا]

---

۱) پورته حواله
۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲٤ ص ۱۷۲، ۱۷۳
۳) تهذیب الکمال ج ۲٤ ص ۱۷۳
٤) تاریخ الدارمی ص ۱۶۹، رقم ۶۰٤، وتهذیب الکمال ج ۲٤ ص ۱۷٤
٥) تهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۶۶
٦) سیر اعلام النبلاء ج ٤ ص ٤۷۹
۷) الکاشف ج ۲ ص ۱٤۷، رقم ٤۶٥۳
۸) الثقات لابن حبان ج ٥ ص ۳۳۹
۹) الطبقات لابن سعد ج ٥ ص ۲۹۳

⑤ ابن عباس رضی الله عنهما : د سیدنا عبد الله بن عباس رضی الله عنهما حالات په بدء الوحی کښې د څلورم حدیث : لاندې، او هم دغه شان په کتاب الایمان ، باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی.(۱)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ صَلَّى وَرُبَّمَا قَالَ اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَخَ ثُمَّ قَامَ فَصَلَّى : یعنی : رسول الله ﷺ اودۀ شو، تردې چه په خوب کښې اوخرړیدلو. بیا ئې مونځ اوکړو. کله سفیان داسې اووې چه رسول الله ﷺ په ډډه اودۀ شو. تردې چه په خوب کښې اوخرړیدلو، بیا پاسیدو او مونځ ئې اوکړو.

دلته سفیان بن عیینه رحمه الله دوه طریقو سره روایتونه کړې دی، یو ﴿ نام ﴾ ....او دویم ﴿اضطجع﴾ د دې مطلب دا نه دې چه ﴿ نام ﴾ او ﴿ اضطجع ﴾ دواړه مترادف دی، بلکه مطلب دا دې چه سفیان بن عیینه رحمه الله دا روایت مطولا او مختصرا دواړو طریقو سره روایت کولو، او دا روایت چه به ئې کله مطولا روایت کولو نو داسې به ئې وئیل ﴿ اضطجع فنام ﴾ یا به ئې د دې په شان لفظ استعمالولو او که مختصرا به ئې ذکر کولو نو کله به ئې ﴿ نام ﴾ وئیلو او کله ﴿ اضطجع ﴾ چه کله به ئې ﴿ نام ﴾ وئیلو نو د دې نه مراد به ئې دا وو چه ﴿ نام مضطجعا ﴾ او چه کله به ئې ﴿اضطجع﴾ وئیلو نو د دې معنی به دا وه چه ﴿ اضطجع نائما ﴾(۲)

قوله: ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عَمْرٍو عَنْ كُرَيْبٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ : بیا سفیان رحمه الله څو کرته حدیث بیان کړو، هغه د عمرو نه، عمرو د کریب نه، او کریب د ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت کوی.

علی بن المدینی رحمه الله فرمائی چه سفیان رحمه الله به دا روایت اول مختصرا روایت کولو بیا ئې مطولا روایت کول شروع کړل (۳)

قوله: قَالَ بِتُّ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ لَيْلَةً : سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما فرمائی چه ما یوه شپه د خپلې ترور سیده میمونه رضی الله عنها کره اوکړه.

دا د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما حدیث المبیت دې، شاته مونږ ذکر کړې دی (٤) چه دا د هغوی د ماشوم والی د زمانې واقعه ده، هغه وخت د هغوی عمر تقریبا لس کاله وو، کما ورد مصرحا عند احمد فی مسنده. (۵)

---

۱) اوګورئ : کشف الباری ج ۱ ص ٤٤٥، و ج ۲ ص ۲۰۵
۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وخالفه العینی، انظر العمدة ج ۲ ص ۲۵۶
۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶
٤) اوګورئ کشف الباری ج ٤ ص ٤۲۰، کتاب العلم، باب السمر فی العلم.
۵) اوګورئ المسند ج ۱ ص ۳٦٤، رقم ۳٤۳۷

ام المومنین سیده میمونه بنت الحارث رضی الله عنها د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما ترور ده، د ابن عباس رضی الله عنهما مور بیبی سیده ام الفضل لبابه بنت الحارث او میمونه بنت الحارث رضی الله عنهما دواړه خویندې دی. (۱)

قوله: فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ: پس رسول الله ﷺ د شپې پاسیدو.

په اکثر نسخو کښې ﴿قام﴾ په قاف سره دې، او د ابن السکن په روایت کښې ﴿فنام﴾ نون سره دې. (۲) قاضی عیاض رحمه الله د ابن السکن والا روایت ته صواب او صحیح وئیلې دې، د دې وجه دا ده چه وړاندې جمله ده: ﴿فلما کان فی بعض اللیل قام النبی ﷺ﴾ لهذا کله چه وړاندې د ﴿قام﴾ ذکر راروان دې نو په شروع کښې به ﴿نام﴾ په نون سره وی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ذکر شوې جملې په بنیاد باندې د ﴿فقام﴾ والا روایت لره جزما خطاء منل مناسب نه دی. ځکه چه د دې توجیه کیدې شی هغه دا چه په شروع کښې ﴿فقام النبی ﷺ من اللیل﴾ یوه مجمله جمله ده، د هغې نه روستو د هغې تفصیل بیان کړې شوې دې، ﴿فلما کان فی بعض اللیل قام النبی ﷺ﴾ وئیلو سره د هغې تفصیل بیان کړې شوې دې. دواړه جملې اګر چه په ظاهره کښې یو شان او مکرر ښکاری خو د اجمال او تفصیل په اعتبار سره په دواړو کښې مغایرت دې. (٤)

علامه عینی رحمه الله په ډیر شدومد سره د حافظ رحمه الله د کلام تردید کړې دې، د هغوی وینا ده چه قاضی عیاض رحمه الله چه د کوم روایت تصویب کړې دې هغه صحیح دې، دویم روایت یقینا غلط دې. دلته هیڅ قسم اجمال او تفصیل نشته. (۵) والله اعلم

قوله: فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بیا چه د شپې څه حصه تیره شوه نو رسول الله ﷺ پاسیدو

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د ﴿کان﴾ په ضمیر کښې یو احتمال دا دې چه دا د رسول الله ﷺ طرف ته راجع وی. (۶) حافظ ابن حجر رحمه الله هم د هغوی اتباع کړې ده. (۷)

خو علامه عینی رحمه الله فرمائی چه غوره دا ده چه دلته تقدیر داسې وی ﴿فلما کان بعض اللیل قام النبی ﷺ﴾ ګویا ﴿کان﴾ تامه دې او ﴿بعض اللیل﴾ د هغې فاعل دې او ﴿قام النبی ﷺ﴾ د

---

۱) اوګورئ: الاصابة ج ۸ ص ۲۶۶، ترجمه ام الفضل امراة العباس
۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵
۳) پورته حواله جات
٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹
۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵
٦) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۶
۷) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

﴿لما﴾ جواب دې. (۱)
په دې صورت کښې به ﴿لی﴾ زائده منل وی، علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په دې کښې هیڅ باك نشته، پس بعض حضراتو د الله پاك ارشاد ﴿وقال ارکبوا فیها﴾ (۲) لره د ﴿ارکبوها﴾ په معنی باندې اخستلې دې. (۳)
هم دغه شان هغوی فرمائی چه زمونږ د توجیه تائید د کشمهینی د روایت نه هم کیږی، چه په هغې کښې دی: ﴿فلما کان من بعض اللیل﴾ او په دې کښې هیڅ شك نشته چه په دې روایت کښې ﴿من﴾ زائده دې او یو د بل په ځائې استعمالولې شی. (٤) والله سبحانه وتعالی اعلم
قوله: فَتَوَضَّأَ مِنْ شَنٍّ مُعَلَّقٍ وُضُوءًا خَفِيفًا: پس رسول الله ﷺ د یو زوړ زوړند شوی مشك نه مختصر اودس اوکړو.
شَنّ: بفتح الشین المعجمة وتشدید النون... زوړ مشك ته وئیلې شی. (۵)
دا هم د سقاء او وعاء په معنی کښې اخستلو سره مذکر استعمالولې شی او کله د ﴿قربة﴾ په معنی کښې منلو سره مؤنث استعمالولې شی. (۶) او د دې جمع شنان راځی. (۷)
قوله: يُخَفِّفُهُ عَمْرٌو وَيُقَلِّلُهُ: امام عمرو بن دینار رحمه الله به دا اودس د خفت او قلت سره موسوم کولو یعنی فرمائیل به ئې چه دا اودس خفیف او قلیل وو. (۸)
د تخفیف مقابل تثقیل دې، کوم چه د باب ﴿کیف﴾ نه دې او د تقلیل مقابل تکثیر دې کوم چه د باب ﴿کم﴾ نه دې. (۹)
ابن المنیر رحمه الله فرمائی چه د تخفیف مطلب دا دې چه زیات دلك ئې نه کولو او د تقلیل مطلب دا دې چه د یو یو کرت نه زیات ئې او نه وینځلو. د دې نه پس هغوی فرمائی چه د دې نه د دلك وجوب ثابتیږی، ځکه چه که دلك لره ختمولو سره اختصار کیدلې شوې نو

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵
۲) هود: ٤۱
۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵
٤) پورته حواله
۵) مختار الصحاح ص ۳٤۸
٦) پس په حدیث الباب کښې دی: فتوضاء من شن معلق ... وړاندې په کتاب الوضوء باب قراءة القران بعد الحدث وغیره رقم ۱۸۳ د لاندې دی: ثم قام الی شن معلقة ...
۷) اخرج ابو داؤد فی سننه فی کتاب الاشربة باب فی صفة النبیذ، رقم ۳۷۱۰، عن عبدالله بن الدیلمی عن ابیه وفیه: وانبذوه فی الشنان ... وانظر النهایة لابن الاثیر ج ۱ ص ۸۹٤، مادة: شنن
۸) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹
۹) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵٦

رسول الله ﷺ به هغه هم کولو، خو رسول الله ﷺ داسې اونکړل. (۱)
خو حقیقت دا دې چه په دې کښې د دلك د وجوب هیڅ دلیل نشته، ځکه چه د تخفیف معنی داسې هم حاصلیدې شی چه د اودس په اندامونو باندې صرف اسالة الماء یعنی اوبه بهیولې شوې وی، دلك بالکل نه وی کړې شوې. (۲) او د تقلیل مطلب دا دې چه اوبه کمې اچولې شوې وی، زیاتې اوبه ئې نه دی استعمال کړې.
اوس حاصل دا شو چه د تقلیل تعلق د اوبو سره دې او د تخفیف تعلق د کثرت دلك سره نه دې، بلکه د نفس اسالة الماء سره دې. والله اعلم

قوله: وَقَامَ يُصَلِّي: رسول الله ﷺ پاسیدو او مونځ ئې شروع کړو.

قوله: فَتَوَضَّأَتُ نَحْوًا مِمَّا تَوَضَّأَ: ما د رسول الله ﷺ د اودس په شان اودس اوکړو.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه دلته سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما ﴿ نحوا مما توضاء ﴾ اوفرمائیل او ﴿مثل ماتوضاء﴾ ئې او نه فرمائیل، وجه دا ده چه لفظ د ﴿ مثل ﴾ د مماثلت فی الاوصاف د بیانولو دپاره راځی، یعنی چه په ټولو اوصاف او کیفیات کښې ئې مشابهت وی، چونکه د رسول الله ﷺ د اودس کامل مشابهت د چا په وس کښې نه دې، په دې وجه ئې ﴿ نحوا مما توضاء ﴾ اوفرمائیل. (۳)

په دې باندې دا اعتراض راځی چه هم دا روایت وړاندې راروان دې په هغې کښې دی ﴿ فقمت فصنعت مثل ماصنع ﴾ الفاظ راغلې دی. (٤)

صحیح خبره دا ده چه لفظ ﴿ مثل ﴾ د ﴿شبیه﴾ او ﴿ ذات ﴾ په معنی کښې هم راځی، او د مطلقا مشابهت د بیانولو دپاره هم استعمالیږی. (۵)

قوله: ثُمَّ جِئْتُ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ: بیا زه د رسول الله ﷺ کس طرف ته اودریدم.

سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما ته دا علم نه وو چه د امام نښی طرف ته اودریدل پکار دی، ځکه چه ماشوم وو. دا هم ممکنه ده چه ابن عباس رضی الله عنهما دا خیال کړې وی چه د رسول الله ﷺ نه نښی طرف ته اودریدل به د ادب خلاف وی. (۶) والله اعلم

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶
۲) پورته حوالا جات اوګورئ
۳) اوګورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۶
٤) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء، باب قراء القران بعد الحدث وغیره
۵) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶
٦) فتح الملهم ج ٤ ص ۱۸۰، کتاب صلاة المسافرین، باب صلاة النبی ﷺ ودعائه باللیل

قوله: وَرُبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ عَنْ شِمَالِهِ: کله به سفیان رحمه الله (دعن یسارہ په ځائې) عن شماله فرمائیلو.
دا جمله د امام ابن المدینی رحمه الله د طرف نه مدرج ده. (۱)
شِمال بکسر الشین المعجمة ...کس لاس ته او د شمال جهت ته وئیلې شی، او شَمال بفتح الشین المعجمة...شمالي هوا ته وئیلې شی. (۲)

قوله: فَحَوَّلَنِي فَجَعَلَنِي عَنْ يَمِينِهِ: پس رسول الله ﷺ زه خپل ښی طرف ته راوړولم.
د سلمه بن کهیل رحمه الله په روایت کښې دی: ﴿فاخذباذنی، فادارنی من یمینه﴾ (۳)
حاصل دا دې چه رسول الله ﷺ زه د ښی طرف نه کس طرف ته راوړولم، ځکه چه د مقتدی د یو کیدو په صورت کښې هغه د امام ښی طرف ته اودریدل پکار دی، وړاندې به انشاء الله په دې سلسله کښې اختلاف راشی.

قوله: ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ: بیا چه الله پاك ته څومره مونځ منظور وو هغه ئې اوکړو.

قوله: اضْطَجَعَ فَنَامَ حَتَّى نَفَخَ: بیا رسول الله ﷺ سملاستو او اودۀ شو تردې چه خرړاري ئې اوکړو.
نفخ: نه مراد په خوب کښې خرړیدل دی، د خوب په حالت کښې انسان په زور زور سره ساه اخلی. د هغه د خولې نه د ساه اخستلو او خرړیدو آواز راځی دې ته ﴿غطیط﴾ او ﴿غطیط﴾ وئیلې شی. (٤)
حافظ ابن حجر رحمه الله دې ته صوت الانف وئیلې دې، د لغت په کتابونو کښې د دې هیڅ وجود نه ملاویږی. (۵) والله اعلم

قوله: ثُمَّ أَتَاهُ الْمُنَادِي فَآذَنَهُ بِالصَّلَاةِ: بیا مؤذن راغلو او د مانځه دپاره ئې رسول الله ﷺ ته خبر ورکړو.

قوله: فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ: رسول الله ﷺ هغه سره د مانځه دپاره پاسیدو. رسول الله ﷺ مونځ اوکړو او اودس ئې اونکړو.
د دې نه معلومه شوه چه نوم بذات خود ناقض وضوء نه دې، ګیني رسول الله ﷺ به چه کله د خوب نه پاسیدو نو اودس به ئې کولو. بلکه نوم د مظنه حدث کیدو د وجې نه ناقض

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶
۲) المصباح المنیر ج ۱ ص ۳۲۳، مادة: ش م ل
۳) صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۳۵، کتاب الدعوات، باب الدعاء اذا تنبه باللیل، رقم ۶۳۱۶
٤) اوګورئ: النهایة لابن الاثیر ج ۱ ص ۵۰۶، مادة خطط، و ج ۲ ص ۳۱۱ مادة غطط
۵) قاله علی القاری رحمه الله فی مرقاة المفاتیح ج ۳ ص ۲٤۰، و ۲٤۱، کتاب الصلاة، باب صلاة اللیل

وضوء دي. (۱)

قوله: قُلْنَا لِعَمْرٍو إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامُ عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ: مونږ عمرو بن دینار رحمه الله ته اووې چه خلق داسې وائی چه د رسول الله ﷺ سترګې به اودهٔ وې او زړه مبارك به ئې بیدار وو.

دا د سفیان قول دې او دا حدیث صحیح دې. (۲) پس سیده عائشه رضي الله عنها چه کله تپوس اوکړو ﴿ یا رسول الله اتنام قبل ان توتر؟ ﴾ ایا تاسو د وترو نه مخکښ اودهٔ کیږئ؟ نو رسول الله ﷺ اوفرمائیل: ﴿ یاعائشة! ان عینی تنامان ولاینام قلبی ﴾ (۳) یعنی اې عائشه! زما دواړه سترګې خو اودهٔ کیږی خو زما زړه نه اوده کیږی.

علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه: ﴿ انما منع النوم قلبه لیعی الوحی اذا اوحی الیه فی منامه ﴾ (٤)

یعنی: رسول الله ﷺ ته د خوب په حالت کښ دا خبره ورکړې شوې ده چه د هغه زړه بیدار وی، چه که د خوب په حالت کښ د الله پاك د طرف نه وحی راشی نو هغې لره محفوظه کړی.

ایا د خوب په حالت کښ د زړه بیداری د رسول الله ﷺ خصوصیت دې او که د ټولو انبیاء کرام علیهم السلام دا حالت دې؟ دلته په حدیث شریف کښ ﴿ ان عینی تنامان، ولاینام قلبی ﴾ (۵) نه دې دا خیال اونکړې شی چه دا صرف د رسول الله ﷺ خصوصیت دې، بلکه رسول الله ﷺ په بل روایت کښ دا واضح کړې دی چه دا خصوصیت ټولو انبیاء کرام علیهم السلام ته حاصل دې.

په حدیث اسراء کښ د سیدنا انس رضي الله عنه نه روایت دې چه: ﴿ وکذلك الانبیاء، تنام اعینهم ولاتنام قلوبهم ﴾ (۶)

رسول الله ﷺ فرمائی: ﴿ انا معشر الانبیاء تنام اعیننا ولاتنام قلوبنا ﴾ (۷)

یعنی زمونږ د انبیاء علیهم السلام خصوصیت دا دې چه زمونږ سترګې اودهٔ کیږی خو زمونږ زړونه نه اوده کیږی بلکه هغه بیدار وی.

---

۱) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، ورد المحتار ج ۱ ص ۱۰٤، نواقض الوضوء، والمغنی ج ۱ ص ۱۱۳، ومعالم السنن ج ۱ ص ۱٤۳، کتاب الطهارة، باب الوضوء من النوم.

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۵٤، کتاب التهجد (الصلاة) باب قیام النبی ﷺ باللیل فی رمضان وغیره، رقم ۱۱٤۷ و ج ۱ ص ۲۶۹، کتاب صلاة التراویح (الصوم) باب فضل من قام رمضان، رقم ۲۰۱۳، و ج ۱ ص ۵۰٤، کتاب المناقب، باب کان النبی تنام عینه ولا ینام قلبه رقم ۳۵۶۹.

٤) اعلام الحدیث ج ۱ ص ۲۳۳

۵) سبق تخریجه فی التعلیقة السابقة.

٦) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۰٤، کتاب المناقب باب کان النبی ﷺ تنام عینه ولا ینام قلبه رقم ۳۵۷۰، و ج ۲ ص ۱۱۲۰، کتاب التوحید، باب قوله تعالی ﴿ وکلم الله موسی تکلیما ﴾ رقم ۷۵۱۷

۷) اخرجه ابن سعد فی طبقاته ج ۱ ص ۱۷۱، ذکر علامات النبوة بعد نزول الوحی علی رسول الله ﷺ

پس امام ابن عبدالبر رحمه الله او امام نووی رحمه الله تصریح کړې ده چه دا د ټولو انبیاء علیهم السلام مشترک خصوصیت دې. (۱)

په لیلة التعریس کښې د مونځ د قضاء کیدو وجه : اوس دلته دا سوال دې چه که د انبیاء علیهم السلام صرف سترګې اودۀ کیږی او زړه ئې بیدار وی نو د رسول الله ﷺ په لیلة التعریس کښې د سحر مونځ ولې قضاء شو چه هغوی ته د سحر د راختلو پته او نه لګیده، تردې چه نمر راوختلو؟

د دې ډیر جوابات ورکړې شوې دی!

① مشهور جواب دا دې چه د رؤیت تعلق د سترګو سره دې، د زړه سره نه دې په دې وجه رسول الله ﷺ ته معلومات اونشو (۲)

② دویم جواب دا دې چه د رسول الله ﷺ به دوه حالتونه وو یو حال خو دا وو چه د هغوی زړه به نه اودۀ کیدو، هم دا ئې اغلب حال وو، او دویم حال ئې دا وو چه کله به ئې زړه هم اودۀ کیدلو او دا به کله کله وو، په لیلة التعریس کښې دا دویم صورت راپیښ شو. (۳)

③ دریم جواب دا دې چه ﴿ولاینام قلبی﴾ مطلب دا دې چه د انتقاض وضوء حال پټ نه پاتې کیږی، هسې خو مطلق خوب په زړه باندې هم راځی. (٤)

④ هم دې ته نزدې نزدې څلورم جواب دا ورکړې شوې دې چه د رسول الله ﷺ خوب به د دومره استغراق والا نه وو چه حدث ورته لاحق شوې وې. (۵)

⑤ بعض علماء کرام فرمائی چه د قلب د بیداریدو مطلب دا دې چه حضرات انبیاء علیهم السلام چه کوم خوبونه وینی هغه ﴿اضغاث احلام﴾ نه وی، څنګه چه انسان د بیدارئ په حالت کښې د واقعی څیزونو مشاهده کوی، هم دغه شان انبیاء علیهم السلام ته چه کوم څیز په خوبونو کښې په نظر راځی هغه واقعات وی.

---

۱) قال ابن عبدالبر فی الاستذکار ج ۲ ص ۹۷، ۹۸ : فی کتاب صلاة اللیل، باب صلاة النبی ﷺ فی الوتر : أما قوله صلی الله علیه و سلم جوابا لها إن عینی تنامان ولا ینام قلبی فتلک من علیاء مراتب الأنبیاء صلوات الله علیهم. وقال فی التمهید ج ۵ ص ۲۰۸ : وهذا علی العموم لأنه جاء عنه صلی الله علیه وسلم: "إنا معشر الأنبیاء تنام أعیننا ولا تنام قلوبنا". ولا یجوز أن یکون مخصوصا بذلک لأنها خصلة لم یعدها فی الست التی أوتیها ولم یؤتها أحد قبله من الأنبیاء.

وقال النووی رحمه الله فی شرح صحیح مسلم ج ۶ ص ۲۶۳، فی کتاب صلاة المسافرین، باب صلاة اللیل وعدد رکعات النبی ﷺ فی اللیل : قوله صلی الله علیه وسلم : (إن عینی تنامان ولا ینام قلبی) هذا من خصائص الأنبیاء صلوات الله وسلامه علیهم.

۲) اوګورئ : شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۶ ص ۲۶۳، کتاب صلاة المسافرین. باب صلاة اللیل وعدد رکعات النبی ﷺ فی اللیل، وسبل الهدی والرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۵

۳) پورته حواله جات

٤) سبل الهدی والرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۵، ۲۹۶

۵) پورته حواله

⑨ بعض علماء کرامو دا جواب کړې دې چه اصل کښې په رسول الله ﷺ باندې قصدا د الله پاك د طرف نه دا خوب اچولې شوې وو، چه مونځ لره د قضاء راګرځولو طریقه معلومه شي.

⑥ بعض حضراتو وئیلې دی چه اصل کښې چه د رسول الله ﷺ نه منقول دی چه ﴿تنام عینی ولا ینام قلبی﴾ دا عام او مطلق نه دې، بلکه رسول الله ﷺ چه به کله د یو څیز خیال په زړه کښې ساتلو سره اودهٔ کیدو نو زړه به ئې بیدار وو او که په اطمینان سره به فارغ القلب کیدو سره اودهٔ شو نو بیا به پوره اودهٔ کیدو.

قوله: قَالَ عَمْرٌو سَمِعْتُ عُبَيْدَ بْنَ عُمَيْرٍ يَقُولُ: عمرو رحمه الله فرمائی چه ما د عبید بن عمیر رحمه الله نه داسې واوریدل!

عمرو بن دینار رحمه الله په تائید کښې د عبید بن عمیر رحمه الله قول پیش کوی.

عبید بن عمیر: دا عبید بن عمیر بن قتاده بن سعد لیثی جندعی مکی رحمه الله دې، ابو عاصم د هغوی کنیت دې، د مکې مکرمې واعظ به بللې شو.(۱)

امام مسلم رحمه الله فرمائی چه دې د رسول الله ﷺ په زمانه کښې پیدا شوې وو. (۲)

بعض نور حضرات فرمائی چه هغوی ته د رسول الله ﷺ د رؤیت شرف هم حاصل شوې دې.(۳)

هغه د سیدنا ابی بن کعب، عبدالله بن حبشی، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو بن العاص، علی بن ابی طالب، عمر بن الخطاب، ابو ذر غفاری، ابو سعید خدری، ابو موسی اشعری، ابوهریره، عائشه، ام سلمه او خپل والد محترم عمیر بن قتاده رضی الله عنهم نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې عبدالله بن عبید، عطاء بن ابی رباح، ابن ابی ملیکة، عمرو بن دینار، عبدالعزیز بن رفیع او ابو الزبیر محمد بن مسلم رحمهم الله وغیره ډیر حضرات دی. (٤)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی: ﴿لله در ابن قتادة، ماذا یأتی به﴾(۵)

امام یحیی بن معین او امام ابو زرعه رحمهما الله فرمائی: ﴿ثقة﴾ (۶)

ابن سعد رحمه الله فرمائی ﴿وکان ثقة کثیر الحدیث﴾(۷)

---

۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۲۲۳

۲) پورته حواله

۳) د امام بخاری رحمه الله طرف ته دا قول منسوب دې، اوګورئ: الاستیعاب لابن عبدالبر بهامش الاصابة ج ۲ ص ٤٤١. هم دغه شان اوګورئ اسد الغابة ج ۳ ص ٥٤٠. رقم ۳۵۱۲)

او امام مغلطانی رحمه الله فرمائی ینظر فیما نقله عن البخاری. فانی لم اره. وما ذکرنا عن البخاری یرده یقینا. اکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۹۷. رقم ۳۵۳۱

٤) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۲۲٤

٥) اکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۹۷. رقم ۳۵۳۱

٦) الجرح والتعدیل ج ٥ ص ٤٧٩. رقم ۹۲۳۰، ۱۸۹۶

۷) الطبقات الکبری لابن سعد ج ٥ ص ٤٦۳

امام عجلی رحمه الله فرمائی: ﴿ مکی تابعی ثقة ... وهو من کبار التابعین ﴾(۱)
امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې او لیکلې ئې دی ﴿ من افاضل اهل مکة ﴾(۲) حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ وکان من ثقات التابعین وائمتهم بمکة ﴾(۳)
هم دغه شان هغه فرمائی ﴿ وکان ثقة اماما ﴾(٤)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿ مجمع علی ثقته ﴾(۵)
عبید بن عمیر رحمه الله به په مکه مکرمه کښې وعظ او تذکیر کولو د هغوی مجلس کښې په دومره اثر وو چه د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما په شان بزرګ صحابی به د هغوی په مجلس کښې حاضریدلو. (۶)
امام عجلی رحمه الله لیکلې دی چه د هغوی په ګاونډ کښې یوه زنانه وه، چه هغې غیر معمولی حسن لرلو، یو کرت هغې په شیشه کښې ځان ته کتلو سره خپل خاوند ته اووې چه ایا داسې هم څوك کیدې شی چه دا مخ وینی او هغه پرې مئین نه شی؟ خاوند ورته اووې! او عبید بن عمیر داسې دې چه په هغه باندې ستا دا حسن نه شی اثر انداز کیدې، هغه زنانه په هغوی باندې د ازمینښت کولو دپاره د خپل خاوند نه اجازت طلب کړو او عبید بن عمیر رحمه الله ته تلو سره ئې خپل ځان د هغه د خدمت دپاره پیش کړو او دا اظهار ئې ورته اوکړو چه هغه د هغوی سره عشق کوی او ډیره ترې متاثره ده. امام عبید بن عمیر رحمه الله د دې په نتیجه کښې هغې ته ډیر په اثرناك انداز کښې نصیحت اوکړو، د دې واقعې نه روستو هغه زنانه کلی طور عبادت ته متوجه شوه. د هغې خاوند به وئیل چه ما سره عبید بن عمیر دا څه اوکړل؟ دا زما ښځه به هره شپه زما دپاره ناوې کیدله او اوس ترې نه عبید راهبه جوړه کړه. (۷)
د عبید بن عمیر رحمه الله احادیث په اصول سته کښې موجود دی. (۸)
هغه کله وفات شوې دې د یو قول مطابق د هغوی وفات د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نه لږ مخکښې شوې دې. (۹) او د سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما وفات د ۷۳ هجری په اخره یا د ۷۴ هجری په اولنۍ زمانه کښې شوې وو. (۱۰)

---

۱) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۱۸، رقم ۱۱۸۵، واکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۹۷
۲) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۱۳۲
۳) سیر اعلام النبلاء ج ٤ ص ۱۵۷
٤) تاریخ الاسلام للذهبی ج ۲ ص ٥٦٤، رقم ٦٦٥
۵) تقریب التهذیب ص ۳۷۷، رقم ٤۳۸۵
٦) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۲۲٤، ۲۲۵
۷) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۱۹، ۱۲۰، واکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۹۷
۸) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۲۲۵
۹) پورته حواله
۱۰) تقریب التهذیب ص ۳۱۵، رقم ۳٤۹۰

او د یو بل قول مطابق د هغوی وفات په ۷۴ هجری کښ شوي وو. (۱)
امام ابن حبان رحمه الله د ۶۸ هجری قول نقل کړي دي. (۲) کوم چه د عبدالله بن عباس رضی الله عنهما د وفات کال دي. (۳) رحمه الله تعالی رحمة واسعة، ورضی عنه وارضاه.

قوله: رُؤْيَا الْأَنْبِيَاءِ وَحْيٌ: د انبیاء علیهم السلام خوب وحی وی.
یعنی د حضرات انبیاء علیهم السلام قلب په دې وجه نه اودۀ کیږی چه په خوب کښ په هغوی باندې وحی نازلیږی او د وحی دپاره د هغه تلقی او وعی یعنی یادول ضروری وی، لهذا د هغوی زړونه بیدار ساتلې شی.

د ذکر شوی حدیث تخریج: ﴿ رؤیا الانبیاء وحی ﴾ دا حدیث د ابن عباس رضی الله عنهما نه مرفوعا نقل دې. امام طبرانی په المعجم الکبیر کښ او امام حاکم رحمه الله په مستدرک کښ د دې تخریج کړې دې. (۴)

﴿ثُمَّ قَرَأَ: إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ﴾ (۵)

بیا عبید بن عمیر رحمه الله دا آیت کریمه تلاوت کړو چه: زه په خوب کښ وینم چه زه تا ذبح کوم.
وجه د استدلال دا ده چه که خوب وحی نه وي نو د ابراهیم علیه السلام دپاره به د سیدنا اسماعیل علیه السلام د ذبح کولو اقدام جائز نه وي او که په عالم رؤیا کښ د وحی په ذریعه اباحت نه وي نو سیدنا ابراهیم علیه السلام به د داسې اقدام دپاره تیاریدو نه، کوم چه په ظاهره کښ حرام فعل دې. په کوم کښ چه د قتل نفس سره سره قطع رحمی هم ده. (۶)

تنبیه داؤدی رحمه الله دلته دا وئیلې دی چه د عبید بن عمیر رحمه الله د قول سره د ترجمة الباب هیڅ تعلق نشته (۷)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ترجمۀ الباب د لاندې د راوړلی شوی حدیث د هر هر جزء سره د ترجمة الباب انطباق چا هم نه دې لازم کړې. د عبید بن عمیر رحمه الله د دې قول د حدیث الباب سره تعلق بالکل واضح دې او هم دا کافی ده. (۸)

---

۱) الکاشف ج ۱ ص ۶۹۱، رقم ۳۶۲۶
۲) مات قبل ابن عمر سنة ثمان وستین یقارب موته موت ابن عباس. الثقات ج ۵ ص ۱۳۲
۳) تقریب التهذیب ص ۳۰۹، رقم ۳۴۰۹
۴) المعجم الکبیر ج ۱۲ ص ۵، رقم ۱۲۳۰۲، من احادیث سعید بن جبیر عن ابن عباس، قال الهیثمی فی مجمع الزواند ج ۷ ص ۱۷۶، کتاب التعبیر، باب فیما راه النبی ﷺ فی المنام ... رواه الطبرانی عن شیخه عبد الله بن محمد بن ابی مریم وهو ضعیف، وباقی رجاله رجال الصحیح.
واخرجه الحاکم فی المستدرک ج ۲ ص ۴۶۸، کتاب التفسیر، سورة الصافات رقم ۳۶۱۳/۷۵۰، و ج ۴ ص ۴۳۸، کتاب تعبیر الرؤیا رقم ۸۱۹۷ ۲۴
۵) الصافات: ۱۰۲
۶) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۷، وفضل الباری ج ۲ ص ۲۱۹
۷) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۷
۸) پورته حواله جات

خو حدیث الباب ته کتل پکار دی چه د هغې انطباق د ترجمة الباب سره څنګه دې، نو د حدیث د جملې ﴿ فتوضاء من شن معلق وضوًا خفیفا ﴾ نه مطابقت بالکل واضح دې. والله اعلم

⑥ بَاب: إِسْبَاغِ الْوُضُوءِ

د سابقه باب سره مناسبت : په مخکښې باب کښې د اودس د تخفیف ذکر وو په دې باب کښې په ظاهره د هغې مقابل صورت ذکر دې، دغه شان په دواړو کښې مناسبت واضح کیږی. (۱)

د ترجمة الباب مقصد : بعض علماء کرام فرمائی چه یو سړې د مخکښې ترجمه الباب باب التخفیف فی الوضوء نه دا وهم کولې شی چه په اودس کښې تخفیف اولی دې، نو امام بخاری رحمه الله په ذکر شوې ترجمة الباب سره دا خبره بیان کړه چه د اودس دوه قسمونه دی، یو ادنی او یو اعلی، په دې کښې ادنی خو د تخفیف صورت دې او اعلی د اسباغ صورت دې. ګویا مصنف رحمه الله د دې دواړو بابونو په ذریعه د اودس په دوه صورتونو باندې تنبیه کړې ده، په دې کښې د تخفیف والا صورت ادنی دې او د اسباغ والا صورت اعلی دې. (۲) والله اعلم

د اسباغ معنی او قسمونه : د اسباغ معنی په لغت کښې د اتمام راځی، وئیلې شی ﴿ شئ سابغ، ای کامل وواف ﴾ هم دغه شان وئیلې شی : ﴿ اسبغ الله علیه النعمة اتمها ﴾ (۳)

امام شاه ولی الله دهلوی رحمه الله فرمائی چه د اسباغ څلور صورتونه دی.

① یو صورت فرض دې، هغه دا چه انسان د اودس د اندامونو استیعاب اوکړی، یعنی کوم اندامونه چه په اوبو سره وینځلې شی هغه دې پوره طریقې سره په اوبو باندې وینځی، چه هیڅ ځائې ئې باقی پاتې نه شی.

② دویم صورت مسنون دې، هغه دې تثلیث.

③ دریم صورت ئې مستحب دې هغه دې اطالة الغرة والتحجیل.

④ څلورم صورت ئې دآدابونه دې اوهغه دې انقاء یعنی مړلو سره خیرې وغیره صفا کول. (٤)

د ذکر شوې تعلیق تخریج : حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله نقل کړی دی چه دا تعلیق امام عبد الرزاق صنعانی رحمه الله په صحیح سند سره متصلا نقل کړې دې. (۵)

حافظ رحمه الله په تغلیق التعلیق کښې عبد الرزاق عن ابن جریج اخبرنی نافع مولی ابن عمر به سند سره دا الفاظ نقل کړی دی : ﴿ وکان یری الوضوء السابغ الانقاء ﴾ (۶)

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

۲) اوګورئ لامع الدراری مع الکنز المتواری ج ۳ ص ١٤

۳) اوګورئ مختار الصحاح ص ۲۸٤، س ب غ

٤) اوګورئ : رسالة شرح تراجم ابواب البخاری ص ۱۶

۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۰، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

٦) تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۹۹

مصنف عبدالرزاق کښې مونږ ته دا الفاظ ملاؤ نه شو او نه د امام بخاری رحمه الله نقل کړې شوې الفاظ: ﴿ اسباغ الوضوء الانقاء ﴾

خو په مصنف عبدالرزاق کښې یو بل روایت د دې مفهوم ملاؤ شو کوم چه هم په دې سند سره روایت شوې دې.

﴿ ان ابن عمر کان فی توضئه ینقی رجلیه، وینظف اصابع یدیه مع اصابع رجلیه، ویتبع ذلك حتی ینقیه ﴾(۱)

یعنی سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به په اودس کښې خپلې خپې صفا کولې، هم دغه شان به ئې د خپلو خپو د ګوتو سره سره د خپلو لاسونو ګوتې هم صفا کولې، دا کار به ئې مسلسل کولو، تردې چه ښه طریقې سره صفا شې.

د ذکر شوی تعلیق د ذکر کولو مقصد: امام بخاری رحمه الله د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د اثر نقل کولو نه پس د ﴿ اسباغ ﴾ تفسیر کړې دې او دا ئې وئیلې دی چه د ﴿ اسباغ ﴾ نه مراد انقاء ده، دا معنی د ﴿ تفسیر الشئ بلازمه ﴾ د قبیل نه ده، ځکه چه کله انسان بار بار د اودس اندامونه وینځی نو انقاء به خپله حاصله شی. (۲)

علامه سندهی رحمه الله فرمائی ﴿ اسباغ الوضوء الانقاء ای: لا الاکثار من الماء ﴾(۳) یعنی د مصنف رحمه الله مقصد دا دې چه اصل اسباغ انقاء او تنظیف دې، صرف په کثرت سره اوبه بهیول نه دی. والله اعلم

امام ابن المنذر رحمه الله په صحیح سند سره نقل کړی دی چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به خپلې خپې اووهٔ کرته وینځلې. (٤)

غالبا د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د دې عمل وجه دا وه چه د هغه حضراتو عمومی عادت د خپې ابله تلو وو، بیا به ئې په خپو کښې خیرې زیات جمع کیدلو، په دې وجه به ئې په خپو وینځلو کښې مبالغه کوله. (۵)

خو په دې باندې اشکال دا دې چه د ﴿ عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده ﴾ په طریق سره نقل شوی روایت کښې دی چه ﴿ فمن زاد علی هذا ... فقد اساء وظلم ﴾(۶) لهذا سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به د درې کرتو نه زیات څنګه وینځلو؟

---

۱) مصنف عبد الرزاق ج ۱ ص ۲٤، کتاب الطهارة، باب غسل الرجلین، رقم ۷۳

۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۰

۳) حاشیة السندی علی البخاری ج ۱ ص ۷۳

٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۰

٥) پورته حواله

٦) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الاعتداء فی الوضوء، رقم (۱٤۰) وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد وکراهة التعدی فیه، رقم (٤۲۲) و مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، مسند عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه، رقم ٦٦٤٤

د دې جواب دا کیدې شی چه هغوی ته به دا روایت نه وی رسیدلې.
دا هم ممکن ده چه د سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما رائې دا وی چه انسان تثلیث لره سنت او نه ګنړی او په هغې باندې اضافه کوی نو دا محل د وعید دې او که څوک تثلیث لره د سنت ګنړلو نه پس د انقاء دپاره په کثرت سره اوبه اچوی نو د وعید هغې سره هیڅ تعلق نشته. (۱)

۱۳۹: ﴿حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ عَنْ مَالِكٍ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ كُرَيْبٍ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ أُسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ (۲) أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالشِّعْبِ نَزَلَ فَبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ وَلَمْ يُسْبِغِ الْوُضُوءَ فَقُلْتُ الصَّلَاةَ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمُزْدَلِفَةَ نَزَلَ فَتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أُقِيمَتْ الصَّلَاةُ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ ثُمَّ أَنَاخَ كُلُّ إِنْسَانٍ بَعِيرَهُ فِي مَنْزِلِهِ ثُمَّ أُقِيمَتْ الْعِشَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا﴾ [۱۷۹، ۱۵۸۴، ۱۵۸۲، ۱۵۸۸]

رجال الحديث

① **عبدالله بن مسلمه** : دا مشهور محدث عبدالله بن مسلمه بن قعنب قعنبی حارثی بصری رحمه الله دې د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب من الدین الفرار من الفتن ... د لاندې تیر شوې دی. (۳)

② **مالک** : دا امام دار الهجرة مالك بن انس اصبحی مدنی رحمه الله دې، د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب من الدین الفرار من الفتن د لاندې تیر شوې دی. (٤)

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

۲) قوله (عن اسامة بن زید) الحدیث اخرجه البخاری ایضا فی ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء باب الرجل یوضئ صاحبه، رقم ۱۸۱، وفی ج ۱ ص ۲۲۶، کتاب الحج، باب النزول بین عرفة وجمع، رقم ۱۶۶۷، ۱۶۶۹، و ج ۱ ص ۲۲۷و کتاب الحج، باب الجمع بین الصلاتین بالمزدلفة، رقم ۱۶۷۲، ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الحج، باب استحباب ادامة الحاج التلبیة حتی یشرع فی رمی جمرة العقبة یوم النحر، رقم ۳۰۸۷، وباب الافاضة من عرفات الی المزدلفة ... رقم ۳۰۹۹- ۳۱۰۷، والنسائی فی سننه، فی کتاب المواقیت، باب کیف الجمع، رقم ۶۱۰، وفی کتاب مناسک الحج، باب رفع الیدین فی الدعاء بعرفة، رقم ۳۰۱٤، وباب فرض الوقوف بعرفة، رقم ۳۰۲۱، وباب کیف المسیر من عرفة؟ رقم ۳۰۲۶، وباب النزول بعد الدفع من عرفة، رقم ۳۰۲۷، و ۳۰۲۸، وباب الجمع بین الصلاتین بالمزدلفة، رقم ۳۰۳٤، وباب الرخصة للضعفة ان یصلوا یوم النحر الصبح بمنی، رقم ۳۰۵٤، وابوداؤد فی سننه فی کتاب المناسک باب الدفعة من عرفة، رقم ۱۹۲۱، ۱۹۲۵، وابن ماجة فی سننه فی کتاب المناسک باب الدفع من عرفة رقم ۳۰۱۷، وباب النزول بین عرفات وجمع لمن کانت له حاجة رقم ۳۰۱۹، والدارمی فی سننه، فی کتاب مناسک الحج، باب الجمع بین الصلاتین بجمع رقم ۱۸۸۸ – ۱۸۸۹)

۳) کشف الباری ج ۲ ص ۸۰

٤) پورته حواله

③ **موسی بن عقبه**:دا امام المغازی موسی بن عقبه بن ابی عیاش قرشی اسدی مدنی رحمه الله دي. (۱)

هغوی سیدنا ابن عمر، سیدنا جابر، سیدنا انس، سیدنا سهل به سعد رضی الله عنهم لیدلي دی. (۲)

دي دام خالد رضی الله عنهما نه علاوه دعقلمه بن وقاص،ابوسلمه کریب، سالم بن عبدالله، عبدالرحمن بن هرمز الاعرج، نافع بن جبیر بن مطعم، نافع مولی ابن عمر، صالح مولی التؤامه، عروه بن الزبیر، عکرمه، ابن المنکدر، امام زهری او عبدالله بن دینار رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.

د هغوی نه بکیر بن عبدالله بن الاشج، شعبه بن الحجاج، یحیی بن سعید الانصاری، ابن جریج، امام مالك، ابراهیم بن طهمان، ابن ابی الزناد، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، زهیر او ابو اسحاق فرزاری رحمهم الله وغیره ډیر حضرات روایت کوی. (۳)

امام ابن سعد رحمه الله یو ځائې کښې فرمائیلې دی ﴿ کان ثقة، قلیل الحدیث ﴾ په بل ځائې کښې فرمائی : ﴿ کان ثقة، ثبتا، کثیر الحدیث ﴾(٤)

د امام مالك رحمه الله نه چه به کله تپوس اوشو چه د مغازی روایات د چا معتبر دی نو هغوی به فرمائیل چه ﴿ علیکم بمغازی موسی بن عقبة فانه ثقة ﴾(٥)

هم دغه شان د هغوی نه منقول دی چه ﴿ من کان فی کتاب موسی بن عقبة قد شهد بدرا، فقد شهدها، ومن لم یکن فی کتاب موسی، فلم یشهد بدرا ﴾(٦)

امام احمد . امام یحیی بن معین، ابو حاتم، عجلی او نسائی رحمهم الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(٧)

ابراهیم بن طهمان رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(٨)

خو امام یحیی بن معین رحمه الله نه منقول دی چه ﴿ روایته عن نافع فیها شئ ﴾(٩)

هم دغه شان مفضل بن غسان د امام یحیی بن معین رحمه الله نه نقل کوی :

﴿ سمعت ابن معین یضعف موسی بعض الضعف ﴾(١٠)

---

١) تهذیب الکمال ج ٢٩ ص ١١٥، ١١٦
٢) پورته حواله
٣) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ٢٩ ص ١١٦ تا ١١٨
٤) تهذیب الکمال ج ٢٩ ص ١١٨
٥) پورته حواله
٦) تهذیب الکمال ج ٢٩ ص ١١٩
٧) تهذیب الکمال ج ٢٩ ص ١٢٠، والعلل ومعرفة الرجال ج ٢ ص ٣١، وتاریخ الدارمی ص ٢٠٤، رقم ٧٥١،والجرح والتعدیل ج٨ ص١٧٨،رقم ١٤٠٠١/٦٩٤، ومعرفة الثقات للعجلی ج٢ ص٣٠٥،رقم (١٨٢٠)
٨) تهذیب التهذیب ج ١٠ ص ٣٦٢
٩) تهذیب الکمال ج ٢٩ ص ١٢١
١٠) پورته حواله

هم دغه شان ابن عبد البر رحمه الله فرمائی ﴿ولیس موسی بن عقبة فی ابن شهاب حجة اذا خالفه غیره﴾(۱) خو حقیقت دا دې چه امام یحیی بن معین رحمه الله د هغوی توثیق کړې دې او د هغوی توثیق مونږ شاته نقل کړې هم دې.

حافظ ذهبی رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د هغوی کوم تضعیف د یحیی بن معین رحمه الله نه منقول دې هغه مطلق نه دی، بلکه د امام مالك او عبید الله بن عمر رحمهما الله په مقابله کښې دې، پس د ابن الجنید په روایت کښې د امام یحیی بن معین رحمه الله قول نقل کړې شوې دې: ﴿لیس موسی بن عقبة فی نافع شئ مثل عبید الله بن عمر و مالك﴾(۲)

هم دا حال د ابن عبد البر رحمه الله د قول هم اوګنړئ، یعنی چه کله یو طرف ته موسی بن عقبه وی او بل طرف ته د امام مالك او عبید الله بن عمر په شان حضرات وی او د موسی بن عقبه د طرف نه د هغوی د روایت مخالفت بیا موندلې شی نو د موسی بن عقبه روایت به مرجوح وی، مطلقا غیر محتج به ګنړل ئې صحیح نه دی.

هم دا وجه ده چه د امام بخاری رحمه الله سره ټول اصحاب ستة د هغوی روایات قبول کړې دی.(۳) بلکه په صحیح بخاری کښې د ﴿موسی بن عقبة عن نافع﴾ په طریق سره روایات موجود دی. (٤)

د دې نه علاوه هم ډیر روایتونه د موسی بن عقبة عن نافع په طریق سره موجود دی. د موسی بن عقبه رحمه الله وفات په ۱٤۱ هجری کښې شوې دې. (۵)

④ **کریب مولی ابن عباس** : دا ابو رشدین کریب بن ابی مسلم قرشی هاشمی رحمه الله دې. د هغوی حالت په مخکښې باب، باب التخفیف فی الوضوء لاندې تیر شوې دی.

⑤ **اسامة بن زید** رضی الله عنهما : دا د رسول الله ﷺ محبوب، محبوب متبنی زید بن حارثه او د رسول الله ﷺ د پالنه کونکې سیده ام ایمن رضی الله عنها ځوئې سیدنا اسامه بن زید بن حارثه بن شراحیل کلبی رضی الله عنه دې. (تهذیب الکمال ج ۲ ص ۳۳۸)

د هغه په کنیتونو کښې ډیر اقوال دی، ابو محمد، ابو زید، ابو یزید، ابو حارثه. (۶)

---

۱) الاستیعاب بهامش الاصابة ج ٤ ص ۳۰۲، تحت ترجمة رقیة رضی الله عنها بنت رسول الله ﷺ.

۲) سؤالات ابن الجنید ص ۳۰۹، رقم ۱۵۱، هم دغه شان اوګورئ سیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۱۷، وهدی الساری ص ۶۲۹

۳) اوګورئ: هدی الساری ص ۶۲۹

٤) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۷۰، کتاب الصلاة، باب المساجد التی علی طرق المدینة رقم ٤۸٤، و ج ۱ ص ۷۲، کتاب الصلاة، باب بدون ترجمة، بعد الصلاة بین السواری فی غیر جماعة، رقم ۵۰۶، و ج ۱ ص ۹۱، ۹۲، کتاب الاذان، باب اذا حضر الطعام واقیمت الصلاة رقم ۶۷٤، و ج ۱ ص ۱۲۹، کتاب الصلاة، باب صلاة الخوف رجالا ورکبانا رقم ۹٤۳، و ج ۱ ص ۱٤۸، کتاب تقصیر الصلاة، باب صلاة التطوع علی الدواب رقم ۱۰۹۵، و ج ۱ ص ۱۷۷ کتاب الجنائز، باب الصلاة علی الجنائز بالمصلی والمسجد، رقم ۱۳۲۹

۵) اوګورئ: الکاشف ج ۲ ص ۳۰۶، رقم ۵۷۱۷، وسیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۱۷

۶) پورته حواله

دې د رسول الله ﷺ نه علاوه د خپل والد محترم سیدنا زید بن حارثه، سیدنا بلال او سیده ام سلمه رضی الله عنهم نه روایت حدیث کوی.
د هغوی نه په صحابه کرام رضی الله عنهم کښې سیدنا ابوهریره او سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما روایت کوی، د هغوی نه علاوه ترې په تابعینو کښې ابو وائل، ابو عثمان النهدی، عروة بن الزبیر، ابو سلمة، ابو سعید مقبری، عامر بن سعد، عطاء بن ابی رباح رحمهم الله وغیره حضرات روایت حدیث کوی. (۱)

د سیدنا اسامه بن زید رضی الله عنهما فضائل او مناقب ډیر دی! پس د هغه نه خپله روایت دې چه ﴿ أَنَّهُ كَانَ يَأْخُذُهُ وَالْحَسَنَ وَيَقُولُ اللَّهُمَّ إِنِّي أُحِبُّهُمَا فَأَحِبَّهُمَا ﴾(۲)
یعنی رسول الله ﷺ به اسامه او حسن رضی الله عنهما په خپل غیږ مبارک کښې کینول او فرمائیل به ئې چه ای الله! زما دوی سره مینه ده ته هم دوی سره مینه اوکړه.
رسول الله ﷺ چه کله سیدنا اسامه بن زید رضی الله عنهما د یوې سریه امیر جوړ کړو نو خلقو کښې ګنګوسی شروع شو، رسول الله ﷺ اوفرمائیل:
﴿ أَنْ تَطْعَنُوا فِي إِمَارَتِهِ فَقَدْ كُنْتُمْ تَطْعَنُونَ فِي إِمَارَةِ أَبِيهِ مِنْ قَبْلُ وَايْمُ اللَّهِ إِنْ كَانَ لَخَلِيقًا لِلْإِمَارَةِ وَإِنْ كَانَ لَمِنْ أَحَبِّ النَّاسِ إِلَيَّ وَإِنَّ هَذَا لَمِنْ أَحَبِّ النَّاسِ إِلَيَّ بَعْدَهُ ﴾(۳).
یعنی: که ستاسو د اسامه رضی الله عنه په امارت کښې اشکال وی نو دا څه نوې خبره نه ده، د دې نه مخکښې د هغه د پلار د امارت په باره کښې هم ستاسو اشکال وو، او حال دا دې چه قسم په الله! هغه د امارت اهل وو او هغه زما په نزد د ټولو خلقو نه زیات محبوب وو، او اوس دې (اسامه رضی الله عنه) د هغه نه پس ماته د ټولو خلقو نه زیات محبوب دې.
د صحیح مسلم په روایت کښې په دې باندې اضافه ده: ﴿ فَأُوصِيكُمْ بِهِ فَإِنَّهُ مِنْ صَالِحِيكُمْ ﴾(٤) یعنی زه تاسو ته هغه سره د نیک سلوک کولو وصیت کوم، ځکه چه هغه ستاسو د نیکانو خلقو نه دې.
د رسول الله ﷺ په نزد د هغه د محبوبیت دا حال وو چه د قریش په مخزومی خاندان باندې د حد د اجراء په سلسله کښې تشویش راغلو، د چا هم همت نه کیدو چه د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړی. ټولو سوچ اوکړو چه رسول الله ﷺ سره صرف اسامه بن زید رضی الله عنهما خبرې کولې شی. پس هغه د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړه، رسول الله ﷺ د حدود الله په سلسله کښې د

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ، تهذیب الکمال ج ۲ ص ۳۳۸، ۳٤۰
۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۳۰، کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ، باب مناقب الحسن والحسین رضی الله عنهما، رقم ۳۷٤۷
۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۲۸، کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ، باب مناقب زید بن حارثة، مولی النبی ﷺ رقم ۳۷۳۰.
٤) صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل زیدبن حارثة وابنه اسامة رضی الله عنهما، رقم ۶۲۶۵

چا د خبرې منلو نه صفا انکار اوکړو. (۱)

د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما نه مرفوعا نقل دی چه ﴿ اسامة احب الناس الی ﴾ (۲) یعنی زما د ټولو نه زیاته مینه د اسامه رضي الله عنه سره ده.

سیده عائشه رضي الله عنها فرمائی : ﴿ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ أَنْ يُبْغِضَ أُسَامَةَ بَعْدَمَا سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : مَنْ كَانَ يُحِبُّ اللهَ عَزَّوَجَلَّ وَرَسُولَهُ ، فَلْيُحِبَّ أُسَامَةَ ﴾ (۳) یعنی د رسول الله ﷺ د دې ارشاد چه څوك د الله پاك او د رسول الله ﷺ سره محبت لری هغه لره پکار دی چه د اسامه رضي الله عنه سره محبت کوی، اوریدلو نه پس د چا دپاره هیڅ ګنجائش نشته چه هغه اسامه ناخوښه اوګنړی.

د رسول الله ﷺ په اسامه بن زید رضي الله عنهما او د هغه په صلاحیتونو باندې څومره اعتماد وو د دې اندازه د دې خبرې نه اولګوئ چه په غزوه موته کښې چه کله سیدنا جعفر بن ابی طالب، سیدنا زید بن حارثه او سیدنا عبدالله بن رواحه رضي الله عنهم پرله پسې شهیدان شو، د هغوی نه روستو سیدنا خالد بن ولید رضي الله عنه جهنډه اوچته کړه نو په دې موقع باندې رسول الله ﷺ اوفرمائیل: ﴿ فهلا الی رجل قتل ابوه ﴾ (٤)

یعنی عَلَم به هغه کس اخستلو دچا پلار چه به شهید شو.

دغه شان دې بالکل ځوان وو، صرف د اتلسو کالو وو چه رسول الله ﷺ هغه د لښکر امیر جوړ کړو (۵)، لا روان شوې هم نه وو چه رسول الله ﷺ وفات شو، په دې لښکر کښې سیدنا عمر رضي الله عنه هم د هغوی ماتحت وو. (۶)

سیدنا ابوبکر صدیق رضي الله عنه د خلافت واړې سنبهالولو سره د سیدنا اسامه رضي الله عنه لښکر د خپل منزل طرف ته اولیږلو، خو سیدنا عمر رضي الله عنه ئې د سیدنا اسامة په اجازت سره ځان ته پاتې کړو. (۷)

سیدنا عمر رضي الله عنه به چه کله هم د سیدنا اسامة رضي الله عنه سره ملاویدو نو ﴿ السلام علیك یا ایها الامیر

---

۱) اوګورئ : صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۲۸، کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ باب ذکر اسامة بن زید رضی الله عنهما رقم ۳۷۳۲، ۳۷۲۲

۲) المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۶۸۹، کتاب معرفة الصحابة، باب ذکر اسامة بن زید، حب رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم ۶۵۳۰، وقال صحیح علی شرط مسلم، ووافقه الذهبی، والمعجم الکبیر للطبرانی، ج ۱ ص ۱۵۹، رقم ۳۷۲

۳) مسند احمد ج ۶ ص ۱۵۶، ۱۵۷، رقم (۲۵۷٤۸) قال الهیثمی رواه احمد ورجاله رجال الصحیح، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۸۶، کتاب المناقب، باب فی اسامة بن زید حب رسو ل الله ﷺ

٤) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۲)

۵) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۰

٦) تهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۱۱۵

۷) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۳

ورحمة الله﴾ به ئې فرمائیل او فرمائیل به ئې چه کله رسول الله ﷺ وفات شوې وو هغه وخت ته زما امیر وې. (۱)

په یوه غزوه کښې سیدنا اسامه بن زید رضی الله عنهما یو کافر اولیدو چه کافی مسلمانانو لره قتل کولو سره په منډه وو، سیدنا اسامه رضی الله عنه هغه ګیر کړو، هغه د توري لیدو سره ﴿لا اله الا الله﴾ وئیلو سره د ځان د بچ کولو کوشش اوکړو، خو سیدنا اسامه رضی الله عنه هغه قتل کړو، رسول الله ﷺ په دې موقع باندې اوفرمائیل: اې اسامه! که هغه سړې د قیامت په ورځ باندې د ﴿لا اله الا الله﴾ سره راشي نو څه به کیږی؟ سیدنا اسامه رضی الله عنه سخت پښیمانه شو، استغفار ئې اوکړو او د رسول الله ﷺ نه ئې هم د دعا او استغفار درخواست اوکړو او د بیا دپاره ئې کلکه اراده اوکړه چه کله به هم په یو مسلمان باندې لاس نه اوچتوی. (۲)

د دې نه روستو په هیڅ قسم فتنه کښې شریك نه شو، تردې چه په یوه موقع باندې سیدنا علی رضی الله عنه هغوی ته اوفرمائیل او تپوس ئې ترې اوکړو چه مونږ خو تا د خپل کور د خلقو نه ګنړو خو تا زمونږ ملګرتیا اونکړه؟ سیدنا اسامه رضی الله عنه جواب ورکړو چه اې ابو الحسن! که تاسو د زمری یوه ژامه اونیسئ نو زه به ئې بله اونیسم، او په مرګ او ژوند کښې به ستاسو ملګرتیا کوم. خو په کومه معامله کښې چه تاسو اخته شوی یئ قسم په الله! زه هغې کښې نه شم داخلیدې، پس هغه هم د سیدنا سعد بن ابی وقاص، ابن عمر، محمد بن مسلمه رضی الله عنهم په شان د مشاجرات نه جدا شوې وو. (۳)

د سیدنا اسامه بن زید رضی الله عنهما نه تقریبا یو سل اتویشت (۱۲۸) احادیث روایت شوې دی، د هغې نه متفق علیه احادیث پنځلس دی، او په شیخین کښې هر یو په دوه دوه احادیثو کښې متفرد دی. (٤)

اسامه رضی الله عنه په ۵۴ هجری کښې وفات شوې دې. (۵) رضی الله عنه وارضاه

قوله: أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: کریب مولی ابن عباس رضی الله عنهما سیدنا اسامه بن زید رضی الله عنه نه واوریدل.

قوله: دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالشِّعْبِ نَزَلَ فَبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ وَلَمْ يُسْبِغِ الْوُضُوءَ: رسول الله ﷺ د عرفات نه روان شو، تردې چه

---

۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۱

۲) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۶۱۲، کتاب المغازی، باب بعث النبی ﷺ اسامة بن زید الی الحرقات من جهینة رقم ٤۲۶۹، وصحیح مسلم، کتاب الایمان، باب تحریم قتل الکافر بعد قوله: لا اله الا الله ..... رقم ۲۷۷ – ۲۷۹.

۳) اوګورئ: سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۰، ۵۰٤

٤) اوګورئ: تهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۱۱٤، خو په دې کښې دی: اتفق البخاری ومسلم منها علی خمسة ... غالبا دا خمسة عشر دې، په غلطئ سره د عشر لفظ پاتې شوې دې.

۵) اوګورئ: الکاشف: ۱۱ ۲۳۲، رقم (۲۶٤).

یوې درې ته اورسیدو نو راکوز شو او بول ئې اوکړل، بیا ئې اودس اوکړو او په اودس کښې ئې اسباغ اونکړو.

د توضاء ولم یسبغ الوضوء مطلب ؟ : رسول الله ﷺ اودس اوکړو او د اودس اسباغ ئې اونکړو، د اودس نه مراد څه دې؟ او د عدم اسباغ څه مطلب دې؟

په دې کښې د علماء کرامو ډیر اقوال دی:

عیسی بن دینار او حافظ ابن عبدالبر رحمهما الله خو فرمائی چه دلته د اودس نه مراد استنجاء ده.(۱) په دې صورت کښې به د ﴿ لم یسبغ الوضوء ﴾ مطلب دا وی چه رسول الله ﷺ د اودس اندامونه تر نه کړل.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه چه لفظ ﴿ وضوء ﴾ د شریعت په اصطلاح کښې د مخصوص معنی دپاره استعمالیږی بغیر د یو صارف او قرینې نه د هغې د پریخودلو څه وجه نشته.

په دې وجه بعض علماء کرام فرمائی چه دلته د اودس نه مراد شرعی اودس دې، استنجاء نه ده، بس اسباغ نه ده کړې شوې، وړاندې ﴿ ولم یسبغ الوضوء ﴾ راغلې دې. د دې دواړو د یو ځائې کولو نه دا نتیجه راوځی چه رسول الله ﷺ ناقصه اودس اوکړو یعنی په ظاهره کښې ئې لاس خپې وینځل، جقیقة ئې بعض اندامونه وینځل او بعض نه، یا د اودس په اندامونو کښې چه د کوم استعیاب ضرورت وو د هغه استعیاب نه ئې کار وانخستلو. (۲)

په دې باندې دا اشکال دې چه هم دا حدیث وړاندې په کتاب الحج کښې راروان دې په هغې کښې دی چه : ﴿ فتوضاء وضوًا خفیفا ﴾(۳) یعنی رسول الله ﷺ مختصر اودس اوکړو، د دې نه معلومیږی چه اودس پوره وو، خو مختصر وو.

هم په دې وجه ابن بطال رحمه الله فرمائی چه د ﴿ توضاء ولم یسبغ الوضوء ﴾ مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ اصطلاحی اودس کړې وو، خو اسباغ وضوء یعنی درې درې کرته وینځلو په ځائې ئې یو یو کرت په وینځلو باندې اکتفاء اوفرمائیله. (٤)

بعض حضراتو د ابن بطال رحمه الله د رائې په تائید کښې د ﴿ الصلاة یا رسول الله ﴾ نه استدلال کړې دې چه رسول الله ﷺ چه کله اودس اوکړو نو عرض اوکړې شو چه مونځ اوکړئ، رسول الله ﷺ اوفرمائیل ﴿ الصلاة امامك ﴾ یعنی مونځ به وړاندې کیږی. (۵)

خو علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه کیدې شی چه د دې معنی دا وی چه یا رسول الله ﷺ!

---

۱) اوګورئ: التمهید ج ۱۳ ص ۱۵۸، حدیث اول لموسی بن عقبة والاستذکار ج ۳ ص ۶۳۳، کتاب الحج، باب صلاة المزدلفة، وفتح الباری ج ۳ ص ۵۲۰، ۵۲۱، کتاب الحج باب النزول بین عرفة وجمع.

۲) اوګورئ: التمهید ج ۱۳ ص ۱۵۸، ۱۵۹

۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۲۶، کتاب الحج، باب النزول بین عرفة وجمع، رقم ۱۶۶۹

٤) اوګورئ: شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۷، ۲۲۸

۵) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۹

د مانځه وخت خو شوې دې لهذا تاسو پوره اودس ولې نه کوئ؟ (۱)
خو دا خبره بعیده ده، ځکه چه د روایت مطلب د هغې د نورو الفاظو نه په فهم کښې راځی، ځکه چه دلته خو ﴿ توضاء ولم یسبغ الوضوء ﴾ دې او بل ځائې کښې ﴿ توضاء وضوءا خفیفا ﴾ دې. (۲) دا دویم الفاظ د رومبو الفاظ تشریح ده.

قوله: فَقُلْتُ الصَّلَاةَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ: ما عرض اوکړو یا رسول الله ﷺ مونځ اوکړئ.
﴿ الصلاة ﴾ مرفوع هم لوستلې کیدې شی، تقدیر د عبارت به داسې وی ﴿ حانت الصلاة ﴾ یا ﴿ حضرت الصلاة ﴾ (۳)
دا منصوب هم لوستلې کیدې شی، یا د اغراء د وجې نه به نصب وی.(٤) تقدیر د عبارت به داسې وی: ﴿ الزم الصلاة ﴾ یا ﴿ اقم الصلاة ﴾ یا عامل د نصب به محذوف وی ﴿ اترید الصلاة ﴾ د دې تائید د هغه طریق نه کیږی چه چه په هغې کښې دی ﴿ یا رسول الله اتصلی؟ ﴾(۵)

قوله: فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ: رسول الله ﷺ اوفرمائیل: مونځ به وړاندې کیږی.
﴿ الصلاة ﴾ مبتدا دې او ﴿ امامك ﴾ د دې خبر دې. (۶)
مطلب دا دې چه مونځ به وړاندې په مزدلفه کښې کیږی، د دې مونځ محل مزدلفه دې.
د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښې د مانځه حکم: د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښې اصل حکم کوم چه متفق علیه دې هغه دا دې چه د ماښام او ماسخوتن مونځونه جمعا مزدلفې ته راتلوسره اوکړې شی،د ماښام مونځ دې نه په عرفات کښې ادا کړې شی او نه په لاره کښې.(۷)
خو که څوك د ماښام مونځ په لاره یا په عرفات کښې ادا کړی نو د هغه مونځ به صحیح وی که فاسد؟
امام ابوحنیفه او امام احمد رحمهما الله فرمائی چه د هغه مونځ فاسد دې او د هغه په ذمه باندې اعاده واجب ده، ترڅو پورې چه سحر نه وی راختلې، د طلوع فجر نه پس به ترې اعاده ساقط شی، ګویا دا فساد فساد موقوف دې. (۸)
امام مالك رحمه الله فرمائی چه بغیر د عذر نه په لاره کښې د ماښام د مونځ ادا کول صحیح نه

---

۱) پورته حواله
۲) پورته حواله ذکر شوې ده.
۳) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۹
٤) پورته حواله
۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء، باب الرجل یوضی صاحبه، رقم ۱۸۱
٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۰
۷) اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۳ ص ۲۱۳، رقم ۲۵۲۰
۸) اوګورئ: المبسوط للسرخسی ج ٤ ص ۷۱، باب الخروج الی المنی، والدر المختار مع شرحه رد المحتار ج ۲ ص ۱۹۲.

دی، که بغیر د عذر نه ئې اوکړی نو مزدلفې ته تلو سره دې د هغې اعاده اوکړی او که د چا څه عذر وی یا ئې سورلئ ته څه عذر وی نو د شفق د غائب والی نه پس هر چرته مونځ ادا کولې شی. (۱)

امام ابویوسف، امام شافعیؒ او امام محمد ؒ فرمائی چه اولی او افضل دا ده چه د ماښام مونځ دې په مزدلفه کښې ادا کړې شی، خو که څوک ئې په لاره کښې ادا کړی نو د هغه په ذمه به اعاده واجب نه وی. (۲) والله اعلم

قوله: فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمُزْدَلِفَةَ نَزَلَ فَتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ: بیا په سورلئ باندې سور شو، چه کله مزدلفې ته راغلو نو راکوز شو او دوباره ئې اودس اوکړو او په اودس کښې ئې اسباغ اوکړه.

امام خطابیؒ فرمائی چه د دې نه معلومیږی چه نفس اودس قربت او عبادت دې، برابره خبره ده که په مخکښې اودس سره څه مونځ کړې شوې وی یا نه وی کړې شوې. (۳)

د تجدید وضوء حکم: تجدید وضوء بالاتفاق مستحب یا مسنون دې، خو دا استحباب مطلقا نه دې بلکه په یو قید پورې مقید دې. بیا په دې کښې اختلاف دې چه هغه قید څه دې؟ په احنافو کښې د صاحب مراقی الفلاح رائې دا ده چه مجلس بدل شی. (٤)

صاحب د در مختار دا اختیار کړې دې چه د دې دارومدار په نیت باندې دې، که څوک د تجدید وضوء په نیت او قصد سره اودس کوی نو نه صرف دا چه څه کراهت پکښې نشته بلکه مندوب دې، او که بغیر د څه نیت نه اودس کوی نو کراهت دې. (۵)

ابن العمادؒ د شرح مصابیح نه نقل کوی چه تجدید وضوء په هغه صورت کښې مستحب دې چه کله ئې په اودس سره یو مونځ کړې وی. (۶)

ددې تقاضه دا ده چه تبدل مجلس هم ناکافی دې بلکه په یو مونځ سره فصل ضروری دې.(۷)

خو علامه عبدالغنی نابلسیؒ فرمائی چه ﴿ من توضاء علی طهر کتب له عشر حسنات ﴾ یعنی څوک چه د طهارت باوجود اودس کوی د هغه دپاره لس نیکئ لیکلې شی. دا حدیث مطلق

---

۱) انظر المدونة ج ۱ ص ٤۱۶، کتاب الحج الاول، رسم فیمن ادخل حجا علی حج، او عمرة علی عمرة، ومن صلی المغرب والعشاء قبل ان یاتی المزدلفة، والشرح الکبیر مع حاشیته الدسوقی علیه ج ۲ ص ۲۲۵، ۲۲۶.

۲) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۸ ص ۱٤۸، والمغنی لابن قدامة ج ۳ ص ۲۱٤، رقم ۲۵۲۳

۳) اوګورئ: اعلام الحدیث للخطابی ج ۱ ص ۲۳۶، وفتح الباری ج ۱ ص ۲٤۰.

٤) مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی ص ۸۲، فصل فی اوصاف الوضوء

۵) انظر: الدر المختار ج ۱ ص ۸۸، مطلب فی الوضوء علی الوضوء، قال ابن عابدین: لا باس به، وفیه اشارة الی ان ذلک مندوب، فکلمة لا باس وان کان الغالب استعمالها فیما ترکه اولی، لکنها قد تستعمل فی المندوب، کما صرح به فی البحر من الجنائز والجهاد، فافهم ... رد المحتار ج ۱ ص ۸۸

٦) رد المحتار ج ۱ ص ۸۸

۷) پورته حواله

دې. مفهوم ئې دا دې چه د مجلس یا صلاة وغیره په ذریعه باندې د فصل [illegible]
نشته. چونکه وضوء علی وضوء مشروع ده، په دې وجه به دې ته اسراف نه وایو [illegible]
دریم یاځلورم کرت باندې دمجلس یا صلاة دفصل نه بغیر اودس کوی نودابه اسراف
مالکیان فرمائی چه که اول اودس ئې مرة مرة یا مرتین مرتین کړې وی، نو بیا خو بعیـ
تخلل عبادت نه دویم اودس کولې شی او که پوره یعنی د تثلیث سره ئې اودس کړې وی نو
د دوباره اودس دپاره شرط دا دې چه یو داسې اودس اوکړی کوم چه په اودس باندې
موقوف وی، لکه مونځ فرض یا نفل، یا طواف، یا مس مصحف وغیره. (۲)
د شوافعو په دې سلسله کښې پټخه اقوال دی:
① که په اول اودس باندې فرض یا نفل څه مونځ ادا کړی نو دوباره اودس مستحب دې، ګینې نه دې، دا د ټولو نه اصح قول دې.
② که د فرض مونځ فصل وی نو دوباره اودس مستحب دې، ګینې نه دې.
③ که په اول اودس سره ئې څه عبادت مقصوده ادا کړې وی نو اودس مستحب دې، ګینې نه دې. ④ که په اول اودس سره ئې مونځ ادا کړې وی، یا ئې سجده تلاوت یا سجده شکر ادا کړې وی، یا ئې قران کریم راخستلو سره د هغې تلاوت کړې وی نو دوباره اودس مستحب دې ګینې نه دې.
⑤ د اودس تجدید بغیر د څه عمل د فصل نه مستحب دې، خو امام نووی رحمه الله فرمائی چه دا په هغه صورت کښې ممکن دې چه کله د دواړو اودسونو ترمینځه دومره زمانه تیره شی کومه چه فاصل منلې کیدې شی، ګینې دا به د اودس د اندامونو په څلورم کرت باندې د وینځلو په حکم کښې شی او دا قول انتهائی غریب دې. (۳)
د حنابله په نزد دوه اقوال دی، یو قول چه کوم اصح دې هغه دا دې چه تجدید وضوء مستحب دې، دویم قول دا دې چه په دې کښې هیڅ فضیلت نشته. (٤)
تنبیه: حافظ ابن حجر رحمه الله لیکلې دی چه رسول الله ﷺ چه د مزدلفې په شپه باندې په کومو اوبو سره اودس کړې وو هغه د زمزم وې، هم دغه شان ئې دا هم لیکلې دی چه امام عبدالله بن احمد بن حنبل رحمه الله په زیادات المسند کښې په حسن سند سره د سیدنا علی رضی الله عنه حدیث نقل کړې دې. په دې سره د هغه حضراتو تردید راځی کوم چه وائی چه د زمزم اوبه سوا د څکلو نه د نورو مقصدونو دپاره نه شی استعمالولې. (۵)
حافظ رحمه الله چه د کوم روایت حواله ورکړې ده په هغې کښې د عرفات نه مزدلفې ته تلو سره په لاره کښې د زمزم په اوبو سره د اودس کولو ذکر نشته، بلکه روستو ئې د رمی جمرات او

---

۱) پورته حواله
۲) اوګورئ: الشرح الکبیر مع حاشیة الدسوقی ج ۱ ص ۲۰۵، فصل فی نواقض الوضوء
۳) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ٤٦٩، ٤٧٠
٤) اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۶
۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۰

نحر نه فارغ کیدو سره چه کله د طواف زیارت دپاره راغلل او د طواف نه پس د زمزم کوهی ته ورغلل. د هغه وخت ذکر دې چه په دې موقع باندې رسول الله ﷺ زمزم هم اوڅکلې او په هغې سره ئې اودس هم اوکړو. (۱)

د زمزم په اوبو سره د اودس او د غسل کولو حکم : جمهور علماء کرام د زمزم په اوبو سره اودس او غسل جائز ګنړی، د امام احمد رحمه الله نه اصح روایت دې چه جائز دې، د دویم روایت مطابق کراهت دې.

ملا علی قاری رحمه الله فرمائی : ﴿ ویجوز الاغتسال والتوضؤ بماء زمزم، ولایکرہ عند الثلاثة، خلافا لاحمد، علی وجه التبرك، ای لا باس بما ذکر، الا انه ینبغی ان یستعمله علی قصد التبرك بالمسح او الغسل، او التجدید فی الوضؤ، ولایستعمل الا علی شئ طاهر، فلاینبغی ان یغسل به ثوب نجس، ولا ان یغسل به جنب، ولا محدث، ولا فی مکان نجس، ویکرہ الاستنجاء به، وکذا ازالة النجاسة الحقیقیة من ثوبه او بدنه، حتی ذکر بعض العلماء تحریم ذلك ﴾(۲)

یعنی د زمزم په اوبو باندې د تبرك په طور د ائمه ثلاثه په نزد اودس او غسل کول جائز دی، په خلاف د امام احمد رحمه الله (د یو روایت مطابق) د هغوی په نزد کراهت دې. خو د زمزم اوبه د تبرك په قصد، د مسح، غسل او تجدید وضوء دپاره استعمالول پکار دی. هم دغه شان دې دا په پاکو څیزونو باندې استعمال کړې شی، لهذا په دې باندې نه خو ناپاك کپړې وینځل پکار دی او نه دې پرې یو جنبی یا محدث غسل کوی. هم دغه شان دې په ناپاك ځائې کښې هم استعمال نه کړې شی.

په تنویر الابصار او الدر المختار کښې دی : ﴿ ویرفع الحدث بماء مطلق .... وماء زمزم بلا کراهة ﴾(۳)

یعنی د رفع حدیث دپاره د ماء مطلق او ماء زمزم استعمالول جائز دی.

هم دغه شان ابن عابدین رحمه الله فرمائی : ﴿ قوله : یکرہ الاستنجاء بماء زمزم، وکذا ازالة النجاسة الحقیقیة من ثوبه او بدنه، حتی ذکر العلماء تحریم ذلك ﴾(٤)

یعنی د زمزم په اوبو سره استنجاء کول مکروه دی، هم دغه شان د کپړې یا د بدن نه د نجاست حقیقیه د وینځلو دپاره ئې هم استعمال مکروه دې، تردې چه بعض علماء کرامو دې ته حرام وئیلې دی.

امام نووی رحمه الله فرمائی : ﴿ واما زمزم، فمذهب الجمهور کمذهبنا، انه لایکرہ الوضؤ والغسل به، وعن

---

۱) اوګورئ مسند احمد ج ۱ ص ۷۶. رقم ۵۲٤

۲) مناسک ملا علی القاری. المسمی : المسلك المتقسط فی المنسك المتوسط ص ٤۹۵. باب المتفرقات. فصل ویستحب الاکثار من شرب ماء زمزم.

۳) تنویر الابصار مع شرحه الدر المختار بهامش رد المحتار ج ۱ ص ۱۳۲. باب المیاه

٤) رد المحتار ج ۲ ص ۲۷۸. کتاب الحج

احمد روایة بکراهته ﴾(۱)

یعنی د زمزم د اوبو په باره کښې د جمهورو مذهب زمونږ د مذهب په شان دې چه د دې نه په اودس او غسل کولو کښې هیڅ کراهت نشته، خو د امام احمد رحمه الله نه یو روایت د کراهت دې.

ابن قدامه رحمه الله فرمائی: ﴿ ولایکره الوضوء والغسل بماء زمزم.... وعنه یکره ﴾(۲)

یعنی د زمزم په اوبو سره اودس او غسل مکروه نه دې. د امام احمد رحمه الله نه یو روایت د کراهت دې. د فقه مالکی کتاب مواهب الجلیل کښې دی:

﴿ أن ماء زمزم یتوضأ به وتزال به النجاسة ولا خلاف فیه إلا ما روی عن ابن شعبان من أنه قال لا تزال به النجاسة تشریفا له انتهی. ونحوه للشیخ یوسف بن عمر قلت: (القائل صاحب المواهب): أما الوضوء به لمن کان طاهر الأعضاء فلا أعلم فی جوازه خلافا بل صرح باستحبابه غیر واحد نقلا عن ابن حبیب وکذلك لا أعلم فی جواز الغسل به لمن کان طاهر الأعضاء خلافا بل صرح ابن حبیب أیضا باستحباب الغسل به ﴾(۳)

یعنی: د زمزم په اوبو سره اودس هم کیدلې شی او نجاستونه هم وینځلې کیدې شی، په دې کښې هیڅ اختلاف نشته، خو د ابن شعبان رحمه الله نه روایت دې، هغه فرمائی چه د زمزم په اوبو سره نجاست نه دی زائل کول پکار، دا د زمزم د اوبو اکرام دې، هم دا خبره شیخ یوسف بن عمر رحمه الله هم کړې ده. زه وائم چه د چا اودس وی، د هغه دپاره د زمزم د اوبو نه د اودس په جواز کښې د چا هم اختلاف نشته، بلکه ډیر حضرات د ابن حبیب رحمه الله نه استحباب نقل کړې دې، هم دغه شان چه کوم انسان طاهر الاعضاء وی، د هغه دپاره د غسل په جواز کښې هم څه اختلاف نشته، بلکه ابن حبیب رحمه الله د داسې انسان دپاره د غسل د مستحب کیدو تصریح کړې ده.

حاصل دا چه کوم انسان طاهر الاعضاء وی، د داسې انسان دپاره د زمزم په اوبو د اودس او د غسل په جائز کیدو کښې هیڅ اختلاف نشته، بعض حضراتو د داسې سړی دپاره د استحباب تصریح کړې ده.

خو د مالکیانو رحمهم الله په نزد اصل دا ده چه د ازاله حدث وخبث هر یو دپاره د استعمال گنجائش شته. (٤)

شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه د زمزم په اوبو سره اودس خو کیدلې شی خو غسل کول ترې جائز نه دی. (۵)

---

۱) المجموع ج ۱ ص ۹۱

۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۲۸

۳) مواهب الجلیل شرح مختصر الخلیل ج ۱ ص ٦٤، باب یرفع الحدث وحکم الخبث

٤) اوگورئ الموسوعة الفقهیة الکویتیة ج ۱ ص ۹۱، مادة ابار

۵) اوگورئ: الفتاوی الکبری ج ۵ ص ۷۵، مسالة فی المصحف العتیق اذا تمزق ما یصنع به، رقم (۱۰/۱۰۳٦) هم دغه شان اوگورئ: مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۱۲ ص ۲٦.

ابن تیمیه رحمه الله د سیدنا عباس رضي الله عنه د اثر نه استدلال کوی، پس د هغوی نه د زمزم د اوبو په باره کښې منقول دی چه: ﴿ لا احله لمغتسل، ولکن لشارب حل وبل ﴾(۱)
یعنی زه دا د یو غسل کونکی دپاره جائز نه ګنړم، خو د څکلو دپاره حلال، مباح او شفاء ده.
جمهور د رسول الله ﷺ د واقعاتو نه استدلال کوی، پس د سیدنا علی رضي الله عنه حدیث تیر شوې دې. هم دغه شان په مسند حمیدی کښې د سیدنا وائل بن حجر رضي الله عنه روایت دې:
﴿ اتی النبی ﷺ بدلو من زمزم، فشرب، ثم توضاء ومضمض ثم مجه فی الدلو مسکا او اطیب من المسك، واستثمر خارجا من الدلو ﴾(۲)
یعنی: رسول الله ﷺ ته د زمزم د اوبو یوه بوقه راوړلې شوه، رسول الله ﷺ د هغې نه څکل اوکړل، بیا ئې د هغې نه اودس اوکړو، او د خپلې خولې مبارکې اوبه ئې په هغې کښې واچولې، هغه د مشکو په شان یا د هغې نه هم زیاتې خوشبودارې شوې، او د بوقې نه بهر ئې په پوزه کښې اوبه واچولې او ګزار ئې کړې.
هم دغه شان فاکهی رحمه الله په اخبار مکة کښې نقل کړې دی چه اهل مکة چه به کله مړی ته غسل ورکولو نو بیا به ئې د زمزم په اوبو سره دوباره غسل ورکولو. (۳)
سیده اسماء بنت ابی بکر رضي الله عنها خپل ځوئی سیدنا عبدالله بن زبیر رضي الله عنهما ته د زمزم په اوبو سره غسل ورکړې وو. (٤)
په مصنف ابن ابی شیبه کښې د سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نه یو اوږد حدیث روایت دې، په هغې کښې دی:
﴿ ثُمَّ أَمَرَ بِلَالاً، فَرَقَى عَلَى ظَهْرِ الْكَعْبَةِ، فَأَذَّنَ بِالصَّلَاةِ، وَقَامَ الْمُسْلِمُونَ فَتَجَرَّدُوا فِي الْأُزُرِ، وَأَخَذُوا الدِّلَاءَ، وَارْتَجَزُوا عَلَى زَمْزَمَ يَغْسِلُونَ الْكَعْبَةَ، ظَهْرَهَا وَبَطْنَهَا، فَلَمْ يَدَعُوا أَثَرًا مِنَ الْمُشْرِكِينَ إِلَّا مَحَوْهُ، أَوْ غَسَلُوهُ ﴾ (۵)
یعنی: رسول الله ﷺ سیدنا بلال رضي الله عنه ته حکم ورکړو، هغه د کعبې چهت ته اوختلو او اذان ئې ورکړو، ټول مسلمانان صرف ازار تړلې، په باقی بدن باندې بربنډ حالت کښې په کار اخته شو، بوقه اخستلو سره ئې د زمزم نه اوبه راوړل شروع کړل، د زمزم نه به ئې اوبه راوړلو سره

---

۱) قوله حل وبل ... د حل معنی حلال او مباح ده او د لفظ بل په باره کښې وئیلې شوې دی چه دا لفظ د حل د تابع په طور استعمالولې شی، خو ائمه لغت په دې باندې اعتراض کړې دې چه د تابع په طور باندې استعمالیدونکې الفاظ په واو عطف سره نه استعمالیږی، لهذا وئیلې شی چه ﴿بل﴾ دقبیله حمیر د لغت مطابق د مباح په معنی کښې دې، یا دا ﴿بل من مرضه وابل﴾ نه ماخوذ دې، چه هغې معنی د شفا موندلو ده. ګویا د ﴿بل﴾ معنی دلته شفاء ده. والله اعلم
اوګورئ: البدایة والنهایة ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدید حفر زمزم، والنهایة ج ۱ ص ۱۵۸، مادة: بلل
۲) مسند الحمیدی ج ۲ ص ۱۳۶، رقم ۹۱۰، حدیث وائل بن حجر الحضرمی
۳) اخبار مکة للفاکهی ج ۲ ص ٤۸، ذکر غسل اهل مکة الموتی بماء زمزم لبرکته وفضله رقم ۱۱۲۲.
٤) پورته حواله
۵) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲۰ ص ٤۷۹، ٤۸۰، کتاب المغازی، حدیث فتح مکة، رقم ۳۸۰۷٤

رجزیه اشعار وئیل، په هغه اوبو سره ئې کعبه شریفه دننه، بهر نه وینځله، د مشرکانو ئې یو نخښه هم پرینخودله چه هغه ئې ختمه کړې یا وینځلې نه وی.
بعض حضرات دا وائی چه رسول الله ﷺ د زمزم اوبه ضرورة استعمال کړې وې او دا ضروری نه ده چه کومې اوبه د ضرورت په وخت مباح وی هغه دې په غیر ضرورت کښې هم مباح وی.
خو په دې خبره کښې څه خاص وزن نشته، ځکه چه دا زیات نه زیات مبارکې اوبه دی او د مبارکو اوبو په استعمال کښې څه باك نشته، اوګورئ! صحابه کرام رضی الله عنهم هغه اوبه کومې چه د رسول الله ﷺ د ګوتو مبارکو نه وتلې هغه ئې هم استعمال کړې دی. (۱) او علماء کرامو تصریح کړې ده چه د ټولو نه افضل اوبه هغه دی کومې چه د رسول الله ﷺ د ګوتو د مینځ نه راوتلې دی تردې چه د زمزم د اوبو نه هم. (۲) د حافظ سیوطی رحمه الله شعر دې:

افضل المیاه ماء قد نبع — من اصابع النبی المتبع

یلیه ماء زمزم فبالکوثر — فنیل مصر ثم باقی الانهر (۳)

یعنی: د ټولو نه غوره اوبه هغه دی کومې چه د نبی متبع ﷺ (چه د هغه اتباع کولې شی) د ګوتو مبارکو نه راوتلې دی، د هغې نه روستو د زمزم، بیا د کوثر او بیا د نیل سیند اوبه دی، د هغې نه روستو د باقی دریابونو.
هر چه د ابن تیمیه رحمه الله د استدلال تعلق دې، پس امام نووی رحمه الله خو فرمائی: ﴿ ولم یصح ما ذکروه عن العباس، بل حکی عن ابیه عبد المطلب، ولو ثبت عن العباس لم یجز ترك النصوص به ﴾ (٤)
یعنی فقهاء کرام چه دا د سیدنا عباس رضی الله عنه اثر ﴿ لا احله لمغتسل، وهو لشارب حل وبل ﴾ نقل کوی. دا د هغوی نه ثابت نه دې. بلکه د هغوی د والد محترم قول دې او که د عباس رضی الله عنه نه ثابت هم شی نو د دې اثر په وجه باندې به د نصوص پریخودل صحیح نه وی.
خو حقیقت دا دې چه دا قول نه صرف د عبدالمطلب دې، بلکه د سیدنا عباس او ابن عباس رضی الله عنهما نه هم ثابت دې، لکه چه حافظ ابن کثیر رحمه الله د دې تصریح فرمائیلې ده. (۵)

---

۱) پس د سیدنا انس رضی الله عنه نه روایت دې: ﴿ رَأَيْتِ رَسولَ اللَّه -صلى الله عليه وسلم- وَحَانَتْ صَلاَةُ الْعَصْرِ فَالْتَمَسَ النَّاسِ وَضُوءاً فَلَمْ يَجدوه فَأُتِيَ رَسولُ اللَّه -صلى الله عليه وسلم- بوَضُوء فى إِنَاء فَوَضَعَ رَسولُ اللَّه -صلى الله عليه وسلم- فى ذَلِكَ الإِنَاء يَدَه ثُمَّ أَمَرَ النَّاسَ يَتَوَضَّئُونَ منه - قَالَ أَنَسٌ - فَرَأَيْتِ الْمَاءَ يَنْبع من تَحْت أَصَابعه فَتَوَضَّأَ النَّاسِ حَتَّى تَوَضَّئُوا مِنْ عِنْدِ آخِرِهِمْ ﴾ موطاء امام مالک ج ۱ ص ۷۱، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء، رقم ۶۸
۲) قال القسطلانی والزرقانی رحمهما الله : وهو اشرف المیاه علی الاطلاق، کما قاله البلقینی وغیره، شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۳، معجزة نبع الماء الطهور من بین اصابعه.
۳) اوګورئ: شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۳
٤) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۹۱
٥) اوګورئ: البدایة والنهایة ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدید حفر زمزم.

اصل کښې کله چه عبدالمطلب د زمزم کوهی کنستلو سره تجدید اوکړو نو هغه هلته یو حوض تیار کړو، په هغې کښې به پلار او خوئی یو ځائې کیدو سره د زمزم نه اوبه راویستلې، حاجیانو به ترې اوبه څکلې، خو د شپې به د قریشو بعض حاسدانو هغه ماتولو، سحر به بیا عبدالمطلب هغه برابرولو، چه کله دا سلسله اوږده شوه نو عبدالمطلب دعا اوکړه، په خوب کښې ورته تلقین اوشو چه دا دعا اوکړه ﴿ اللهم انی لا احلها لمغتسل، ولکن هی لشارب حل وبل ﴾ یعنی زه په دې باندې چاته د غسل کولو اجازت نه ورکوم، خو د څکلو والا دپاره حلال او مباح دی.(۱)

د عبدالمطلب نه روستو دا ذمه داری د څه مودې دپاره ابو طالب سره وه، بیا داسې اوشوه چه ابو طالب یو کال په معاشی تنګسیا کښې واقع شو، هغوی د خپل رور سیدنا عباس رضی الله عنه نه د راروان د حج موسم پورې د لس زره درهم قرض واخستلو، خو چه کله راروان کال راغلو نو د ابو طالب سره هیڅ نه وو، هغوی بیا د سیدنا عباس رضی الله عنه نه د څوارلس زره قرض مطالبه اوکړه. هغوی اووې چه په دې شرط سره ئې درکوم چه که په بل کال کښې دې ادا نه کړې شو نو د سقایه خدمت به ماته مستقلا راسپارې، چه کله بل کال راغلو نو د ابو طالب سره هیڅ نه وو، پس هغوی د سقایه خدمت سیدنا عباس رضی الله عنه ته اوسپارلو، د عباس رضی الله عنه نه پس دا خدمت سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما ته ملاؤشو، چه کله د عبدالمطلب نه پس د عباس او ابن عباس رضی الله عنهما دور راغلو نو هغوی هم په خپله زمانه کښې د عبدالمطلب شرط دوباره اولګولو. (۲)

خاص طور سیدنا عباس او ابن عباس رضی الله عنهما چه کوم شرط لګولې وو هغه د دې وجې نه هم وو چه هلته د عورت د ښکاره کیدلو ارتکاب کیدلو او خلقو هلته په بربنډه باندې غسل کولو، د هغه خرابئ د لرې کولو دپاره هغوی هلته د غسل نه منع اوفرمائیله. (۳)

هم دغه شان دا هم ممکنه ده چه هغوی د مسجد د حرمت د وجې نه د غسل نه منع فرمائیلې وی. لکه چه د ابن ابی شیبه په روایت کښې دی: ﴿ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَا أُحِلُّهَا لِمُغْتَسِلٍ يَغْتَسِلُ فِي الْمَسْجِدِ، وَهِيَ لِشَارِبٍ وَمُتَوَضِّئٍ حِلٌّ وَبِلٌّ ﴾ (٤) یعنی زه د یو داسې غسل کونکی دپاره چه په مسجد کښې په زمزم سره غسل کوی حلال نه ګنړم، خو د څکلو والا دپاره او د اودس کونکی دپاره اجازت دی.

قوله: ثُمَّ أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ: بیا د ماښام د مونځ اقامت اوکړې شو او د ماښام

---

۱) اخبار مکة للازرقی ج ۱ ص ۵۵۰، ما جاء فی حفر عبدالمطلب بن هاشم زمزم.

۲) اوګورئ: البدایة والنهایة ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدید حفر زمزم.

۳) اخبار مکة کښې په طریق د سفیان، زر بن حبیش رحمه الله فرمائی: ﴿ رأیت عباس بن عبد المطلب فی المسجد الحرام، وهو یطوف حول زمزم یقول: لا أحلها لمغتسل وهی لمتوضئ وشارب حل وبل. قال سفیان: یعنی لمغتسل فیها. وذلک أنه وجد رجلًا من بنی مخزوم، وقد نزع ثیابه، وقام یغتسل من حوضها عریانا ﴾ اخبار مکة للازرقی ج ۱ ص ۵۷۵، باب ما جاء فی تحریم العباس زمزم للمغتسل فیها.

٤) المصنف لابن ابی شیبة ج ۱ ص ۳۶۳ کتاب الطهارة، باب فی الوضوء فی المسجد، رقم ۳۸۷.

مونځ ئې ادا کړو.

قوله: ثُمَّ أَنَاخَ كُلُّ إِنْسَانٍ بَعِيرَهُ فِي مَنْزِلِهِ: بیا هر سړی په خپل خپل ځائې باندې اوښ کینولو.

علامه خطابی رحمه الله د دې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې چه کوم دوه مونځونه جمع کیږی چه د هغې ترمینځه په څه معمولی عمل سره خلل واقع شی نو دا د جمع دپاره مانع نه دې، په دې شرط چه د دواړو مونځونو ترمینځه کلام بیا نه موندلې شی. (۱)

خو علامه کرمانی رحمه الله په دې باندې دا اعتراض کړې دې چه په دې کښې هیڅ فرق نشته چه فصل یسیر به مانع نه وی او فصل کثیر به مانع وی، بلکه مطلقا فصل مانع جمع نه دې. هم دغه شان هغه فرمائی چه د عدم کلام چه ئې کوم شرط لګولې دې هغه هم معتبر نه دې. (۲)

د علامه کرمانی رحمه الله خبره د کلام په سلسله کښې خو صحیح کیدې شی چه په عدم کلام باندې څه دلیل نشته.

خو د فصل یسیر وکثیر د فرق قید په دې خبره مبنی کیدې شی چه د اوښانو چو کول څه اوږد کار نه دې بلکه هر سړې په یو منټ کښې خپل اوښ کینولې او پاسولې شی، کیدې شی چه امام خطابی رحمه الله هم د دې معمولی عمل نه د عدم کلام استنباط هم کړې وی.

فصل بین الصلاتین المجموعتین قاطع جمع دې یا نه دې؟: کوم دوه مونځونه چه جمع کولې شی د هغې ترمینځه فصل قاطع دې یا نه دې؟ په دې کښې اختلاف دې. احناف مطلقا قاطع منی، صاحب هدایه فرمائی: ﴿ ولا یتطوع بین الصلاتین تحصیلا لمقصود الوقوف ولهذا قدم العصر علی وقته فلو أنه فعل فعل مکروها وأعاد الأذان للعصر فی ظاهر الروایة خلافا لما روی عن محمد رحمه الله لأن الاشتغال بالتطوع أو بعمل آخر یقطع فور الأذان الأول فیعیده للعصر ﴾ (۳)

یعنی د دوه مونځونو (په عرفات کښې د ماسپخین او مازیګر) ترمینځه به هیڅ قسم نفل نه شی کولې، چه د وقوف مقصد حاصل شی، هم په دې وجه باندې عصر د خپل وخت نه مقدم کړې شوې دې، که څوك د دوه مونځونو ترمینځه نفل مونځ اوکړی نو هغه د مکروه ارتکاب اوکړو. اوس د ظاهر الروایة مطابق به د عصر دپاره د مستقل اذان اعاده کوی، د امام محمد رحمه الله په دې باندې اختلاف دې، اعاده د اذان د وجې نه دا ده چه تطوع یا په بل څه عمل کښې مشغولیت د اول اذان د اتصال د پاره قاطع دې، په دې وجه د مازیګر دپاره مستقل اذن دې.

هم دغه شان فرمائی: ﴿ ولا یتطوع بینهما لأنه یخل بالجمع ولو تطوع أو تشاغل بشیء أعاد الإقامة لوقوع الفصل وکان ینبغی أن یعید الأذان کما فی الجمع الأول بعرفة إلا أنا اکتفینا بإعادة الإقامة لما روی أن النبی

---

۱) اعلام الحدیث ج ۱ ص ۲۳۵، باب اسباغ الوضوء

۲) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۹

۳) الهدایة ج ۲ ص ۱۹٤، کتاب الحج، باب الاحرام

عليه الصلاة والسلام صلى المغرب بمزدلفة ثم تعشى ثم أفرد الإقامة للعشاء ﴾ (١)

يعنى : د دوارو مونځونو (ماښام او ماسخوتن) ترمينځه دې نفل نه کوى، ځکه چه دا د جمع دپاره مخل دې، که نفل مونځ ئې اوکړو يا ئې په يو څيز کښې مشغوليت اختيار کړو نو اوس چونکه فصل واقع شوې دې، لهذا د اقامت اعاده دې اوکړى، هسې کيدل خو داسې پکار وو چه څنګه په عرفات کښې د فصل د وجې نه د اذان اعاده کيږى هغه شان دلته هم اعاده کيدې، خو د ذکر شوې روايت مطابق صرف د اقامت په اعاده باندې اکتفاء اوکړې شوه.

مالکيان فصل مانع نه ګڼړى، خو مکروه ورته وائى، پس علامه دردير مالکى رحمه الله فرمائى :

﴿ ولا تنفل بينهما) أى يمنع بمعنى يكره فيما يظهر إذ لا وجه للحرمة قاله شيخنا، وكذا كل جمع يمنع فيه التنفل بين الصلاتين (ولم يمنعه) أى أن التنفل إن وقع لا يمنع الجمع ﴾ (٢)

يعنى د دوارو مونځونو ترمينځه به په نفل سره فصل نه شى کولې. يعنى داسې طريقې سره د فصل کولو نه به منع کولې شى، ظاهرا د دې مطلب دا دې چه فصل کول مکروه دى، ځکه چه د حرمت څه وجه نشته، لکه زمونږ شيخ فرمائى. هم دغه شان د هر جمع بين الصلاتين په موقع باندې فصل کولو ممنوع خو دى، خو مانع عن الجمع نه دى، يعنى که څوک نفل اوکړى نو جمع بين الصلاتين نه باطل کيږى.

علامه حطاب رعينى مالکى رحمه الله فرمائى : ﴿ قال في الذخيرة: قال مالك: ولا يتنفل بين المغرب والعشاء ليلة الجمع، .....وإذا قلنا لا يتنفل فتنفل فلا يمنع ذلك الجمع ﴾ (٣)

يعنى امام مالک رحمه الله فرمائى : د مزدلفې په شپه کښې به د ماښام او ماسخوتن ترمينځه نفل نه وى او که څوک نفل اوکړى نو دا د جمع بين الصلاتين دپاره مانع نه دې.

شوافع او حنابله د جمع تاخير په صورت کښې (لکه چه په مزدلفه کښې د ماښام او ماسخوتن ترمينځه جمع تاخير وى) فصل لره قاطع نه منى. خو د جمع تقديم په صورت کښې د شوافعو په نزد دواړه اقوال دى، خو د هغوى په نزد راجحه هم دا ده چه فصل طويل قاطع او مانع دې، د فصل يسير اعتبار نشته، بيا ئې د فصل يسير په مقدار کښې هم دوه اقوال دى، يو دا چه د اقامت په اندازه فصل يسير دې او دويم قول کوم چه راجح دې هغه دا دې چه د دې بنياد په عرف باندې دې. دحنابله په نزد هم د جمع تقديم په صورت کښې فصل طويل مانع دې اوفصل يسير معاف دې، دفصل طويل اويسير ترمينځه فرق په عرف باندې مبنى دې. (٤)

---

١) الهداية ج ٢ ص ٢٠٢، كتاب الحج، باب الاحرام، ثم هذا الحديث المذكور قال الزيلعى عنه : غريب ... وهو فى البخارى عن ابن مسعود، فذكره. انظر النصب الراية ج ٣ ص ٧٠، كتاب الحج باب الاحرام، رقم ٤٢٦٣، ٤٢٦٤

٢) الشرح الكبير لدردير مع حاشية الدسوقى ج ١ ص ٥٨٩، باب الصلاة، فصل فى احكام صلاة السفر

٣) مواهب الجليل ج ٢ ص ٥١٦، كتاب الصلاة، فصل فى صلاة السفر.

٤) اوګورئ : المجموع شرح المهذب ج ٤ ص ٣٧٥، كتاب الصلاة، باب صلاة المسافر، فرع فى مذاهب العلماء فى الجمع فى السفر، والمغنى لابن قدامة ج ٢ ص ٦٠، ٦١

قوله: ثُمَّ أُقِيمَتْ الْعِشَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا : بیا د ماسخوتن د مانځه دپاره اقامت اوکړې شو، رسول الله ﷺ د ماسخوتن مونځ اوکړو، د ماسخوتن او د ماښام ترمینځه ئې بل یو مونځ هم اونکړو.
شاته د مذاهب د تفصیل نه به تاسوښه پوهه شوي یئ چه د صلاتین مجموعتین ترمینځه نقل کول د چا په نزد هم صحیح نه دی.

★★★★★★

⑦ باب: غَسْلِ الْوَجْهِ بِالْيَدَيْنِ مِنْ غَرْفَةٍ وَاحِدَةٍ

د سابقه باب سره مناسبت : علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په مخکښ باب کښ د رسول الله ﷺ د اودس وصف ذکر شوې وو، په دې باب کښ هم دې چه ابن عباس رضی الله عنهما اودس اوکړو او وې فرمائیل : ﴿ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ ﴾ یعنی ما رسول الله ﷺ هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دې. گویا په دې باب کښ هم د رسول الله ﷺ د اودس کیفیت بیان کړې شوې دې. (۱)
شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد دا باب، د مخکښ باب تکمله ده، ځکه چه په مخکښ باب کښ د اسباغ الوضوء ذکر وو او په دې باب کښ دا بیان کړې شوې دی چه د اسباغ وضوء دپاره د استعانت بالیدین ضرورت دې. (۲)
د ترجمة الباب مقصد : حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصد په دې خبره باندې تنبیه کول دی چه اغتراف بالیدین شرط نه دې، هم دغه شان د حدیث ﴿ ان رسول الله صلی الله علیه وسلم کان یغسل وجهه بیمینه ﴾(۳) د ضعف طرف ته اشاره ده. (٤)
علامه حلیمی رحمه الله د دې دواړو روایتونو مطابق تطبیق کړې دې چه د اودس په وخت په لاس کښ د اوبه اخستلو دوه صورتونه وی، یو صورت خو دا دې چه لاس په لوښی کښ غوپه کړې شی او لپه ترې ډکه کړې شی او دویم صورت دا دې چه د لوتې وغیره نه په لاس کښ اوبه اچولو سره اوکړې شی. په کوم روایت کښ چه ﴿ غسل الوجه بالیمین ﴾ راغلې دې د هغې تعلق د دې صورت ثانیه سره دې. یعنی رسول الله ﷺ چه به کله په لوتې وغیره سره اودس کولو نو صرف یمین به ئې استعمالولو او په کوم روایت کښ چه د دواړو لاسونو د

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۲
۲) الکنز المتواری ج ۳ ص ۱۶
۳) اخرجه ابوداؤد فی کتاب المراسیل ص ۱۱۱، رقم ۶ : ﴿ قال حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُثْمَانَ الدِّمَشْقِيُّ أَبُو الْجَمَاهِرِ ، أَنَّ سُلَيْمَانَ بْنَ بِلَالٍ حَدَّثَهُمْ ، حَدَّثَنِي شَرِيكُ بْنُ أَبِي نَمِرٍ ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلم : كَانَ يَغْسِلُ وَجْهَهُ بِيَمِينِهِ ﴾ وروی ایضاً عن عطاء بن یسار مرسلاً. انظر کنز العمال ج ۹ ص ٤٥٧، رقم ۲۶۹۵۰.
٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۱

استعمال ذکر دې د هغې تعلق د صورت اولی یعنی اغتراف من الاناء سره دې، یعنی کله چه به رسول الله ﷺ لاس داخلولو سره اوبه اخستلې او اودس به ئې کولو هغه وخت به ئې په دواړو لاسونو سره مخ مبارك وینځلو. (۱)

خو حافظ رحمه الله دې جمع او تطبیق ته بعید وئیلې دی، ځکه چه د حدیث سیاق دا بیانوی چه رسول الله ﷺ په یو لاس سره اوبه واخستلې او بل لاس ئې ورسره یو ځائې کړو او مخ مبارك ئې وینځلو. (۲)

حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی چه د ترجمة الباب مقصد دا دې چه اوبه په یوې لپې سره واخستې شی د دې نه زیاتې نه، بیا دې په دواړو لاسونو سره مخ وینځلې شی، چه اوبه ضائع نه شی او په دې وجه د یو لاس په مقابله کښې په دوه لاسونو سره وینځل زیات اسان دی (۳)

د حضرت گنگوهی رحمه الله د دې توجیه اختیارولو په صورت کښې نه خو اعتراض لازمیږی کوم چه حافظ رحمه الله په حلیمی رحمه الله کړې دې او نه په دواړو روایتونو کښې تعارض لازمیږی، ځکه چه رسول الله ﷺ چه کله په ښی لاس سره مخ مبارك وینځلو نو غسل بالیمین بیا موندلې شو، هر چه د کس لاس تعلق دې نو هغه د یمین دپاره د اوبو د حفاظت او د اسباغ علی الوجه دپاره معین دې. (٤) والله اعلم

۱۴۰: ﴿حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو سَلَمَةَ الْخُزَاعِيُّ مَنْصُورُ بْنُ سَلَمَةَ قَالَ أَخْبَرَنَا ابْنُ بِلَالٍ يَعْنِي سُلَيْمَانَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ (٥) أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَغَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَمَضْمَضَ بِهَا وَاسْتَنْشَقَ ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَافَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَغَسَلَ بِهِمَا وَجْهَهُ ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلِهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً أُخْرَى فَغَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَعْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ﴾

---

۱) پورته حواله

۲) پورته حواله

۳) لامع الدراری مع کنز المتواری ج ۳ ص ۱۵

٤) الکنز المتواری فی معادن لامع الدراری ج ۳ ص ۱۵، ۱۶

٥) قوله : عن ابن عباس الحدیث اخرجه ابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین، رقم ۱۳۷، وباب الوضوء مرة مرة، رقم ۱۳۸، والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب مسح الاذنین، رقم ۱۰۱، وباب مسح الاذنین مع الراس، وما یستدل به علی انهما من الراس، رقم ۱۰۲، وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة،باب المضمضة والاستنشاق من کف واحد، رقم ٤۰۳، وباب ما جاء فی الوضوء مرة مرة،رقم ٤۱۱.

رجال الحديث

① **محمد بن عبدالرحيم** : دا ابو يحيى محمد بن عبدالرحيم بن ابى زهير قرشى عدوى بغدادى رحمه الله دې. د بزازى د كسب د وجې نه ورته بزاز وئيلې شى، د هغوى لقب صاعقه دې.(۱)

هغه د ابو احمد الزبيرى، يونس بن محمد المؤدب، يزيد بن هارون، شبابه بن سوار، روح بن عباد، معلى بن منصور او ابو النضر رحمهم الله وغيره حضراتو نه روايت كوى.

د هغوى نه په روايت كونكو كښې امام بخارى، امام ابوداؤد، امام ترمذى، امام نسائى، ابوبكر بن ابى داؤد، يحيى بن صاعد او قاضى ابو عبدالله محاملى رحمهم الله وغيره نه علاوه ډير محدثين دى. (۲)

امام احمد، امام نسائى او ابو العباس السراج رحمهم الله فرمائى : ﴿ثقة﴾(۳)

ابن صاعد رحمه الله فرمائى : ﴿حدثنا ابويحيى الثقة الامين﴾(٤)

نصر بن احمد الكندى رحمه الله فرمائى : ﴿كان من اصحاب الحديث المامونين﴾(۵)

خطيب بغدادى رحمه الله فرمائى : ﴿وكان متقنا، ضابطا، عالما، حافظا﴾(۶)

امام ابن حبان رحمه الله هغه لره په كتاب الثقات كښې ذكر كړې دې او فرمائى : وكان صاحب حديث يحفظ﴾(۷)

حافظ مزى رحمه الله فرمائى : ﴿وكان احد الحفاظ المتقنين﴾(۸)

حافظ ذهبى رحمه الله فرمائى : ﴿الامام الحافظ المتقن﴾(۹)

امام دارقطنى رحمه الله فرمائى : ﴿حافظ ثبت﴾(۱۰)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى : ﴿ثقة حافظ﴾(۱۱)

---

۱) اوګورئ : تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۵، رقم ۵٤۱۷
۲) د شيوخ او تلامذه دپاره اوګورئ : تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۵، ۶
۳) تاريخ بغداد ج ۳ ص ۱۶۷، رقم ۱۱۸۹
٤) پورته حواله
۵) پورته حواله
۶) تاريخ بغداد ج ۳ ص ۱۶۶، رقم ۱۱۸۹
۷) كتاب الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۳۲
۸) تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۵
۹) سير اعلام النبلاء ج ۱۲ ص ۲۹۵
۱۰) تهذيب التهذيب ج ۹ ص ۳۱۲
۱۱) تقريب التهذيب ص ٤۹۳، رقم ۶۰۹۱

په ۱۸۵ هجری کښې پیدا شوې دې او په ۲۵۵ هجری کښې وفات شوې دې. (۱) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

② **ابو سلمه الخزاعی منصور بن سلمه** : دا ابو سلمه منصور بن سلمه بن عبد العزیز بن صالح الخزاعی البغدادی رحمه الله دې. (۲)

هغه د عبد العزیز بن ابی سلمه، حماد بن سلمه، مالك بن انس، لیث بن سعد، قاضی شریك، سلیمان بن بلال او هشیم رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښې امام احمد، محمد بن عبد الرحیم صاعقه، ابوبکر بن الصاغانی، عباس دوری، ابوامیه طرسوی او احمد بی ابی خیثمه رحمهم الله نه علاوه نور هم ډیر حضرات دی. (۳) امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی : ﴿ ابوسلمة الخزاعی من متثبتی بغداد ﴾(٤)

یعنی ابو سلمه الخزاعی رحمه الله د بغداد په مضبوطو خلقو کښې دې.

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(۵)

امام دار قطنی رحمه الله فرمائی : ﴿ احد الثقات الحفاظ الرفعاء الذین کانوا یسئلون عن الرجال، ویؤخذ بقوله فیهم، اخذ عنه احمد بن حنبل ویحیی بن معین وغیرهما علم ذلك ﴾(۶)

یعنی هغه د اوچتې درجې ثقه او حفاظو نه دې، د چا نه به چه د راویانو په باره کښې تپوس کیدلې شو او د راویانو په باره کښې د هغوی قول معتبر منلې شی، امام احمد بن حنبل او امام یحیی بن معین رحمهم الله دا فن د هغوی نه حاصل کړې وو.

امام ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿ وکان ثقة ﴾(۷)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ الحافظ الناقد الحجة ﴾(۸)

هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿ وکان من ائمة هذا الشان، بصیرا بالرجال والعلل ﴾(۹)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، ثبت، حافظ ﴾(۱۰)

---

۱) تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۸
۲) تهذیب الکمال ج ۲۸ ص ۵۳۰
۳) د شیوخ او تلامذه د پاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۲۸ ص ۵۳۰، ۵۳۱
٤) الجرح والتعدیل لابن ابی حاتم ج ۸ ص ۲۰۰، رقم ۱٤۰۷۰/۸۶۳
۵) تاریخ بغداد ج ۱۳ ص ۷۱، رقم ۷۰۵۱
٦) تاریخ بغداد ج ۱۳ ص ۷۲، رقم ۷۰۵۱
۷) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳٤۵
۸) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۶۰
۹) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۶۱
۱۰) تقریب التهذیب ص ۵۷۶، رقم ۶۹۰۱

امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱)

د صحیح قول مطابق په ۲۱۰ هجری کښې هغه وفات شوې دې. (۲) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

③ **ابن بلال (سلیمان بن بلال)** : دا سیلمان بن بلال تیمی قرشی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب العلم کښې د باب طرح الامام المسالة علی صاحبه لیختبر ما عندهم من العلم ... د لاندې تیر شوې دی. (۳)

④ **زید بن اسلم** : دا زید بن اسلم قرشی عدوی مدنی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب الایمان باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (٤)

⑤ **عطاء بن یسار** : دا ابو محمد عطاء بن یسار هلالی مدنی رحمه الله دې، د هغوی حالات هم په کتاب الایمان، باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (۵)

⑥ **ابن عباس** رضی الله عنهما : دا ترجمان القران سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما دې، د هغوی حالات په بدء الوحی کښې د څلورم حدیث د لاندې او په کتاب الایمان کښې د باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَغَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَمَضْمَضَ بِهَا وَاسْتَنْشَقَ: سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما اودس کولو سره مخ مبارك وینځلو، یوه لپه اوبه ئې واخستلې، په هغې سره ئې خولهٔ کنګال کړه او په پوزه کښې ئې اوبه واچولې.

وړاندې د مضمضه په باره کښې مستقل باب راروان دې، په هغې باندې به کلام انشاء الله هم هلته کیږي.

قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَافَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَغَسَلَ بِهِمَا وَجْهَهُ: بیا ئې د اوبو یوه لپه واخستله او هغه ئې داسې کړه، هغې سره ئې بل لاس یو ځائې کړو او په دواړو لاسونو سره ئې خپل مخ وینځلو.

دا مقصود بالترجمه دې، یعنی په یو لاس سره ئې اوبه واخستلې او دویم لاس ئې د هغې سره یو ځائې کړو او مخ ئې وینځلو.

قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَغَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى: بیا ئې یو لپه اوبه واخستلې په هغې سره ئې خپل ښې لاس وینځلو، بیا

---

۱) الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۷۲
۲) تقریب التهذیب ص ۵۷۶، رقم ۶۹۰۱
۳) کشف الباری ج ۳ ص ۱۳۷
٤) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۳
۵) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰٤
٦) کشف الباری ج ۱ ص ٤۳۵، و ج ۲ ص ۲۰۵

ئې یوه لپه اوبه واخستلې او په هغې سره ئې ګس لاس وینځلو.

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: بیا ئې په خپل سر باندې مسح اوکړه.

د دې نه بعض علماء کرامو په دې خبره استدلا ل کړې دې چه د سر د مسح دپاره په لاس کښې چه کومه تری ده هم هغه کافی ده، د مستقل اوبو اخستلو ضرورت نشته، ځکه چه په هغې کښې د نوې اوبو اخستلو ضرورت نشته.

خو په دې روایت سره په دې باندې استدلال بعید دې ځکه چه هم دا روایت په سنن ابی داؤد کښې راغلې دې، په هغې کښې د ماء جدید د اخستلو ذکر دې: ﴿ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَةً مِنَ الْمَاءِ، ثُمَّ نَفَضَ يَدَهُ، ثُمَّ مَسَحَ بِهَا رَأْسَهُ وَأُذُنَيْهِ﴾(۱) یعنی اوبه ئې واخستلې په لاس ئې اوشیندلې او بیا ئې په هغې سره د سر او غوږونو مسح اوکړه.

ددې نه معلومه شوه چه ابن عباس رضی الله عنهما د سر د مسح دپاره مستقل اوبه اخستلې وې.

ایا د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل ضروری دی؟: خو دا مسئله مختلف فیه ده چه د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل ضروری دی یا نه دی؟

مالکیان، شوافع او حنابله رحمهم الله وائی چه د سر د مسح دپاره د نوې اوبو اخستل ضروری دی، د لاس په تر والی سره به مسح نه کیږی. (۲)

او احناف فرمائی چه د ماء جدید اخستل مستحب دی ضروری نه دی، پس که د لاسونو په لوند والی سره ئې مسح اوکړه نو مسح به اوشی. (۳)

جمهور علماء کرام فرمائی چه په مسلم شریف کښې د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه په روایت کښې راغلې دی ﴿ومسح براسه بماء غیر فضل یده﴾(٤) یعنی رسول الله ﷺ د خپل سر مسح د لاس نه بچ شوې اوبو لره پریخودلو سره په نورو باندې اوکړه.

---

۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین رقم ۱۳۷

۲) قال الشافعی رحمه الله تعالی : ویاخذ لکل عضو منه ماء غیر الماء الذی اخذ للاخر، ولو مسح راسه بفضل بلل وضوء یدیه او مسح راسه بلل لحیته لم یجزئه، ولا یجزئه الا ماء جدید. کتاب الام ج ۲ ص ۱۰۱، کتاب الطهارة، باب النیة فی الوضوء. وقال ابن قدامة :.ولان البلل الباقی فی یده مستعمل، فلا یجزئ المسح به، المغنی ج ۱ ص ۸۹. وقال فی مواهب الجلیل : وسئل مالک عن مسح راسه بفضل ذراعیه قال : لا احب ذلک ... قال ابن رشد : اما مسح راسه بفضل ذراعیه فلا یجوز. ولیس فی قول مالک لا احب ذلک دلیل علی الاجزاء، لانه یقول : لا احب فما لا یجوز عنه بوجه، لان العلماء یکرهون ان یقولوا! هذا حلال وهذا حرام، فیما طریقه الاجتهاد، ویکتفون بقولهم : اکرهه، ولا احبه، ولا باس به وما اشبه هذه الالفاظ، فیکتفی بذلک عن قولهم .. (ج ۱ ص ۳۳۰) کتاب الطهارة، فصل فی فرائض الوضوء.

۳) قال فی الدر المختار مع تنویر الابصار فی سیاق المکروهات الوضوء، وتثلیث المسح بماء جدید، اما بماء واحد فمندوب او مسنون ... ج ۱ ص ۹۸. وقال الحلبی فی شرح المنیة : ولو توضاء ومسح ببلة بقیت علی کفیه بعد الغسل یجوز مسحه. ص ۱۱۰.

٤) صحیح مسلم ، کتاب الطهارة، باب آخر فی صفة الوضوء، رقم (۵۵۹).

احناف فرمائی چه هم دا حدیث : ﴿ ابن لهیعة عن حبان بن واسع عن ابیه عن عبدالله بن زید ﴾ په طریق سره نقل دې په هغې کښې دی!

﴿ ان النبی صلی الله علیه وسلم توضاء، وانه مسح راسه بماء غیر فضل یدیه ﴾(۱)

یعنی رسول الله ﷺ اودس اوکړو او په باقی اوبو کومې چه د لاسونو د تر والی په صورت کښې وې په هغې باندې ئې د سر مسح اوکړه.

اولنې روایت کوم چه د عمرو بن الحارث عن حبان په طریق سره روایت شوې دې هغه سندا زیات قوی دې، هم دغه شان په دې وجه باندې هم هغې کښې قوت زیات دې چه د عبدالله بن زید رضی الله عنه په روایت کښې هم د رسول الله ﷺ د سر د مسح دپاره د نوې اوبو اخستلو صراحت دې. (۲)

دویم روایت چه د کوم نه احناف استدلال کوی اگر چه د عمرو بن الحارث والا روایت په مقابله کښې ضعیف دې، خو د هغې شواهد موجود دی.

پس په سنن ابی داؤد کښې ﴿ عن ابن عقیل عن الربیع ﴾ په طریق سره مروی دې، ﴿ ان النبی ﷺ مسح براسه من فضل ماء کان فی یده ﴾(۳)

هم دغه شان په دارقطنی کښې هم دې طریق سره روایت راغلې دې، چه د هغې الفاظ داسې دی : ﴿ أَنَّ النَّبِيَّ صلی الله علیه وسلم تَوَضَّأَ وَمَسَحَ رَأْسَهُ بِفَضْلِ يَدَيْهِ ﴾ (٤)

یعنی رسول الله ﷺ اودس اوکړو او د دواړو لاسونو په لوندوالی سره ئې د سر مسح اوکړه.

د امام دارقطنی رحمه الله د یو بل روایت الفاظ داسې دی ﴿ كَانَ النَّبِيُّ صلی الله علیه وسلم يَأْتِينَا فَيَتَوَضَّأُ فَيَمْسَحُ رَأْسَهُ بِمَا فَضَلَ فِي يَدَيْهِ مِنَ الْمَاءِ ﴾(۵)

یعنی رسول الله ﷺ به مونږ ته تشریف راوړلو، پس اودس به ئې کولو، د رسول الله ﷺ په لاس مبارک کښې چه به کومې اوبه بچ کیدلې په هغې باندې به ئې مسح کوله.

په دې روایاتو کښې عبدالله بن محمد بن عقیل راوی دې، هغه ډیرو محدثینو حضراتو ضعیف کړې دې (۶) خو امام ترمذی، امام بخاری، امام احمد، امام اسحاق بن راهویه او

---

۱) انظر : جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء انه یاخذ لراسه ماء جدیدا، تحت رقم ۳۵

۲) اوگورئ: جامع الترمذی ... پورته حواله

۳) السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبی ﷺ رقم ۱۳۰

٤) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۷، کتاب الطهارة، باب المسح بفضل الیدین رقم ۱

٥) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۷، کتاب الطهارة، باب المسح بفضل الیدین رقم ۲، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء ان مفتاح اصلاة الطهور.

٦) اوگورئ : تحریر تقریب التهذیب ج ۲ ص ۲٦٤، رقم ۳۵۹۲، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۲۳۷، کتاب الطهارة، باب الدلیل علی انه یاخذ لکل عضو ماء جدیدا، ولا یتطهر بالماء المستعمل.

امام حمیدی رحمه الله به د هغوی نه احتجاج کولو. (۱)
چونکه د صحیح مسلم د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه د حدیث او د احنافو د مستدل حدیث ترمینځه څه منافات نشته په دې وجه احنافو د دواړو احادیثو ترمینځه تطبیق کولو سره دواړه احادیث معمول به کړې دی چه د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل مستحب دی او د لاسونو په لوندوالی سره مسح کول جائز دی. (۲)
او د جمهورو مستدل د هغوی په مذهب باندې صراحة دلالت نه کوی! پس امام نووی رحمه الله فرمائی چه د دې حدیث مفهوم بس صرف دومره دې چه رسول الله صلی الله علیه وسلم د سر د مسح دپاره نوې اوبه واخستلې، د لاسونو په لوندوالی ئې اکتفاء اونکړه، د دې نه په دې خبره باندې استدلال نه شی کیدې چه د ماء مستعمل نه طهارت نه شی حاصلیدې، ځکه چه په دې حدیث کښې صرف دومره ذکر دی چه رسول الله صلی الله علیه وسلم نوې اوبه استعمال کړې، د دې نه دا نه لازمیږی چه نوې اوبه اخستل شرط هم وی. (۳)
هم دغه شان که د جمهورو مذهب اختیار کړې شی نو یو حدیث بالکلیه پاتې کیږی، او د احنافو په نزد دواړه احادیثو باندې عمل راځی. امام بیهقی رحمه الله د احنافو په مستدل روایت کښې د تاویل کولو کوشش کړې دې چه رسول الله صلی الله علیه وسلم د مسح دپاره اوبه باقاعده اخستلې وې، د هغې نه پس ئې څه حصه توئې کړې او په باقی اوبو ئې مسح اوکړه. (٤)
خو اول خو دا تاویل غیر متبادر دې، د نورو توجیهاتو ضرورت خو هغه وخت وو چه کله دا ثابت شوې وې چه د سر دپاره نورې اوبه اخستل ضروری او شرط دی، په دې سلسله کښې د احادیث صحیحه نه استدلا ل شوې وې، خو داسې څه دلیل موجود نه دې، کوم چه په شرطیت باندې دلالت کوی او چه کوم حدیث موجود دې د هغې په باره کښې د شوافعو وکیل امام نووی رحمه الله فرمائی چه هغه د شرطیت دلیل نه شی جوړیدې، نو بیا د دویم مخالف روایت داسې خلاف ظاهر توجیه کولو څه ضرورت دې؟ والله اعلم

قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلِهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا: بیا ابن عباس رضی الله عنهما د اوبو یوه لپه واخستله او هغه ئې په ښئ خپه باندې چهرکاؤ کړه، تردې چه هغه ئې وینځله.

---

۱) قال الترمذی : وعبد الله بن محمد بن عقیل هو صدوق و قد تکلم فیه بعض أهل العلم من قبل حفظه. قال أبو عیسی: و سمعت محمد بن اسماعیل یقول کان أحمد بن حنبل و اسحق بن ابراهیم و الحمیدی یحتجون بحدیث عبد الله بن محمد بن عقیل ... جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء ان مفتاح الصلاة الطهور. رقم ۳

۲) اوګورئ : اعلاء السنن ج ۱ ص ۶۰، کتاب الطهارة، باب کفایة البلة من فضل غسل الیدین فی مسح الراس، واستحباب الماء الجدید

۳) اوګورئ : شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب فی وضوء النبی صلی الله علیه وسلم

٤) قال البیهقی : وکانه اراد اخذ ماء جدیدا فصب بعضه ومسح راسه ببلل یدیه ... السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۲۳۷، کتاب الطهارة، باب الدلیل علی انه یاخذ لکل عضو ماء جدیدا، ولا یتطهر بالماء المستعمل.

گویا هغه په خپله خپه باندې دومره ترمکیا اوکړه چه د خپې وینځل بیا موندلې شو. په دې کښې ظاهرا اشکال دې چه د ﴿ رش ﴾ معنی د چهرکاؤ کولو او د ترمکیا کولو راځی او د ﴿غسل﴾ معنی د وینځلو ده، چه د هغې دپاره د ﴿ اسالة الماء ﴾ موندلې کیدل ضروری دی، نو ﴿ غسل ﴾ لره د ﴿ رش ﴾ غایت څنګه منلې کیدې شی؟

د دې یو جواب خو دا ورکړې کیدې شی چه په ﴿ رش ﴾ د قطرات صغار کیدل ضروری نه دی، په دې کښې قطرات کبار هم کیدې شی، که د اوبو څاڅکی غټ وی او په هغې سره ترمکیا اوکړې شی نو په هغې باندې اطلاق خو به د ﴿ رش ﴾ کیږی خو د ﴿ غسل ﴾ حاصلیدل څه بعید نه دی.

داسې هم وئیلې کیدې شی چه دلته مجازا قطرات سائله ته ﴿ رش ﴾ وئیلې شوې وی.
هم دغه شان دا هم وئیلې کیدې شی چه د تکرار رش د وجې نه غسل حاصل شوې وی، که یو کرت د اوبو څاڅکی اوکړې شی نو پوره به نه تر کیږی، خو که بار بار پرې ترمکیا کوی نو پوره به تر شی او په دې سره به اسالة الماء هم حاصل شی. (۱)

د ابوداؤد د روایت توجیه : دلته د ابوداؤد په روایت کښې دی چه ﴿ فرشّ علی رِجلِهِ الیُمنی وفیها النَّعلُ، ثمَّ مَسَحَها بیَدَیهِ: یدٌ فوقَ القَدَمِ ویدٌ تحتَ النَّعل ﴾ (۲)
یعنی ابن عباس رضی الله عنهما په خپله ښئ خپه باندې ترمکیا اوکړه، په هغې کښې نعل وو، بیا ئې هغه په خپلو دواړو لاسونو سره مسح کړه، یو لاس ئې د خپو دپاسه وو او یو لاس ئې د نعل د لاندې.
د دې روایت نه معلومیږی چه سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما په خپو باندې ترمکیا اوکړه، په دې موقع باندې ئې یو لاس د خپې دپاسه وو او دویم د نعل د لاندې، چه د هغې نه معلومیږی چه د پوره خپې وینځل نه دی موندلې شوې.
بعض حضراتو دا په مسح عل الخف باندې محمول کړې دې. (۳) خو دا تاویل صحیح نه دې ځکه چه دلته د بخاری په روایت الباب او هم دغه شان د نسائی او د بیهقی په روایتونو کښې د غسل تصریح موجود ده. (٤)

---

۱) قال الحافظ رحمه الله قوله : فرش : ای سکب الماء قلیلا قلیلا الی ان صدق علیه مسمی الغسل، قوله : حتی غسلها : صریح فی انه لم یکتف بالرش. فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۱
۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی الوضوء مرتین رقم ۱۳۷
۳) قاله صاحب مرقاة الصعود ج ۱ ص ۱۱۷ : کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین مرتین، ت : محمد شایب شریف و ج ۱ ص ۲۱۵ ت : محمد اسحاق. انظر بذل المجهود ج ۱ ص ٦۰٥، کتاب الطهارة، باب فی الوضوء مرتین.
٤) اوګورئ : سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب مسح الاذنین رقم ۱۰۱، وباب مسح الاذنین مع الراس ... رقم ۱۰۲، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ٥۳، کتاب الطهارة، باب غسل الوجه رقم ۲٤۳

لهذا بغیر د څه دلیل او قرینې نه په مسح باندې د محمول کولو هیڅ جواز نشته. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دلته ﴿تحت النعل﴾ وئیلو سره مجازا ﴿تحت القدم﴾ مراد کړې شوې دې، ګیني که دا تاویل اونکړې شی نو دا روایت به شاذ منلو سره رد کولې شی، ځکه چه په دې کښې هشام بن سعد دې کوم چه د اکثر علماء کرامو په نزد ضعیف دې. (۲)

د هغه د تفرداتو نه هم استدلال نه شی کیدې پاتې لا دا چه د ثقه راویانو مخالفت اوکړی. (فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۱)

مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله فرمائی چه په قدم دپاسه چه کوم لاس دې په هغې باندې اصل کښې خپه وینځلې شی او د هغې په ذریعه پوره خپه مړلې شی چه پوره خپې ته اوبه اورسیږی، ګیني ظاهره ده چه په یوه لپه اوبو سره د پوره خپې استیعاب ممکن نه دې، هر چه د دویمې خپې تعلق دې کوم چه د نعل نه لاندې بیان کړې شوې دې، د هغې په غسل قدم کښې هیڅ دخل نشته، خو هغه د دې قدم د اوچتولو او اړانړه ورکولو دپاره استعمالیدو، چه په هغې سره راوی دا خیال اوکړو چه په دې سره د قدم مسح کیدله. (۳)

قوله: ثُمَّ أَخَذَ غَرْفَةً أُخْرَى فَغَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَعْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ: بیا ابن عباس رضي الله عنهما په یوه لپه کښې اوبه واخستلې، او په هغې سره ئې خپله خپه یعنی ګسه خپه وینځله، بیا ئې اوفرمائیل: ما رسول الله ﷺ هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دې.

★★★★★★

⑧ بَابُ التَّسْمِيَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَعِنْدَ الْوِقَاعِ

په هر حال کښې او د جماع په وخت ﴿بسم الله﴾ لوستل: په دې ترجمة الباب کښې د ﴿وقاع﴾ ذکر د ﴿علی کل حال﴾ نه پس د ذکر الخاص بعد العام د قبیل نه دې، چونکه په حدیث پاک کښې د تسمیه عند الوقاع ذکر وو او مصنف سره داسې روایت نه وو چه د هغې نه ئې خپله مدعا اخذ کړې وې نو د دې روایت نه ئې ترجمه اخذ کړه چه کله د وقاع (کوم ابعد الاحوال عن الذکر دې) په وخت ذکر مندوب دې نو په باقی احوال کښې به تسمیه په طریقه اولی مندوب وی. (٤)

د مخکښې باب سره مناسبت: په ظاهره کښې دا باب دلته بې ربط دې، نه ئې د تیر باب سره مناسبت شته او نه د وړاندې باب سره، ماقبل سره د بې ربطه کیدو وجه دا ده چه تسمیه د

---

۱) بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵

۲) انظر تحریر تقریب التهذیب ج ٤ ص ۳۹، رقم ۷۲۹٤

۳) بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵

٤) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۲، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۶، وشرح تراجم ابواب البخاری للشاه ولی الله رحمه ص ۱۶، والکنز المتواری ج ۳ ص ۱۹

غسل وجه نه مقدم وی، لهذا دا اول راوړل پکار وو او د مابعد سره ئې د عدم مناسبت وجه دا ده چه وړاندې باب مایقول عند الخلاء نه د خلاء او استنجاء ابواب شروع کیږی، او د تسمیه تعلق د اودس سره دې د خلا او استنجاء سره نه.

علامه کرمانی رحمه الله خو بس مختصر شان خبره کړې ده چه امام بخاری رحمه الله د ترتیب څه اهتمام او التزام نه دې کړې، ځکه چه د هغوی اصل مقصود احادیث صحیحه لره راجمع کول دی. (۱)

خو د علامه کرمانی رحمه الله دا خبره په فهم کښې نه راځی ځکه چه د وضع تراجم ابواب په سلسله کښې د امام بخاری رحمه الله ژور نظر او په دې ابواب او کتابونو کښې ترتیب او مناسبت معروف او مشهور ځیز دې، تردې چه ﴿ فقه البخاری فی تراجمه ﴾ مشهور شو، بیا د هغوی په کتابونو او بابونو کښې د بې ربطه کیدو اعتراض څنګه کیدې شی؟

علامه عینی رحمه الله په بعض مقاماتو کښې دا رائې ظاهر فرمائیلې ده چه د ټولو بابونو مجموعی طور د اودس سره تعلق دې، لهذا دومره مناسبت کافی دې. (۲)

او په بعض مقاماتو کښې هغوی داسې جواب کړې دې چه امام بخاری رحمه الله کتاب الوضوء شروع کولو سره شپږ ابواب "ما جاء فی الوضوء"، "لا تقبل صلاة بغیر طهور"، "فضل الوضوء"، "لا یتوضأ من الشك حتی یستیقن"، "التخفیف فی الوضوء" او "اسباغ الوضوء" تراجم قائم کړې دی، په دې کښې په یو کښې هم د اودس صفت او کیفیت نه دې ذکر شوې، د هغې نه پس ئې اووم باب "غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة" قائم کړې دې، چه په هغې کښې د اودس کیفیت ذکر دې، او حال دا چه دا باب د ابواب الاستنجاء نه روستو ذکر کول پکار وو، خو هغوی دا باب دلته استطرادا او ضمنا قائم کړې دې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله د دې ابواب ترمینځه مناسبت ډیر په تفصیل سره ذکر کړې دې چه د هغې خلاصه دا ده:

امام بخاری رحمه الله اول خو دا بیان کړه چه اودس فرض دې، بیا ئې دا بیان کړه چه شرط دې، بیا ئې د هغې فضیلت ذکر کړو، بیا ئې دا بیان کړه چه صرف په شك سره اودس نه واجب کیږی، بیا ئې دا بیان کړه چه په اودس کښې واجب درجه دا ده چه د اودس اندامونه تر کړې شی او کوم چه د دې نه زیات او په اسباغ کښې داخل دې هغه د فضیلت د باب نه دې او هم په دې کښې ﴿ غسل الوجه من غرفة واحدة ﴾ هم داخل دې، د هغې نه روستو ئې د تسمیه ذکر اوفرمائیلو، اصل کښې په تسمیه او غسل وجه کښې اقتران مطلوب دې چه د غسل وجه

---

۱) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳

۲) قال العینی رحمه الله : علی ان المناسبة العامة موجودة بین الابواب کلها، لکونها من واد واحد. عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۲، باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة.

۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۶

شروع دې د تسمیه نه بیا موندلې شی، په ذکر کښې د تسمیه مقدم کیدو او د غسل وجه د موخر کیدو څه اثر نه پریوځی، بس متوضی چه کله هم اودس کوی هغه لره د مخ د وینځلو سره بسم الله وئیل پکار دی. دغه شان د ماقبل سره مناسبت ښکاره شو.

او د مابعد سره ئې مناسبت دا دې چه څنګه تسمیه عند الوضوء مشروع ده، هم دغه شان تسمیه عند الخلاء هم مشروع ده، د هغې نه روستو ئې وړاندې ابواب الخلاء منعقد کړل.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله مناسبت خو بیان کړو خو په دې کښې څو اشکالات دی.

اول خو دا چه هغوی چه د تیر باب سره کوم جوړ بیان کړې دې په هغې کښې اشکال دا دې چه په تقدیم او تاخیر کښې چه هر کله څه باك نشته نو امام بخاری رحمه الله له پکار وو چه تسمیه ئې په شروع کښې ذکر کړې وی.

دویمه خبره دا چه حافظ رحمه الله فرمائی چه د تسمیه د غسل وجه سره اقتران مطلوب دې، دا هم قابل تسلیم خبره نه ده، ځکه چه متوضی چه کله د اودس دپاره کینی نو هغه د ټولو نه اول خپل لاس نه وینځی، بلکه اول لاس وینځی، بیا خوله کنګالوی او بیا پوزه کښې اوبه اچوی اوبیا مخ وینځی اودتسمیه اقتران د شروع سره کیدل پکار دی، نه د مخ وینځلو سره.

هم دغه شان هغوی چه د راروانو بابونو سره کوم مناسبت ذکر کړې دې په هغې کښې اشکال دا دې چه ستاسو تقریر به هغه وخت چلیدو چه کله امام بخاری رحمه الله د تسمیه علی الوضوء ذکر، عند الخلاء نه استدلال کولو سره ثابتولې، حال دا چه هغوی تسمیة علی الوضوء د ذکر عند الجماع نه ثابت کړې ده، لکه چه مونږ بالکل په شروع کښې ذکر کړې دی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی چه دا ټول اشکال هغه وخت راځی چه کله د تسمیه نه مراد تسمیه علی الوضوء وی، د امام بخاری رحمه الله مقصد تسمیه علی الاستنجاء بیانول دی او د غسل الوجه بالیدین ترجمه مصنف رحمه الله د باب اسباغ الوضوء د تکملې په طور ذکر کړې ده، ځکه چه په دواړو لاسونو سره ښه طریقه باندې اسباغ راځی، لهذا په طور د تکمله ئې غسل الوجه بالیدین راوړلو سره دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه په کومو اندامونو کښې دواړه لاسونه استعمالیدې شی لکه لاس هلته دواړه استعمالول پکار دی، ځکه چه په دې کښې اسباغ اسانه ده.

بیا د مصنف رحمه الله چونکه عادت دا دې چه کله مسئله یو کرت راشی نو بیا دوباره تکرار نه کوی، نو په دې وجه چه هر کله د غسل وجه بیان اوشو نو وړاندې تلو سره چه کله ئې د اودس ابواب قائم کړل نو هلته ئې دا مسئله دوباره ذکر نه کړه، چه تکرار لازم نه شی.

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله په دې ترجمة الباب سره د سیدنا علی رضی الله عنه روایت مرفوعه "ستر ما بین اعین الجن وعورات بنی ادم اذا دخل احدهم الخلاء ان یقول بسم الله" (۲)

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۲

۲) جامع الترمذی، کتاب الجمعة، باب ما ذکر من التسمیة عند الخلاء، رقم ۶۰۶ وانظر سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۲۹۷.

طرف ته اشاره کړې ده او د هغې تقویت ئې فرمائیلې دې. (۱)
حضرت شیخ الحدیث رحمه الله چه د ترجمې کوم غرض بیان کړې دې په دې باندې د بې ربطه کیدو او عدم مناسبت اشکال بالکل رفع کیږی خو یوه خبره بیا هم ذهن ته راځی او هغه دا چه تسمیه عند دخول الخلاء بالاتفاق مستحب ده، او د دې په مقابله کښې تسمیه د اودس په وخت کښې اهم هم ده او مختلف فیه هم. بله دا چه د محل سیاق او د مسئلې اهمیت خو دا غواړی چه دلته تسمیه علی الوضوء مراد وی، ځکه چه د بخاری ټولو شارحینو دلته تسمیه علی الوضوء مراد کړې ده، خپله امام بخاری رحمه الله وړاندې د تسمیه علی الوضوء مستقبل هیڅ باب هم نه دې ترلې.

خو وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمه الله د غسل وجه بالیدین ترجمه خو د تکمیل اسباغ دپاره ذکر کړې وی او دا تسمیه په حقیقت کښې تسمیه علی الوضوء ده کومه چه دغسل وجه نه مخکښې کیدل پکار وو، خو د اسباغ د مناسبت د وجې نه ئې د غسل وجه بالیدین ترجمه مخکښې راوړه، د هغې نه روستو ئې د تسمیه عند الخلاء باب راوړلو، هم د دې نه تسمیة علی الوضوء هم ثابته شوه، چونکه یو کرت دا مسئله دلته راغلې وه، په دې وجه ئې وړاندې مکرر ذکر نه کړه، ګویا تسمیه کومه چه د غسل وجه نه مخکښې ده، د هغې د شهرت په وجه باندې ئې په هغې باندې اکتفاء اوکړه او په مؤخر ذکر کولو کښې ئې هیڅ اشکال پیښ نه شو. والله اعلم

د ترجمة الباب مقصد : د دې تقریر په ضمن کښې د ترجمة الباب مقصد هم څه حده پورې واضح شو.
حاصل ئې دا دې چه عام طور سره شارحینو د دې باب مقصد تسمیه عند الوضوء بیان کړې دې، پس امام شاه ولی الله رحمه الله فرمائی چه چونکه د تسمیه علی الوضوء والا روایت د مؤلف رحمه الله د شرط مطابق نه دې، په دې وجه د تسمیه علی الوضوء سنت کیدل ئې د حدیث الباب نه ثابت کړل، ځکه چه ﴿ وقاع ﴾ ابعد الاحوال عن ذکر الله... دې چه کله په هغې کښې تسمیه مستحب ده نو په اودس کښې به په طریق اولی مستحب وی. (۲)
او حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه د دې باب مقصد تسمیه عند الخلاء ده، هم په دې وجه ئې د دې نه روستو ابواب الخلاء ذکر کړې دی. (۳) والله سبحانه وتعالی اعلم
د تسمیه علی الوضوء حکم : د اودس په شروع کښې د بسم الله وئیلو څه حکم دې؟ په دې کښې د فقهاء کرامو اختلاف دې!
اهل ظواهر، امام اسحاق بن راهویه او د روایت مطابق امام احمد رحمه الله د تسمیه د وجوب او فرضیت قائل دی.

---

۱) الکنز المتواری ج ۳ ص ۱۶ تا ۲۰
۲) اوګورئ رساله : شرح تراجم أبواب البخاری : ص: ۱۶.
۳) الکنز المتواری ج ۳ ص ۱۹

او د احناف، مالکیانو، شوافع او د امام احمد رحمهم الله ظاهر مذهب دا دې چه تسمیه سنت ده یا مستحب ده. (۱)

صاحب هدایه فرمائی چه اصح دا ده چه تسمیه علی الوضوء مستحب ده. (۲) او ابن الهمام رحمه الله د وجوب قائل دې. (۳)

د قائیلین فرضیت دلائل او د هغې تجزیه : قائلین فرضیت د ډیرو احادیثو نه استدلال کوی!

① پس په سنن ابی داؤد وغیره کښې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت دې : ﴿ لاصلاة لمن لا وضوء له، ولا وضوء لمن لم یذکر اسم الله تعالی علیه ﴾ (٤)

دا روایت د "یعقوب بن سلمة عن ابیه عن ابی هریرة" په طریق سره روایت شوې دې. (۵)

امام حاکم رحمه الله یعقوب بن سلمه لره یعقوب بن ابی سلمه الماجشون ګڼړلې دې، پس هغه فرمائی : ﴿ وقد احتج مسلم بیعقوب بن ابی سلمة الماجشون، واسم ابی سلمة، دینار ﴾ (۶)

یعنی امام مسلم رحمه الله د یقعوب بن ابی سلمه الماجشون احادیث په طور د احتجاج او استدلال نقل کړې دی او د ابو سلمه نوم دینار دې.

خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ صوابه حدثنا یعقوب بن سلمة اللیثی عن ابیه عن ابی هریرة ... واسناده فیه لین ﴾ (۷)

یعنی دا یعقوب بن ابی سلمه الماجشون نه دې، بلکه یعقوب بن سلمه لیثی دې، هغه د خپل پلار نه او د هغه پلار د ابوهریره رضی الله عنه نه نقل کوی، په دې سند کښې ضعف دې.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ادعی انه الماجشون، وصححه لذلك، والصواب انه اللیثی ﴾ (۸) یعنی امام حاکم رحمه الله دا دعوی کړې ده چه دا ماجشون دې، هم په دې وجه باندې هغوی حدیث ته صحیح وئیلې دې او صحیح دا ده چه هغه لیثی دې.

---

۱) اوګورئ : حاشیة ابن عابدین ج ۱ ص ۸۹، سنن الوضوء، وحاشیة الدسوقی علی الشرح الکبیر ج ۱ ص ۱۷۱، والمجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳۴۶، والمغنی ج ۱ ص ۷۳، والانصاف ج ۱ ص ۱۲۸، ونیل الاوطار ج ۱ ص ۱۵۰، باب التسمیة علی الوضوء.

۲) اوګورئ : الهدایة مع شرحه فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰

۳) فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰، ۲۱

٤) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب التسمیة علی الوضوء، رقم ۱۰۱، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمیة علی الوضوء، رقم ۳۹۳، ومستدرک الحاکم، ج ۱ ص ۱٤٦، کتاب الطهارة رقم ۷٤/۵۱۹.

۵) اوګورئ پورته حواله جات

٦) المستدرک ج ۱ ص ٤٦

۷) تلخیص المستدرک ج ۱ ص ۱٤٦

۸) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۳، کتاب الطهارة، باب سنن الوضوء رقم ۷۰

بیا امام ترمذی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله نه نقل کړې دی چه : ﴿ یعقوب بن سلمة مدنی، لا یعرف سماع من ابیه، ولا یعرف لابیه سماع من ابی هریرة ﴾(۱)
یعنی یعقوب بن سلمه مدنی راوی دې، خو نه خو د هغه د خپل پلار نه سماع معروف ده او نه د هغه د پلار د ابوهریره رضی الله عنه نه سماع معروف ده.
امام دارقطنی رحمه الله دا حدیث "ایوب عن یحیی بن ابی کثیر عن ابی سلمة عن ابی هریرة رضی الله عنه" په طریق سره هم نقل کړې دې : ﴿ ماتوضاء من لم یذکر اسم الله علیه، وما صلی من لم یتوضاء ﴾(۲)
یعنی چا چه بسم الله او نه لوستله هغه اودس نه دې کړې او چا چه اودس اونکړو هغه مونځ نه دې کړې.
خو په دې طریق کښې انقطاع ده ځکه چه ایوب وائی چه ما د یحیی بن ابی کثیر نه صرف یو حدیث اوریدلې دې. (۳)
② امام ترمذی رحمه الله د سعید بن زید رضی الله عنه نه حدیث نقل کړې دې : ﴿ سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول: لا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه ﴾(٤)
یعنی د هغه چا اودس نه کیږی چه بسم الله پرې او نه وائی.
امام ترمذی رحمه الله دامام بخاری رحمه الله نه نقل کوی : ﴿ لیس فی هذا الباب حدیث احسن عندی من هذا ﴾(۵)
یعنی زما په نزد په دې باب کښې د ذکر شوې حدیث نه غوره بل یو حدیث هم نشته.
امام احمد رحمه الله فرمائی : ﴿ لا اعلم فی هذا الباب حدیثا له اسناد جید ﴾(۶)
یعنی په دې باب کښې ماته داسې حدیث نه دې معلوم چه د هغې سند جید وی.
حافظ زیلعی رحمه الله فرمائی چه امام ابن القطان رحمه الله په خپل کتاب الوهم والایهام کښې فرمائی چه په دې کښې درې مجهول الحال اشخاص دی، یو د رباح راوی نیا، د هغې نه نوم معلوم دې اونه حال. (۷) بله دا چه سوا د دې یو حدیث نه چرته هم د هغې تذکره نه راځی.

---

۱) علل الترمذی الکبیر ص ۳۲، کتاب الطهارة، باب التسمیة عند الوضوء، هم دغه شان اوګورئ : مختصر سنن ابی داؤد للمنذری ج ۱ ص ۸۸، کتاب الطهارة باب فی التسمیة علی الوضوء.
۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۷۱، کتاب الطهارة باب التسمیة علی الوضوء رقم ۲
۳) السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ٤٤، رقم ۱۹۶
٤) جامع الترمذی، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمیة علی الوضوء رقم ۲۵، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمیة علی الوضوء، رقم ۳۹۲.
۵) علل الترمذی الکبیر ص ۳۱، ۳۲، کتاب الطهارة، باب فی التسمیة عند الوضوء رقم ۱۶
٦) علل الترمذی الکبیر ص ۳۲، کتاب الطهارة، باب التسمیة عند الوضوء، رقم ۱۷
۷) قال الحافظ کذا قال ابن القطان فاما هی فقد عرف اسمها من روایة الحاکم ... (بقیه برصفحه آئنده

دویم راوی رباح دې، دا هم مجهول الحال دې، دریم ابو ثفال "بکسر الثاء المثلثة وخفة فاء"(۱) دې دا هم مجهول الحال دې. (۲)

هم دا خبره ابو حاتم او ابوزرعه رحمهما الله فرمائي، پس امام ابن ابی حاتم رحمه الله چه کله د خپل والد محترم او ابو زرعه نه د دې حدیث په باره کښې تپوس اوکړو نو هغوی اوفرمائیل:

(لیس عندنا بذاك الصحیح، ابوثفال ورباح مجهول)(۳)

یعنی زمونږ په نزد دا روایت صحیح نه دې، ځکه چه ابوثفال او رباح مجهول دی.

امام بخاری رحمه الله فرمائی: (فی حدیثه نظر)(٤)

هم دغه شان امام بزار رحمه الله فرمائی: (ابوثفال مشهور، ورباح وجدته لا نعلمها رویا الا هذا الحدیث، ولا حدث عن رباح الا ابوثفال، فالخبر من جهة النقل لا یثبت)(۵)

یعنی ابو ثفال خو مشهور دې، خو رباح او دهغه د نیا نه سوا د دې حدیث زمونږ د علم مطابق بل یو روایت هم نقل نه دې، هم دغه شان د رباح نه د ابوثفال نه علاوه بل چا روایت نه دې کړې، لهذا دا روایت د نقل د جهت نه ثابت نه دې.

بیا د دې روایت په سند کښې کافی اضطراب دې پس!

① وهیب او بشر بن المفضل وغیره د (عن عبدالرحمن بن حرملة، عن ابی ثفال المری، عن رباح بن عبدالرحمن، عن جدته، عن ابیها) په طریق سره روایت کړې دې.

② حفص بن میسره، ابو معشر او اسحاق بن حازم (عن عبدالرحمن بن حرملة، عن ابی ثفال عن رباح عن جدته انها سمعت) په طریق سره نقل کړې دې، په دې طریق کښې د "جدة رباح" د والد واسطه نشته.

③ دراوردی د "ابوثفال عن رباح عن ابن ثوبان" په طریق سره مرسلا نقل کړی دی.

④ صدقه مولی آل الزبیر د "ابوثفال عن ابی بکر بن حویطب" (ابوبکر بن حویطب پخپله رباح دې) په طریق سره مرسلا نقل کړې دې.

....بقیه ازصفحه گذشته) ورواه البیهقی ایضا مصرحا باسمها. (قال البیهقی: جدة رباح هی اسماء بنت سعید بن زید بن عمرو بن نفیل. السنن الکبری ج ۱ ص ٤۳، واما حالها فقد ذکرت فی الصحابة. وان لم یثبت لها صحبة، فمثلها لا یسئل عن حالها. التلخیص الخبیر ج ۱ ص ۱۲۷.

۱) المغنی فی ضبط اسماء الرجال ص ۱٤

۲) نصب الرایة ج ۱ ص ٤ رقم ۱۵: قال البیهقی او ثفال المری یقال اسمه ثمامة بن وائل، وقیل ثمامة بن حصین. السنن الکبری ج ۱ ص ۱٤۳، کتاب الطهارة، باب التسمیة علی الوضوء رقم ۱۹٤.

۳) علل الحدیث لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۵۱ طبع قدیم و ج ۱ ص ۲۶۳، طبع جدید، رقم ۱۲۹.

٤) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۷، رقم ۷۰

۵) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۷

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی چه په دې کښې صحیح اولنې طریق دې. (۱)

③ امام ابن ماجه رحمه الله وغیره د ابو سعید خدری رضی الله عنه حدیث د "کثیر بن زید، عن ربیع بن عبدالرحمن بن ابی سعید، عن ابیه عن ابی سعید الخدری رضی الله عنه" په طریق سره نقل کړې دې: ﴿ ان النبی صلی الله علیه وسلم قال: لا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه ﴾(۲)

یعنی: رسول الله صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل څوك چه د اودس په وخت د الله پاك نوم وانه اخلی د هغه اودس نه کیږی.

امام احمد رحمه الله فرمائی: ﴿ احسن مایروی فی هذا الحدیث کثیر بن زید ﴾(۳)

امام اسحاق بن راهویه رحمه الله فرمائی: ﴿ هو اصح ما فی الباب ﴾(٤)

یعنی په دې باب کښې د ټولو نه زیات صحیح هم دا حدیث دې.

حافظ ابن حجر رحمه الله دې حدیث ته حسن وئیلی دې. (٥)

او حال دا چه امام ترمذی رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله ربیع بن عبدالرحمن ته منکر الحدیث وئیلې دې. (٦)

امام احمد رحمه الله د هغه په باره کښې فرمائی: ﴿ لیس بمعروف ﴾(۷)

④ امام ابن ماجه او امام حاکم وغیره د سیدنا سهل بن سعد ساعدی رضی الله عنه نه مرفوعا نقل کړی دی چه: ﴿ لا صلاة لمن لا وضوء له، ولا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه، ولا صلاة لمن لا یصلی علی النبی صلی الله علیه وسلم، ولا صلاة لمن لا یحب الانصار ﴾(۸) دا روایت د "عبد المهیمن بن عباس بن سهل بن سعد الساعدی عن ابیه عن جده" په طریق سره نقل دې.

خو په دې طریق کښې عبدالمهیمن بن عباس دې، هغه ته امام بخاری رحمه الله منکر الحدیث وئیلې دې، امام نسائی رحمه الله فرمائی ﴿ لیس بثقة ﴾ او امام دارقطنی رحمه الله فرمائی: ﴿ لیس بالقوی ﴾(۹)

خو د هغه متابعت د هغه رور ابی بن عباس کړې دې، کوم چه امام طبرانی رحمه الله په

---

۱) اوګورئ: العلل الواردة فی الاحادیث للدارقطنی ج ٤ ص ٤٣٣ تا ٤٣٥

۲) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمیة علی الوضوء رقم ۳۹۱

۳) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱٤۷، رقم (۷٥/٥۲۰) کتاب الطهارة

٤) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲٥

٥) نتائج الافکار ج ۱ ص ۲۲۹، باب ما یقول علی وضوئه.

٦) علل الترمذی الکبیر ص ۳۲، ومیزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۸، رقم ۲۷۲۷

۷) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۸، رقم ۲۷۲۷

۸) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة باب ما جاء فی التسمیة علی الوضوء، رقم ٤۰۰

۹) میزان الاعتدال ج ۲ ص ٦۷۱، رقم ٥۲۷۹

المعجم الکبیر کښې روایت کړې دې. (۱) ابی بن عباس اګر چه د بخاری په راویانو کښې دې. خو امام ابن معین رحمه الله د هغه تضعیف کړې دې او امام نسائی رحمه الله او دولابی رحمه الله فرمائی:

﴿لیس بالقوی﴾ او امام احمد رحمه الله فرمائی: ﴿منکر الحدیث﴾ (۲)

⑤ سنن ابن ماجة، مسند بزار، مصنف ابن ابی شیبه او سنن دارقطنی کښې د سیده عائشه رضی الله عنها حدیث روایت شوې دې. ﴿کان النبی ﷺ اذا توضاء فوضع یدیه فی الاناء سمی الله﴾ (۳)

یعنی رسول الله ﷺ چه به کله اودس شروع کولو نو ﴿بسم الله﴾ به ئې لوستله.

په دې حدیث کښې حارثه بن محمد نومې راوی دې او هغه ضعیف دې.

امام بزار رحمه الله فرمائی: ﴿حارثة لین الحدیث﴾ (٤)

امام بخاری رحمه الله ورته "منکر الحدیث" وئیلې دې. (۵)

هم دغه شان امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: ﴿ضعیف الحدیث، منکر الحدیث﴾ (۶)

امام نسائی او علی بن الجنید رحمه الله فرمائی: ﴿متروك الحدیث﴾ (۷)

امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی: ﴿واهی الحدیث﴾ (۸)

امام ابن حبان رحمه الله فرمائی: ﴿ممن کثر وهمه، وفحش خطؤه، ترکه احمد ویحیی﴾ (۹)

فرمائی چه امام احمد رحمه الله د اسحاق بن راهویه رحمه الله جامع پرانستلو، په هغې کښې اولنې حدیث د حارثه بن ابی الرجال نه وو، سخت خفه شو او وې فرمائیل: اول حدیث یکون فی الجامع عن حارثة؟ یعنی عجیبه خبره دا ده چه په دې کتاب کښې اولنې حدیث د حارثه نه نقل دې، او حال دا چه د اسحاق بن راهویه رحمه الله دعوی دا ده چه هغه په دې کتاب کښې د اصح ما فی الباب انتخاب کړې دې، او حال دا چه دا حدیث اضعف دې. (۱۰)

---

۱) المعجم الکبیر للطبرانی ج ۶ ص ۱۲۱، رقم ۵۶۹۹

۲) اوګورئ: میزان الاعتدال ج ۱ ص ۷۸ رقم ۲۷۳

۳) سنن ابن ماجة، کتاب الصلاة، باب اتمام الصلاة، رقم ۱۰۵۲، وکشف الاستار عن زوائد البزار ج ۱ ص ۱۳۷، باب التسمیة علی الوضوء رقم ۲۶۱، ومصنف ابن ابی شیبة ج ۱ص ۲۳۰، کتاب الطهارة، باب فی التسمیة فی الوضوء رقم ۱۶، وسنن الدارقطنی ج ۱ ص ٤.

٤) کشف الاستار ج ۱ ص ۱۳۷، رقم ۲۶۱

۵) التاریخ الکبیر ج ۳ ص ۹٤، رقم ۳۲۷

٦) الجرح والتعدیل ج ۳ ص ۲۷۰، رقم ۱۱۳۸/۳٤۳۱

۷) تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۱۶۵، ۱۶۶

۸) الجرح والتعدیل ج ۳ ص ۲۷۰، رقم ۱۱۳۸/۳٤۳۱

۹) کتاب المجروحین لابن حبان ج ۱ ص ۳۳۱، رقم ۲۷۸

۱۰) تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۱۶۶

⑥ امام طبرانی رحمه الله په خپل "المعجم الکبیر" او "کتاب الدعاء" کښې، ابوبشر الدولابی رحمه الله په خپل کتاب "الاسماء والکنی" کښې او حافظ ابو نعیم رحمه الله په "معرفة الصحابة" کښې د سیدنا سبره جهنی رضی الله عنه مرفوع حدیث نقل کړې دې!

﴿ الالاصلاة الابوضوء، ولاوضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه، الاولایؤمن بالله من لایؤمن بی، ولایؤمن بی الامن یعرف حق الانصار ﴾(۱)

یعنی بغیر د اودس نه مونځ نه کیږی او څوك چه بسم الله اونه وائی د هغه اودس نه کیږی، څوك چه په ما باندې ایمان نه لری د هغه په الله پاك ایمان نشته او څوك چه د انصارو حق نه ادا کوی د هغه په ما باندې ایمان نشته.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا روایت ابو القاسم بغوی رحمه الله د یحیی بن عبدالله بن یزید بن عبدالله بن انیس په واسطې سره نقل کړې دې، په دې کښې عیسی بن سبرة دې، هغه ته امام بغوی رحمه الله منکر الحدیث وئیلې دې. (۲)

⑦ حافظ ابو موسی مدینی په "معرفة الصحابة" کښې هم دا حدیث د ام سبره رضی الله عنها نه هم روایت کړې دې، خو حافظ رحمه الله فرمائی چه دا ضعیف دې. (۳)

⑧ امام ابن عدی رحمه الله په "الکامل" کښې د ﴿ عیسی بن عبدالله، عن ابیه، عن جده ﴾ په طریق سره د سیدنا علی رضی الله عنه نه حدیث نقل کړې دې.

﴿ قال رسول الله صلی الله علیه وسلم: لاصلاة لمن لاوضوء له ولاوضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه ﴾(٤)

د دې د سند په باره کښې امام ابن عدی رحمه الله فرمائی!

﴿ وبهذا الاسناد احادیث حدثناه ابن مهدی، لیست بمستقیمة ﴾(۵) یعنی په دې سند سره امام ابن مهدی رحمه الله مونږ ته ډیر احادیث اورولې دی، دا صحیح نه دی.

امام دارقطنی رحمه الله د عیسی بن عبدالله په باره کښې فرمائی: ﴿ متروك الحدیث ﴾(۶)

امام ابن حبان رحمه الله فرمائی: ﴿ یروی عن ابائه اشیاء موضوعة، لایحل الاحتجاج به، کانه کان یهم ویخطئ،

---

۱) المعجم الکبیر للطبرانی ج ۲۲ ص ۲۹۶، رقم ۷۵۵، وکتاب الدعاء ج ۱ ص ۹۷۲، باب القول عند افتتاح الوضوء، رقم ۳۸۱، وکتاب الاسماء والکنی للدولابی ج ۱ ص ۳۶، ومعرفة الصحابة لابی نعیم ج ٤ ص ٤۸۶، رقم ۶۸۷۲

۲) اوګورئ: نتائج الافکار ج ۱ ص ۲۳٤، باب ما یقول علی وضوئه

۳) اوګورئ: التلخیص الحبیر ج ۱ص ۱۲۸

٤) الکامل لابن عدی ج ۵ ص ۲٤۳، ترجمة عیسی بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب

۵) پورته حواله اوګورئ

٦) لسان المیزان ج ٤ ص ۳۹۹، طبع قدیم، و ج ۶ ص ۲۶۹، طبع جدید، تحقیق شیخ عبد الفتاح ابو غده رحمه الله تعالی رقم ۵۹۳٤

حتی کان یجیٔ بالاشیاء الموضوعة عن اسلافه، فبطل الاحتجاج بما یرویه ﴾(۱)
یعنی دې د خپل پلار نیکه نه موضوع روایات نقل کوی، اصل کښې د وهم او د خطاء د زیاتیدو د وجې نه هغه د خپلو مشرانو نه موضوع روایات راوړی، په دې وجه د هغه د روایاتو نه احتجاج کول صحیح نه دی.

او امام ابن عدی رحمه الله فرمائی: ﴿ وعامة ما یرویه لا یتابع علیه ﴾(۲)

⑨ ابو موسی المدینی رحمه الله په معرفة الصحابة کښې د ﴿ عبدالملك بن حبیب الاندلسی، عن اسد بن موسی، عن حماد بن سلمة، عن ثابت ﴾ په طریق سره د سیدنا انس رضی الله عنه مرفوع روایت نقل کړې دې:
﴿ لا ایمان لمن لم یؤمن بی، ولا صلاة الا بوضوء، ولا وضوء لمن لم یسم الله ﴾(۳)
یعنی څوك چه په ما باندې ایمان نه راوړی د هغه ایمان نشته، او بغیر د اودس نه مونځ نشته او څوك چه بسم الله نه وائی د هغه اودس نشته.

په دې سند کښې د عبدالملك بن حبیب اندلسی په باره کښې حافظ رحمه الله فرمائی: ﴿ شدید الضعف ﴾(٤)
حاصل دا دې چه د تسمیه علی الوضوء د وجوب په سلسله کښې چه څومره هم روایتونه دی هغه ټول ضعیف اومتکلم فیه دی، خو په دې سلسله کښې مجموعی طور سره چونکه په ډیرو احادیثو کښې د تسمیه ذکر دې، په دې وجه یو قسم قوت ضرور حاصلیږی!
پس حافظ منذری رحمه الله فرمائی:
﴿ وفی الباب احادیث کثیرة، لا یسلم شیٔ منها من مقال، ولا شك ان الاحادیث التی وردت فیها وان کان لا یسلم شیٔ منها عن مقال، فانها تتعاضد بکثرة طرقها، وتکتسب قوة ﴾(۵)
یعنی په دې باب کښې ډیر احادیث دی، خو په هغې کښې یو حدیث هم د مقال نه خالی نه دې، او په دې خبره کښې هم څه شك نشته چه په کومو احادیثو کښې چه تسمیه راغلې ده، اگر چه هغه د کلام نه خالی نه دی، خو هغه د کثرت د وجې نه د یو بل دپاره د تقویت باعث دی او په هغې کښې یو قسم تقویت پیدا کیږی.

هم دغه شان حافظ رحمه الله فرمائی: ﴿ والظاهر ان مجموع الاحادیث یحدث منها قوة تدل علی ان له اصلا ﴾(۶)

---

۱) کتاب المجروحین ج ۲ ص ۱۰۳، رقم ۷۰۷
۲) الکامل ج ۵ ص ۲٤۵
۳) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۸
٤) پورته حواله، د هغوی په باره کښې تفصیلات اوگورئ: لسان المیزان ج ٤ ص ۵۹، طبع قدیم، و ج ۵ ص ۲۵۵ طبع جدید، رقم ٤۹۰۱
۵) الترغیب والترهیب ج ۱ ص ۹۸، الترهیب من ترك التسمیة علی الوضوء عامدا، رقم ۳۱۵
٦) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۲۸

یعنی ظاهره دا ده چه د مجموعی احادیثو نه قوت حاصلیږی او په دې خبره باندې دال دی چه د دې څه اصل ضرور شته.

د قائلین سنیت او استحباب موقف : جمهور علماء کرام کوم چه د فرضیت نه دی قائل هغوی د تسمیه علی الوضوء د احادیثو په سلسله کښې فرمائی چه دا احادیث یا خو قولی دی یا فعلی دی؛

هر چه د فعلی احادیثو تعلق دې نو هغه په دوام باندې دال نه دی لهذا د هغې نه سنیت هم نه شی ثابتیدلې پاتې دا چه فرضیت ترې ثابت شی.

او هر چه د قولی احادیثو تعلق دې نو د هغې په سندونو کښې کلام دې، بیا دا اخبار احاد دی، چه د هغې نه په کتاب الله باندې زیادت نه شی کیدې.

د دې نه علاوه چه په کومو احادیثو کښې د ﴿ لاوضوء ﴾ الفاظ راغلې دی په هغې کښې په نفی په نفی کمال باندې محمول کولې شی، لهذا د هغې نه به زیات نه زیات سنیت ثابتیږی. (۱)

والله اعلم

د قائلین سنیت استدلال هم د دې احادیثو نه دې کوم چه مونږ په تفصیل سره پورته ذکر کړې دې، دا احادیث اگر چه متکلم فیه دی خو پورته مونږ دا بیان کړې ده چه د کثرت طرق د وجې نه په دې کښې یو قسم قوت پیدا شوې دې، لهذا تسمیه سنت ده.

او د استحباب قائلین دې خبرې ته گوری چه سنت وئیلې شی ﴿ ما واظب علیه رسول الله ﷺ مع الترك احیانا ﴾ یعنی سنت به هغه عمل ته وئیلې شی چه رسول الله ﷺ پرې اکثر اوقات پابندی کړې وی او کله کله ئې ترك کړې وی. تسمیه علی الوضوء د دې درجې عمل نه دې، ځکه چه په دې باندې مواظبت ثابت نه دې. (۲)

خو د سنتیت قائلین وائی چه سنت چه څنگه په فعل سره ثابتیږی هم دغه شان په قول سره هم ثابتیږی. (۳) د دې نه علاوه علامه عینی رحمه الله فرمائی چه تسمیه ته صرف مستحب څنگه وئیلې کیدې شی، چه هرکله د تسمیه په باره کښې قولی او فعلی ډیر احادیث راغلې دی.؟(٤)

د امام ابن الهمام رحمه الله موقف : امام ابن الهمام رحمه الله په فتح القدیر کښې د ټولو دلائلو تجزیه کولو سره ثابته کړې ده چه هر کله د تسمیه احادیث په کثرت سره ثابت دی، د هغې په معارضه کښې څه نص نشته نو هغه په نفی کمال باندې ولې محمول کولې شی، براه راست پرې د وجوب اثبات ولې نه شی کیدې؟ هغوی دا خپل موقف ډیر مدلل ذکر کړې دې. (۵)

---

۱) اوگورئ: شرح معانی الاثار مع نثر الازهار ج ۱ ص ۵۰، ۵۱، کتاب الطهارة، باب التسمیة علی الوضوء، والبنایة للعینی ج ۱ ص ۱۹٤، والسعایة ج ۱ ص ۱۰۹، ۱۱۰

۲) اوگورئ: السعایة ج ۱ ص ۱۱۰، والبنایة ج ۱ص ۱۹۷

۳) اوگورئ: السعایة ج ۱ ص ۱۱۰

٤) البنایة ج ۱ ص ۱۹۸

۵) اوگورئ: فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰، ۲۱

علامه عبد الحی لکهنوی رحمه الله فرمائی : ﴿ وهذا کلام حسن، ینبغی ان یعول علیه ﴾(۱)
دا یو ښه کلام دې د دې طرف ته رجوع او اعتماد کیدل پکار دی.
خو علامه شامی رحمه الله فرمائی : ﴿ کلام البحر صریح فی ان المحقق ابن الهمام من اهل الترجیح، حیث قال عنه : انه اهل للنظر فی الدلیل، وحینئذ فلنا اتباعه فیما یحققه ویرجحه من الروایات او الاقوال، مالم یخرج عن المذهب، فان له اختیارات خالف فیه المذهب، فلا یتابع علیها، کما قاله تلمیذه العلامة قاسم ﴾(۲)
یعنی د صاحب بحر د تصریح مطابق محقق ابن الهمام د اهل ترجیح نه دې، پس صاحب بحر فرمائی چه هغه په دلیل کښې د نظر کولو اهل دې. لهذا ابن الهمام چه کومو روایاتو او اقوالو ته ترجیح ورکړی زمونږ دپاره د هغې د اتباع کنجائش شته، په دې شرط چه د مذهب نه خارج څه خبره نه وی، ځکه چه د هغوی بعض اختیارات او تفردات دی کوم چه د مذهب خلاف دی، په هغې کښې د هغوی اتباع نه شئ کیدې، لکه چه د هغوی شاګرد قاسم بن قطلوبغا تصریح کړې ده.

۱۴۱ : ﴿ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) يَبْلُغُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا فَقُضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَمْ يَضُرَّهُ ﴾ ۳۰۹۸، ۳۱۰۹، ۴۸۷۰، ۲۰۲۵، ۲۹۲۱]

رجال الحدیث

① **علی بن عبدالله** : دا امیر المومنین فی الحدیث امام علی بن عبدالله بن جعفر بن نجیح سعدی بصری المعروف بابن المدینی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب العلم (باب الفهم فی العلم) د لاندې تیر شوې دی. (٤)

---

۱) السعایة ج ۱ ص ۱۱۰

۲) شرح عقود رسم المفتی ص ۱۲۶. مطلب : المحقق ابن الهمام وتلمیذه العلامة قاسم من اهل الاجتهاد لا صاحب البحر

۳) قوله عن ابن عباس : الحدیث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۱ ص ۴۶۳ و ۴۶۴، کتاب بدء الخلق، باب صفة ابلیس وجنوده، رقم ۳۲۷۱ و ۳۲۸۳، وج ۲ ص ۷۷۶، کتاب النکاح، باب ما یقول الرجل اذا اتی اهله، رقم ۵۱۶۵، و ج ۲ ص ۹۴۵، کتاب الدعوات، باب ما یقول اذا اتی اهله رقم ۶۳۸۸، و ج ۲ ص ۱۱۰۰، کتاب التوحید، باب السؤال باسماء الله تعالی، والاستعاذة بها، رقم ۷۳۹۶، ومسلم فی صحیحه، کتاب النکاح، باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع، رقم ۳۵۳۳، ۳۵۳۴، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب النکاح، باب فی جامع النکاح، رقم ۲۱۶۱، والترمذی فی جامعه، فی کتاب النکاح، باب فی جامع النکاح، رقم ۲۱۶۱، والترمذی فی جامعه، فی کتاب النکاح، باب ما یقول اذا دخل علی اهله، رقم ۱۰۹۲، وابن ماجة فی سننه، فی کتاب النکاح، باب ما یقول الرجل اذا دخلت علیه اهله، رقم ۱۹۱۹.

٤) کشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷

② **جریر** دا جریر بن عبدالحمید بن قرط ضبی رازی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب العلم. "باب من جعل لاهل العلم ایاما معلومة" د لاندې تیر شوې دی. (۱)

③ **منصور**: دا مشهور محدث منصور بن المعتمر السملی الکوفی رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب العلم "باب من جعل لاهل العلم ایاما معلومة" د لاندې تیر شوې دی. (۲)

④ **سالم بن ابی الجعد**: دا سالم بن ابی الجعد کوفی رحمه الله دې، ولاء اشجعی بللې شی، د ابو الجعد نوم رافع دې. (۳)

دې د سیدنا ثوبان رضی الله عنه مولی رسول الله ﷺ، سیدنا جابر، سیدنا ابن عباس، سیدنا نعمان بن بشیر، سیدنا عبدالله بن عمرو، سیدنا عبدالله بن عمر او سیدنا انس بن مالک رضی الله عنهم وغیره نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې د هغه ځوئې حسن، حکم بن عتیبه، عمرو بن دینار، عمرو بن مرة، ابو اسحاق السبیعی، امام اعمش، منصور بن المعتمر او موسی بن المسیب رحمهم الله وغیره حضرات دی. (٤)

دې د سیدنا عمر، سیدنا عثمان، سیدنا علی رضی الله عنهم نه روایت کوی خو هغه مراسیل دی، هم دغه شان د سیدنا ابن مسعود او سیده عائشه صدیقه رضی الله عنها سره هم د هغوی ملاقات نه دې شوې، د هغوی ملاقات د سیدنا ابو الدرداء او سیدنا ثوبان رضی الله عنهما سره هم نه دې شوې. (۵)

امام یحیی بن معین، امام ابوزرعه او امام نسائی رحمهم الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۶)

ابن سعد رحمه الله فرمائی: ﴿کان ثقة کثیر الحدیث﴾(۷)

امام عجلی رحمه الله فرمائی: ﴿کوفی تابعی ثقة﴾(۸)

ابن خلفون رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۹)

ابن حبان رحمه الله هم هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱۰)

---

۱) کشف الباری ج ۳ ص ۲۶۸
۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۷۰
۳) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۱۳۰
٤) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۱۳۱، ۱۳۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸، ۱۰۹
۵) اوګورئ: اکمال تهذیب الکمال لمغلطائی ج ۵ ص ۱۸۰، ۱۸۱
٦) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۱۳۲، والجرح والتعدیل ج ٤ ص ۱۷۶، رقم (۷۹۵/۵۹۱٤)
۷) الطبقات لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۱
۸) معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ۳۸۲، رقم ۵۳۸، واکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۱۸۱
۹) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۱۸۲
۱۰) الثقات لابن حبان ج ٤ ص ۳۰۵

حافظ ذهبی رحمه الله د هغوی په باره کښې لیکلې دی : ﴿ الفقیه، احد الثقات ﴾(۱)

هم دغه شان امام ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ من ثقات التابعین ﴾(۲)

ابراهیم الحربی رحمه الله فرمائی : ﴿ مجمع علی ثقته ﴾(۳) خو هغه به د خپل ثقاهت او امام باوجود تدلیس او ارسال کولو، پس حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ فهو صاحب تدلیس ﴾(٤)

هم دغه شان امام ذهبی رحمه الله دا هم فرمائی چه : ﴿ من ثقات التابعین، لکنه یدلس ویرسل ﴾(۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله هغه په طبقات المدلسین کښې په دویمه طبقه کښې ذکر کړې دې، دا د هغه حضراتو طبقه ده چه د هغوی تدلیس هم کم وی او هغه چه کله تدلیس کوی نو هغه د ثقه نه کوی، پس د داسې حضراتو د امامت او جلالت شان باوجود ائمه کرامو د هغوی احادیث سره د هغوی د تدلیس نه په خپل صحاح کښې قبول کړې دی. (۶)

د هغوی وفات په ۱۰۰ هجری کښې یا د هغې نه مخکښې یا روستو شوې دې. (۷) رحمه الله تعالی رحمة واسعة

⑤ **کریب** : دا ابو رشدین کریب بن ابی مسلم قرشی هاشمی مولی عبدالله بن عباس رضی الله عنهما دې. د هغوی حالات هم په دې جلد کښې د باب التخفیف فی الوضوء د لاندې تیر شوې دی.

⑥ **سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما** : د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما حالات په بدء الوحی کښې د ځلورم حدیث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الایمان کښې د باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (۸)

قوله: یَبْلُغُ النَّبِیَّ به صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ: سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما به دا حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم ته رسولو سره بیانولو!

مطلب دا چه دا حدیث مرفوع دې، په ابن عباس رضی الله عنهما باندې موقوف نه دې، خو ابن عباس رضی الله عنهما دا حدیث د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه براه راست اوریدلې وو که د بل چا په واسطه؟ چونکه د دې تصریح نشته، په دې وجه په دې صیغې سره بیان کړې شو. (۹)

---

۱) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸
۲) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۰۹
۳) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۱۸۲
٤) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸
۵) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۰۹
٦) اوګورئ : تعریف اهل التقدیس بمراتب الموصوفین بالتدلیس ص ۳۱، رقم ٤۸
۷) اوګورئ : تقریب التهذیب ص ۲۲۶، رقم ۲۱۷۰
۸) اوګورئ : کشف الباری ج ۱ ص ٤٤۵، و ج ۲ ص ۲۰۵
۹) اوګورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۸۳، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۷

دلته د دې صیغې ﴿ یبلغ به ﴾ په شان نورې هم ډیر صیغې استعمالیږی ﴿ یرفع الحدیث، یرویه، ینمیه، روایة، رواه ﴾ که دا الفاظ تابعی یا د هغه نه لاندې څوك نقل کړی نو دا د مرفوع حکمی په درجه کښې دې او که یو صحابی دا الفاظ ذکر کړی نو بیا خو بالکل د صریح په حکم کښې دې. (۱)

قوله: قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا فَقُضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَمْ يَضُرَّهُ: یعنی: په تاسو کښې که څوك خپلې بیبی ته راشی نو دا دعا اوائی: بسم الله! د الله پاك په نوم سره دا عمل کوم، اې الله! شیطان زمونږ نه لرې کړه او څه چه ته مونږ ته راکوې د هغه (اولاد) نه شیطان لرې کړه.

امام غزالی رحمه الله فرمائی چه مستحب دا ده چه ﴿ بسم الله ﴾ اولولی بیا سورة اخلاص اولولی، بیا تکبیر او تهلیل اوائی او ﴿ بسم الله العلی العظیم، اللهم اجعلها ذریة طیبة ان کنت قدرت ان تخرج ذلك من صلبی ﴾ دې اولولی. (۲)

یعنی اې الله! که تا زما د شا نه د ذریت پیدا کولو فیصله کړې وی نو دا پاك ذریت جوړ کړه

د دعا لوستلو وخت: دا دعا به څه وخت لولی؟ د حدیث الباب د اطلاق نه فهم کښې راځی چه د جماع په شروع کښې به ئې د کشف عورت نه پس لولی، د دې تائید د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د اثر نه کیږی!

﴿ عَنْ عَلْقَمَةَ أَنَّ ابْنَ مَسْعُودٍ كَانَ إِذَا غَشِيَ أَهْلَهُ فَأَنْزَلَ قَالَ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لِلشَّيْطَانِ فِيمَا رَزَقْتَنَا نَصِيبًا ﴾ (۳)

یعنی کله چه به هغه د خپلې بیبی سره جماع کوله او انزال به ئې اوشو نو وئیل به ئې: اې الله! څه چه ته مونږ ته راکوې په هغې کښې د شیطان حصه مه کوه.

خو نور علماء کرام فرمائی چه د جماع په وخت دې د عورت ښکاره کولو نه مخکښې مخکښې دا دعا اولوستلې شی. (٤) پس په صحیحین کښې په یو بل طریق کښې د ﴿ اذا اتی اهله ﴾ په ځائې د ﴿ اذا اراد ان یاتی اهله ﴾ (۵) الفاظ راغلې دی.

---

۱) اوګورئ: نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر ص ۱۰۵، وعلوم الحدیث لابن الصلاح ص ٤٦، وفتح المغیث ج ۱ ص ۲۱۸، ۲۲۰، الفرع الرابع من الفروع السبعة بعد بحث المقطوع.

۲) احیاء علوم الدین ص ۵۰۶، کتاب اداب النکاح، العاشر: فی اداب الجماع

۳) مصنف ابن ابی شیبة ج ۹ ص ۳۳۵، کتاب النکاح، باب ما یومر به الرجل اذا دخل علی اهله، رقم ۱۷٤۳۹، و ج ۱۵ ص ۳۵۱، کتاب الدعاء، باب ما یدعو به الرجل اذا دخل علی اهله، رقم ۳۰۳۵۳

٤) اوګورئ: اتحاف السادة المتقین ج ۶ ص ۱۷۳، کتاب اداب النکاح

۵) صحیح البخاری ج ۲ ص ۹٤۵، کتاب الدعوات، باب ما یقول اذا اتی اهله، رقم (۶۳۸۸)، وصحیح مسلم، کتاب النکاح، باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع رقم ۳۵۳۳.

او هر چه د ابن مسعود رضي الله عنه د اثر تعلق دې نو هغه د انزال نه پس د جامو د اغوستلو نه پس حالت باندې محمول کیدلې شي. والله اعلم

قوله: فَقُضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَمْ يَضُرَّهُ: بیا د هغوی دواړو ترمینځه اولاد مقدر شي نو هغه ته شیطان ضرر نه شي رسولې.

د ﴿قضی﴾ ډیر معانی دی. دلته د ټولو نه غوره د تقدیر معنی ده، ځکه چه د صحیح مسلم په حدیث کښې ﴿فانه ان یقدر بینهما ولد فی ذلك﴾(۱) الفاظ راغلې دی.

د دې نه علاوه د حکم په معنی کښې هم کیدلې شي. (۲)

بیا دلته ﴿قضی بینهما﴾ د اکثر حضراتو په نزد د تثنیه په ضمیر سره دې، او د حموی او مستملی په نسخو کښې ﴿قضی بینهم﴾ د جمع صیغې سره راغلې دې، د تثنیه والا نسخه راجحه ده، ځو جمع هم په تثنیه باندې محمول کیدلې شي، ځکه چه اقل د جمع دوه دی. (۳)

د لم یضره څه مطلب دې؟ : د عدم اضرار شیطان یو مطلب خو دا دې چه د شیطان به په هغه باندې تسلط نه حاصلیږی. یعنی د الله پاك د نوم د اخستلو د وجې نه به هغه ماشوم د الله پاك په محفوظ بندګانو کښې شي چه په هغه باندې د انسان وس نه چلیږی، لکه د الله پاك ارشاد دې ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ﴾(٤) (یعنی زما په بندګانو باندې ستا تسلط نشته) دا امکان هم ذکر کړې شوې دې چه د دې نه دې عموم مراد واخستلې شي، یعنی شیطان به هغه ته هیڅ قسم ضرر او نه رسوی. خو په دې صورت کښې به د هغه ماشوم د همیشه دپاره معصوم کیدل لازم شي، ظاهره ده چه دا خبره صحیح نه ده.

په دې وجه علماء کرام فرمائی چه د دې عموم نه مراد اخستلو په ځائې خصوص مراد کړې شي. یعنی شیطان هغه ته ضرر عقلی یا بدنی کښې نه شي اخته کولې چه شیطان په هغه باندې اثر انداز شي چه هغه مخبوط العقل جوړ کړی، یا هغه ته بدنی طور نقصان اورسوی.

یو احتمال دا هم بیان کړې شوې دې چه د پیدائش په وخت به هغه ماشوم ته د شیطان د مس نه حفاظت حاصل شي.

خو دا خبره دهغه حدیث منافی ده چه په هغې کښې ذکر دی چه د شیطان د مس نه سوا د مریم او د هغه د ځوئی سیدنا عیسی علیه السلام نه بل چاته هم استثناء نشته. (۵)

---

۱) صحیح مسلم. کتاب النکاح. باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع رقم ۳۵۳۳.

۲) اوګورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۸.

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۲

٤) سورة الحجر : ٤۲

۵) قال ابوهریرة رضی الله عنه : سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول : ما من بنی ادم مولود الا یمسه الشیطان حین یولد، فیستهل صارخا من مس الشیطان، غیر مریم وابنها. صحیح البخاری ج ۱ ص ٤۸۸، کتاب احادیث الانبیاء، باب قول الله تعالی : ﴿واذکر فی الکتاب مریم﴾ رقم ۳٤۳۱

داؤدی رحمه الله فرمائی چه د دې ضرر نه د کفر په فتنه کښې اخته کول مقصود دی، یعنی که د جماع په وخت ئې دعا اولوستلې نو هغه ماشوم به د شیطان د اغوا او تضلیل کښې اخته کیدو سره په کفر کښې د واقع کیدو نه بچ شی

گویا د دې دعا د لوستلو دپاره دا ډیر لوئې بشارت دې چه دا ماشوم توحید او ایمان باندې مری. یو مطلب دا هم بیان کړې شوې دې چه که سړې د جماع په وخت تسمیه اونه لولی نو شیطان به دهغه ذکر سره یوځائې کیدو باندې په جماع کښې شریك شی. (۱)

د دې نه معلومه شوه چه که بسم الله اولولی نو د شیطان د مشارکت نه به ئې حفاظت اوشی او د شیطان د عدم مشارکت فائده ظاهره ده چه د ماشوم طرف ته به عائد وی. (۲)

فائده: علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه هغوی یوه نسخه لیدلې دې چه د فربری رحمه الله مخکښې لوستلې شوې وو، په دې کښې دا اضافه ده:

﴿قیل لابی عبدالله: فان لم یعرف بالعربیة ایقول بالفارسیة؟ قال نعم﴾ (۳)

یعنی د امام بخاری رحمه الله نه تپوس اوشو چه یو سړی له عربی نه ورځی نو ایا هغه ته به دا دعا په فارسئ کښې د وئیلو اجازت وی؟ وې فرمائیل: او! والله سبحانه وتعالی اعلم

⑨ باب: مَا یَقُولُ عِنْدَ الْخَلَاءِ

قوله: خلاء: خالی فضاء ته وئیلې شی، روستو ئې د قضاء حاجت او اودس په ځائې اطلاق شروع شو (٤)

دلته عبارت مقدر دې، د عبارت تقدیر داسې دې چه: **﴿ مایقول عند ارادة الدخول فی الخلاء ﴾** دا په هغه صورت کښې دې چه کله بیت الخلاء جوړه وی او که بیت الخلاء جوړه نه وی نو بیا هیڅ تقدیر ته ضرورت نشته. (۵)

د مخکښې باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضح دې، ځکه چه په دواړو بابونو کښې د دعا د لوستلو ذکر دې. (۶)

د ترجمة الباب مقصد: په ترجمة الباب سره د امام بخاری رحمه الله مقصد دعا لره بیانول دی

---

۱) کما اورد الطبری بسنده عن مجاهد قال: اذا جامع الرجل ولم یسم انطوی الجان علی احلیله فجامع معه. جامع البیان للطبری ۲٤۸/۲۲، تحت قوله تعالی فی سورة الرحمن: ﴿لم یطمثهن انس قبلهم ولا جآن﴾

۲) اوگورئ عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۹، واتحاف السادة المتقین ج ۶ ص ۱۷٤، وسبل السلام ج ۳ ص ۳۹۰، کتاب النکاح، باب عشرة النساء رقم ۹۶۰.

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۲، وشرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳، وفیه قیل لابی عبید بدل ابی عبید الله فانتبه.

٤) اوگورئ: تاج العروس ج ۳۸ ص ۱۳، ۱٤، مادة: خلو

۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۲

۶) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۰

کومه چه بیت الخلاء ته د تلو نه مخکښ لوستلې شی، دا دعا بالاتفاق مستحب ده. (۱)

۱۴۲: ﴿حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ صُهَيْبٍ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا (۲) يَقُولُ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبُثِ وَالْخَبَائِثِ. تَابَعَهُ ابْنُ عَرْعَرَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ غُنْدَرٌ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى عَنْ حَمَّادٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ﴾ [۵۹۲۳]

رجال الحديث

① **ادم**: دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عبد الرحمن العسقلانی رحمه الله دې، د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده د لاندې تیر شوې دی. (۳)

② **شعبة**: دا امیر المومنین فی الحدیث امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمه الله دې. د هغوی حالات هم په مذکوره کتاب او باب کښې تیر شوې دی. (٤)

③ **عبدالعزیز بن صهیب**: دا عبد العزیز بن صهیب بنانی بصری رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب حب الرسول ﷺ من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۵)

④ **سیدنا انس** رضی الله عنه: د سیدنا انس رضی الله عنه حالات هم په کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لاخیه مایحب لنفسه د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ: رسول الله ﷺ چه به کله بیت الخلاء ته داخلیدو نو دا دعا به ئې لوستله.

---

۱) اوګورئ: حاشیة ابن عابدین ج ۱ ص ۸۱، سنن الوضوء، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۳۹۲، کتاب الطهارة، فصل فی اداب قضاء الحاجة، وحاشیة الدسوقی علی الشرح الکبیر ج ۱ ص ۱۷۷، فصل فی ندب لقضاء الحاجة، والمجموع ج ۲ ص ۷۳، ۷٤ و ۷۹، باب الاستطابة، والمغنی ج ۱ ص ۱۰۹، فصول فی اداب التخلی.

۲) قوله: انسا رضی الله تعالی عنه الحدیث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۲ ص ۹۳۶، کتاب الدعواتو باب الدعاء عند الخلاء رقم ۶۳۲۲، ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الحیض، باب ما یقول اذا اراد دخول الخلاء، رقم ۸۳۱، ۸۳۲، والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب القول عند دخول الخلاء رقم ۱۹، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ٤، ۵، والترمذی فی جامعه، فی کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الخلاء رقم ۵، ۶، وابن ماجة فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء رقم ۲۹۸.

۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

٤) بوږته حواله

۵) کشف الباری ج ۲ ص ۱۲

٦) کشف الباری ج ۲ ص ٤

دا دعا به په هر هغه ځائې کښې لوستلې شی چرته چه قضاء حاجت کولې شی برابره خبره ده که هغه ځائې د قضاء حاجت دپاره باقاعده جوړ کړې شوې وی یا خالی ځائې وی.
امام ابوداؤد رحمه الله د سیدنا زید بن ارقم رضی الله عنه نه یو مرفوع حدیث نقل کړې دې:

﴿ ان هذه الحشوش محتضرة، فاذا اتی احدکم الخلاء فلیقل: اعوذ بالله من الخبث والخبائث ﴾(۱)

یعنی د قضاء حاجت دپاره جوړ شوی دا ځایونه داسې دی چه په دې کښې جنات او شیطانان حاضر وی. لهذا کله چه په تاسو کښې څوك هلته ځی نو دا دعا دې اولولی.
د دې حدیث نه معلومه شوه چه دا دعا به صرف په هغه مواضع او ځایونو کښې وئیلې شی کوم چه د قضاء حاجت دپاره جوړ کړې شوې دی.
خو راجحه دا ده چه چرته هم انسان د قضاء حاجت دپاره کینی برابره خبره ده که هغه ځایونه د قضاء حاجت دپاره وی یا میدان او ځنګل وی، په هر صورت کښې به دا دعا لوستلې شی، ځکه چه د دې مقصد تعوذ من شر الشیطان دې، او شیطانان چه ځنګه په بیوت الخلاء کښې نقصان رسوی دغه شان بهر هم رسوی، پس د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په یو حدیث کښې دی:

﴿ ومن اتی الغائط فلیستتر، فان لم یجد الا ان یجمع کثیبا من رمل، فلیستدبره، فان الشیطان یلعب بمقاعد بنی ادم ﴾(۲) یعنی څوك چه د قضاء حاجت دپاره ځی هغه له پکار دی چه ښه پرده اوکړی، که د شرو د ډهیرکی د جمع کولو نه علاوه بل څه صورت او نه مومی نو دغه شان کولو سره دې هغې ته شا کړی، ځکه چه شیطان د انسان د مقعد سره لوبې کوی.
معلومه شوه چه د شیطان اثرات هر ځائې کښې وی، په دې وجه دعا به هم په هره موقع باندې کولې شی.
دا دعا به کله لوستلې شی؟ : د جمهور علماء کرامو او ائمه اربعه په نزد چرته چه بیت الخلاء جوړه وی هلته هغې ته د داخلیدو نه مخکښې مخکښې او چرته چه جوړه نه وی هلته د کیناستلو نه مخکښې، یعنی د کپړو د اوچتولو نه مخکښې مخکښې به دا دعا لوستلې شی، بیت الخلاء ته د داخلیدو نه پس، هم دغه شان د جامو د ویستلو نه پس به په ژبې سره دا الفاظ نه شی ادا کولې، په داسې صورت کښې به ئې د جمهورو په نزد په زړه کښې لولی، په ژبې سره به تلفظ نه شی کولې.
او امام ابن سیرین او امام ابراهیم نخعی رحمهما الله فرمائی چه په بیت الخلاء کښې دننه، یا د کشف عورت نه پس د دعا په لوستلو کښې هیڅ باك نشته. (۳)

---

۱) سنن ابی داؤد فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۶
۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء رقم ۳۵
۳) قال ابن عابدین : الظاهر انه یسمی قبل رفع ثیابه ان کان فی غیر المکان المعد لقضاء الحاجة، والا فقبل دخوله، فلو نسی فیهما سمی قلبه، ولا یحرک لسانه، تعظیما لاسم الله تعالی، رد المحتار ج ۱ ص ۸۱، سنن الوضوء، وانظر المواهب الجلیل ج ۱ ص ۳۹۲، کتاب الطهارة، فصل فی اداب قضاء الحاجة، وحاشیة الدسوقی علی الشرح الکبیر، ج ۱ ص ۱۷۷، فصل فی ندب لقضاء الحاجة، والمجموع ج ۲ ص ۷۳، ۷۴ و ۷۹، باب الاستطابة، والمغنی ج ۱ ص ۱۰۹، فصول فی اداب التخلی.

د مجوزینو دلائل او د مانعینو جواب : مجوزین فرمائی چه دالله پاك ارشاد دې ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾(۱)
د دې آیت کریمه په رنړا کښې هره کلمه او هره دعا د الله پاك طرف ته خیژی، لهذا بیت الخلاء کښې دننه په لوستلو کښې هیڅ باك نشته.

هم دغه شان سیده عائشه رضی الله عنها فرمائی چه : ﴿كان النبي ﷺ يذكر الله على كل احيانه﴾(۲)
یعنی رسول الله ﷺ به په هر حال کښې د الله پاك ذکر کولو.

په دې حدیث کښې د ﴿على كل حال﴾ په عموم کښې قضاء حاجت هم داخل دې، لهذا د قضاء حاجت په موقع باندې هم دا دعا لوستلې کیدې شی.

جمهور علماء کرام فرمائی چه په آیت کریمه کښې د ﴿صعود﴾ نه مراد قبولیت دې.(۳)

هم دغه شان په روایت کښې د ﴿احیان﴾ نه مراد هغه عموم نه دې کوم چه تاسو اخلئ، بلکه د ﴿احیانه﴾ ضمیر د ذکر طرف ته راجع دې د رسول الله ﷺ طرف ته نه، مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ به په هغه ټولو احیان او اوقات کښې ذکر کولو په کومو کښې چه ذکر مناسب دې.
یا د دې نه مراد عموم احوال دې، یعنی رسول الله ﷺ به طاهرا، محدثا، قائما، قاعدا، مضجعا او ماشیا په هر حالت کښې د الله پاك ذکر کولو.
یا د دې ذکر نه مراد ذکر قلبی هم کیدې شی، یعنی رسول الله ﷺ به هر وخت په ذکر لسانی کښې مشغول وو، یو وخت به هم ترې غافل نه وو، خو چرته چه به ذکر لسانی نه شو کیدې هلته به ئې صرف ذکر قلبی کولو او د ذکر قلبی په صورت کښې هیڅ حال او وخت مستثنی نه وی. هر وخت کم از کم ذکر قلبی ضرور کیږی. (٤)

قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبُثِ وَالْخَبَائِثِ: اې الله! زه د مذکر شیطانانو او مؤنث شیطانانو د شر نه ستا پناه غواړم.

قوله: الخبث: د باء په ضمې سره دې، په باء باندې سکون هم لوستلې شوې دې، پس دواړو

---

۱) فاطر ص ۱۰

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب ذکر الله تعالی فی حال الجنابة وغیرها، رقم ۸۲۶، وسنن ابی داؤد کتاب الطهارة، باب فی الرجل یذکر الله تعالی علی غیر طهر، رقم ۱۸

۳) انظر الجامع لأحکام القرآن للقرطبی: ۱۴\ ۳۲۹، سورة فاطر، وقال المحلی: الیه یصعد الکلم الطیب: یعلمه، وقال الصاوی: أشار بذلک الی أن فی الکلام مجازاً، فالصعود مجاز عن العلم، کما یقال: ارتفع الأمر الی القاضی، یعنی علمه، عبر عنه بالصعود، اشارة لقبوله، لأن موضع الثوب فوق، وموضع العذاب أسفل..... انظر تفسیر الجلالین مع حاشیة الصاوی: ۳\ ۲۷۶.

٤) اوګورئ : شرح النووی علی صحیح مسلم ج ٤ ص ۲۹۱، کتاب الطهارة، باب ذکر الله تعالی فی حال الجنابة وغیرها، وبذل المجهود ج ۱ ص ۲۲۷، ۲۲۸

طریقو سره روایة لوستل ثابت دی. (۱)
البته امام خطابی رحمه الله د باء سکون ته د محدثینو غلطی وئیلې ده. (۲)
خو امام نووی رحمه الله وغیره مختلف حضراتو د هغوی تردید کړې دې او فرمائی چه د سکون انکار صحیح نه دې. ځکه چه په داسې کلماتو کښې اهل عرب تحفیفا سکون هم لولی، پس (کتب، رسل، عنق، اذن) او په داسې الفاظو کښې اهل عربیت تصریح کړې ده چه په دواړو طریقو سره لوستل ئې صحیح دی (۳)
امام نووی رحمه الله فرمائی چه کیدې شی امام خطابی رحمه الله د هغه خلقو تغلیط کړې وی کوم چه په دې لفظ کښې سکون ته اصل وائی، که دا خبره وی نو د هغوی خبره به صحیح وی، خو عبارت به مبهم او موهم وی. (٤)
علامه فیومی رحمه الله فرمائی چه دا لفظ به د باء په ضمې سره لوستلې شی او د باء په سکون سره د قبیله بنو تمیم لغت دې، لهذا دغه شان ئې هم لوستلې شی. (۵)
امام ابوعبید رحمه الله هم دا په سکون د باء سره روایت کړې دې. (۶)

(خبائث) د (خبیثة) جمع ده.

د (الخبث) او (الخبائث) نه څه مراد دې؟: امام خطابی رحمه الله فرمائی چه د دې نه مراد (ذکران الشیاطین واناثهم) مراد دی. (۷)

اصل کښې د (خبث) معنی د شر او کفر ده، بعض حضرات فرمائی چه د (خبث) نه مراد شیاطین او د (خبائث) نه مراد معاصی دی.

د (خبث) بالضم نه مذکر شیاطین او د (خبائث) نه مونث شیاطین مراد کړې شوې دی او که (خبث) په سکون سره وی نو په دې کښې په د شر او کفر معنی وی او د خبائث نه به ټول خبیث څیزونه او احوال خبیثه مراد وی، په دې وجه د بالضم په مقابله کښې په بالسکون کښې عموم زیات دې، مذکر او مؤنث شیاطین هم په دې کښې داخلیږی او نور خبائث هم.

ابن الاعرابی رحمه الله فرمائی چه د عربو په کلام کښې (خبث) هر ناخوښه او مکروه څیز ته وئیلې شی، که به کلام کښې دننه خبث وی نو کنځل مراد دی. که ملل په دې متصف کړې

---

۱) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ٤ ص ۲۹۳، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الخلاء
۲) اصلاح غلط المحدثین ص ٤۸، ٤۹، ومعالم السنن ج ۱ ص ۱۶، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الخلاء.
۳) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ٤ ص ۲۹۳، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الخلاء
٤) پورته حواله
۵) المصباح المنیر للفیومی ج ۱ ص ۱۶۲، مادة : خبث
٦) انظر غریب الحدیث لابی عبید القاسم بن سلام ج ۱ ص ٤۱۶، واصلاح غلط المحدثین ص ٤۸، ٤۹
۷) معالم السنن ج ۱ ص ۱۶، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الخلاء.

شی نو مراد به تري کفر وی، که مطعومات پرې متصف کړې شی نو مراد به تري حرام وی، که د مشروبات دپاره استعمال کړې شی نو د دې نه به ضار یغنی نقصان ورکونکې معنی اخستلې شی. (۱) والله اعلم

دا دعا بالاتفاق مستحب ده او بیت الخلاء ته د تلو په مجمع علیه ادابو کښې ده. (۲)

رسول الله ﷺ به د تعبد په طور لوستله، ځکه چه هغه د شیطان د شر نه محفوظ وو، د امت د تعلیم دپاره به ئې ځائې په ځائې لوستله. صلی الله علیه وسلم

فائده د ابن عساکر رحمه الله په نسخه کښې دلته دا عبارت هم دې: ﴿ قال ابوعبدالله یعنی البخاری ویقال الخبث ﴾ یعنی امام بخاری رحمه الله فرمائی چه دا لفظ د باء په سکون سره هم لوستلې شوې دې. اوس که د باء سکون د ضمې نه تخفیف کولو سره لوستلې شوې وی نو د هغې معنی تفصیلا تیرې شوې او که د دې نه مخفف نه وی نو بیا دا د شر او کفر په معنی کښې دې، لکه چه د ابن الاعرابی رحمه الله په حوالې سره تفصیل بیان کړې شوې دې. (۳)

﴿ تَابَعَهُ ابْنُ عَرْعَرَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ غُنْدَرٌ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى عَنْ حَمَّادٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ ﴾

د ذکر شوې تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد: دلته امام بخاری رحمه الله په درې قسمه روایاتو کښې فرق او تطبیق کول غواړی.

په یو روایت کښې د ﴿ اذا دخل ﴾ الفاظ دی، په بل روایت کښې د ﴿ اذا اتی الخلاء ﴾ الفاظ دی او په دریم روایت کښې د ﴿ اذا اراد ان یدخل ﴾ الفاظ دی.

د ادم عن شعبة په طریق کښې د ﴿ اذا دخل الخلاء ﴾ الفاظ راغلې دی، محمد بن عرعره د ادم متابعت تامه کړې دې او بعینه هم دا الفاظ ئې نقل کړې دی.

او د موسی بن حماد عن عبدالعزیز بن صهیب په طریق سره هم دا الفاظ نقل دی، خو دا متابعت قاصره دې.

د دې طرق په مقابله کښې د غندر عن شعبة په طریق کښې د ﴿ اذا دخل الخلاء ﴾ په ځائې ﴿ اذا اتی الخلاء ﴾ الفاظ دی. په دواړو کښې فرق واضح دې چه ﴿ دخل ﴾ په ظاهره کښې د هغه مواضع سره خاص دې کوم چه د قضاء حاجت دپاره جوړ کړې شوې وی او ﴿ اتی ﴾ د خپل عموم د وجې نه بیوت الخلاء او میدان ټولو ته شامل دې.

بیا روایت ﴿ اذا دخل ﴾ یا ﴿ اذا اتی ﴾ دواړه قسمه روایتونو نه واضح نه دې چه آیا دا دعا به د داخلیدو نه پس لوستلې شی یا د هغې نه مخکښې.

---

۱) پورته حواله اوګورئ

۲) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ٤ ص ٢٩٤، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الخلاء

۳) اوګورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۳

خو ﴿ سعید بن زید عن عبد العزیز ﴾ په طریق سره الفاظو دا هم واضحه کړه چه دلته د دخول اراده مراد ده، ځکه چه الفاظ دی : ﴿ اذا اراد ان یدخل ﴾ والله اعلم

د مذکوره متابعات او تعلیقات تخریج

① **ابن عرعره عن شعبه** : دا روایت امام بخاری رحمه الله وړاندې په کتاب الدعوات باب الدعاء عند الخلاء کښې تخریج کړې دې. (۱)

② **وقال غندر عن شعبه** : حافظ او علامه عینی رحمه الله فرمائی چه دا روایت ﴿ غندر عن شعبة عن عبد العزیز ﴾ په طریق سره په مسند بزار کښې بعینه هم په دې الفاظو سره مروی دی او په مسند احمد کښې د ﴿ اذا اتی الخلاء ﴾ په ځائې ﴿ اذا دخل ﴾ الفاظ دی. (۲)

خو سره د تتبع او تلاش نه مونږ ته په مسند بزار کښې دا روایت ملاؤ نه شو، او په مسند احمد کښې بعینه هم دا الفاظ یعنی ﴿ اذا اتی الخلاء ﴾ الفاظ په ذکر شوی سند سره موجود دی.(۳)

③ **موسی عن حماد** : ﴿ موسی بن اسماعیل التبوذکی عن حماد، عبد العزیز بن صهیب عن انس ﴾ په طریق سره دا روایت امام بیهقی رحمه الله په السنن الکبری کښې موصولا نقل کړې دې. (٤)

④ **سعید بن زید، حدثنا عبد العزیز** : دا روایت امام بخاری رحمه الله په الادب المفرد کښې موصولا تخریج کړې دې، پس فرمائی : ﴿ حدثنا ابو النعمان، حدثنا سعید بن زید، حدثنا عبد العزیز بن صهیب قال حدثنی انس قال : کان النبی ﷺ اذا اراد ان یدخل الخلاء قال.. ﴾(۵)

دا سعید بن زید د مشهور محدث حماد بن زید بن درهم رور دې، په هغه باندې اګر چه بعض حضرانو کلام کړې دې او حافظ ابن حجر رحمه الله هغه ته ﴿ صدوق له اوهام ﴾(۶) وئیلې دی خو د امام بخاری رحمه الله سره سره ډیر محدثینو د هغه تعدیل او توثیق کړې دې. (۷) کما سیأتی ترجمته ان شاء الله تعالی

د دې نه علاوه په سنن کبری کښې د دې متابع روایت هم موجود دې. (۸)

---

۱) اوګورئ : صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۳۶، رقم ۶۳۲۲

۲) اوګورئ : فتح الباری ج ۱ ص ۲٤٤، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۲

۳) اوګورئ : مسند احمد ج ۳ ص ۲۸۲، رقم ۱٤۰٤٤، مسند انس بن مالک رضی الله عنه.

٤) اوګورئ : السنن الکبری للبیهقی ج ۱ص ۹۵، طبع قدیم و ج ۱ ص ۱۵٤ طبع جدید، رقم ٤۵۲

۵) الادب المفرد ص ۲٤۰، کتاب الاذکار، باب دعوات النبی ﷺ رقم ۶۹۲

٦) تقریب التهذیب ص ۲۳۶، رقم ۲۳۱۲

۷) اوګورئ : تحریر تقریب التهذیب ج ۲ ص ۲۹ و ۳۰، رقم ۲۳۱۲

۸) قال البیهقی رحمه الله: ثنا مسدد، ثنا عبد الوارث، عن عبد العزیز، عن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم کان اذا اراد الخلاء قال... السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۵، طبع قدیم ج ۱ ص ۱۵٤، طبع جدید رقم ٤۵۳

رجال الحديث

① **محمد بن عرعره** : دا محمد بن عرعره پن البرند القرشی السامی رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان، باب خوف المؤمن من ان یحبط عمله وهو لا یشعر د لاندې تیر شوې دی. (۱)

② **شعبة** : دا امیر المومنین فی الحدیث امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمه الله دې. د هغوی حالات هم په مذکوره کتاب او باب کښې تیر شوې دی. (۲)

③ **غندر** : دا ابو عبدالله محمد بن جعفر المعروف بغندر الهذلی رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان د باب ظلم دون ظلم د لاندې تیر شوې دی. (۳)

④ **موسی** : دا ابو سلمه موسی بن اسماعیل تبوذکی بصری رحمه الله دې. د هغوی حالات په کتاب بدء الوحی کښې د څلورم حدیث د لاندې مختصر او په کتاب العلم کښې د باب من اجاب الفتیا باشارة الید والراس د لاندې تفصیلا ذکر شوې دی. (٤)

⑤ **حماد**. دا امام ابو سلمه حماد بن سلمه بن دینار الربعی البصری رحمه الله دې. (۵)
هغه د ایوب سختیانی، ثابت بنانی، حماد بن ابی سلیمان، حمید الطویل، خالد الحذاء، ربیعه بن ابی عبدالرحمن، زید بن اسلم، د خپل والد سلمه بن دینار، سلیمان التیمی، سهیل بن ابی صالح، عبدالعزیز بن صهیب، عمرو بن دینار المکی، محمد بن اسحاق، هشام بن حسان او ابو التیاح یزید بن حمید الضبعی رحمهم الله وغیره روایت کوی.

دهغه نه په روایت کونکو کښې ادم بن ابی ایاس، روح بن عباده، سفیان الثوری، (وهو من اقرانه)، سلیمان بن حرب، ابوداؤد طیالسی، امام شعبه، (وهو اکبر منه) امام عبدالله بن مبارك، عبدالله بن مسلمه القعنبی، امام عبدالرحمن بن مهدی، عبد الصمد بن عبدالوارث، عبد الملك بن عبدالعزیز بن جریج، عفان بن مسلم، امام ابو نعیم، امام مالك بن انس (وهو من اقرانه)، ابو النعمان بن الفضل عارم، ابو سلمه موسی بن اسماعیل تبوذکی، نضر بن شمیل، امام وکیع، امام یحیی بن سعید القطان او یزید بن هارون رحمهم الله په شان ډیر اساطین حدیث شامل دی. (۶) دې د حمید الطویل رحمه الله خورئې دې. (۷)

---

۱) کشف الباری ج ۲ ص ۵۵۷
۲) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸
۳) کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۰
٤) کشف الباری ج ۱ ص ٤۳۳، ج ۳ ص ٤۷۷
۵) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲۵۳، رقم ۱٤۸۲
٦) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲۵٤ تا ۲۵۹
۷) تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲۵۹

امام احمد رحمه الله فرمائی : ﴿حماد بن سلمة اثبت الناس فی حمید الطویل، سمع منه قدیما﴾(۱)
یعنی حماد بن سلمه د خپل ماما حمید الطویل په راویانو کښ د ټولو نه مضبوط دې، د هغوی نه د هغه سماع قدیم ده.

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی : ﴿حماد بن سلمة ثقة﴾(۲)

هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿اثبت الناس فی ثابت البنانی حماد بن سلمة﴾(۳)

امام ابن المدینی رحمه الله فرمائی : ﴿لم یکن فی اصحاب ثابت اثبت من حماد بن سلمة﴾(٤)

هم دغه شان فرمائی : ﴿هو عندی حجة فی الرجال، وهو اعلم الناس بثابت البنانی وعمار بن ابی عمار، ومن تکلم فی حماد فاتهموه فی الدین﴾(۵) یعنی هغه زما په نزد په (علم) رجال کښ حجت دې، د ثابت بنانی او عمار بن ابی عمار نه په روایت کونکو کښ د ټولو نه زیات علم والا دې، څوك چه په هغه باندې کلام کوی هغه دینی اعتبار سره متهم اوګنړئ.

حجاج بن منهال رحمه الله فرمائی : ﴿حدثنا حماد بن سلمة، وکان من ائمة الدین﴾(٦)

امام عبد الرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی : ﴿حماد بن سلمة صحیح السماع، حسن اللقی، ادرك الناس، لم یتهم بلون من الالوان، ولم یلتبس بشئ، احسن ملکة نفسه ولسانه، ولم یطلقه علی احد، ولا ذکر خلقا بسوء، فسلم، حتی مات﴾(۷)
یعنی حماد بن سلمه صحیح السماع دې، د مشائخو سره د هغه ښه ملاقاتونه دی، لوئې لوئې خلق ئې موندلې دی، په هیڅ قسم عیب سره متهم شوې نه دې، نه په یو څیز کښ ملوث شوې دې، په خپل نفس او ژبه باندې ئې ښه قابو بیا موندلې دې، د چا په باره کښ ئې خپله ژبه بې ځایه نه ده سپړدلې، د چا ئې په عیب سره ذکر نه دې کړې، پس د هر عیب نه صحیح سلامت پاتې کیدو سره رخصت شو.

امام عبد الله بن المبارك رحمه الله فرمائی : ﴿دخلت البصرة، فما رایت احدا اشبه بمسالك الاول من حماد بن سلمة﴾(۸) یعنی زه بصرې ته داخل شوم نو د حماد بن سلمه نه مې زیات د سلفو په لاره باندې روان څوك بیا نه موندل

---

۱) پورته حواله
۲) تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲٦۲
۳) پورته حواله
٤) تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲٦۳
۵) سیر اعلام النبلا . ج ۷ ص ٤٤٦
٦) تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲٦۳
۷) تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲٦۳، ۲٦٤
۸) تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲٦٤

ابن سعد رحمه الله فرمائی ﴿ وکان حماد بن سلمة ثقة کثیر الحدیث ﴾(۱)

وهیب رحمه الله فرمائی : ﴿ کان حماد بن سلمة سیدنا، وکان حماد اعلمنا ﴾(۲)

امام ابن القطان رحمه الله فرمائی : ﴿ هو احد الاثبات فی الحدیث، ومتحقق بالفقه، ومن اصحاب العربیة الاول ﴾(۳) یعنی هغه په علم حدیث کښ د اثبات نه وو، په فقه کښ محقق او په اولین اصحاب عربیت کښ وو.

ابو الفتح ازدی رحمه الله فرمائی : ﴿ هو امام فی الحدیث وفی السنة، صدوق، حجة، من ذکره بشیء وانه یرید شینه، وهو مبراعنه ﴾(٤) یعنی هغه په حدیث او سنت کښ امام، صدوق او حجت دې، څوك چه په هغه پاندې طعن کولو سره څۀ کلام کوی هغه د هغې نه بری دې.

ساجی رحمه الله فرمائی : ﴿ کان رجلا حافظا، ثقة، مامونا، لایطعن علیه الا ضال مضل ﴾(۵)
یعنی هغه حافظ. ثقه او مامون وو. په هغه باندې صرف گمراه یا گمراه کونکې انسان طعن کولې شی.

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، رجل صالح، حسن الحدیث ﴾(۶)

ابن عیینه رحمه الله فرمائی : ﴿ عالم بالله، عالم بالعلم ﴾(۷)
حماد بن سلمه د علم حدیث سره سره د فقه او عربیت هم امام وو.

امام یونس رحمه الله فرمائی : ﴿ من حماد بن سلمة تعلمت العربیة ﴾(۸)
یحیی یزیدی په خپله مرثیه کښ وائی :

اطالب النحو الا فابکه بعد ابی عمرو وحماد (۹)

یعنی اې د نحو طالب علمه! د ابو عمرو او حماد نه پس اوس په نحو باندې اوژاړه.
د نحو امام سیبویه د عربیت د علم د حاصلولو نه مخکښ د حماد مجلس ته تللو، یو کرت ئې د هغه د مستملی په حیثیت سره خلقو ته د هغه حدیث رسولو چه شیخ او فرمائیل : ﴿ قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما احد من اصحابی الا وقد اخذت علیه الا ابا الدرداء ﴾ امام سیبویه املاء

---

۱) طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۲۸۲
۲) الجرح والتعدیل ج ۳ ص ۱۵۵، رقم ۲۶۳/۲۹۱۶
۳) اکمال تهذیب الکمال ج ٤ ص ۱٤٤
٤) پورته حواله
۵) پورته حواله
٦) معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ۳۱۹، ۳۲۰، رقم ۳۵٤، واکمال تهذیب الکمال ج ٤ ص ۱٤۵
۷) اکمال تهذیب الکمال ج ٤ ص ۱٤۷
۸) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ٤۵۰
۹) اکمال تهذیب الکمال ج ٤ ص ۱٤۳

کولو سره اوئیل : ﴿لیس ابوالدرداء﴾ شیخ ورته فورا لقمه ورکړه چه سیبویه! تا غلطی اوکړه، دا ﴿لیس ابا الدرداء﴾ دي، سیبویه اووې دا علم حاصلول ضروری دی، چه د هغې د حصول نه پس څوك غلطی نه شی راویستلی. پس د هغې نه روستو هغه د نحو په طلب کښې اولګیدو او د امام خلیل نحوی رحمه الله شاګردی ئې اختیار کړه. (۱)

د ابن القطان رحمه الله قول مخکښې تیر شوې شوې دې!

﴿هو احد الاثبات فی الحدیث، ومتحقق بالفقه، ومن اصحاب العربیة الاول﴾

د علم او فن د دومره اوچت مقام سره سره امام حماد بن سلمه رحمه الله د اعلی درجې عبادت ګزار او د ورع او تقوی سره هم متصف وو.

د هغه د عبادت اندازه تاسو د دې نه اولګوئ چه امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی که حماد بن سلمه رحمه الله ته اوئیلې شی چه ستاسو مرګ به صبا له واقع کیږی نو هغوی سره به په عبادت کښې د مزید اضافې دپاره هیڅ نه وی. (۲)

عفان رحمه الله فرمائی : د حماد بن سلمه نه زیات عبادت ګزار خو ما لیدلې دې خو د هغه په شان د خیر کارونو لره په پابندئ سره کونکې، د قران کریم تلاوت کونکې او اخلاص سره هر کار انجام ته رسونکې ما بل څوك نه دې لیدلې. (۳)

د وخت قدر څنګه کولې شی؟ د دې خبرې اندازه د دې نه اولګوئ چه موسی بن اسماعیل تبوذکی رحمه الله فرمائی چه که زه اوایم چه ما کله هم حماد په خندا باندې نه دې لیدلې نو زه به په خپله خبره کښې رشتینې یم څکه چه هغه به همیشه په څه نه څه کار کښې مشغول وو، یا خو به ئې حدیث اورولو یا به ئې تلاوت کولو، یا به په تسبیح او تهلیل کښې مشغول شو، یا به په مانځه کښې وو، خپله ټوله ورځ هغوی دغه شان تقسیم کړې وه. (٤)

ابن حبان رحمه الله فرمائی : ﴿وکان من العباد المجابین الدعوة﴾ (٥)

یعنی د هغوی شمیر په مستجاب الدعوات عبادت کونکو کښې کیدو.

د امام حماد بن سلمه رحمه الله په حفظ او اتقان او جلالت شان باندې اتفاق دې، شاته چه کوم د ائمه جرح وتعدیل اقوال نقل کړې شوې دی، د هغې ټولو نه دا خبره واضحه کیږی.

خو د هغوی په احادیثو کښې څه غرائب او اوهام موندلې شی، چه د هغې نه ډیر امام ابن عدی رحمه الله په خپل کتاب کښې نقل کړې دی. (٦)

---

۱) اوګورئ : اکمال تهذیب الکمال ج ٤ ص ۱٤۳، والجامع لاخلاق الراوی واداب السامع : ج ۲ ص ۸٤ اتباع المستملی لفظ الحدیث رقم ۱۲۲٤

۲) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص٤٤۷

۳) پورته حواله

٤) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص٤٤۷، ٤٤۸

٥) الثقات لابن حبان ج ٦ ص ۲۱٦

٦) اوګورئ : الکامل لابن عدی ج ۲ ص ۲٥۹ تا ۲٦٦

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ وکان ثقة له اوهام ﴾(۱)

هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿ وله اوهام فی سعة ما روی ﴾(۲)

بل ځائې کښې فرمائی : ﴿ امام ثقة، له اوهام وغرائب ﴾(۳)

ابن سعد فرمائی: ﴿ وربما حدث بالحدیث المنکر ﴾(۴)

د حماد بن سلمه رحمه الله په باره کښې محدثینو دا هم تصریح کړې ده چه په اخر عمر کښې د هغوی په حافظه کښې معمولی بدلون راغلې وو، خو دا تغیر د اختلاط حد ته نه وو رسیدلې.

هم دا وجه ده چه هغه لره ابن الکیال په خپل کتاب الکواکب النیرات کښې، حافظ علائی رحمه الله په خپل کتاب کتاب المختلطین کښې، او هم دغه شان برهان حلبی رحمه الله په خپل کتاب الاغتباط بمن رمی بالاختلاط کښې نه دې ذکر کړې.

خو د دې کتابونو محققینو د تتمه او محلق په طور د هغوی تذکره کړې ده. (۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ احد الائمة الاثبات، الا انه ساء حفظه فی الاخر ﴾(۶)

یعنی هغه د ثبت ائمه کرامو نه یو دې خو په اخره کښې د هغوی حافظه خرابه شوې وه.

امام بیهقی رحمه الله په خلافیات کښې لیکلې دی:

﴿ هو احد الائمة المسلمین، الا انه لما طعن فی السن، ساء حفظه، فلذلك ترك البخاری الاحتجاج بحدیثه، واما مسلم فانه اجتهد واخرج من حدیثه عن ثابت ما سمع منه قبل تغیره، وما سوی حدیثه عن ثابت لایبلغ اکثر من اثنی عشر حدیثا، اخرجها فی الشواهد دون الاحتجاج، واذا کان الامر علی هذا فالاحتیاط لمن راقب الله تعالی، لایحتج بحدیثه بما یجد فی حدیثه مما یخالف الثقات ﴾(۷)

یعنی حماد بن سلمه د ائمة المسلمین یو امام دې، خو چه عمر ئې زیات شو نو حافظه ئې خرابه شوه، هم په دې وجه امام بخاری رحمه الله د هغه په حدیث سره احتجاج نه دې کړې، او امام مسلم رحمه الله د هغه صرف هغه احادیث تخریج کړې دی کوم چه هغه د ثابت رحمه الله نه د تغیر نه مخکښې روایت کولو د هغه احادیثو نه علاوه ئې د نورو نه څو احادیث په طور د استشهاد تخریج کړې دی بغیر د احتجاج کولو نه، د داسې احادیثو تعداد په د دولسو نه زیات نه

---

۱) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۵۹۰

۲) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ٤٤٦

۳) المغنی فی الضعفاء ج ۱ ص ۱۷۱۱

٤) الطبقات لابن سعد : ۷\ ۲۸۲.

۵) اوګورئ : الکواکب النیرات ص ٤٦۰، ٤٦۱، محلق اولو ونهایة الاغتباط ص ۹٦، وکتاب المختلطین للعلائی ص ۲۵، ۲٦

٦) هدی الساری ص ۵٦۷

۷) اکمال لتهذیب الکمال لمغلطائی ج ۵ ص ۱٤۵

وی، چه کله د هغه دا حال دې نو څوك چه د الله پاك نه ویره کوی د هغه دپاره احتیاط دا دې چه د هغوی د داسې احادیثو نه استدلال او احتجاج اونکړې شی چه په کومو کښې هغه د ثقات راویانو مخالفت کوی

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ استشهد به البخاری تعلیقا، ولم یخرج له احتجاجا، ولا مقرونا، ولا متابعة الا فی موضع واحد، قال فیه : قال لنا ابو الولید، حدثنا حماد بن سلمة فذکره، وهو فی کتاب الرقاق، وهذه الصیغة یستعملها البخاری فی الاحادیث الموقوفة وفی المرفوعة أیضا إذا کان فی إسنادها من لا یحتج به عنده واحتج به مسلم والأربعة لکن قال الحاکم لم یحتج به مسلم إلا فی حدیث ثابت عن أنس وأما باقی ما أخرج له فمتابعة زاد البیهقی أن ما عدا حدیث ثابت لا یبلغ عند مسلم اثنی عشر حدیثا والله أعلم﴾(۱)

یعنی امام بخاری رحمه الله د حماد بن سلمه رحمه الله روایت تعلیقا په طور د استشهاد ذکر کړې دې، هغه هم صرف په یو مقام باندې، د هغه نه علاوه ئې په یو ځائې کښې هم د هغه روایات احتجاجا، یا متابعة، یا مقرونا نه دی ذکر کړی، چرته چه ئې د هغه روایات نقل کړی دی په هغې کښې ئې هم د ﴿ قال لنا ﴾ الفاظ سره نقل کړې دې او دا صیغه امام بخاری رحمه الله د احادیث موقوفه په باره کښې ذکر کوی، یا بیا د داسې مرفوع احادیثو دپاره چه د هغې په سندونو کښې یو سړې د هغه په نزد د احتجاج قابل نه وی.

او د امام حماد بن سلمه رحمه الله نه امام مسلم او اصحابه سنن اربعه احتجاج کړې دې، خو امام حاکم رحمه الله فرمائی چه امام مسلم رحمه الله هم د حماد د صرف هغه روایاتو انتخاب کړې دې کوم چه هغه د ﴿ ثابت عن انس ﴾ په طریق سره نقل کوی، باقی روایات ئې متابعة تخریج کړې دی، امام بیهقی رحمه الله په دې باندې زیاتی دا خبره ارشاد فرمائیلې ده چه د داسې زائد روایاتو تعداد د دولسو نه زیات نه دې.

حافظ رحمه الله په کتاب الرقاق کښې د ذکر شوې مقام معلق کیدل نه بلکه موصول کیدو ته راجح وئیلې دی، ځکه چه دلته د ﴿ قال لنا ﴾ په صیغې سره دې او په دې سره مقصود دا دې چه حافظ مزی رحمه الله چه د هغوی په ترجمه کښې کوم د ﴿ خت ﴾ یعنی ﴿ البخاری تعلیقا ﴾ علامت لیکلې دې (۲) هغه صحیح کیدل نه دی پکار، بلکه دا حدیث موصول دې. (۳)

حاصل دا چه حماد بن سلمه رحمه الله د کتب خمسه د رجال نه دې، د صحیح بخاری د رجال نه نۀ دې.

امام ابن حبان رحمه الله په دې باندې د سختې ناراضګۍ اظهار کړې دې، پس هغه فرمائی:

﴿ ولم ینصف من جانب حدیثه واحتج بأبی بکر بن عیاش فی کتابه وبابن اخی الزهری وبعبد الرحمن بن عبد الله

---

۱) هدی الساری ص ۵۶۷، ۵۶۸

۲) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲۵۳، رقم ۱٤۸۲

۳) قال الحافظ رحمه الله: قوله : قال لنا ظاهر فی الوصل وان کان بعضهم قال انها للاجازة أو للمناولة أو للمذاکرة فکل ذلک فی حکم الموصول.فتح الباری ج ۱۱ ص ۲۵٦، کتاب الرقاق، باب ما یتقی من فتنة المال

بن دينار فان كان تركه إياه لما كان يخطئ فغيره من أقرانه مثل الثوري وشعبة ودونهما وكانوا يخطؤن فان زعم أن خطأه قد كثر من تغير حفظه فقد كان ذلك في أبي بكر بن عياش موجودا وأن يبلغ أبو بكر حماد بن سلمة ولم يكن من أقران حماد مثله بالبصرة في الفضل والدين والعلم والنسك والجمع والكتبة والصلابة في السنة والقمع لأهل البدعة ولم يكن يشبهه في أيامه إلا قدري أو مبتدع جهمي لما كان يظهر من السنن الصحيحة التي ينكرها المعتزلة وأن يبلغ أبو بكر بن عياش حماد بن سلمة في إتقانه أو في جمعه أو في علمه أو في ضبطه ﴾ (١)

يعنی د هغه د احاديثو نه چه چا احتراز کړي دي هغه د انصاف نه کار نه دي اخستلي، حال دا چه هغوی د ابوبکر بن عياش، ابن اخي الزهري، عبدالرحمن بن عبدالله بن دينار نه احتجاج کړي دي.

که حماد بن سلمه لره هغوی د هغه د خطاګانو د وجې نه پريخودلي دي نو د امام سفيان ثوري، امام شعبه او د هغوی نه علاوه د هغه د نورو همزولو نه هم خطاء واقع شوي ده.

او که دا دعوی ده چه د هغه غلطياني د حافظې د تغير د وجې نه دی نو دا خبره په ابوبکر بن عياش کښې هم ده، او حال دا چه ابوبکر بن عياش د حماد بن سلمه درجې ته نه شی رسيدلې، د حماد بن سلمه اقران په بصره کښې د فضل، دين، علم، عبادت، جمع حديث، کتابت حديث او په سنت کښې تصلب او د اهل بدعت د بيخ ويستلو په اعتبار سره څوك هم د هغوی برابر نه وو. د هغوی په زمانه کښې چونکه هغوی د صحيح عقائد او سنتو اظهار کولو، چه د هغې نه به معتزله انکار کولو، په دې وجه په هغوی باندې عيب لګونکې به څوك قدری يا جهمی مبتدع وو. ابوبکر بن عياش د حماد بن سلمه ضبط او اتقان، جمع حديث او د علم پوخ والی ته نه شی رسيدلې.

تنبيه : د حماد بن سلمه رحمه الله د ورع، تقوی او تدين وعبادت په باره کښې تاسو په مخکښې صفحاتو کښې لوستلې دی!

د دې ټولې تقوی او تدين او تورع باوجود د هغوی نه د امام الائمه، سراج الامة ابو حنيفة النعمان عليه الرحمة والرضوان په شان کښې داسې اقوال منقول دی کوم چه د هغه د شان عالی سره هرګز شايان نه دی، بلکه د هغوی اقوالو لره به په اول کرت لوستلو سره سليم العقل انسان وائی چه دا اقوال د هغه بالکل نه شی کيدې!!! خو دا هم حقيقت دې چه مؤرخين خاص طور سره په امام ابوحنيفه رحمه الله باندې خاص کرم کونکې، امام خطيب بغدادی رحمه الله دا اقوال نقل کړي دی. (٢)

د دې قسم ټولو اقوالو په باره کښې اول خو زمونږ ګمان هم دا دې چه د هغه په شان بزرګانو ته د هغې نسبت صحيح نه دې، او که ثابت هم شی نو د امام صاحب رحمه الله د شان او درجې د الله پاك په نزد د اوچتيدو سبب دې.

---

١) الثقات لابن حبان ج ٦ ص ٢١٦، ٢١٧، وانظر الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان ج ١ ص ١٤١ تا ١٤٣

٢) اوګورئ : تاريخ بغداد ج ١٣ ص ٣٩٠، ٣٩١، ٤٠٦، ٤٠٧

کضرائر الحسناء قلن لوجهها حسدا وبغضا انه لدميم

د ښکلي او ډولی ښځي بني د حسد او بغض د وجې نه د هغې صورت بدرنګ بيانوی.
د دې اقوالو او د دې په شان نورو هفواتو دندان شکن جواب د دې دوران محقق، علامه محمد زاهدی الکوثری رحمه الله ورکړې دې، د هغه د کتاب تانيب الخطيب على ما ساقه فی ترجمة ابی حنيفة من الاكاذيب.... مطالعه دې ضرور اوکړې شی. (۱)
علامه قاسم بن قطلوبغا رحمه الله د هم داسې خلقو په باره کښې فرمائيلې دی!

كذب الذی نسب المأثم للذی قاس المسائل بالكتاب وبالاثر

ان الكتاب وسنة المختار قد دلا عليه فدع مقالة من فشر(۲)

هغه سړې دروغ وائی کوم چه د هغه سړی طرف ته د ګناه نسبت کوی چا چه د کتاب او سنت په بنياد باندې د قياس نه کار اخستلې دې، بيشکه د کتاب الله او سنت رسول ﷺ د داسې قياس په صحت باندې دال دی، لهذا د بکواس کونکی اقوال پريږده.
يو اهم فائده : حماد بن سلمه او حماد بن زيد رحمهما الله د شيوخ او تلامذه په اعتبار سره کافی اشتراك لری، په داسې صورت کښې که څوك د حماد نه روايت کوی او د والد وغيره نوم ذکر نه کړی نو هلته د قرائن ضرورت راځی چه دلته کوم حماد مراد دې.
په دې سلسله کښې حافظ مزی رحمه الله څه منضبط کلام کړې دې. (۳) کوم چه حافظ ذهبی رحمه الله لږ په تفصيل سره ليکلې دې.
حاصل د هغې دا دې چه ددې دواړو په مشترك شيوخ کښې انس بن سيرين، ايوب سختيانی، الازرق بن قيس، اسحاق بن سويد، برد بن سنان، بشر بن حرب، بهز بن حکيم ثابت بنانی، الجعد ابو عثمان، حميد الطويل، خالد الحذاء، داؤد بن ابی هند، سعيد بن اياس الجريری، شعيب بن الحجاب، عاصم بن ابی النجود، عبدالله بن عون، عبيدالله بن ابی بکر بن انس، عبيدالله بن عمر، عطاء بن السائب، علی بن زيد، عمرو بن دينار، محمد بن زياد، محمد بن واسع، مطر الوراق، ابو جمره الضبعی، هشام بن عروه، هشام بن حسان، يحيی بن سعيد الانصاری، يحيی بن عتيق او يونس بن عبيد رحمهم الله شامل دی.
او د هغوی په مشترك شاګردانو کښې عبدالرحمن بن مهدی، وکيع بن الجراح، عفان بن مسلم، حجاج بن منهال، سليمان بن حرب، شيبان بن فروخ، عبدالله بن مسلمة القعنبی،

---

۱) په امام ابوحنيفه رحمه الله باندې د لګيدلې بهتانونو او الزاماتو د ترديد دپاره زمونږ د شيخ، محدث شهير. مدقق کبير. شيخ عبدالفتاح ابو غده رحمه الله جامع کلام دې ضرور مطالعه کړې شی، کوم چه هغه د امام ابن عبدالبر د کتاب "الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء" په حاشيه باندې ليکلې دې، دا کلام د کتاب د صفحه ۲۳۰ نه تر ۲۵۵ پورې خور شوې دې.
۲) اوګورئ: تأنيب الخطيب، ص: ۱۹۰، قال الزبيدی فی تاج العروس (۱۱۳ ۳۲٤: الفشار: كغراب، (الذی تستعمله العامة بمعنى الهذيان)، وكذا التفشير، (ليس من كلام العرب)، وانما هو من استعمال العامة....
۳) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۹

عبدالله بن معاویه جهمی، عبد الاعلی بن حماد، ابو النعمان محمد بن الفضل عارم، موسی بن اسماعیل (دې د حماد بن زید نه صرف یو حدیث روایت کوی) مؤمل بن اسماعیل، هدبة بن خالد، یحیی بن حسان، یونس بن محمد المؤدب رحمهم الله وغیره دی.
هغه حفاظ چه د حماد بن سلمه سره مختص دی او د هغه نه په کثرت سره روایت کوی هغه بهز بن اسد، حبان بن هلال، حسن بن اشیب او عمرو بن عاصم دی.
او کوم چه د حماد بن زید سره مختص دی، حماد بن سلمه ته نه دی رسیدلی هغه امام علی بن المدینی، احمد بن عبده، احمد بن المقدام، بشر بن معاذ العقدی، خالد بن خداش، خلف بن هشام، زکریا بن عدی، سعید بن منصور، ابو الربیع الزهرانی القواریری، عمرو بن عون، قتیبه بن سعید، محمد بن ابی بکر المقدمی، لوین، محمد بن عیسی بن الطباع، محمد بن عبید بن حساب، مسدد، یحیی بن حبیب او یحیی بن یحیی تمیمی نه علاوه نور د هغوی څه اقران دی.
که د دې حضراتو نه څوك یا د هغوی د طبقې یو سړې د حماد نه مبهمًا روایت کوی نو حماد بن زید به مراد وی ځکه چه دې طبقې حماد بن سلمه نه دې موندلې.
هم دغه شان که په مشترك شاګردانو کښې چا په ابهام سره ﴿حدثنا حماد﴾ اووې او د والد وغیره نوم ئې وانخستلو نو د حماد شیخ ته به کتلې شی چه هغه څوك دې؟ که شیخ ئې هم مشترك وی نو په دې کښې به تردد او توقف کولې شی او که شیخ د یو سره مختص وی نو په هغې سره به د حماد تعیین کولې شی.
بیا د عفان بن مسلم عادت دې چه کله هم هغه د حماد بن زید نه روایت کوی نو د پلار نوم ئې ذکر کوی او حماد بن زید وائی، خو ډیره کرته د حماد بن سلمه نه روایت کولو سره مطلقا حماد وائی. د پلار نوم ئې نه ذکر کوی. بعینه هم دغه شان حجاج بن منهال او هدبه بن خالد هم کوی. او د سلیمان بن حرب او عارم حال د دې برعکس دې چه کله هم هغه ﴿حدثنا حماد﴾ وائی نو په دې سره حماد بن زید مقصود وی، نه حماد بن سلمة.
بیا موسی بن اسماعیل تبوذکی خو د حماد بن سلمه خصوصی راوی دې، لهذا که هغه ﴿حدثنا حماد﴾ اوائی نو په دې سره به د هغوی مراد صرف او صرف ﴿حماد بن سلمه﴾ وی.
او که سند د هر قسم قرینې نه خالی وی (او داسې ډیر کم کیږی) نو په دې صورت کښې څه قطعی خبره نه شی کیدې چه دلته حماد بن زید مراد دې یا حماد بن سلمه، بلکه تردد او توقف به کولې شی، یا به وئیلې شی چه دا حدیث علی الاقل د امام مسلم د شرط مطابق دې، ځکه چه امام مسلم رحمه الله د دواړو نه احتجاج کړې دې.
هم دغه شان اشتباه د سفیانین یعنی سفیان ثوری او سفیان بن عیینه ترمینځه هم کیږی.
دلته هم دغه شان ځان پوهه کول پکار دی چه د امام سفیان ثوری رحمه الله اصحاب قدماء او مشران دی او د ابن عیینه اصحاب کشران دی.
لهذا که په قدماء او مشرانو کښې یو سړې مثلا امام وکیع، عبدالرحمن بن مهدی، فریابی او ابو نعیم رحمهم الله ﴿حدثنا سفیان﴾ اوائی نو مراد به سفیان ثوری وی، د دې طبقې حضرت که د

ابن عیینه نه حدیث روایت کوی نو هغوی وضاحت کولو سره بیانوی.
او پاتې شو هغه چه د هغوی د سفیان ثوری سره لقاء نه ده ثابت نو په داسې صورت کښې ظاهره ده چه د ﴿حدثنا سفیان﴾ نه به ابن عیینه مراد وی، په دې کښې هیڅ اشتباه نه پاتې کیږی. (۱) والله اعلم وعلمه اتم واحکم

یوه بله فائده: امام احمد بن حنبل او عبدالله بن معاویه رحمهما الله نه منقول دی چه د حماد بن سلمه بن دینار او حماد بن زید بن درهم ترمینځه هم هغه تفاضل دې کوم چه د دینار په درهم باندې دې. یعنی حماد بن سلمه د حماد بن زید نه افضل دې.
خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی چه دا افضلیت په تدین او جلالت شان کښې خو ممکن دې، او هر چه د اتقان او ضبط تعلق دې، نو په دې کښې حماد بن زید د حماد بن سلمه نه فائق دې، حماد بن زید د تثبت په اعتبار سره د امام مالک رحمه الله برابر دې. (۲)

د حماد بن سلمه رحمه الله وفات په ۱۶۷ هجری کښې شوې دې. (۳) رحمه الله رحمة واسعة

⑥ **سعید بن زید**: دا ابو الحسن سعید بن زید بن درهم ازدی بصری رحمه الله دې. (٤)
دا د مشهور محدث حماد بن زید بن درهم رحمه الله رور دې. (۵)
هغه د ایوب سختیانی، الجعد بن ابی عثمان، سنان بن ربیعه، عبدالعزیز بن صهیب، علی بن زید بن جدعان، عمرو بن خالد النکری، لیث بن ابی سلیم او هشام بن حسان رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.
د هغوی نه په روایت کونکو کښې اسد بن موسی، حبان بن هلال، حسن بن موسی الاشیب، عبدالله بن المبارك، سلیمان بن حرب، ابو عاصم النبیل، عفان بن مسلم، محمد بن الفضل عارم، ابو سلمه موسی بن اسماعیل او یزید بن هارون رحمهم الله وغیره دی. (۶)

امام احمد رحمه الله فرمائی: ﴿لیس به باس﴾ (۷)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾ (۸)

مسلم بن ابراهیم رحمه الله فرمائی: ﴿سعید بن زید ابو الحسن صدوق حافظ﴾ (۹)

---

۱) اوګورئ: سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ٤٦٤ تا ٤٦٦، نهایة ترجمة حماد بن زید
۲) اوګورئ: میزان الاعتدال ج ۱ ص ٤۹۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ٤٤۷
۳) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ٤۵۳
٤) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ٤٤۱، ٤٤۲، رقم ۲۲۷۶
۵) پورته حواله
٦) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ٤٤۲، ٤٤۳
۷) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ٤٤۳
۸) پورته حواله
۹) پورته حواله

سلیمان بن حرب رحمه الله فرمائی : ﴿کان ثقة﴾(۱)

ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿کان ثقة﴾(۲)

حبان بن بلال رحمه الله فرمائی : ﴿وکان حافظا صدوقا﴾(۳)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة ... بصری﴾(٤)

ابن السکری رحمه الله فرمائی : ﴿بصری ثقة﴾(٥)

علی بن المدینی رحمه الله فرمائی : ﴿سمعت یحیی بن سعید یضعفه جدا فی الحدیث﴾(٦)

امام نسائی رحمه الله فرمائی ﴿لیس بالقوی﴾(۷)

عباس دوری د امام یحیی بن معین رحمه الله نه نقل کوی:

﴿سعید بن زید اخو حماد بن زید لیس بقوی، قلت یحتج بحدیثه؟ قال یکتب حدیثه﴾(۸)

یعنی د هغوی احادیث د احتجاج په طور نه شی پیش کیدي، خو د هغوی احادیث د اعتبار دپاره لیکلي کیدي شی.

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی : ﴿ضعیف﴾(۹)

امام جوزجانی رحمه الله فرمائی : ﴿یضعفون حدیثه، ولیس بحجة﴾(۱۰)

امام ابوبکر رحمه الله فرمائی : ﴿لین﴾(۱۱) هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿لم یکن له حفظ﴾(۱۲)

امام ابن عدی رحمه الله فرمائی : ﴿لسعید بن زید غیر ما ذکرت احادیث حسان، ولیس له متن منکر لایاتی به غیره، وهو عندی فی جملة من ینسب الی الصدق﴾(۱۳)

---

۱) الجرح والتعدیل ج ٤ ص ۲۱، رقم ۸۷/۵۶۰۶
۲) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۲۸۷
۳) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۲۹۶
٤) معرفة الثقات للعلجلی ج ۱ ص ۳۹۹، رقم ۵۹۰
٥) ا اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۲۹۶
٦) تهذیب التهذیب ج ٤ ص ۳۲
۷) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ٤٤٤
۸) الجرح والتعیدل ج ٤ ص ۲۱، رقم (۸۷/۵۲۰۶)
۹) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۲۹۶
۱۰) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ٤٤۳
۱۱) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۲۹۵
۱۲) تهذیب التهذیب ج ٤ ص ۳۳
۱۳) الکامل لابن عدی ج ۳ ص ۳۷۸

یعنی سعید بن زید د ذکر شوې روایاتو نه علاوه نور احادیث هم دی، کوم چه حسان دی، هغوی سره داسې څه منکر متن نشته کوم چه بل څوك نه روایت کوی، هغه زما په نزد د صدق طرف ته منسوب خلقو کښې دې.

ابن حبان رحمه الله فرمائی: ﴿ وکان صدوقا حافظا ممن کان یخطئ فی الاخبار، ویهم فی الاثار، حتی لایحتج به اذا انفرد ﴾ (۱) یعنی دا صدوق او حافظ دې، خو په روایات او اثار کښې پرې وهم راځی او غلطی کوی، لهذا که منفرد وی نه بیا به ترې احتجاج نه شی کولې.

د هغه روایات امام بخاری رحمه الله اشتشهادا اخستلې دی، او د نسائی نه علاوه ئې باقی ټولو حضراتو روایات تخریج کړې دی، امام بخاری رحمه الله هم د هغه روایات په الادب المفرد کښې قبول کړې دی. (۲) په ۱۶۷ هجری کښې دجمادبن سلمه رحمه الله نه مخکښې هغه وفات شوې دې (۳) رحمه الله رحمة واسعة

⑩ بَاب وَضْعِ الْمَاءِ عِنْدَ الْخَلَاءِ

د مخکښې باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت واضح دې، اولنې باب ﴿ باب مایقول عند الخلاء ﴾ دې او دا دویم ﴿ باب وضع الماء عند الخلاء ﴾ دې، ددواړو تعلق د خلاء سره دې. (٤)

د ترجمة الباب مقصد: د امام بخاری رحمه الله د ترجمة الباب نه مقصد دا دې چه د بیت الخلاء سره دې اوبه کیخودلې شی.

خو سوال دا دې چه اوبه به د څه دپاره کیخودلې شی؟

عام شراح کرام حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله وغیره خو فرمائی چه د بیت الخلاء نه د راوتلو نه پس ئې انسان د اودس دپاره استعمال کړې شی. (۵)

خو ابن بطال او شیخ الحدیث رحمهما الله فرمائی چه د دې مقصد دا دې چه انسان د بیت الخلاء نه راوتلو سره فورا د استنجاء دپاره هغه استعمال کړی. (۶)

ددې حضراتو وینا دا ده چه که دا اوبه د اودس دپاره وې نو بیت الخلاء سره ئې د ږدلو ضرورت څه وو؟ (۷)

خو د فریق اول د طرف نه دا وئیلې کیدې شی چه د اوبو لټون ته حاجت رانشی، او فورا ئې

---

۱) کتاب المجروحین لابن حبان ج ۱ ص ٤۰۱، ٤۰۲، رقم (۳۸۸)
۲) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ٤٤٤
۳) کتاب المجروحین: ۱۱ ٤۰۲، رقم (۳۸۸)
٤) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۳
۵) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤٤، و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۳
٦) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۳۵، والکنز المتواری ج ۳ ص ۲۳
۷) اوګورئ: الکنز المتواری ج ۳ ص ۲۳

واخلی او د اودس دپاره ئې استعمال کړی او که په دې سره مقصود استنجاء بالماء وی نو بیا به اشکال وی چه د استنجاء بالماء باب وړاندې راروان دې.
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله د دې جواب کړې دې چه دلته ترجمه شارحه ده، مستقلا نه ده، ځکه چه د استنجاء بالماء مسئله د سلف ترمینځه مختلف فیه پاتې شوې ده، په دې وجه ئې هغه وړاندې مستقلا ذکر کړې ده. (۱)
د احتمال په درجه کښې دا هم وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمه الله دې خبرې طرف ته اشاره کړې وی چه که په اوبو سره استنجاء کوی نو چه هم هلته اونکړې شی چرته چه انسان قضاء حاجت کړې دې، بلکه بهر دې اوکړې شی چه ګندګی نه خوریږی، پس شافعیه په خپلو کتابونو کښې لیکلې دی چه د قضاء حاجت په محل کښې د اوبو استعمالول مکروه دی. (۲)
خو دا کراهت په هغه صورت کښې دې چرته چه د اوبو د استعمالولو مستقل ځائې نه وی جوړ شوې، که ځانله په بیوت الخلاء کښې د اوبو د استعمال ځائې جوړ شوې وی نو بیا په استعمال کښې هیڅ باك نشته، دا خو نه شی وئیلې کیدې چه هم دا د امام بخاری رحمه الله مقصد دې. خو دا وئیلې کیدې شی چه د دې نه اشاره کیدې شی.

۱۴۳: ﴿حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ قَالَ حَدَّثَنَا وَرْقَاءُ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَزِيدَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعْتُ لَهُ وَضُوءًا قَالَ مَنْ وَضَعَ هَذَا فَأُخْبِرَ فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ﴾ [ر: ۷۵]

رجال الحدیث

① **عبد الله بن محمد**: دا ابو جعفر عبد الله بن محمد بن عبد الله بن جعفر بن الیمان بن اخنس الجعفی البخاری المسندی رحمه الله دې. د هغه مختصر حالات په کتاب الایمان کښې د باب امور الایمان د لاندې تیر شوې دی. (٤)
② **هاشم بن القاسم**: دا ابو النضر هاشم بن القاسم اللیثی البغدادی رحمه الله دې، اصل کښې د خراسان دې. لقب ئې قیصر دې. (۵)
هغه د ابن ابی ذئب، شعبة، حریز بن عثمان، عکرمة بن عمار، عبد العزیز بن ماجشون، شیبان نحوی، سلیمان بن مغیرة، لیث بن سعد او ابو معشر سندی عبید الله الاشجعی رحمهم الله

---

۱) پورته حواله
۲) قال النووی رحمه الله: ویوید هذا قولهم إذا اخرج أحدنا من الغائط أحب أن یستنجی بالماء فهذا یدل علی أن استنجاءهم بالماء کان بعد خروجهم من الخلاء والعادة جاریة بانه لا یخرج من الخلاء الا بعد التمسح بماء أو حجر: وهکذا المستحب أن یستنجی بالحجر فی موضع قضاء الحاجة ویؤخر الماء إلی أن ینتقل إلی موضع آخر والله أعلم. المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۰۰
۳) قدسبق تخریجه فی کشف الباری ج ۳ ص۲۵۶، کتاب العلم، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم ... اللهم علمه الکتاب
٤) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۷
۵) اوګورئ: تهذیب الکمال: ۱۳۰، ۱۳۰ و ۱۳۱، رقم (٤۵٤۰)

وغیره نه روایت حدیث کوی
سفیان ثوری رحمه الله ئې په مکه کښې لیدلی دي خو د هغه نه ئې سماع نشته.
د هغه نه په روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، علی بن المدینی، یحیی بن معین، اسحاق بن راهویه، ابن ابی شیبة، عمرو بن محمد الناقد، یعقوب بن شیبه، عباس الدوری رحمهم الله وغیره ډیر حضرات دی. (۱)

امام احمدبن حنبل رحمه الله به فرمائیل: ﴿ ابو النضر شیخنا، من الامرین بالمعروف والناهین عن المنکر﴾(۲) هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿ ابوالنضر من مثبتی بغداد﴾(۳)

امام یحیی بن معین، علی بن المدینی او ابن سعد رحمهم الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(٤)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ صاحب سنة، ثقة، وکان اهل بغداد یفخرون به﴾(۵)

ابو حاتم رحمه الله فرمائی ﴿ صدوق﴾(۶)

ابن قانع رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة﴾(۷)

حافظ ابن عبد البر رحمه الله فرمائی : ﴿ اثنی علیه علی، واحمد، واتفقوا علی انه صدوق ثقة﴾(۸)

امام نسائی رحمه الله فرمائی : ﴿ لاباس به﴾(۹)

امام حاکم رحمه الله فرمائی : ﴿ حافظ ثبت فی الحدیث﴾(۱۰)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ثبت﴾(۱۱)

په ۲۰۷ هجری کښې ئې ددرې اویا کالو په عمر کښې وفات موندلې دې(۱۲) رحمه الله رحمة واسعة

...

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۱، ۱۳۳، وسیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵٤۶
۲) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۳
۳) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳٤
٤) اوګورئ : تاریخ عثمان الدارمی ص ۲۲۵، رقم ۸۵۸، والجرح والتعدیل ج ۹ ص ۱۳۰، رقم (۱۶۱۰۱ ٤٤۶) وطبقات ابن سعد ج ۷ ص ۳۳۵.
۵) معرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۳۲۳، رقم ۱۸۷۹، وتهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۵
٦) الجرح والتعدیل ج ۹ ص ۱۳۰، رقم (۱۶۱۰۱/٤٤۶)
۷) اکمال تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۱۲۱، رقم ٤۹۱۶
۸) پورته حواله
۹) کمال تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۱۲۲، رقم ٤۹۱۶
۱۰) پورته حواله
۱۱) تقریب التهذیب ص ۵۷۰، رقم ۷۲۵۶
۱۲) پورته حواله

③ ورقاء : دا ابو بشر ورقاء بن عمر بن کلیب یشکری، شیبانی، کوفی رحمه الله دې. (۱)
هغه د زید بن اسلم. سماك بن حرب، سمی مولی ابی بکر بن عبدالرحمن، شعبه بن الحجاج، (وهو من اقرانه)، عاصم بن ابی النجود، عبد الله بن دینار، عبید الله بن ابی یزید، عطاء بن السائب، عمرو بن دینار، منصور بن المعتمر، ابو اسحاق السبیعی، ابو الزبیر مکی، ابو الزناد او ابو طواله انصاری رضي الله عنهم وغیره نه روایت حدیث کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښ ادم بن ابی ایاس، بقیه بن الولید، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، شبابه بن سوار، ابو نعیم الفضل بن دکین، معاذ بن معاذ العنبری، وکیع بن الجراح، یزید بن هارون او ابوداؤد طیالسی رحمهم الله وغیره حضرات دی. (۲)
محمود بن غیلان د ابوداؤد طیالسی نه نقل کوی چه ماته امام شعبه رحمه الله اوفرمائیل :
﴿علیك بورقاء، فانك لاتلقی بعده مثله حتی ترجع، قال محمود : قلت لابی داؤد : ای شئ یعنی بقوله؟ قال: افضل واورع وخیر منه﴾ (۳)
یعنی ته ورقاء لازم اونیسه! ځکه چه که ته ټول سفر کولو سره راواپس شې نو بیا به هم تاته د هغه په شان شخصیت ملاؤ نه شی. محمود بن غیلان د ابوداؤد طیالسی نه تپوس اوکړو چه د دې مطلب څه دې؟ وې فرمائیل : چه د هغه په شان افضل، متقی او غوره انسان به درته ملاؤ نه شی.
امام احمد رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة، صاحب سنة﴾ (٤)
امام یحیی بن معین هغه ته ﴿ثقة﴾ او ﴿صالح﴾ وئیلې دې. (۵)
امام ابوداؤد رحمه الله فرمائی : ﴿ورقاء صاحب سنة، الاان فیه ارجاءا﴾ (۶)
ابن ابی حاتم رحمه الله چه کله د خپل پلار نه د هغه په باره کښ تپوس اوکړو نو وې فرمائیل :
﴿شعبة یثنی علیه، وکان صالح الحدیث﴾ (۷)
ابن شاهین رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې او فرمائی چه امام وکیع رحمه الله هغه ته ﴿ثقة﴾ وئیلې دې. (۸) امام عقیلی رحمه الله فرمائی : ﴿تکلموا فی حدیثه عن منصور﴾ (۹)

---

۱) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ٤۳۳، رقم ۶۶۸٤
۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ٤۳۳، ٤۳٤
۳) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ٤۳٤
٤) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ٤۳۵
۵) پورته حواله
٦) سؤالات ابی عبید الاجری ج ۱ ص ۲۰۰، رقم ۱۶۶
۷) الجرح والتعدیل ج ۹ ص ۶۶، رقم ۲۱۶/۱۵۸۷۱
۸) اکمال تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۲۱۲، رقم ۵۰۱۸
۹) تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۲۱۲، رقم ۵۰۱۸

یعنی هغه چه کوم احادیث د منصور بن المعتمر نه نقل کړي دی په هغې کښې محدثینو کلام کړي دي.

امام ابن عدی رحمه الله فرمائی چه: ﴿ روی احادیث هلطل اسانیدها، وباقی احادیثه لاباس به ﴾(۱)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام یحیی بن معین رحمه الله هغه مطلقا ثقه ګڼلې دي. (۲)
بیا حضرات شیخین رحمهما الله د هغه نه داسې څه روایت نه دي اخستلې کوم چه هغه د منصور بن المعتمر نه نقل کوی. (۳)

هغه د ټولو اصحاب ستة په نزد محتج به دي. (٤) رحمه الله رحمة واسعة

④ **عبید الله بن ابی یزید**: دا عبید الله بن ابی یزید مکی رحمه الله دي. (۵)
دي د سیدنا ابن عباس، ابن عمر، ابن الزبیر او حسین بن علی رضی الله عنهم نه علاوه د سباع بن ثابت، نافع بن جبیر، مجاهد بن جبر، عبید بن عمیر او د خپل پلار ابو یزید رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښې ابن جریج، شعبه بن الحجاج، ورقاء بن عمر، حماد بن زید او سفیان بن عیینه رحمهم الله وغیره دي. (۶)

امام یحیی بن معین، علی بن المدینی، عجلی، ابوزرعه او نسائی رحمهم الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۷)
ابن سعد رحمه الله فرمائی ﴿ وکان ثقة، کثیر الحدیث ﴾(۸)
ابن خلفون رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي. (۹)
ابن حبان رحمه الله هم هغه په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي. (۱۰)
اصحاب اصول ستة د هغه احادیث اخستلې دي. (۱۱) په ۱۲۰ هجری کښې هغه وفات شوي دي، د شپږ اتیا کالو په عمر کښې. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة

---

۱) الکامل فی ضعفاء الرجال ج ۷ ص ۹۲
۲) هدی الساری ص ٤٤۹
۳) هدی الساری ص ٤۵۰
٤) پورته حواله
۵) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۷۸، رقم ۳۶۹۷
٦) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۷۸، ۱۷۹
۷) اوګورئ: الجرح والتعدیل ج ۵ ص ۳۹۹، رقم ۸۹۲۸/۱۵۹٤، وتهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۷۹
۸) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ٤۸۱
۹) اکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۷۷، رقم ۳۵۰۳
۱۰) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۷۳
۱۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۷۹
۱۲) پورته حواله، وسیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۲٤۲

فائده : د عبیدالله بن ابی یزید د پلار ابو یزید کنیت معروف دې، د نوم علم ئې نشته، د کشمهینی په روایت کښې د ابویزید په ځائې ابو زائده راغلې دې، دا غلط دې. (۱)

⑤ **سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما** : د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما حالات په بدء الوحی کښې د ځلورم حدیث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الایمان، باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (۲)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعْتُ لَهُ وَضُوءًا : رسول الله ﷺ بیت الخلاء ته داخل شو، ما ورله د استنجاء یا اودس دپاره اوبه کیخودلې.

قوله: قَالَ مَنْ وَضَعَ هَذَا: رسول الله ﷺ تپوس اوکړو دا اوبه چا کیخودلې دی؟

قوله: فَأُخْبِرَ: رسول الله ﷺ ته خبر ورکړې شو.

یعنی ورته اوئیلې شو چه ابن عباس رضی الله عنهما کیخودلې دی. دا خبر ورکونکې ام المومنین سیده میمونه رضی الله عنها وه، لکه چه د مسند احمد او صحیح ابن حبان په روایت کښې د دې تصریح موجود ده. (۳)

قوله: فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ: رسول الله ﷺ په دعا کښې اوفرمائیل : اې الله! هغه ته د دین پوهه او پوخ والې ورکړه.

سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما ډیر په عقلمندئ سره دا خدمت کړې وو، چه کله هغه بالکل ماشوم وو. رسول الله ﷺ د هغه د هوښیارتیا او عقلمندئ په مناسبت سره هغه ته دعا اوکړه، شاته په کتاب العلم، باب قول النبی ﷺ اللهم علمه الکتاب ... د لاندې د حدیث الباب مکمل تشریح تیره شوې ده. (٤)

⑪ بَابٌ لَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ بِغَائِطٍ أَوْ بَوْلٍ إِلَّا عِنْدَ الْبِنَاءِ جِدَارٍ أَوْ نَحْوِهِ

د مخکښې باب سره مناسبت : په مخکښې باب کښې د وضع الماء عند الخلاء ذکر وو، په دې باب کښې د خلاء د آدابو نه د یو ادب ذکر دې، په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح دې.

د ترجمة الباب مقصد : په ترجمة الباب سره د امام بخاری رحمه الله مقصد هم واضح دې چه د غائط او بول په موقع دې استقبال قبله اونکړې شی.

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۳

۲) اوګورئ کشف الباری ج ۱ ص ٤٤٥، و ج ۲ ص ۲۰۵

۳) اوګورئ : مسند احمد ج ۱ ص ۳۲۸، رقم (۳۰۳۳)، و ج ۱ ص ۳۳۵، رقم ۳۱۰۲، مسند عبد الله بن عباس رضی الله تعالی عنهما، والاحسان بترتیب صحیح ابن حبان ج ۱۰ ص ۹۸، ذکر وصفه الفقه والحکمة اللذین دعا المصطفی ﷺ لابن عباس بهما، رقم (۷۰۱۵)

٤) اوګورئ : کشف الباری ج ۳ ص ۳۷۰ تا ۳۷۳، فراجعه ان شئت

په ترجمة الباب کښې د الا عند البناء استثناء : امام بخاری رحمه الله چه دلته کوم ترجمة الباب قائم کړې دې هغه ئې د ﴿ الاعند البناء، جدار او نحوه ﴾ د استثناء سره مقید کړې دې، او حال دا چه حدیث الباب مطلق دې، په دې کښې داسې هیڅ قید نشته، سوال دا دې چه امام بخاری رحمه الله دا قید ولې اولګولو؟

امام اسماعیلی رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله لفظ ﴿ غائط ﴾ کوم چه اګر چه په مجازی معنی کښې مستعمل دې، خو دلته ئې د هغې د حقیقی معنی لحاظ ساتلو سره قید لګولې دې، ځکه چه د غائط لغوی معنی د ﴿ المکان المطمئن من الارض فی الفضاء ﴾ ده، یعنی په خالی ځائې کښې چه کوم هوار ځائې وی هغې ته غائط وائی، چونکه د غائط په معنی حقیقی کښې ﴿ فضاء ﴾ او خالی ځائې کیدل ملحوظ دې، په دې وجه حدیث الباب، چه مطلق دې، په دې کښې به هم د دې معنی لحاظ ساتلې شی، او مطلب به دا وی چه کله خالی ځائې وی نو هلته دې استقبال قبله اونکړې شی، د دې مفهوم مخالف هم دا راوځی چه که آبادی وی یا یو دیوال وغیره حائل وی نو هلته استقبال قبله کیدلې شی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا د ټولو نه قوی جواب دې. (۲)

خو علامه عینی رحمه الله فرمائی چه هر کله د ﴿غائط﴾ لغوی معنی مهجورشوه اودا د ﴿ نجس خارج ﴾ په معنی کښې استعمالیدل شروع شو نو دا حقیقت عرفیه دې، د دې په مقابله کښې حقیقت لغویه مهجور شوې دې، لهذا د دې حقیقت لغویه د معنی لحاظ څنګه اوساتلې شی؟ (۳)

دویم جواب علامه ابن بطال رحمه الله ورکړې دې، هغه فرمائی چه دا استثناء د حدیث الباب د الفاظو نه نۀ ده بلکه په وړاندې باب کښې د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د حدیث نه ماخوذ ده. (٤)

خو علامه عینی رحمه الله فرمائی چه که هم دا خبره وه نو د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث د وړاندې باب په ځائې هم په دې باب کښې د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د حدیث نه پس ذکر کول پکار وو. (۵)

دریم جواب دا کړې شوې دې چه د استقبال قبله تحقق په فضاء او خالی ځایونو کښې ممکن دې، د آبادئ او کورونو ترمینځه استقبال قبله نه متحقق کیږی، ځکه چه د آبادئ ترمینځه چه کوم څیز حائل جوړیږی، استقبال به هم د هغې طرف ته منسوب کولې شی، مثلا وئیلې به شی چه استقبل الجدار، واستقبل البناء، وغیره. (۶)

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤٥
۲) پورته حواله
۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۵
٤) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۳۸
۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۵
٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤٥

خو دا جواب هم کمزوري دي، ځکه چه کله هم يو سړي د کعبې طرف ته متوجه کيږي نو هغه ته مستقبل الکعبة وئيلي شي، که په ابادئ کښې دننه وي يا په صحرا کښې وي، اګر چه په ابادو او کورونو کښې ابادي د هغه او د قبلې ترمينځه حائل وي او په صحراګانو کښې د غرونو او ډهيرکو وغيره حائل وي. (۱)

علامه عينی رحمه الله فرمائي چه بهتر جواب دا دي چه داسې اوئيلي شي چه حديث الباب د امام بخاری رحمه الله په نزد عام مخصوص منه البعض دي، په دې وجه دا استثناء ذکر کړې شوه. (۲) والله اعلم

۱۴۴ : ﴿حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذِئْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَزِيدَ اللَّيْثِيِّ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ الْأَنْصَارِيِّ (۳) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَتَى أَحَدُكُمُ الْغَائِطَ فَلَا يَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا يُوَلِّهَا ظَهْرَهُ شَرِّقُوا أَوْ غَرِّبُوا﴾ [۳۸۶]

رجال الحديث

① **ادم** : دا ابو الحسن ادم بن ابی اياس عبدالرحمن العسقلانی رحمه الله دي، د هغوی حالات په کتاب الايمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده د لاندې تير شوي دی. (٤)

② **ابن ابی ذئب** : دا امام محمد بن عبدالرحمن بن المغيرة بن الحارث بن ابی ذئب قرشی عامری مدنی رحمه الله دي د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب حفظ العلم د لاندې تير شوي دی (۵)

③ **الزهری** : دا امام محمد بن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب زهری مدنی رحمه الله دي، د هغوی حالات په (بدء الوحی) کښې د دريم حديث د لاندې تير شوي دی. (۶)

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۶

۲) پورته حواله

۳) قوله : عن ابی ايوب الانصاری رضی الله عنه الحديث اخرجه البخاری ايضا فی صحيحه ج ۱ ص ۵۷ کتاب الصلاة، باب قبلة اهل المدينة، واهل الشام والمشرق .... رقم ۳۹٤، ومسلم فی صحيحه، فی کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹، والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة عند الحاجة رقم (۲۰)، وباب النهی عن استدبار القبلة عند الحاجة رقم ۲۱، وباب الامر باستقبال المشرق او المغرب عند الحاجة. رقم ۲۲. وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة. رقم ۹. والترمذی فی جامعه فی کتاب الطهارة، باب فی النهی عن استقبال القبلة بغائط او بول رقم ۸. وابن ماجة فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة بالغائط والبول، رقم ۳۱۸.

٤) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

۵) کشف الباری ج ٤ ص ٤٤۲

٦) کشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

④ **عطاء بن یزید اللیثی**: دا ابو محمد یا ابو یزید عطاء بن یزید اللیثی، ثم الجندعی المدنی، ثم الشامی رحمه الله دې (۱)

هغه د سیدنا تمیم الداری، ابوهریره، ابو سعید خدری، ابو ایوب انصاری، ابو ثعلبه الخشنی رضي الله عنهم نه علاوه د حمران بن ابان مولی عثمان بن عفان او عبید الله بن عدی رضي الله عنهم نه روایت حدیث کوی

د هغه نه په روایت کونکو کښې امام زهری، د هغه خپل ځوئ سلیمان بن عطاء بن یزید، ابو عبید حاجب سلیمان بن عبد الملك، ابو صالح السمان، سهیل بن ابی صالح، جمیل بن ابی میمونه او هلال بن میمون الرملی رحمهم الله نه روایت کوی. (۲)

امام علی بن المدینی رحمه الله فرمائی: ﴿وکان ثقة﴾(۳)

امام نسائی رحمه الله فرمائی: ﴿شامی ثقة﴾(٤)

امام ابن معین رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۵)

امام عجلی رحمه الله فرمائی: ﴿تابعی، ثقة﴾(۶)

ابن سعد رحمه الله فرمائی: ﴿وهو کثیر الحدیث﴾(۷)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۸)

د اتیا کالو په عمر کښې ئې په ۱۰۵ هجری کښې وفات شوې دې. (۹) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ **سیدنا ابو ایوب انصاری** رضي الله عنه: دا د رسول الله ﷺ کوربه (میلمستیا کونکې)، سیدنا ابو ایوب خالد بن زید بن کلیب بن ثعلبه بن عبد عوف بن غنم الانصاری النجاری الخزرجی رضي الله عنه دې (۱۰)

سیدنا ابو ایوب انصاری رضي الله عنه په بیعت عقبه ثانیه کښې شریك وو، د غزوه بدر سره سره په ټولو غزواتو کښې هم شریك وو. (۱۱) د رسول الله ﷺ د استوګنې ځائې چه ترڅو پورې جوړ

---

۱) تهذیب الکمال ج ۲۰ ص ۱۲۳
۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۰ ص ۱۲۳، ۱۲٤
۳) الجرح والتعدیل ج ۶ ص ٤۳۸، رقم (۱۸۶۶/۱۱۱۱۶)
٤) تهذیب الکمال ج ۲۰ ص ۱۲٤
۵) تعلیقات تهذیب الکمال ج ۲۰ ص ۱۲٤
۶) معرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۱۳۷، رقم ۱۲٤٤
۷) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲٤۹
۸) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۰۰
۹) پورته حواله
۱۰) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۶۶
۱۱) پورته حواله

شوې نه وو، درسول الله ﷺ دميلمستيا شرف سيدنا ابوايوب انصاری رضی الله عنه ته حاصل وو.(۱)

هغه د رسول الله ﷺ نه علاوه د سيدنا ابی بن کعب رضی الله عنه حديث روايت کوی، د هغوی نه په روايت کونکو کښې سيدنا براء بن عازب، سيدنا جابر بن سمرة، سيدنا مقدام بن معديکرب، سيدنا ابو امامه الباهلی، سيدنا زيد بن خالد الجهنی، سيدنا عبدالله بن عباس او سيدنا عبدالله بن يزيد خطمی رضی الله عنهم دی.
او په تابعينو کښې ترې سعيد بن المسيب، سالم بن عبدالله بن عمر، عروة بن الزبير، عطاء بن يزيد الليثی رحمهم الله وغيره يو ګڼ تعداد روايت کوی (۲) رسول الله ﷺ د هغه او د سيدنا مصعب بن عمير رضی الله عنهما ترمينځه د مواخات رشته قائم کړې وه.(۳)
سيدنا علی رضی الله عنه هغه په مدينه منوره باندې خپل نائب جوړ کړې وو، روستو سيدنا ابو ايوب انصاری رضی الله عنه هم عراق ته لاړو او د سيدنا علی رضی الله عنه په ملګرتيا کښې ئې د خوارجو خلاف په قتال کښې شرکت اوکړو. (٤)
د رسول الله ﷺ په ګيره مبارکه کښې هغه څه څيز اوليدو، هغه ئې ترې راويستلو، رسول الله ﷺ هغه ته دعا اوکړه: ﴿لايصيبك السوء ياابا ايوب﴾ اې ابو ايوب! تاته به هيڅ قسمه بدی نه رسيږی. (۵)

ټول ژوند ئې جهاد کړې دې، فرمائيل به ئې چه الله پاك فرمائی: ﴿انفروا خفافا وثقالا﴾(۶) (يعنی که خفيف يئ که ثقيل، په هر حال کښې د جهاد دپاره اوځئ) زه د دې دواړو احوالو نه خالی نه يم لهذا جهاد به کوم. (۷)
چه کله ئې د وفات وخت نزدې راغلو نو هغه وخت هم هغه د يزيد بن معاويه په مشرئ کښې په قسطنطنيه کښې په جهاد کښې مصروف وو، په دې موقع باندې هغوی وصيت اوکړو چه کله زه مړ شم نو زما بدن د کوم ځائې پورې چه اوړلې شئ يوسئ او چه کله د دشمنانو په مقابله کښې صفونه جوړ کړئ نو په خپلو خپو کښې مې دفن کړئ.
پس د هغوی د وصيت مطابق هغه عمل اوکړې شو، نن هم د هغوی مزار شريف ته هر عام او خاص راځی، چه خلق د هغوی په برکت او توسل سره د الله پاك نه باران طلب کوی نو باران کيږی. (۸)

---

۱) پورته حواله
۲) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوګورئ: تهذيب الکمال ج ۸ ص ۶۷، ۶۸
۳) الاصابة ج ۱ ص ٤۰۵
٤) پورته حواله
۵) پورته حواله
٦) التوبة: ٤۱
۷) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ٤۰٤، ٤۰۵
۸) اوګورئ: سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ٤۱۰، والاصابة ج ۱ ص ٤۰۵

د رسول الله ﷺ سره د هغوی معامله څنګه وه او د هغوی دعزت او ناموس به ئې څومره لحاظ ساتلو د دې خبرې اندازه د دې نه اولګوئ چه یو کرت د هغوی بیبی هغه ته اووې چه خلق د سیده عائشه رضی الله عنها په باره کښې خبرې کوې، د دې تاسو ته علم شته؟ سیدنا ابو ایوب رضی الله عنه زر جواب ورکړو! او ولې راته نشته! دا ټول دروغ دی، بیا ئې ترې تپوې اوکړو اې ام ایوب! که د عائشې رضی الله عنها په ځائې ته وې نو آیا دا فعل ستا نه کیدې شی؟ بی بی ورته اووې: ﴿لا والله﴾ کله هم نه! وې فرمائیل: قسم په الله! عائشه ستا نه ډیره غوره ده! د هغې نه دا حرکت څنګه کیدې شی! پس الله پاك د ابوایوب رضی الله عنه په شان حضراتو په باره کښې فرمائی: ﴿لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُبِينٌ﴾ (۱) (یعنی مومنانو سړو او مومنانو ښځو په دې اوریدلو سره په خپلو ځانونو باندې د خیر ګمان ولې اونکړو او دا ئې ولې او نه وئیل چه دا ښکاره بهتان دې. (۲)

د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه نه یو نیم سل احادیث روایت شوې دی، د هغې نه اووهٔ احادیث متفق علیه دی، او امام بخاری رحمه الله په یو خدیث سره او امام مسلم رحمه الله په پنځه احادیثو سره متفرد دی. (۳)

په ۵۰ هجری، ۵۱ هجری یا ۵۲ هجری کښې د جهاد په حالت کښې وفات شو، د اکثر حضراتو په نزد دا اخری قول راجح دې. (٤) والله اعلم... رضی الله عنه وارضاه، واجزل مثوبته

په ذکر شوې مسئله کښې د امام بخاری رحمه الله رجحان: د استقبال او استدبار مسئله مختلف فیه ده، وړاندې به ان شاء الله تفصیل راشی.

خو دلته په یوه خبره باندې ځان پوهه کول پکار دی چه د امام بخاری رحمه الله په دې سلسله کښې رجحان کوم طرف ته دې؟

د ترجمة الباب د الفاظو نه معلومیږی چه د هغوی په نزد دلته د قضاء حاجت په وخت استقبال فی الفضاء ممنوع دې، او استقبال فی البناء وعند الساتر جائز دې، د استدبار سره بخاری هیڅ تعرض نه دې کړې.

او! که د مفهوم مخالف اعتبار اوکړې شی، لکه چه د جمهورو رائې ده، نو دا به وائی چه امام بخاری رحمه الله استدبار ته هم جائز وائی. والله اعلم

مسئله استقبال واستدبار قبله: په دې مسئله کښې علماء د علماء کرامو اته اقوال دی، د دې نه مشهور درې اقوال دی، اول هغه ځلور مشهور اقوال بیانولې شی.

---

۱) النور: ۱۲

۲) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۶۸، ۶۹

۳) اوګورئ: تهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۱۷۷، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۶، وخلاصة الخزرجی ص ۱۰۰، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۰۳، خو په سیر اعلام النبلاء کښې د ټولو احادیثو تعداد د یو نیم سلو په ځائې یو سل پنځه پنځوس ذکر دې. والله اعلم

٤) اوګورئ: الاصابة ج ۱ ص ۴۰۵

① **المنع مطلقا** : یعنی استقبال قبله او استدبار قبله، که په بنیان کښ وی یا په صحرا کښ وی، بهر صورت ممنوع او ناجائز دی.
سیدنا ابو ایوب انصاری، سیدنا ابوهریره، سیدنا عبدالله بن مسعود، سیدنا سراقة بن مالک رضی الله عنهم نه علاوه عطاء، مجاهد، ابراهیم نخعی او امام اوزاعی رحمهم الله هم د دې قائل دی.
د امام ابوحنیفه، سفیان الثوری او د یو روایت مطابق د امام احمد رحمه الله هم مذهب دا دې!
په شافعیه کښ ابوثور، په مالکیانو کښ ابن العربی، په حنابله کښ ابن القیم او په ظاهریه کښ ابن حزم رحمه الله هم دا مذهب راجح کړې دې او هم دا ئې اختیار کړې دې. (۱)

② **الجواز مطلقا** : یعنی استقبال او استدبار قبله، که په صحرا کښ وی یا په بنیان کښ، مطلقا جائز دې. د عروه بن الزبیر، ربیعه الرائی او داؤد ظاهری هم دا مسلك دې. (۲)

③ **التفرقة بین الصحاری والبنیان** : یعنی په ښکاره فضاء کښ چرته چه یو څیز ساتر او حائل نه وی، ممنوع دې او چرته چه ابادی وی، یا یو څیز ساتر او حائل وی نو ممنوع نه دې.
د امام شافعی، امام مالك او د یو روایت مطابق امام احمد بن حنبل رحمه الله هم دا مذهب دې، د ابن عباس. ابن عمر رضی الله عنهما، امام شعبی او امام اسحاق بن راهویه رحمهما الله تعالی نه هم دا مذهب روایت شوې دې. (۳)
بیا د ساتر او حائل په باره کښ د شوافع په نزد باندې تفصیل دا دې چه قضاء حاجت کونکې سړې ساتر وغیره سره دومره نزدې کیناستلو چه د هغه او د دیوال ترمینځه ذراع یا د دې نه کمه فاصله وی او د هغې اوچت والې کم از کم د موخرة الرحل برابر وی.
که قضاء حاجت کونکې او حائل د دیوال ترمینځه د درې ذراع نه زیاته فاصله وی، یا د حائل اوچتوالې ﴿ موخرة الرحل ﴾ نه کم وی نو په دې صورت کښ استقبال او استدبار قبله حرام دې، خو که یو ځائې د قضاء حاجت دپاره مستقلا جوړکړې شوې وی نو په دې کښ هیڅ شرط نشته، فقهاء شافعیه وائی چه که قضاء حاجت صحرا کښ وی او دې سړی یو څیز ساتر جوړ کړې وی نو د ذکر شوې شرطونو (یعنی ساتر او قضاء حاجت کونکې ترمینځه د

---

۱) اوګورئ البحر الرائق ج ۲ ص ۵۹، کتاب الصلاة، فصل کره استقبال القبلة بالفرج، والبنایة ج ۲ ص ٤٦٦- ٤٦٨، والدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۲۵۱، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۷، فصول فی اداب التخلی، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۰۰، ۱۰۱، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۷، وعارضة الاخوذی ج ۱ ص ۲۷، کتاب الطهارة، باب الرخصة، فی ذلک، وزاد المعاد ج ۲ ص ۳۸٤ – ۳۸۶، فصل فی هدیه صلی الله علیه وسلم فی الذکر عند دخوله الخلاء، والمحلی لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۳ – ۱۹۹، کتاب الطهارة رقم ۱٤۶.
۲) اوګورئ : المحلی ج ۱ ص ۱۹٤، والمجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۸۱، فرع فی المذاهب العلماء فی استقبال القبلة واستدبارها، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۷
۳) اوګورئ : المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۸۱، والمغنی ج ۱ ص ۱۰۷، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ٤۰٤، فصل : اداب قضاء الحاجة، وبدایة المجتهد ج ۲ ص ۹۵- ۹۹، الباب السادس فی اداب الاستنجاء (اخر کتاب الطهارة قبیل کتاب الصلاة.

دري ذراع نه زياته فاصله نه وي او اوچتوالي د ﴿ موخرة الرحل ﴾ سره برابر وي، موندلي کيدو په صورت کښ به حرمت نه وي.

گويا اصل مدار ساتر باندې دې، چرته چه د دواړو شرطونو سره ساتر اوموندلې شو، که ابادي وي او که صحرا، حرمت به نه وي او چرته چه په دې دواړو شرطونو کښ يو شرط فوت کيږي نو حرمت به وي، که صحرا وي يا بنيان.

البته په شافعيه کښ علامه ماوردي او رويانی دوه وجوه ذکر کړې دې، يو خو هم دا وجه ده، کومه چه مونږ ذکر کړې ده، دويمه وجه دا ده چه په بنيان کښ مطلقا بغير د شرط نه جائز دې، او په صحرا کښ اگر چه ساتر ته نزدې ولې نه کيني، مطلقا حرام دې.

امام نووي رحمه الله فرمائی چه اوله وجه صحيح ده. (۱)

د ساتر په باره کښ چه کوم تفصيل شوافع ذکر کړې دې، د مالکيانو او حنابله په نزد دلته هم فی الجمله ملحوظ دې، خو ځومره په تفصيل سره چه امام نووي رحمه الله ذکر کړې دې، دومره تفصيل د هغوی په نزد نه ملاويږي. (۲)

④ **عدم جواز الاستقبال مطلقا وجواز الاستدبار مطلقا** : يعنی استقبال قبله صحرا کښ وي يا په آبادئ کښ، مطلقا ناجائز دې او استدبار مطلقا يعنی په دواړو ځايونو کښ جائز دې. دا د امام ابوحنيفه او امام احمد رحمهما الله يو يو روايت دې. (۳)

⑤ **النهی للتنزيه** : يعنی د استقبال او استدبار قبله نه ممانعت تنزيها دې، تحريما نه دې، دا د امام ابوحنيفه، امام احمد او د ابو ثور يو روايت دې. (٤)

⑥ **جواز الاستدبار فی البنيان فقط** : يعنی په آبادئ کښ دننه صرف استدبار جائز دې، استقبال جائز نه دې، هم دغه شان په صحرا کښ نه استقبال جائز دې او نه استدبار، دا د امام ابويوسف رحمه الله نه روايت دې. (۵)

⑦ **التحريم مطلقا حتی فی القبلة المنسوخة** : يعنی استقبال او استدبار نه صرف د کعبې طرف ته جائز نه دې، بلکه دقبله منسوخه بيت المقدس استقبال او استدبار هم ناجائز دې.

دا دابراهيم نخعی او ابن سيرين رحمهما الله تعالی نه منقول دې. (۶)

---

۱) د ټولو تفصيلاتو دپاره اوگورئ : المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۷۸، ۷۹

۲) اوگورئ : الشرح الکبير للدردير ج ۱ ص ۱۰۸، ۱۰۹، وحاشية الدسوقی علی الشرح الکبير ج ۱ ص ۱۸۰، ۱۸۱، ومواهب الجليل ج ۱ ص ٤۰۳، ٤۰٤، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۰۱، ۱۰۲، هم دغه شان اوگورئ: اوجز المسالک ج ٤ ص ۱۶۳، کتاب القبلة، باب النهی عن استقبال القبلة والانسان علی حاجته.

۳) اوگورئ : البناية للعينی ج ۲ ص ٤۶۶، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۰۱

٤) اوگورئ : البناية للعينی ج ۲ ص ٤۶۸، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۰۱، واوجز المسالک ج ٤ ص ۱۶۲، ونيل الاوطار ج ۱ ص ۸۹، باب نهی المتخلی عن استقبال القبلة واستدبارها.

۵) اوگورئ : نيل الاوطار ج ۱ ص ۸۹، باب نهی المتخلی عن استقبال القبلة واستدبارها، واجز المسالک ج ٤ ص ۱۶۲

٦) پورته حواله جات

⑧ **اختصاص التحریم باهل المدینة** : یعنی دا حکم چه استقبال او استدبار د کعبې دې اونکړې شی، د اهل مدینه او په دې جهت کښې د اوسیدونکو سره مختص دې، د کومو خلقو قبله چه د مشرق یا مغرب طرف ته وی د هغوی دپاره استقبال او استدبار جائز دې، دا د ابو عوانه رحمه الله قول دې (۱)

د احنافو وغیره استدلال : د اول مذهب والو د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د روایت الباب وغیره نه استدلال کړې دې.

② په صحیح مسلم کښې د ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعا روایت دې ﴿ اذا جلس احدکم علی حاجته، فلا یستقبل القبلة ولا یستدبرها ﴾(۲)

یعنی چه کله په تاسو کښې څوك د قضاء حاجت دپاره کینی نو نۀ دې قبلې ته مخ کوی او نه دې ورته شا کوی.

③ هم دغه شان احنافو وغیره په خپل مذهب باندې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په روایت مرفوعه باندې هم استدلال کړې دې، کوم چه امام نسائی، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه او امام احمد رحمهم الله وغیره تخریج کړې دې.

﴿ انما انا لکم مثل الوالد، اعلمکم اذا ذهب احدکم الی الخلاء فلا یستقبل القبلة ولا یستدبرها ﴾(۳)

یعنی زه ستاسو د پلار په شان یم، د پلار په شان درته ښودنه کوم، چه کله په تاسو کښې څوك د قضاء حاجت دپاره ځی نو نه دې قبلې ته مخ کوی او نه د ورته شا کوی.

④ دې حضراتو د سیدنا سهل بن حنیف رضی الله عنه د روایت نه هم استدلا ل کړې دې، کوم چه امام دارمی، امام احمد او امام حاکم رحمهم الله تخریج کړې دې.

﴿ قَالَ لِي رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : أَنْتَ رَسُولِي إِلَى مَكَّةَ فَأَقْرِئْهُمْ مِنِّي السَّلَامَ، وَقُلْ لَهُمْ : إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُرُكُمْ بِثَلَاثٍ : لَا تَحْلِفُوا بِآبَائِكُمْ، وَإِذَا خَلَوْتُمْ فَلَا تَسْتَقْبِلُوا الْقِبْلَةَ، وَلَا تَسْتَدْبِرُوهَا، وَلَا تَسْتَنْجُوا بِعَظْمٍ وَلَا بِبَعْرٍ ﴾(اللفظ للحاکم) (٤)

یعنی : ماته رسول الله صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل چه ته د مکې والو طرف ته زما استاذې ئې، هغوی ته

---

۱) پورته حواله جات

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۰

۳) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة بالروث، رقم ٤٠، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عندقضاء الحاجة،رقم ۸، وسنن ابن ماجة،کتاب الطهارة،باب الاستنجاء بالحجارة، والنهی عن الروث والرمة، رقم ۳۱۳، ومسند احمد: ۲/ ۲٤۷، رقم (۷۳۶۲، و: ۲/ ۲۵۰، رقم (۷٤۰۳)

٤) المستدرک للحاکم ج ۳ ص ٤۱۲، طبع قدیم ج ۳ ص ٤۶۶، طبع جدید، کتاب معرفة الصحابة، باب ذکر مناقب سهل بن حنیف الانصاری، وکنیته ابو ثابت رضی الله عنه، رقم ۵۷٤۳، وسنن االدارمی ج ۱ ص ۱۷۸، کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة بغائط او بول، رقم ٦٦٤، ومسند احمد ج ۳ ص ٤۸۷، رقم ۱۶۰۸۰.

زما سلام اورسوه او ورته اوایه چه رسول الله ﷺ تاسو ته د درې خبرو حکم درکوی، په خپلو پلارانو نیکونو قسمونه مه خورئ، چه کله د حاجت دپاره ځائې نو د قبلې طرف ته استقبال او استدبار مه کوئ او په هډوکی یا خشنړو سره استنجاء مه کوئ.

د دې روایت په سند کښې عبدالکریم بن ابي المخارق دې، کوم چه متفق علیه ضعیف دې.

(۱) اګرچه امام مالك (رح) دهغوی نه په مؤطا کښې روایت کړې دې.(۲)

خو چونکه دا د حدیث ابی ایوب رضی الله عنه دپاره د شاهد په درجه کښې دې په دې وجه دا ضعف قابل تحمل دې، هم دا وجه ده چه حافظ ذهبی رحمه الله په دې حدیث باندې سکوت اختیار کړې دې.(۳)

⑤ امام طبرانی رحمه الله په المعجم الکبیر کښې د سیدنا سهل بن سعد رضی الله عنه مرفوع حدیث نقل کړې دې: ﴿إِذَا ذَهَبَ أَحَدُكُمُ الْخَلاءَ، فَلا يَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلا يَسْتَدْبِرْهَا﴾(٤)

یعنی په تاسو کښې چه څوك د خپل حاجت دپاره ځی نو نه دې د قبلې طرف ته مخ کوی او نه دې ورته شا کوی.

په دې روایت کښې د واقدی واسطه ده، چه ضعیف دې، خو د شاهد جوړیدو دپاره کافی دې.(۵)

د مجوزینو دلائل او د هغې جوابات: د مجوزینو د ټولو نه اهم دلیل د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت دې. هغه فرمائی: ﴿لَقَدِ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صلى الله عليه وسلم عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلاً بَيْتَ الْمَقْدِسِ لِحَاجَتِهِ﴾ اللفظ للبخاری (۶)

یعنی زه یوه ورځ د خپل کور چهت باندې اوختلم، ما رسول الله ﷺ په دوه ښختو باندې د حاجت دپاره د بیت المقدس طرف ته مخ کولو سره ناست اولیدو.

---

۱) اوګورئ: تقریب التهذیب ص ۳۶۱، رقم ٤١٥٦

۲) قال یحیٰ بن معین: کل من روی عنه مالک بن أنس فهو ثقة، الا عبدالکریم البصری أبو أمیة، اوګورئ اسعاف المبطأ، ص:۹، وانظر التعلیق الممجد: ۱۳۱۲، باب تأخیر الوتر.

۳) اوګورئ: تلخیص المستدرک المطبوع مع المستدرک للحاکم ج ۳ ص ٤١٢، کتاب معرفة الصحابة، باب ذکر مناقب سهل بن حنیف الانصاری رضی الله عنه

٤) المعجم الکبیر للطبرانی ج ۶ ص ۱۲۸، رقم ٥٧٣٥

٥) اوګورئ مجمع الزواند ج ۱ ص ٢٥٤، رقم ١٠١١

٦) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۶، کتاب الوضوء باب من تبرز علی لبنتین، رقم ١٤٥، و ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب التبرز فی البیوت رقم ١٤٨، وباب بدون ترجمة (بعد الباب المذکور) رقم ١٤٩، و ج ۱ ص ٤٣٧، کتاب فرض الخمس، باب ما جاء فی بیوت ازواج النبی ﷺ وما نسب من البیوت الیهن، رقم ٣١٠٢، وصحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة، رقم ٦١١، ٦١٢، وسنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی البیوت، رقم ٢٣، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک، رقم ١٢، وجامع الترمذی، کتاب الطهارة، باب ما جاء من الرخصة فی ذلک، رقم ١١، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الکنیف، واباحته، دون الصحاری، رقم ٣٢٢، ٣٢٣

ددې روایت نه قائلین جواز استقبال واستدبار مطلقا، قائلین جواز فی البنیان، قائلین جواز استدبار مطلقا، قائلین جواز استدبار فی البنیان او قائلین کراهت تنزیهیه استدلال کوی.
خو د دې روایت نه استدلال د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د روایت په مقابله کښې کمزورې دې. د دې وجه دا ده چه په دې حدیث کښې باوجود د صحیح کیدو نه د مختلفو احتمالاتو ګنجائش دې.
یو احتمال خو دا دې چه رسول الله ﷺ په اصل کښې مستدبر قبله نه وی، خو د ابن عمر رضی الله عنهما په لیدو باندې د حیاء د تقاضه د وجې نه ئې خپل هیئت بدل کړې وی، د دې هنګامی بدلون د وجې نه معمولی استدبار متحقق شو
دویم احتمال دادې چه رسول الله ﷺ مکمل طور باندې مستدبر الی القبله نه وی، بلکه د کعبې نه ئې معمولی انحراف کړې وی چه دغه انحراف حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د لرې نه معلوم نه کړې شو.
دریم احتمال دادې چه دا د رسول الله ﷺ خصوصیت وی، د دې خبرې تائید د دې نه کیږی چه د علماء کرامو یو جماعت تصریح کړې ده چه د رسول الله ﷺ فضلات پاک وو. (۱) لهذا بعیده نه ده چه رسول الله ﷺ د دې حکم نه مستثنی وی.
دلته دا خبره هم قابل غور ده چه که په دې عمل سره د رسول الله ﷺ مقصود د استدبار اجازت ورکول وې نو د یو پټ عمل په ذریعه د هغې د تعلیم په ځائې به ئې په واضح الفاظو کښې د ټول امت مخکښې دا حکم بیان فرمائیلې وې لکه چه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه وغیره نورو حضراتو صحابو رضی الله عنهم په روایت کړې شوې دې.
د دې نه معلومه شوه چه د حدیث ابن عمر نه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د روایت خلاف خه تشریعی حکم مستنبط کول صحیح نه دی. (۲)
بیا دابن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښې صرف دومره خبره ده چه ما رسول الله ﷺ د بیت المقدس طرف ته رخ کولو سره ناست اولیدو، په دې کښې د بنیان او صحرا تفریق ته معلومیږی، لهذا کوم حضرات چه د بنیان او صحرا په بنیاد باندې فرق کوی دهغوی استدلال ددې نه نه تام کیږی.

---

۱) اوګورئ: اعانة الطالبین ج ۱ ص ۹۹

۲) قال ابن العربی فی عارضة الاحوذی ج ۱ ص ۲۷، ابواب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک، وحدیث ابن عمر لا یعارضه، ولا حدیث جابر لاربعة اوجه : احدها : انه قول وهذان فعلان ولا معارضة بین القول والفعل، الثانی : ان الفعل لا صیغة له، وانما هو حکایة حال، وحکایات الاحوال معرضة للاعذار والاسباب، والاقوال لا محتمل فیها من ذلک، الثالث: ان القول شرع مبتدا، وفعله عادة، والشرع مقدم علی العادة، الرابع ان هذا الفعل لو کان شرعا لما تستر به.

وقال ابن القیم فی زاد المعاد ج ۲ ص ۳۸۶، فصل فی هدیه ﷺ فی الذکر عند دخول الخلاء : وهذا یحتملُ وجوهاً ستة: نسخُ النهی به، وعکسه، وتخصیصه به صَلَّی اللّٰه عَلَیْه وَسَلَّمَ، وتخصیصه بالبنیان، وأن یکونَ لعذر اقتضاه لمکان أو غیره، وأن یکون بیاناً، لأن النهی لیس علی التحریم، ولا سبیلَ إلی الجزم بواحد من هذه الوجوه علی التعیین.

د دې په جواب کښې شوافع وغیره، کوم چه د تفریق قائل دی د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما یو اثر پیش کوی. ﴿عَنِ الْحَسَنِ بْنِ ذَكْوَانَ، عَنْ مَرْوَانَ الأَصْفَرِ، قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عُمَرَ أَنَاخَ رَاحِلَتَهُ مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ، ثُمَّ جَلَسَ يَبُولُ إِلَيْهَا، فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَلَيْسَ قَدْ نُهِيَ عَنْ هَذَا؟ قَالَ: بَلَى إِنَّمَا نُهِيَ عَنْ ذَلِكَ فِي الْفَضَاءِ، فَإِذَا كَانَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ الْقِبْلَةِ شَيْءٌ يَسْتُرُكَ فَلَا بَأْسَ﴾ (۱)

یعنی ما سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما اولیدو چه هغه خپله سورلئ قبلې ته مخامخ کینوله او بیا ئې د هغې طرف ته متیازې اوکړې، ما عرض اوکړو اې ابو عبدالرحمن! ایا دا کار منع کړې شوې نه دې؟ هغوی اوفرمائیل: ولې نه! خو دا ممانعت په ښکاره فضاء کښې دې، که ستا او د قبلې ترمینځه یو څیز وی نو بیا هیڅ باك نشته.

د مانعین د طرف نه د دې مختلف جوابات کړې شوې دی.

خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله د دې دا جواب کړې دې چه دا روایت ضعیف دې، ځکه چه د دې راوی حسن بن ذکوان دې، چاته چه محدثینو ضعیف وئیلې دې. (۲) لهذا دا روایت قابل استدلال نه دې. (۳)

خو دا جواب تسلی بخش نه دې ځکه چه حسن بن ذکوان یو مختلف فیه راوی دې، د هغه چه یو طرف ته علماء کرامو تضعیف کړې دې نو بل طرف ته ئې توثیق هم کړې دې، هم ددې اقوالو د وجې نه حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿وهو صالح الحديث﴾ (٤)

ابن عدی رحمه الله فرمائی: ﴿يروي أحاديث لا يرويها غيره، على أن يحيى بن سعيد وابن المبارك قد رويا عنه كما ذكرته، وناهيك للحسن بن ذكوان من الجلالة أن يرويا عنه، وأرجو أنه لا بأس به﴾ (٥)

یعنی حسن بن ذکوان داسې روایتونه نقل کوی کوم چه بل څوك نه روایت کوی، د دې باوجود د یحیی بن سیعد او عبدالله بن مبارك رحمهما الله په شان بزرګانو د هغه نه حدیث روایت کړې دې، هم دا د هغه د جلالت شان دپاره کافی ده، زما امید دې چه هغه ﴿لا بأس به﴾ دې.

علامه ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۶)

---

۱) السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۱۱، والمستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۵٤، طبع قدیم ج ۱ ص ۲۵۶، طبع جدید، کتاب الطهارة، رقم ۵۵۱، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۲، طبع قدیم و ج ۱ ص ۱٤۹، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الابنیة رقم ٤۳۸، وسنن الدارمی ج ۱ ص ۵۸، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة فی الخلاء.

۲) د حسن بن ذکوان په باره کښې د محدثینو د اقوالو دپاره اوګورئ: تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۲٤۱

۳) اوګورئ: بذل المجهود ج ۱ ص ۲۰۱، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة.

٤) میزان الاعتدال ج ۱ ص ٤۸۹، رقم ۱۸٤٤

۵) الکامل لابن عدی ج ۲ ص ۳۱۷

٦) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۱۶۳، رقم ۷۱۶۹

هم په دې وجه باندې حافظ ابن حجر رحمه الله په التلخيص الحبير کښې په دې باندې سکوت فرمائيلې دې، کوم چه د دې د حسن کيدو دليل دې، (۱) امام دارقطني رحمه الله فرمائي : ﴿ هذا صحيح كلهم ثقات ﴾ (يعنى دا روايت صحيح دې، او د دې ټول راويان ثقه دى) فرمائيلې دى.
(۲) امام ابن الجارود رحمه الله دا په المنتقى کښې تخريج کړې دې. (۳) او دا خبره معروف ده چه ابن الجارود رحمه الله په دې خپل کتاب کښې صحيح احاديث نقل کوى.
د دې صحيح جواب هم دا دې چه دا د ابن عمر رضي الله عنهما خپل عمل دې، کوم چه د احاديث مرفوعه په مقابله کښې حجت نه دې. په احاديث مرفوعه کښې د دې تفريق هيڅ بنياد نه دې ذکر شوې.
البته د ابن عمر رضي الله عنهما د حديث ﴿ لَقَدِ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا ... ﴾ د معروف طرق نه خو تفريق نه مفهوم کيږى، خو هم د دې حديث د طحاوى او ابن خزيمه په روايت کړې شوې طرق کښې د ﴿ بناء ﴾ او ﴿ ساتر ﴾ کيدل په فهم کښې راځى، پس د امام طحاوى رحمه الله الفاظ دى چه ﴿ يقضى حاجته محجوبا عليه بلبن ﴾ (۴) يعنى رسول الله ﷺ په ښختو سره کړې شوې حجاب کښې قضاء حاجت فرمائيلو، او د ابن خزيمه الفاظ داسې دى : ﴿ فاشرفت على النبي ﷺ وهو على خلائه ﴾ يعنى ما رسول الله ﷺ په بيت الخلاء کښې اوليدو. که تفريق بين البنيان والصحارى ثابت هم شى نو بيا هم د دې احتمالاتو د وجې نه کوم چه مونږ مخکښې ذکر کړې دى، د سيدنا ابن عمر رضي الله عنهما دا حديث د سيدنا ابو ايوب انصارى رضي الله عنه د حديث په مقابله کښې مرجوح دې. په وړاندې باب کښې د دې څه تفصيل راروان دې.
د دې نه علاوه که په دې جهت کښې غور اوکړې شى چه د سيدنا ابن عمر رضي الله عنهما د اجتهاد مطابق که د استقبال قبله ممانعت په دې خبره باندې موقوف وى چه د متخلى او کعبې ترمينځه څوك حائل موجود نه وى نو دا قسم استقبال خو صرف په حرم شريف کښې ناست ممکن دې، ځکه چه څه نه څه آبادى يا غر وغيره خو په مينځ کښې ضرور حائل کيږى، لهذا د دې تقاضه دا ده چه په صحرا وغيره کښې هم استقبال جائز وى، او حال دا چه دا خبره خپله د شوافع وغيره د مسلك خلاف ده.
د دې په جواب کښې بعض شوافع وائى چه دا دې حکم علت احترام کعبه نه دې بلکه احترام مصلين دې، پس ابو اسحاق شيرازى په ابادئ کښې جواز ثابتولو سره فرمائى : ﴿ ولان في

---

۱) التلخيص الحبير ج ۱ ص ۱۰٤، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۹
۲) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۵۸، كتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الخلاء.
۳) المنتقى ج ۱ ص ۲۱، كتاب الطهارة، باب استقبال القبلة للغائط والبول والاستنجاء. رقم ۳۲
٤) شرح معاني الاثار للطحاوى: ۱۲/ ۳۷۰، كتاب الكراهة، باب استقبال القبلة ۳۰۱ بالفروج للغائط والبول.

الصحراء خلقا من الملائكة والجن يصلون، فيستقبلهم بفرجه وليس ذلك في البنيان ﴾(۱) یعنی چونکه په صحرا کښې د ملائکو او جناتو نه ډیر مخلوق وی او هغوی مونځ کوی، د هغوی طرف ته به د شرم ګاه رخ کول لازم شی او دا خبره په بنیان کښې نشته.

خو دا خبره صحیح نه ده او دا علت محل نظر دې، ځکه چه د ممانعت په ټولو احادیثو کښې د قبله لفظ راغلې دې، چه د هغې نه ظاهره هم دا ده چه دا حکم د احترام قبله په بنیاد باندې ورکولې شی.

دویم که د احترام مصلین اعتبار اوکړې شی نو په یو طرف کښې به هم د قضاء حاجت اجازت نه وی ځکه چه په هر طرف کښې د مصلین د وجود امکان شته.

دریم که دا حکم صحیح اومنلې شی نو بیا هم د امام شافعی رحمه الله په مسلك باندې د دې علت تطبیق نه کیږی. ځکه چه په آبادئ کښې د مصلین موجودګی د صحرا په نسبت زیاته محتمل ده. لهذا په آبادئ کښې هم استدبار او استقبال جائز کیدل نه دی پکار

هم دا وجه ده چه امام نووی رحمه الله دا علت ضعیف کولو سره رد کړې دې، پس هغه فرمائی:

﴿ قول المصنف ولان في الصحراء خلقا من الملائكة والجن يصلون هكذا قاله اصحابنا واعتمدوه ورواه البيهقي باسناد ضعيف عن الشعبي التابعي من قوله وهو تعليل ضعيف فانه لو قعد قريبا من حائط واستقبله ووراءه فضاء واسع جاز بلا شك صرح به امام الحرمين والبغوي وغيرهما ويدل عليه ما قدمناه عن ابن عمر انه أناخ راحلته وبال إليها فهذا يبطل هذا التعليل فانه لو كان صحيحا لم يجز في هذه الصورة فانه مستدبر الفضاء الذي فيه المصلون ولكن التعليل الصحيح أن جهة القبلة معظمة فوجب صيانتها في الصحراء ورخص فيها في البناء للمشقة وهذا التعليل، اعتمده القاضي حسين والبغوي والروياني وغيرهم والله أعلم ﴾(۲)

یعنی د مصنف دا وینا چه په صحرا کښې ملائك او جنات وی، کوم چه مونځ کوی، پس هم دا خبره زمونږ نورو اصحابو کړې ده او په دې باندې هغوی اعتماد کړې دې، بیهقی هم د امام شعبی رحمه الله نه د هغه قول په ضعیف سند سره نقل کړې دې، خو دا علت ضعیف دې، ځکه چه امام الحرمین او امام بغوی تصریح کړې ده چه که څوك یو دیوال ته نزدې د هغې طرف ته رخ کولو سره کینی او په هغه دیوال پسې وسیع فضاء وی نو دا صورت بیشکه جائز دې، د ابن عمر رضی الله عنهما واقعه هم په دې باندې دلالت کوی چه هغه خپله سورلئ کینوله او د هغې طرف ته مخ کولو سره ئې متیازې اوکړې. په دې سره مذکوره علت بالکل باطل کیږی، ځکه چه که دا علت صحیح وې نو ذکر شوې صورت اختیارول به صحیح نه وې، ځکه چه هغه د فضاء طرف ته شا کړې وه، چرته چه یقینا مصلین موجود وو.

په دې سلسله کښې صحیح او برابر تعلیل دا کیدې شی چه خپله جهت د قبلې معظم او محترم دې. په دې وجه په صحرا کښې د هغې خیال ساتل واجب شو، خو په بنیان او ابادئ

---

۱) اوګورئ المهذب مع شرح المجموع ج ۲ ص ۷۸

۲) المهذب ج ۲ ص ۸۳

کښې چونکه د دې اهتمام ساتل د مشقت باعث دی په دې وجه هلته رخصت ورکړې شو، په دې علت باندې قاضی حسین، بغوی او رویانی وغیره اعتماد کړې دې. والله اعلم

② د مجوزینو دویم دلیل د سیدنا جابر رضي الله عنه حدیث دې!

﴿ سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ يُحَدِّثُ عَنْ أَبَانَ بْنِ صَالِحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللهِ قَالَ نَهَى نَبِيُّ اللهِ ـ صلى الله عليه وسلم ـ أَنْ نَسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةَ بِبَوْلٍ فَرَأَيْتُهُ قَبْلَ أَنْ يُقْبَضَ بِعَامٍ يَسْتَقْبِلُهَا ... اللفظ لابي داؤد ﴾(۱)

یعنی: رسول الله ﷺ مونږ د دې خبرې نه منع اوفرمائیلو چه مونږ د متیازو په موقع باندې قبلې ته مخ کولو سره کینو، بیا ما هغوی د وفات نه یو کال مخکښې اولیدل چه رسول الله ﷺ قبلې ته مخ کولو سره ناست وو.

د دې روایت نه مطلقا اجازت ورکونکو حضراتو استدلال کړې دې، هم دغه شان هغه حضراتو هم کوم چه صرف په بنیان کښې د جواز قائل دی.

بعض حضراتو دا روایت هم سندا کلام کولو سره د رد کولو کوشش کړې دې، پس حافظ ابن عبدالبر او ابن حزم رحمهما الله تعالی فرمائی چه په دې روایت کښې ابان بن صالح نومې راوی دې او هغه ضعیف دې. (۲)

هم دغه شان په دې روایت کښې محمد بن اسحاق هم دې، په چا چه امام مالک رحمه الله کلام کړې دې! (۳)

خو دا دواړه خبرې صحیح نه دی! هر چه د ابان بن صالح تعلق دې، نو د ابن حزم او ابن عبدالبر نه مخکښې چا هم په هغه باندې کلام نه دې کړې بلکه ټولو د هغه توثیق کړې دې.(٤)

پس یحیی بن معین، امام عجلی، یعقوب بن شیبه سدوسی، ابو زرعه رازی، ابو حاتم رازی او امام نسائی رحمهم الله هغه ته ثقه وئیلې دې. (۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿ ووثقه الائمة، ووهم ابن حزم فجهله، وابن عبدالبر فضعفه ﴾(۶)

یعنی ائمه کرامو د هغه توثیق کړې دې، ابن حزم ته وهم راغلې دې چه هغه ورته مجهول

---

۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک، رقم ۱۳، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء من الرخصة فی ذلک، رقم ۹، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الکنیف، واباحته دون الصحاری رقم ۲۲۵

۲) ابن عبدالبر په التمهید ج ۱ ص ۳۱۲ کښې فرمائی: لان ابان بن صالح الذی یرویه ضعیف، هم دغه شان ابن حزم رحمه الله په المحلی ج ۱ ص ۱۹۸، مسالة: ولا یجوز استقبال القبلة ولا استدبارها للغائط والبول کښې فرمائی: واما حدیث جابر فانه من روایة ابان بن صالح ولیس بالمشهور.

۳) قال ابن حبان: وقد تکلم فی ابن اسحاق رجلان هشام بن عروة و مالک بن انس، واما مالک فال هذا دجال من الدجاجلة، یروی عن الیهود، الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۸۲

٤) اوګورئ: تعلیقات الشیخ احمد شاکر رحمه الله تعالی علی المحلی ج ۱ ص ۱۹۸

۵) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲ ص ۱۰، ۱۱

٦) تقریب التهذیب ص ۸۷، رقم ۱۳۷

وئیلې دې او د ابن عبدالبر نه غلطی شوې ده چه هغه ورته ضعیف وئیلې دې.
هر چه د محمد بن اسحاق تعلق دې نو اول خو د امام مالکؒ قول علماءکرامو په معاصرتی اختلاف باندې محمول کړې دې او چا هم نه دې قبول کړې، د دې نه علاوه روستو د دواړو خپل مینځ کښې منافرت هم ختم شوې وو. (۱)
خو په هغه باندې چه کوم کلام کړې شوې دې د هغې حاصل دا راوځی چه هغه کم از کم په حسان راویانو کښې دې، چونکه هغه به تدلیس هم کولو په دې وجه د هغه عنعنه قبول نه ده.(۲)
دلته اګر چه حدیث په عنعنه سره راغلې دې خو د بیهقی په بعض طرق کښې د تحدیث په صیغې سره راغلې دې. په دې وجه د تدلیس احتمال هم باقی نه پاتې کیږی. (۳)
هم دا وجه ده چه امام ترمذیؒ د امام بخاریؒ نه د دې حدیث په باره کښې تپوس اوکړو نو هغوی اوفرمائیل: ﴿حدیث صحیح﴾(٤)

---

۱) اوګورئ: الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۸۲، وقال الذهبی فی تذکرة الحفاظ ج ۱ ص ۷۳: وکان احد اوعیة العلم، حبرا فی معرفة المغازی والسیر، ولیس بذاک المتقن، فانحط حدیثه عن رتبة الصحة، وهو صدوق فی نفسه، مرضی، وقال احمد بن حنبل: حسن الحدیث.
وقال الخطیب فی تاریخ بغداد ج ۲ ص ۲۱: وقد امسک عن الاحتجاج بروایات ابن اسحاق غیر واحد من العلماء لاسباب منها: انه کان یتشیع وینسب الی القدر، ویدلس فی حدیثه، فاما الصدق فلیس بمدفوع عنه.
۲) قال صاحبا التحریر: اما التشیع والقدر فلا یؤثر فی عدالته، واما التدلیس فیؤثر فما رواه بالعنعنة ضعیف، وما صرح فیه بالتحدیث فقوی. تحریر تقریب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۲.
۳) السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۲، قال الزیعلی فی نصب الرایة ج ۲ ص ۱۰۵: وأخرجه ابن حبان فی "صحیحه" فی القسم الثانی. والحاکم فی "المستدرک". والدارقطنی. ثم البیهقی فی "سننهما". وعندهم الأربعة: حدثنی أبان بن صالح، فزالت تهمة التدلیس، وانظر المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۲۵۷، کتاب الطهارة، والمنتقی لابن الجارود ج ۱ ص ۲۰، باب القول عند دخول الخلاء رقم ۳۱، وصحیح ابن حبان ج ٤ ص ۲۶۹، ذکر الخبر الدال علی ان الزجر من استقبال القبلة واستدبارها ... رقم ۱٤۲۰، وسنن الدارقطنی ج ۱ ص ۵۸، باب استقبال القبلة فی الخلاء رقم ۲، مسند احمد ج ۳ ص ۳۶۰، رقم ۱٤۹۱۵
٤) کذا فی نصب الرایة ج ۲ ص ۱۰۵، رقم ۲۳۰٤، وفی علل الترمذی ج ۱ ص ۲۳: حدثنا قتیبة، حدثنا ابن لهیعة، عن أبی الزبیر، عن جابر، عن أبی قتادة، أنه رأی النبی صلی الله علیه وسلم یبول مستقبل القبلة، حدثنا محمد بن بشار، حدثنا وهب بن جریر، حدثنا أبی، عن محمد بن إسحاق، عن أبان بن صالح، عن مجاهد، عن جابر، قال: نهی النبی صلی الله علیه وسلم أن نستقبل القبلة ببول، فرأیته قبل أن یقبض بعام یستقبلها.سألت محمدا عن هذا الحدیث،فقال:رواه غیر واحد،عن محمدبن إسحاق، قال أبو عیسی: والحدیث الأول حدیث جابر، عن أبی قتادة لیس بمحفوظ، قلت: لم ینقل عن البخاری تصحیح حدیث جابر صریحا، وانما قال: رواه غیر واحد عن محمد بن اسحاق، وکذلک الترمذی انما رجح حدیث محمد بن اسحاق علی حدیث ابن لهیعة، ولم یصحح الحدیث، بل قال فی جامعه: حسن غریب ... وقال ایضا: حدیث جابر عن النبی ﷺ اصح من حدیث ابن لهیعة، انظر جامعه، ابواب الطهارة، باب من الرخصة فی ذلک رقم ۹، ۱۰

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی د سیدنا جابر رضي الله عنه دا روایت امام احمد، بزار، ابوداؤد، ترمذی، ابن ماجه، ابن الجارود، ابن خزیمه، ابن حبان، حاکم او دارقطنی رحمهم الله تخریج کړې دې، امام بخاری رحمه الله ورته صحیح وئیلې دې لکه امام ترمذی رحمه الله د هغه نه نقل کړل، خپله امام ترمذی او امام بزار د دې تحسین کړې دې، ابن السکن دې ته صحیح وئیلې دې، خو د محمد بن اسحاق د عنعنه د وجې نه امام نووی رحمه الله توقف کړې دې، حال دا چه د امام احمد رحمه الله وغیره په روایاتونو کښې د تحدیث صراحت موجود دې، ابن عبدالبر د ابان بن صالح د وجې نه دې حدیث ته ضعیف وئیلې دې، دا د هغه وهم دې، ځکه چه ابان بالاتفاق ثقه دې او ابن حزم د ابان د مجهول کیدو دعوی کړې ده چه غلطه ده. (۱)

د پورته ټولو تفصیلاتو نه دا خبره معلومه شوه چه د سند په بنیاد باندې دا حدیث رد کول صحیح نه دی.

خو د دې په راویانو باندې د کلام کیدو د وجې نه په سند کښې د یوې درجې ضعف پیدا شوې دې. او د ناسخ دپاره دا ضروری ده چه هغه د قوت په اعتبار سره د منسوخ برابر وی یا د هغه نه زیات وی. دلته د سیدنا ابو ایوب انصاری رضي الله عنه حدیث د هغې په مقابله کښې ډیر اوچت دې، لهذا حدیث جابر د حدیث ایوب دپاره ناسخ نه شی جوړیدې.

د دې نه علاوه دلته هم هغه ټول احتمالات موجود دی، کوم چه د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما د روایت د لاندې بیان شوې دی!

هم دا وجه ده چه خپله حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿ فی الاحتجاج به نظر، لانها حکایة فعل لا عموم لها، فیحتمل ان یکون لعذر، ویحتمل ان یکون فی بنیان ونحوه ﴾(۲)

یعنی د دې حدیث نه دلیل نیول محل نظر دی، ځکه چه دا یوه واقعه جزئیه ده چه د هغې څه عام حکم نه وی، په دې کښې دا احتمال هم کیدې شی چه رسول الله صلی الله علیه وسلم د څه عذر د وجې نه داسې کړې وی او دا احتمال هم ممکن دې چه رسول الله صلی الله علیه وسلم په آبادئ کښې دننه وو.

حافظ ابن القیم رحمه الله د دې حدیث په احتمالاتو باندې هم ډیر په تفصیل سره کلام کړې دې او په دې خبره ئې جزم کړې دې چه د داسې محتمل روایاتو په بنیاد باندې د نهی صحیح او صریح احادیث نه شی پریخودلې کیدې. (۳)

③ د مجوزینو دریم دلیل د سیده عائشه رضي الله عنها روایت دې!

﴿ قَالَتْ: ذُكِرَ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْمٌ يَكْرَهُونَ أَنْ يَسْتَقْبِلُوا بِفُرُوجِهِمُ الْقِبْلَةَ، فَقَالَ: أَرَاهُمْ قَدْ فَعَلُوهَا، اسْتَقْبِلُوا بِمَقْعَدَتِي الْقِبْلَةَ ﴾(٤)

یعنی: د رسول الله صلی الله علیه وسلم وړاندې د څه خلقو تذکره اوکړې شوه چه هغوی په خپلو شرمگاهونو

---

۱) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۰٤، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۸

۲) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۰٤، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۸

۳) اوگورئ: زادالمعاد فی هدی خیر العباد ج ۲ ص ۳۵۸، فصل فی هدیه صلی الله علیه وسلم فی الذکر عند دخوله الخلاء

٤) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الکنیف واباحته، دون الصحاری رقم ۳۲٤

سره قبلې ته مخامخ کیناستل مکروه ګڼړل، رسول الله ﷺ اوفرمائیل : ښهه چه هغه خلقو داسې کړې دی؟ زما مقعد قبلې ته مخامخ کړئ.

د دې حدیث نه د استقبال او استدبار مطلقا مجوزین استدلا ل کوی، هم دغه شان صرف په بنیان کښې د جواز قائلین هم ترې استدلال کوی.

خو د دې په سند او متن دواړو کښې کلام کړې شوې دې، پس علماء کرامو دا روایت معلول کړې دې او وئیلې ئې دی چه په دې کښې اضطراب، وقف، ضعف راوی، نکارت او د انقطاع علتونه موندلې شی، بیا د دې ټولو نه علاوه د نسخ هم احتمال دې.

هر چه د اضطراب تعلق دې نو امام ترمذی رحمه الله فرمائی :

﴿ نسألت محمدا عن هذا الحديث فقال : هذا حديث فيه اضطراب .... ﴾

یعنی ما د امام بخاری رحمه الله نه د دې حدیث په باره کښې تپوس اوکړو نو هغه اوفرمائیل چه دا داسې حدیث دې چه په دې کښې اضطراب دې.

د دې لږ شان تفصیل دا دې چه دا روایت په لاندې ذکر شوې طریقو سره روایت دې:

① ﴿ عن خالد الحذاء، عن عراك، عن عائشة موقوفا ﴾

② ﴿ عن خالد الحذاء، عن خالد بن ابي الصلت، عن عراك، عن عائشة ﴾

③ ﴿ عن خالد الحذاء، عن خالد بن ابي الصلت عن عراك، عن عمر بن عبد العزيز، عن عائشة ﴾

④ په بعض طرق کښې د دې برعکس ﴿ عن عمر بن عبد العزيز عن عراك عن عائشة ﴾ ذکر دې.

⑤ ﴿ عن عراك، عن عروة، عن عائشة ﴾

⑥ ﴿ عن عراك، عن عمرة، عن عائشة ﴾(۱)

وقف : بیا په دې طرق کښې بعض طرق مرفوع دی او بعض پکښې موقوف دی.

بیا د وقف په باره کښې امام بخاری رحمه الله فرمائی : ﴿ والصحيح عن عائشة من قولها ﴾(۲) یعنی د دې حدیث موقوف کیدل صحیح دی.

هم دغه شان امام ابن ابی حاتم رحمه الله په کتاب العلل کښې فرمائی : ﴿ عراك بن مالك عن عروة عن عائشة موقوف وهذا اشبه ﴾(۳)

یعنی د دې روایت موقوف کیدل اشبه او اقرب الی الصواب دې.

ضعف راوی : په دې روایت کښې خالد بن ابی الصلت راوی دې، د هغه په باره کښې عبد الحق رحمه الله فرمائی : ﴿ ضعيف ﴾(٤)

---

۱) د دې ټولو طرقو د تفصیل دپاره اوګورئ: تعلیقات نصب الرایة ج ۲ ص ۱۰۶

۲) علل الترمذی ج ۱ ص ۲٤، الرخصة فی استقبال القبلة بغائط او بول

۳) کتاب العلل لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۲۲۷، علل اخبار رویت فی الطهارة

٤) اوګورئ : تعلیقات نصب الرایة ج ۲ ص ۱۰۶

ابن القیم رحمه الله هم هغه ته ضعیف وئیلې دې. (۱)

ابن حزم رحمه الله فرمائی : ﴿ مجهول لایدری من هو ﴾(۲)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ لایکادیعرف ﴾(۳)

نکارت : حافظ ذهبی رحمه الله دې حدیث ته منکر وئیلې دې. (٤)

انقطاع : د دې حدیث سند منقطع دې، پس د امام احمد رحمه الله مخکښې چه کله دا بیان کړې شو چه عراك بن مالك دا حدیث ﴿ سمعت عائشة ﴾ وئیلو سره اوروی نو هغوی په دې نکیر اوفرمائیلو او وې فرمائیل : ﴿ من این سمع عراك من عائشة؟ انما یروی عن عروة عنها ﴾ یعنی عراك د عائشې رضي الله عنها نه چرته واوریدو؟ هغه خو د عروة رحمه الله په واسطې د عائشې رضي الله عنها نه روایت کوی. (۵)

هم دغه شان د ابن القیم رحمه الله تحقیق هم دا دې چه د عراك او د عائشې رضي الله عنها ترمینځه سندا انقطاع ده. (۶)

موسی بن هارون رحمه الله فرمائی : ﴿ لانعلم لعراك سماعا من عائشة ﴾(۷)

نسخ : هر چه د نسخ د احتمال تعلق دې، پس ابن حزم رحمه الله فرمائی چه د دې حدیث د سیاق نه صفا معلومیږی چه دا حدیث د سیدنا ابو ایوب انصاری رضي الله عنه د حدیث نه مقدم دې، ځکه چه په دې حدیث کښې دا منقول دی چه کله د رسول الله صلی الله علیه وسلم ته ذکر کړې شو چه صحابه کرام استقبال قبله بالفرج مکروه ګنړی نو رسول الله صلی الله علیه وسلم پرې د تعجب اظهار اوفرمائیلو، که د ممانعت حکم مخکښې راغلې وې نو د اظهار تعجب هیڅ معنی نه وه، لهذا دا حدیث منسوخ خو کیدې شی ناسخ هر ګز نه شی کیدې. (۸)

بعض حضراتو د دې ټولو اعتراضاتو د جواب ورکولو کوشش کړې دې او د دې ثابتولو کوشش ئې کړې دې چه د دې حدیث نه احتجاج کیدلې شی. (۹)

خو حقیقت دا دې چه په دې حدیث کښې ځومر کلام شوې دې، که هغه ټول کلام مرتفع هم شی نو بیا هم د دهٔ مقام د سیدنا ابو ایوب انصاری رضي الله عنه د مرفوع، صحیح او صریح حدیث په مقابله کښې کم وی، لهذا په دې حدیث باندې به عمل کول صحیح نه وی.

---

۱) قال ابن القیم : وله علة اخری وهی ضعف خالد بن ابی الصلت. زاد المعاد ج ۲ ص ۳۵۱

۲) المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۶

۳) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۶۳۲، رقم ۲٤۳۲

٤) پورته حواله

۵) نصب الرایة ج ۲ ص ۱۰۶

٦) زاد المعاد ج ۲ ص ۳۵۱

۷) تعلیقات نصب الرایه ج ۲ ص ۱۰۶

۸) اوګورئ : المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۷، ۱۹۸

۹) د تفصیل دپاره اوګورئ : تعلیقات الشیخ احمد شاکر علی المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۷

تنبیه : د سیدنا معقل بن ابی معقل اسدی رضی الله عنه نه روایت دې:

﴿ نهی رسول الله ﷺ ان نستقبل القبلتین ببول او غائط ﴾(۱) یعنی رسول الله ﷺ د بول او غائط په موقع باندې د دواړو قبلو طرف ته د مخ کولو نه منع فرمائیلی ده.

د دې حدیث نه محمد بن سیرین رحمه الله استدلال کوی چه د کعبې نه علاوه د بیت المقدس طرف استدبار او استقبال هم مکروه دې. (۲)

جمهور د دې یو جواب دا ورکوی چه د دواړو استقبال او استدبار په یو وخت ناجائز نه دې، بلکه په طریقه د بدایة دې، چه کله بیت المقدس قبله وه نو د هغه د استدبار او استقبال ممانعت وو او چه کله کعبه شریفه قبله شوه نو د هغې د استدبار او استقبال ممانعت شو، هم د دې نه راوی په ﴿ قبلتین ﴾ سره تعبیر کړې دې.

دویم جواب دا ورکوی چه دا روایت د اهل مدینه سره خاص دې، ځکه چه د اهل مدینه دپاره د بیت المقدس استقبال د کعبې استدبار لره او د هغې استدبار د کعبې استقبال لره مستلزم وو، ځکه چه د مدینې منورې نه بیت المقدس په شمال کښې دې او کعبه ترې په جنوب کښې ده. که د مدینې منورې اوسیدونکو ته د بیت المقدس طرف ته د مخ کولو او شا کولو اجازت ورکړې شوې وې نو د کعبې استدبار او استقبال به ضرور لازمیدو. (۳)

د دې نه علاوه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه روایت د سیدنا معقل رضی الله عنه د روایت په مقابله کښې اصح دې، بل هغه صریح او معلوم السبب هم دې، په دې وجه به ترجیح د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه روایت ته وی. والله اعلم

هر چه د ابو عوانه اسفرائنی رحمه الله تعلق دې، چه وائی چه د استقبال او استدبار قبله دا حکم د اهل مدینه او د هغې په جهت کښې د اوسیدونکو سره خاص دې، د باقی خلقو چه د هغوی قبله مشرق یا مغرب طرف ته وی د هغوی دپاره استقبال او استدبار جائز دې، پس د هغوی د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د حدیث الباب د یو طریق نه دې چه په هغې کښې ارشاد دې:

﴿ اذا اتی احدکم الغائط فلا یستقبل القبلة، ولا یولها ظهره، شرقوا او غربوا ﴾(٤)

---

۱) الحدیث، اخرجه ابوداؤد، فی کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة رقم ۱۰، وابن ماجة، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة بالغائط والبول رقم ۳۱۹.

۲) اوګورئ: بذل المجهود ج ۱ ص ۱۹۹، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة

۳) پورته حواله

٤) صحیح البخاری، کتاب الوضوء، باب لا تستقبل القبلة بغائط ولا بول الا عند البناء ... رقم ۱٤٤، وکتاب الصلاة، باب قبلة اهل المدینة واهل الشام والمشرق .... رقم ۳۹٤، وصحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ٦۰۹، وسنن النسائی، کتاب الطهارة، باب النهی عن استدبار القبلة عند الحاجة، رقم ۲۱، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة رقم ۹، وجامع الترمذی ابواب الطهارة، باب فی النهی عن استقبال القبلة بغائط او بول، رقم ۸، وسنن ابن ماجة کتاب الطهارة وسننها، باب النهی عن استقبال القبلة بالغائط والبول رقم ۳۱۸.

خو جمهور د حدیث بنیادی حکم د استقبال او استدبار قبله ممانعت عام گنړی او ﴿ شرقوا او غربوا ﴾ لره د اهل مدینه سره خاص کوی، ځکه چه د اهل مدینه قبله په جنوب کښ ده، د مشرق او مغرب طرف ته نه ده.

قوله: قال رسول الله ﷺ اذا اتی احدکم الغائط، فلا یستقبل القبلة ولا یولها ظهره: رسول الله ﷺ فرمائی: چه کله په تاسو کښ څوك د قضاء حاجت دپاره راشی نو هغه دې د قبلې طرف ته رخ نه کوی او نه دې د هغې طرف ته خپله شا راړوی.

﴿ ولایستقبل ﴾ کښ ﴿ لا ﴾ ناهیه ده او ﴿ القبلة ﴾ کښ الف لام عهدی دې، د دې منه مراد کعبه ده. (۱)

په ﴿ لایولها ﴾ کښ ﴿ لایول ﴾... ولی یولی تولیة د نهی صیغه ده، چه د هغې معنی د شا اړولو ده.

په مسلم شریف کښ د ﴿ ولایولها ظهره ﴾ په ځائې ﴿ ولاتستدبروها ﴾ الفاظ دی. (۲)

په مسلم شریف کښ د دې نه روستو د ﴿ بول ولاغائط ﴾ اضافه هم ده. (۳) د دې ﴿ غائط ﴾ نه به نجاست خارجه مراد کولې شی او د ﴿ اذا اتی احدکم الغائط ﴾ نه مراد به بیت الخلاء او د قضاء حاجت ځائې وی. (٤)

بیا د ﴿ بول او غائط ﴾ د قید نه د سبب نهی پته لگی چه د دې علت احترام قبله ده، گویا د قبلې اکرام دا دې چه د هغې طرف ته په نجاست سره مواجهت او نه موندلې شی، د دې تائید دسیدنا جابر رضی الله عنه د حدیث نه هم کیږی چه د هغې الفاظ داسې دی: ﴿ اذا اهرقنا الماء ﴾(۵) بعض حضراتو د نهی علت کشف عورت وئیلې دې، که دا علت اومنلې شی نو بیا به په یو حال کښ هم د قبلې طرف ته کشف عورت جائز نه وی، پس د بیبی سره د وطی په صورت کښ به هم قبلې ته مخ کول جائز نه وی. (۶)

د کشف عورت د علت کیدو یو قول د مالکیانو دې، کوم چه ابن شاش مالکی رحمه الله نقل کړې دې. (۷) کیدې شی چه د دې حضراتو دلیل هغه روایت وی په کوم کښ چه ارشاد دې:

---

۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤٦

۲) اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹

۳) پورته حواله

٤) فتح الباری ج ۱ص ۲٤٦

۵) پوره حدیث داسې دی: ﴿ عن جابر بن عبد الله الأنصاری قال: کان رسول الله صلی الله علیه و سلم قد نهانا عن أن نستدبر القبلة أو نستقبلها بفروجنا إذا أهرقنا الماء قال ثم رأیته قبل موته بعام یبول مستقبل القبلة. مسند احمد ج ۳ ص ۳۶۰، رقم ۱٤۹۳۳

٦) فتح الباری ج ۱ص ۲٤٦

۷) پورته حواله

﴿لا تستقبلوا القبلة بغائط ولا بول، ولا تستدبروها﴾ (۱)
یعنی په خپلو شرمګانو سره نه د قبلې طرف ته مه مخ کوئ او مه ورته شا کوئ.
خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا حدیث هم د قضاء حاجت په حال باندې محمول کول پکار دی، چه په دواړو روایتونو کښې تطبیق پیدا شی. (۲) والله اعلم

⑫ بَاب مَنْ تَبَرَّزَ عَلَى لَبِنَتَيْنِ

په دوه ښختو باندې د قضاء حاجت کولو حکم: ﴿تبرز﴾ د باب تفعل نه د ﴿تغوط﴾ یعنی قضاء حاجت کولو په معنی کښې دې. اصل کښې ﴿تبرز﴾ خروج الی البزار یعنی د وسیع فضاء طرف ته وتلو ته وئیلې شی، بیا مجازا د قضاء حاجت دپاره استعمال شو. (۳)

﴿لبنتین﴾ د ﴿لبنة﴾ تثنیه ده. ﴿لبنة﴾ د لام په فتحې او د باء په کسرې سره لوستلې شی. دا د لام په فتحې او د باء په سکون سره هم لوستل جائز دی، هم دغه شان ئې د لام په کسرې او د باء په سکون سره هم لوستل صحیح دی. (٤)
علامه عینی رحمه الله فرمائی چه کوم لفظ هم مفتوح الاول او مکسور الثانی وی په هغې کښې دا درې واړه لغات صحیح دی، هم دغه شان که د هغه دویم یا دریم حرف د حروف حلقی نه وی نو هغه د اول او ثانی په کسرې سره هم لوستلې شو لکه: ﴿فَخِذ﴾ لره ﴿فَخْذ﴾، ﴿فِخْذ﴾ او ﴿فِخِذ﴾ هم لوستلې شی. (۵) ﴿لبنة﴾ کچه ښختې ته وئیلې شی چه په اور کښې نه وی پخ کړې شوې، په اور کښې د پخولو نه پس ورته ﴿آجُر﴾ وئیلې شی. (۶)
د مخکښې باب سره مناسبت په مخکښې باب کښې د استقبال او استدبار قبله مطلقا ممانعت ذکر وو. په دې باب کښې د هغې تخصیص ذکر دې، دغه شان په دواړو کښې مناسبت واضح دې. (۷)

د ترجمة الباب مقصد: شاه ولی الله رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله د ﴿تبرز علی لبنتین﴾ جواز بیانول غواړی. (۸)

---

۱) اخرجه احمد فی مسنده من حدیث ابی ایوب الانصاری رضی الله عنه ج ۵ ص ٤۱۹، رقم ۲۳۹۵۵، والطبرانی فی معجمه ج ٤ ص ۱٤۱، احادیث رافع بن اسحاق بن طلحة مولی الشفاء، رقم ۳۹۳۲
۲) فتح الباری ج ۱ص ۲٤٦
۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹
٤) اوګورئ النهایة ج ۲ ص ۵۸۵، وتاج العروس ج ۳٦ ص ۸۷
۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹، وتاج العروس ج ۹ ص ٤٤۹، ٤۵۰، مادة: فخذ
٦) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹
۷) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹
۸) رسالة تراجم ابواب البخاری ص ۱٦

حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی چه د دې باب د لاندې چه کوم روایت راوړلې شوې دې دا په اصل کښې د باب سابق سره متعلق روایت دې، خو چونکه دا روایت یوې مستقل مسئلې لره هم متضمن دې هغه دا چه د قضاء حاجت په وخت په څه اوچت ځائې باندې کیناستل پکار دی، چه د نجاست د لګیدلو نه بچ شی، په دې مسئله باندې د تنبیه کولو دپاره ئې د ﴿ باب من تبرز علی لبنتین ﴾ باب قائم کړې دې. ګویا امام بخاری رحمه الله دا بیانول غواړی چه ذکر شوې روایت د مخکښې باب په مضمون او مقصود باندې د مشتمل کیدو نه علاوه د قضاء حاجت دپاره د کیناستلو په ادب باندې هم مشتمل دې، دا یوه لویه فائده ده او دغه شان امام بخاری رحمه الله اکثر کوی. (۱)

حاصل دا دې چه امام بخاری رحمه الله په اصل کښې د مخکښې باب تخصیص کول غواړی، هم دغه شان د هغې سره سره په یوه فائده جدیده باندې متنبه کول غواړی.

خو حضرت گنگوهی رحمه الله دا د باب فی باب د قبیل نه منی او دا فرمائی چه لا د مخکښې باب مضمون نه دې ختم شوې، په اول باب کښې چه کوم تعمیم مقصود وو د هغې تخصیص د امام بخاری رحمه الله مقصود دې، خو چونکه دا حدیث یوې نوې فائدې لره هم متضمن دې، په دې وجه ئې په دې باندې نوې عنوان قائم کړو. والله اعلم

په مخکښې باب کښې دا خبره هم ذکر شوې ده چه ابن بطال رحمه الله فرمائی چه د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حدیث، هم دغه شان د دې قسم نور آثار مخې ته ږدلو سره امام بخاری رحمه الله د ﴿ باب لاتستقبل القبلة بغائط او بول الا عند البناء جدار او نحوه ﴾ استثناء کړې ده. (۲)

خو په دې باندې اشکال دا وو چه بیا د ځانله ځانله ترجمه قائمولو څه فائده نشته، ځکه چه دا تراجم خو دعاوی وی. د دې د لاندې چه کوم روایتونه راوړلې شی هغه د هغې دلیلونه وی، نو مطلب دا راوتلو چه دا ځانله ځانله مسائل دی، د دې ځانله ځانله دلائل ذکر کوی، حال دا چه د دې دلیل تعلق د مخکښې باب سره پیدا شو.

د دې جواب شاته ذکر شو چه ﴿ باب من تبرز علی لبنتین ﴾ مستقل ترجمه نه ده، بلکه د تنبیه علی الفائدة په طور ترجمه قائم کړې شوې ده او د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا روایت د ﴿ لا تستقبل القبلة ... ﴾ سره متعلق دې. والله اعلم

...

۱) لامع الدراری مع الکنز المتواری ج ۳ ص ۲۴، ۲۵
۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۳۸

۱۴۵: ﴿حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَّانَ عَنْ عَمِّهِ وَاسِعِ بْنِ حَبَّانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ(۱) أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا بَيْتَ الْمَقْدِسِ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلًا بَيْتَ الْمَقْدِسِ لِحَاجَتِهِ وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَى أَوْرَاكِهِمْ فَقُلْتُ لَا أَدْرِي وَاللَّهِ قَالَ مَالِكٌ يَعْنِي الَّذِي يُصَلِّي وَلَا يَرْتَفِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَاصِقٌ بِالْأَرْضِ﴾ [۱۴۷، ۱۴۸، ۲۹۳۵]

رجال الحديث

① **عبد الله بن يوسف** : دا مشهور امام او محدث ابو محمد عبدالله بن يوسف تنيسی کلاعی دمشقی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب بدء الوحی کښې د دويم حديث د لاندې مختصرا او په کتاب العلم کښې د باب ليبلغ العلم الشاهد الغائب د لاندې تفصيلا تير شوې دی. (۲)

② **مالک** : دا امام دار الهجرة مالك بن انس اصبحی مدنی رحمه الله دې، د هغوی حالات د کتاب بدء الوحی په دويم حديث کښې او په کتاب الايمان، باب من الدين الفرار من الفتن د لاندې تير شوې دی. (۳)

③ **يحيى بن سعيد** : دا مشهور تابعی محدث امام يحيى بن سعيد انصاری مدنی رحمه الله دې. د هغه حالات هم د بدء الوحی د اولنی حديث د لاندې مختصرا او په کتاب الايمان کښې د باب صوم رمضان احتسابا من الايمان د لاندې لږ په تفصيل سره ذکر شوې دی. (٤)

④ **محمد بن يحيى بن حبان** : دا محمد بن يحيى بن حبان (بفتح الحاء والباء الموحدة المشددة، وبعدها الف ونون) بن منقذ انصاری نجاری مدنی رحمه الله دې، ابو عبدالله ئې کنيت دې. (۵) دا د سيدنا حبان بن منقذ رضي الله عنه نمسې دې، د چا په باره کښې چه راځی چه هغه به په بيوع کښې

---

۱) قوله عن عبد الله بن عمر : الحديث اخرجه مسلم فی صحيحه فی كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۲، والنسائی فی سننه، فی كتاب الطهارة، باب الرخصة فی البيوت رقم ۲۳، وابوداؤد فی سننه فی كتاب الطهارة باب الرخصة من ذلک رقم ۱۲، والترمذی فی جامعه فی ابواب الطهارة باب ما جاء من الرخصة فی ذلک رقم ۱۱، وابن ماجة فی سننه، فی كتاب الطهارة باب الرخصة فی ذلک فی الكنيف واباحته دون الصحاری، رقم ۳۲۲، ۳۲۳.

۲) اوګورئ : كشف البارى ج ۱ ص ۲۸۹، و ج ٤ ص ۱۱۳

۳) اوګورئ : كشف البارى ج ۱ ص ۲۹۰، ج ۲ ص ۸۰

٤) اوګورئ : كشف البارى ج ۱ ص ۲۳۸، و ج ۲ ص ۳۲۱

۵) اوګورئ : تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۵ و ۶۰۶

نقصان کولو، رسول الله ﷺ هغه ته تلقین اوکړو چه کله هم یو څیز اخلې نو ﴿ لاخلابة ﴾(۱) وایه. (۲) په ۴۷ هجری کښې وفات شوې دې. (۳)
دې د سیدنا ابن عمر، رافع بن خدیج، انس بن مالك، عبدالله بن محیریز او دخپل تره واسع بن حبان رضی الله عنهم نه علاوه دا ډیرو حضراتو نه روایت حدیث کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښې امام ربیعة الرائی، لیث بن سعد، محمد بن عجلان، عمرو بن یحیی المازنی، ابن اسحاق او امام مالك رحمه الله وغیره دی. (٤)

امام ابن معین. امام ابو حاتم او امام نسائی رحمهم الله هغه ته ﴿ ثقة ﴾ وئیلې دې. (۵)
امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۶)

امام عجلی رحمه الله فرمائی: ﴿ مدنی ثقة ﴾(۷)

امام واقدی رحمه الله فرمائی: ﴿ کانت له حلقة فی مسجد المدینة، وکان یفتی، وکان ثقة کثیر الحدیث ﴾(۸)
یعنی په مسجد نبوی ﷺ کښې به د هغه باقاعده حلقه وه، هغه به فتوې ورکولې او ثقه وو، د هغه احادیث ډیر زیات دی.

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ الامام الفقیه الحجة ... ﴾ هم دغه شان هغه فرمائی: ﴿ وهو امام مجمع علی ثقته ﴾(۹) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی ﴿ ثقة فقیه ﴾(۱۰)

په ۱۲۱ هجری کښې د ۷۴ کالو په عمر کښې وفات شوې دې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة
⑤ واسع بن حبان: دا واسع بن حبان بن منقذ انصاری نجاری مدنی رحمه الله دې.
امام بغوی رحمه الله هغه په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې شمار کولو سره لیکلې دی:

---

۱) انظر صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۸٤، کتاب البیوع، باب ما یکره، من الخداع فی البیع رقم ۲۱۱۷، وصحیح مسلم، کتاب البیوع، باب من یخدع فی البیع رقم ۳۸۶۰
۲) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶
۳) پورته حواله
٤) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ، تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۶، ۶۰۷ وسیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶، ۱۸۷
۵) الجرح والتعدیل ج ۸ ص ۱٤۲، رقم (۵۳۹/۱۳۸۵۶)، وتهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۹٤، ۹۵، تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷
٦) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۳۷۶، ۳۷۷
۷) معرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۲۵۶، رقم ۱۶۵۹، وتعلیقات تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷
۸) تهذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷
۹) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶، ۱۸۷
۱۰) تقریب التهذیب ص ۵۱۲، رقم ۶۳۸۱
۱۱) هذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

﴿فی صحبته مقال﴾(۱) یعنی د هغه په صحابی کیدو کښې کلام دې.
او عدوی رحمه الله فرمائی : ﴿ شهد بیعت الرضوان والمشاهد بعدها، وقتل یوم الحرة ﴾(۲)
یعنی د بیعت الرضوان (صلح حدیبیه) په موقع باندې حاضر وو.
ابو موسی مدائنی رحمه الله هم هغه په صحابه کرامو کښې شمار کړې دې. (۳)
خو حافظ ابن حجر رحمه الله په تقریب التهذیب کښې اول جزما ﴿ صحابی ابن صحابی ﴾ فرمائیلې دی، بیا فرمائی ﴿ بل ثقة ﴾(٤)
او خپله په الاصابة کښې د عدوی تردید کولو سره لیکی : ﴿ قلت : وهذا غیر الراوی فیما اظن، لانه مشهور فی التابعین، وحدیثه فی صحیح مسلم وقد فرق بینهما ابن فتحون فی ذیل الاستیعاب ﴾(۵)
یعنی عدوی چه د کوم سړی په باره کښې فرمائی هغه زما د خیال مطابق د دې راوی نه علاوه بل سړې دې، ځکه چه د هغه سړی په تابعینو کښې شمار کیدل مشهور دی، د هغه احادیث په صحیح مسلم کښې دی، ابن فتحون په ﴿ذیل الاستیعاب﴾ کښې د دواړو ترمینځه تفریق کړې دې.
هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله د واسع بن حبان رحمه الله تذکره په خپل کتاب الاصابة کښې په القسم الرابع کښې هم کړې ده، په دې کښې هغه په امام بغوی رحمه الله باندې رد کړې دې، هغوی چه کوم واسع بن حبان ته صحابی وئیلې دې، د هغه وهم ئې هلته بیان کړې دې. (۶)
علائی رحمه الله فرمائی : ﴿ ذکره الصغانی فیمن فی صحبته نظر، ولا وجه لذلك، فانه تابعی قطعا، قاله ابوزرعة والجماعة ﴾(۷)
یعنی هغه لره صغانی په هغه خلقو کښې شمار کړې دې چه د هغه په صحابی کیدو کښې کلام دې. او حال دا دې چه د دې هیڅ بنیاد نشته، ځکه چه هغه قطعی طور سره تابعی دې، ابوزرعه او هم دغه شان یو جماعت دغه شان وئیلې دی.
دې د سیدنا جابر، سیدنا رافع بن خدیج، سعد بن المنذر، عبدالله بن زید بن عاصم مازنی، عبدالله بن عمر، قیس بن اقی صعصعه انصاری، وهب بن حذیفه غفاری او ابو سعید خدری رضی الله عنهم نه روایت کوی.

---

۱) اوګورئ : تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۱۰۲
۲) الاصابة ج ۳ ص ۶۲۷، القسم الاول
۳) اکمال تهذیب الکمال لمغلطائی ج ۱۲ ص ۱۹۸، رقم ۵۰۰۰
٤) تقریب التهذیب ص ۵۷۹، رقم ۷۳۸۰
۵) الاصابة ج ۳ ص ۶۲۷، القسم الاول
٦) الاصابة ج ۳ ص ۶٤۶، القسم الرابع
۷) جامع التحصیل فی احکام المراسیل ص ۲۹۵، رقم ۸۵٤

د هغه نه د هغه ځوئې حبان بن واسع بن حبان او ورارهٔ محمد بن یحیی بن حبان رحمهما الله روایت کوی (۱)

امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی : ﴿ مدنی ثقة ﴾(۲)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ مدنی، تابعی، ثقة ﴾(۳)

حافظ ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (٤)

حافظ ذهبی رحمه الله هم هغه ثقه شمار کړې دې. (۵)

د هغه احادیث د اصول ستهٔ ټولو حضراتو اخستلې دی. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

⑥ **عبدالله بن عمر** : د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د باب الایمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم بنی الاسلام علی خمس د لاندې تیر شوې دی. (۷)

قوله: عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه روایت دې چه هغه فرمائی:

د ﴿ یقول ﴾ ضمیر د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما طرف ته راجع دې نه د واسع بن حبان رحمه الله طرف ته، (۸) علامه کرمانی رحمه الله دا د واسع بن حبان رحمه الله طرف ته راجع کړې دې. (۹)

په صحیح مسلم کښې دی : ﴿ عَنْ عَبِّهِ وَاسِعِ بْنِ حَبَّانَ قَالَ كُنْتُ أُصَلِّي فِي الْمَسْجِدِ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ عُمَرَ مُسْنِدٌ ظَهْرَهُ إِلَى الْقِبْلَةِ فَلَمَّا قَضَيْتُ صَلَاتِي انْصَرَفْتُ إِلَيْهِ مِنْ شِقِّي فَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ يَقُولُ نَاسٌ ﴾(۱۰)

یعنی واسع بن حبان رحمه الله فرمائی چه ما په مسجد کښې مونځ کولو، او سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما دقبلې طرف ته شا کولو سره ناست وو، چه کله ما مونځ پوره کړو نو زه د خپل طرف نه پاسیدم اودهغوی خواته ورغلم، سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اوفرمائیل چه څه خلق وائی..

د دې نه صراحة معلومه شوه چه د بخاری په روایت کښې د ﴿ انه کان یقول ﴾ ضمیر سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما طرف ته راجع دې، د واسع طرف ته نه دې، د دې نه روستو چه په ﴿ فقال

---

۱) د شیوخ او تلامیذ دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۳۹۷
۲) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۳۹۷
۳) معرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۳۳۸، رقم ۱۹۲۵
٤) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ٤۹۸
۵) الکاشف ج ۲ ص ۳٤۶، رقم ۶۰۲۶
٦) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۳۹۷
۷) کشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷
۸) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۷
۹) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۰
۱۰) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۱

عبدالله بن عمر لقد ارتقیت ﴾ کښې کومه فاء ده هغه د جواب دپاره نه ده بلکه سببیه ده، ګویا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما د هغه حضراتو قول د انکار په طور نقل کړو، بیا ئې د انکار د سبب دپاره د ﴿ فقال عبدالله بن عمر: لقد ارتقیت... ﴾ ذکر کړو.

قوله: إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا بَيْتَ الْمَقْدِسِ: څه خلق وائی چه کله تاسو د خپل حاجت دپاره کینئ نو نهٔ د قبلې طرف ته مخ کوئ او نه د بیت المقدس طرف ته.

سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما په دې سره هغه خلق مراد کړې دی کوم چه د عموم نهی قائل دی، لکه سیدنا ابو ایوب انصاری، سیدنا ابوهریره او سیدنا معقل اسدی رضي الله عنهم وغیره. (۱)

دې حضراتو به وئیل چه د قضاء حاجت په وخت کښې د کعبې استدبار او استقبال مطلقا ناجائز دې، سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما د هغوی په مطلق دعوی باندې نکیر اوکړو او دلیل ئې دا پیش کړو چه ما خپله رسول الله ﷺ په کور کښې ناست د کعبې طرف ته شا کولو سره په قضاء حاجت کولو باندې لیدلې دې. معلومه شوه چه ممانعت مطلق او عام نه دې بلکه په دې کښې خصوصیت او قید دې، پس د ابن عمر رضي الله عنهما شمیر د تفصیل مذهب په قائلینو کښې کیږی، لکه چه په مخکښې باب کښې تفصیل تیر شو.

قوله: لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا: زه یوه ورځ د خپل کور په چهت باندې اوختلم.

د دې نه معلومه شوه چه ابن عمر رضي الله عنهما د خپل کور چهت ته ختلې وو، او وړاندې په حدیث ﴿باب التبرز فی البیوت﴾ کښې هم دا حدیث راروان دې، په هغې کښې دی ﴿ ارتقیت فوق ظهر بیت حفصة ﴾ (۲) یعنی زه د سیده حفصه رضي الله عنها د کور په چهت باندې اوختلم، د دې نه معلومه شوه چه کور د سیده حفصه رضي الله عنها وو، نه د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما.

حافظ ابن حجر او د هغه په اتباع کښې شیخ الاسلام زکریا انصاری او قسطلانی رحمهم الله فرمائی چه کیدې شی چه د مختلف زمانو په اعتبار سره دا نسبت کړې شوې وی، اول دا کور د سیده حفصه رضي الله عنها په قبضه کښې وو، روستو د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما په قبضه کښې راغلې وو، ځکه چه هغه د سیده حفصه رضي الله عنها حقیقی رور وو، د څه حاجب د نه کیدو د وجې نه به د سیده حفصه رضي الله عنها میراث د هغه طرف ته منتقل شوې وو، ګویا د ماضی په نسبت سره د سیده حفصه رضي الله عنها طرف ته نسبت اوکړې شو او د مآل په اعتبار سره ئې خپل ځان طرف ته نسبت اوکړو. (۳)

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، رقم ۱۴۸

۳) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷، وتحفة الباری ج ۱ ص ۱۵۸، کتاب الوضوء، باب التبرز فی البیوت، وارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۸، کتاب الوضوء، باب التبرز فی البیوت.

خو په دې کښې اشکال دا دې چه دې ټولو شارحینو په ابواب الخمس کښې تلو سره دا تصریح کړې ده چه رسول الله ﷺ چه ازواج مطهرات ته کوم کورونه ورکړې وو هغه ئې د سکنی په طور ورکړې وو، هم دا وجه ده چه د هغوی د وفات نه پس دا کورونه د هغوی د وارثانو طرف ته منتقل نه شو. (۱)

لهذا صحیح جواب دا دې چه سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما چه د بیت اضافت سیده حفصه رضي الله عنها ته کړې دې هغه په حقیقت باندې حمل دې او چه خپل طرف ته ئې کړې دې نو هغه په مجاز باندې محمول دې، ګویا خپل طرف ته ئې نسبت په دې وجه اوکړو چه د خپلو خپلوانو څیز مجازا خپل طرف ته منسوب کولې شی. والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلًا بَيْتَ الْمَقْدِسِ لِحَاجَتِهِ: ما رسول الله ﷺ اولیدو چه هغه د خپل حاجت دپاره په دوه ښختو باندې د بیت المقدس طرف ته مخ کړې ناست دې.

بعض حضرات د دې حدیث نه د استقبال او استدبار قبله په مطلقا جواز باندې استدلال کړې دې، پس د هغوی وینا ده چه په دې حدیث کښې دا احتمال دې چه هغه رسول الله ﷺ په ښکاره فضاء کښې لیدلې وی، او هر چه په ﴿لبنتین﴾ باندې د لیدلو تعلق دې، پس دا د ﴿بناء﴾ په موجود کیدو باندې دال نه دې، ځکه چه عین ممکنه ده چه رسول الله ﷺ په ﴿لبنتین﴾ باندې د زمکې نه د مرتفع کیدو دپاره ناست وی. (۲)

خو دا استدلال د خو وجو نه کمزورې دې: اول په دې وجه د شرح معانی الاثار په یو روایت کښې ﴿یقضی حاجته محجوبا علیه بلبن﴾ (۳) (یعنی ما رسول الله ﷺ اولیدو چه قضاء حاجت ئې فرمائیلو په داسې طریقه چه په ښختو سره ئې پرده کړې وه) الفاظ راغلې دی.

هم دغه شان حکیم ترمذی رحمه الله په صحیح سند سره هم دا حدیث نقل کړې دې، چه د هغې الفاظ داسې دی: ﴿فرایته فی کنیف﴾ (٤) ما رسول الله ﷺ په بیت الخلاء کښې اولیدو.

---

۱) اوګورئ: فتح الباری ج ۶ ص ۲۱۱، کتاب فرض الخمس، باب ما جاء فی بیوت ازواج النبی ﷺ وما نسب من البیوت الیهن، وتحفة الباری ج ۳ ص ۵۳۷، وارشاد الساری ج ۷ ص ۱۷، طبعة دار الکتب العلمیة

۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۷

۳) شرح معانی الاثار ج ۲ ص ۳۷۰، کتاب الکراهة، باب استقبال القبلة بالفروج للغائط والبول

تنبیه حافظ رحمه الله دا حدیث د ابن خزیمه په حوالې سره نقل کړې دې، لیکن احقر ته د تتبع او ملاش باوجود په صحیح ابن خزیمه کښې دا حدیث ملاؤ نه شو. اوګورئ: فتح الباری: ۱۱ ۲۴۷.

٤) نقله الحافظ عنه فی الفتح ج ۱ ص ۲٤۷، ولکنی لم اجده فی نوادر الاصول له، الا ان البیهقی اخرج عن ابن عمر: دخلت بیت حفصة، فحانت منی التفاتة، فرایت کنیف رسول الله ﷺ مستقبلا القبلة .... انظر السنن الکبری ج ۱ ص ۱۵۱، من الطبعة الجدیدة، و ج ۱ ص ۹۳، من الطبعة القدیمة، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الابنیة، رقم ٤٤۲.

د ابن خزیمه په روایت کښې دی ﴿ فاشرفت علی النبی ﷺ وهو علی خلائه ﴾(۱)
د دې روایاتو نه معلومه شوه چه رسول الله ﷺ بالکل په ښکاره فضاء کښې نه وو ناست بلکه په ابادئ کښې دننه ناست وو.
دویم: سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما خپله په ښکاره فضاء د استقبال قبله د ممانعت قائل دې، مګر دا چه څهٔ ساتر وی، لکه چه د ابوداؤد وغیره په روایت کښې تصریح ده. (۲) لهذا که رسول الله ﷺ په ښکاره فضاء کښې وې نو عبدالله بن عمر رضی الله عنهما به هم د مطلقا جواز قائل وې، د استقبال د ممانعت قول به ئې نه اختیارولې. (۳)
ابن القصار رحمه الله فرمائی چه دلته دا سوال پیدا کیدې شی چه سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما قصدا رسول الله ﷺ ته څنګه اوکتل؟ د دې د جواز څه صورت دې؟
خو د دې جواب دا دې چه ابن عمر رضی الله عنهما قصدا رسول الله ﷺ ته نه دی کتلی، بلکه ناڅاپی ئې پرې نظر پریوتلې دې، لکه چه د بیهقی په روایت کښې دی: ﴿ فحانت منی التفاتة ﴾(٤) یعنی زما توجه اتفاقی هغه طرف ته لاړه. خو چه کله ئې بغیر د قصد نه په دې حال کښې اولیدو نو هغوی اوغوښتل چه دا کتل هم د شرعی فائدې نه خالی نه وی، دغه شان هغه دا حکم شرعی مستنبط کولو سره بیان کړو او دغه شان کتل په دې وجه ممکن شو چه هغه د رسول الله ﷺ شا ته کتل، د دې نه د هغه د اتباع سنت سخت شوق معلومیږی. (۵)
د ائمه ثلاثه استدلال او د احنافو جواب: د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د دې حدیث نه ائمه ثلاثه په دې خبره باندې استدلال کړې دې چه که یو سړې په آبادئ کښې قضاء حاجت کوی نو د هغه دپاره د استقبال او استدبار ګنجائش شته، که په ښکاره فضاء کښې وی نو بیا ورله ګنجائش نشته.
په مخکښې باب کښې په دې حدیث باندې کافی کلام تیر شوې دې، خو دلته د خلاصې په طور د احنافو د ترجیح وجوه ذکر کولې شی.
① د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا روایت مبیح دې، او د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه روایت محرم دې، د مبیح او محرم د تعارض په صورت کښې محرم ته ترجیح حاصله وی.

---

۱) صحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ٤٦، کتاب الوضوء، باب ذکر الخبر المفسر للخبرین، انما نهی عن استقبال القبلة رقم ۵۹
۲) عَنْ مَرْوَانَ الأَصْفَر ، قَالَ : رَأَيْتُ ابْنَ عُمَرَ أَنَاخَ رَاحِلَتَه مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَة ، ثُمَّ جَلَسَ يَبولُ إِلَيْهَا ، فَقُلْت : يَا أَبَا عَبْد الرَّحْمَن ، أَلَيْسَ قَدْ نُهِيَ عَنْ هَذَا ؟ قَالَ : بَلَى إِنَّمَا نُهِيَ عَنْ ذَلِكَ فِي الْفَضَاء ، فَإِذَا كَانَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ الْقِبْلَة شَيْءٌ يَسْتُرُكَ فَلاَ بَأْسَ. السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۱۱، وانظر المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۲۵۶، کتاب الطهارة، رقم ۵۵۱
۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۷
٤) السنن الکبری ج ۱ ص ۱۵۱، من الطبعة الجدیدة، و ج ۱ ص ۹۳، من الطبعة القدیمة، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الابنیة، رقم ٤٤۲
۵) اوګورئ: شرح ابن بطال ج ۱ ص ۲۳۸، فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۷، ۲٤۸

② د ابن عمر رضي الله عنهما دا روایت فعلی دې، د ابو ایوب انصاری رضي الله عنه روایت قولی دې، د قولی او فعلی روایتونو په تعارض کښې قولی ته ترجیح حاصله وی.

③ د ابن عمر رضي الله عنهما په نقل کړی روایت کښې د رسول الله ﷺ د یو فعل خاص ذکر دې، او قول عام دې، په فعل خاص کښې احتمالات کیدې شی، لهذا د هغې په مقابله کښې قول عام ته چه حیثیت ئې د قاعده کلیه په شان دې، هغې ته به ترجیح ورکولې شی.

④ حجت افعال تشریعیه دی، نه عمومی افعال، افعال تشریعیه د ستر او خفاء سره نه شی ادا کیدلې، د ابن عمر رضي الله عنهما د بیان مطابق د رسول الله ﷺ دا فعل د ستر سره وو، معلومه شوه چه دا تشریعی فعل نه دې.

⑤ په دغه شان روایت کولو کښې سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما متفرد دې، او د هغوی په مقابله کښې تقریبا د ټولو صحابه کرامو عمل هم هغه وو کوم چه سیدنا ابو ایوب انصاری رضي الله عنه بیان فرمائی، پس دهغوی په یو روایت کښې دی:

﴿ فوجدنا مراحیض قد بنیت قبل الکعبة، فکنا ننحرف عنها ونستغفر الله ﴾(۱)

یعنی مونږ داسې بیوت الخلاء بیا موندلې کومې چه قبله رخ جوړې شوې وې، پس مونږ به په هغې کښې کاره کیناستلو او په دې به مو هم استغفار کولو.

⑥ د رسول الله ﷺ په فعل کښې دا هم احتمال دې چه د کشف په طور ئې بیت الله شریف مخې ته وی، په دې وجه هغه عین د جهت کعبه نه منحرف کیدو سره ناست وی، د کوم چه سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما ادراك اونکړې شو.

⑦ کیدې شی چه د استقبال او استدبار قبله جواز د رسول الله ﷺ خصوصیت وی، چه د هغې دلیل دا دې چه په ﴿ اذا اتیتم الغائط فلا تستقبلوا القبلة ولا تستدبروها ﴾ کښې خطاب امت ته دې، لهذا امت له په دې باندې عمل پکار دې، پاتې شو د رسول الله ﷺ فعل نو هغه د دې نه مستثنی دې.

⑧ حدیث د ابو ایوب انصاری رضي الله عنه معلوم السبب دې، د ممانعت وجه احترام قبله ده، ﴿ فلا تستقبلوا القبلة ولا تستدبروها ﴾ په دې باندې دال دې، او د ابن عمر رضي الله عنهما حدیث غیر معلوم السبب دې، نو اعتبار به د معلوم السبب وی نه د غیر معلوم السبب.

⑨ د رسول الله ﷺ فضلات طاهر دی، په داسې صورت کښې به احترام کعبه نه متاثر کیږی او اصل مناط هم دا احترام قبله ده.

⑩ د سیدنا ابن عمر رضي الله عنهما نظر پرې ناڅاپه پریوتلې وو او د لږ وخت دپاره وو، ځکه چه په دې صورت کښې څوك په غور سره نه شی کتلې، نوپه دې کتلو کښې غلطی ممکن ده، بله دا چه

---

۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۹، والاحسان بترتیب صحیح ابن حبان، بتحقیق الارنؤوط ج ٤ ص۲۶۳، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۱٤۱۶، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة واستدبارها لغائط او بول، رقم ٤۳۳

په داسې حالت کښې یقینا چه کوم کس ته کتلې کیږی هغه په خپل وخت باندې برقرار نه شی پاتې کیدې، په دې وجه وئیلې کیدې شی چه رسول الله ﷺ به هم خپل هیئت بدل کړې وی. چه د هغې نه ابن عمر رضي الله عنهما مخصوص جهت فهم کړلو.(۱) والله اعلم

قوله: وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَى أَوْرَاكِهِمْ؟: کیدې شی چه ته د هغه خلقو نه ئې چه په خپلو کوناټو سره مونځ کوی.

د ﴿قال﴾ ضمیر د ابن عمر رضي الله عنهما طرف ته راجع دې او د ﴿لعلك﴾ خطاب د واسع بن حبان سره دې. (۲).

﴿اوراك﴾ د ﴿ورك﴾ جمع ده کوناټی ته وئیلې شی. (۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د ابن عمر رضي الله عنهما مقصد دا دې چه کوم سړې په خپل اوراك باندې مونځ کوی یعنی په سجده کښې خپل کوناټی د زمکې نه نۀ اوچتوی. لکه چه هغه د سنت نه ناخبره دې هم دغه شان هغه سړې هم د سنت نه نۀ دې خبر کوم چه مطلقا د استدبار او استقبال نه منع کوی هغه هم د سنت نه ناخبره دې، حاصل دا شو چه آیا ته د هغه خلقو نه ئې کوم چه د سنت صلاة نه د ناخبرئ سره سره د سنت استنجاء نه هم ناخبره دی؟

خو حافظ ابن حجر رحمه الله د دې معنی تردید کړې دې، فرمائی چه اول خو په دې کښې تکلف دې، بیا واسع د ابن عمر رضي الله عنهما نه څۀ تپوس نه دې کړې چه د هغه طرف ته د ناخبرئ څه نسبت اوکړې شی، د دې نه علاوه دا څه ضروری ده چه کوم سړې د سنت صلاة نه ناخبره وی هغه دې د سنت خلاء نه هم ناخبره وی. (٤)

په دې وجه حافظ رحمه الله فرمائی چه په اصل کښې د دې یوه بله معنی ده، کومه چه د مسلم شریف د روایت نه په فهم کښې راځی، امام مسلم رحمه الله روایت نقل کړې دې، واسع بن حبان رحمه الله فرمائی ﴿كُنْتُ أُصَلِّي فِي الْمَسْجِدِ وَعَبْدُ اللهِ بْنُ عُمَرَ مُسْنِدٌ ظَهْرَهُ إِلَى الْقِبْلَةِ فَلَمَّا قَضَيْتُ صَلَاتِي انْصَرَفْتُ إِلَيْهِ مِنْ شِقِّي فَقَالَ عَبْدُ اللهِ يَقُولُ نَاسٌ﴾(۵)

یعنی: ما په مسجد کښې مونځ کولو، او سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما د قبلې طرف ته شا کولو سره ناست وو، چه کله ما مونځ پوره کړو نو زه د خپل طرف نه پاسیدم او د هغوی خوا ته ورغلم، سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما اوفرمائیل چه څه خلق وائی..

گویا ابن عمر رضي الله عنهما په هغه کښې د سجدې په حالت کښې څه خبره اولیده، کومه چه ئې صحیح

---

۱) دتول تفصیل دپاره اوگورئ: الکنز المتواری: ۲۷/۳ و ۲۸

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۸

۳) قال المطرزی فی المغرب ج ۲ ص ۳۵۱ : الورکان ... هما فوق الفخذین کالکتفین فوق العضدین .... وکذلک فی المصابیح المنیر للفیومی ج ۲ ص ۲۵۶

٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۸

۵) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۱

طريقې سره په فهم کښې نه وه راغلې، ﴿لعلك﴾ وئيلو سره ترې ابن عمر رضي الله عنهما د دې په باره کښې تپوس اوکړو.
حاصل د دې دا دې چه عبدالله بن عمر رضي الله عنهما د خلقو نه د استدبار او استقبال قبله مسئله تازه تازه اوريدلې وه، د هغې په باره کښې هغوی اوغوښتله چه خپلو شاګردانو ته صحيح مسئله بيان کړی، خوهغوی واسع ته د بيانولونه مخکښې اول د هغه د يو عمل اصلاح اوکړه، د هغې نه روستو ئې ورته دا مسئله بيان کړه، او واسع ورته بيانولو سره د مسئلې خبره کومه چه مرفوعا ثابته ده، اول بيان کړه اوخپله خبره کومه چه مظنون ده هغه ئې روستوبيان کړه.(١)
يا داسې وئيلې کيدې شی چه ابن عمر رضي الله عنهما د واسع په مانځه کښې څه محسوس کړل او په هغې باندې ئې د تنبيه کولو اراده اوفرمائيله، خو اول ئې ورته مرفوع حديث واورولو او د هغې نه روستو ئې چه په کومه خبره تنبيه کول غوښتل د هغې طرف ته ئې اشاره اوفرمائيله.
﴿لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَى أَدْبَارِكُمْ﴾ والله اعلم
په مذکوره جمله او حديث مرفوع کښې مناسبت : په دې جمله او حديث مرفوع کښې مناسبت هم پيدا کيدې شی. د دې صورت دا دې چه په اصل کښې چه کوم خلق على الاطلاق د استدبار او استقبال نه منع کوی غالبا په هغې کښې بعض غلاة د حد نه تجاوز کوی، داسې چه هغوی په مانځه کښې په سجده کښې خپله شا او کوناټی نه اوچتوی، په دې ويرې سره چه که سجده کوناټو لره اوچتولو سره اوکړې شوه نو د قبلې استدبار به لازم شی، ځکه چه په مانځه کښې څلور حالتونه دی، قيام، رکوع، سجود او قعود په دې کښې په درې حالتونو کښې خو استدبار نه راځی، خو په سجده کښې د استدبار امکان وی، لهذا د دې نه د بچ کيدو دپاره به ئې په اوراك باندې سجده کوله.
اوس مطلب دا دې چه ايا ته هم د هغه غلاة نه ئې کوم چه مطلقا د استقبال او استدبار نه منع کوی، تردې چه په خپلو اوراك باندې سجده کوی.(٢) والله اعلم

قوله: فَقُلْتُ لَا أَدْرِي وَاللَّهِ: ما عرض اوکړو قسم په الله! ماته هيڅ علم نشته.
د واسع خيال چونکه د دې قسم څه څيز طرف ته نه وو. په دې وجه هغه اووې چه ماته خو هيڅ علم نشته چه زه به د هغوی نه يم يا نه. (٣)

قوله: قَالَ مَالِكٌ يَعْنِي الَّذِي يُصَلِّي وَلَا يَرْتَفِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَاصِقٌ بِالْأَرْضِ: امام مالك رحمه الله فرمائی چه د دې نه مراد هغه سړې دې، کوم چه مونځ داسې کوی چه د زمکې نه بالکل پاسيږی نه، يعنی سجده په داسې حال کښې کوی چه کوناټی ئې په زمکه پورې لګيدلې وی.

---

١) اوګورئ: فتح الباری ج ١ ص ٢٤٨
٢) پورته حواله
٣) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٨١

دا امام مالک رحمه الله د ﴿ الذین یصلون علی اوراکهم ﴾ تفسیر بیان اوفرمائیلو.

حاصل دا دې چه امام مالک رحمه الله فرمائی چه د ﴿ الذین یصلون علی اوراکهم ﴾ نه مراد هغه خلق دی کوم چه مونځ کوی او د سجدې په حالت کښ کوناټی نه اوچتوی، په زمکه پورې لګیدلې سجده کوی. (۱)

د امام مالک رحمه الله دا قول که د امام بخاری رحمه الله نقل کړې شوې وی نو تعلیق دې او که د عبدالله بن یوسف تنیسی شیخ بخاری نقل کړې شوې وی نو د ذکر شوې سند د لاندې داخل دې. (۲) والله اعلم

⑬ بَاب خُرُوجِ النِّسَاءِ إِلَى الْبَرَازِ

دا باب د زنانو د فضاء واسع طرف ته د وتلو په بیان کښ دې.

د لفظ براز تحقیق : ﴿ البراز ﴾ په باء موحده سره لوستلې شی، فضاء واسع ته وئیلې شی، د دې نه کنایة قضاء حاجت مراد اخستلې شی، لکه خلا وئیلو سره کنایة قضاء حاجت مراد اخستلې شی. (۳)

امام خطابی رحمه الله فرمائی چه دا لفظ اکثر راویان د باء په کسرې سره لولی، چه غلط دې، ﴿براز﴾ د باء په کسرې سره خو د ﴿ مبارزت فی الحرب ﴾ (په جنګ کښ د مقابلې) دپاره استعمالیږی. (٤) خو نورو لغویانو دا تخطئه نه ده قبوله کړې، پس جوهری فرمائی چه:

﴿والبراز ایضا کنایة عن ثفل الغذا وهو الغائط﴾ (۵) یعنی براز چه ځنګه د مبارزت فی الحرب دپاره استعمالیږی هم دغه شان د قضاء حاجت دپاره هم استعمالیږی.

حافظ رحمه الله فرمائی چه د ﴿براز﴾ بفتح الباء اطلاق په واسع فضاء باندې کیږی، که د دې نه خارج کیدونکې ځیز مراد واخستلې شی نو دا به ﴿ اطلاق اسم المحل علی الحال ﴾ د قبیل نه وی او که ﴿براز﴾ په کسرې د باء سره وی نو نفس خارجه به ترې مراد اخلو. (۶) والله اعلم

د مخکښ باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښ سره مناسبت ښکاره دې چه په مخکښ باب کښ د تبرز حکم راغلې دې او په دې باب کښ د براز حکم مذکور دې. (۷)

---

۱) اوګورئ. فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۸، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۱

۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۱

۳) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۹

٤) معالم السنن ج ۱ ص ۱٤، کتاب الطهارة، باب التخلی عند قضاء الحاجة

۵) الصحاح ج ۳ ص ٦۸٤، قال الزبیدی: هکذا صرح به النووی فی تهذیبه، وابن درید، تاج العروس ج ۱۵ ص ۲۵، ۲٦

٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۹

۷) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۲

د ترجمة الباب مقصد : علامه عینی رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله په دې ذکر شوې ترجمې سره دې خبرې طرف ته اشاره کوی چه زنانه به په شروع شروع کښې چه په کورونو کښې د بیت الخلاء انتظام نه وو نهر وتلې، دغه شان هغوی ته د وتلو اجازت ورکړې شوې وو، روستو چه کله په کورونو کښې انتظام پیدا شو نو د زنانو د هغې دپاره وتل ممنوع شو، کوم چه په وړاندې باب کښې بیان کړې شوې دې. (۱)

شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی چه د زنانو دپاره چونکه ستر او حجاب مطلوب دې، پس په قران کریم کښې دی : ﴿ وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ ﴾(۲)

یعنی په خپلو کورونو کښې ایسارې اوسیږئ، په جاهلیت اولی کښې چه به څنګه زنانه وتلې هغه شان بې پردې مه اوځئ.

د دې تقاضه دا وه چه زنانه مطلقا د کورونو نه نهٔ اوځی، نه د قضاء حاجت دپاره او نه د بل څه کار دپاره، لکه چه د وړاندې باب د حدیث الفاظ دا بیانوی : ﴿ قد اذن ان تخرجن لی حاجتکن ﴾ یعنی تاسو ته اجازت درکړې شوې دې چه د خپل حاجت دپاره وتلې شې، د دې حدیث د ظاهر نه معلومیږی چه زنانه مطلقا منع کړې شوې وې، د کوم چه اوس اجازت ورکولې شی. اوس د ترجمة الباب په ذریعه امام بخاری رحمه الله د هغې جواز بیانول غواړی.

د دې تقریر په صورت کښې به د باب د اولنی حدیث د ترجمة الباب سره مناسبت نه وی، خو په طور د تمهید او مقدمه دا حدیث دلته راوړلې شوې دې، د ترجمة الباب سره مناسب دویم حدیث دې، ځکه چه په حدیث کښې د آیت حجاب د نزول ذکر دې، غالبا د آیت کریمه نه مراد هم دا ﴿ وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ... ﴾ والا آیت دې، د دې ایت کریمه نه مخکښې د حجاب حکم نازل شوې وو، ګویا د دې آیت کریمه د نازلیدو نه پس د زنانو وتل مطلقا منع شو او ظاهره دا ده چه د رسول الله ﷺ ازواج هم د دې تکلیف او حرج عظیم اظهار اوکړو، په دې باندې د هغوی د حاجات ضروریه دپاره د وتلو اجازت ورکړې شو، چه د هغې ذکر د باب په دویم حدیث کښې دې (۳)

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۲
۲) الاحزاب : ۳۳
۳) اوګورئ : الکنز المتواری ج ۳ ص ۲۹

۱۴۶: ﴿حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ (۱) أَنَّ أَزْوَاجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَّ يَخْرُجْنَ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَرَّزْنَ إِلَى الْمَنَاصِعِ وَهُوَ صَعِيدٌ أَفْيَحُ فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْجُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً وَكَانَتِ امْرَأَةً طَوِيلَةً فَنَادَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْنَاكِ يَا سَوْدَةُ حِرْصًا عَلَى أَنْ يُنْزَلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ﴾

رجال الحديث

① **يحيى بن بكير** : دا ابو زكريا يحيى بن عبد الله بن بكير قرشي مخزومي مصري رحمه الله دي، د هغوی تذکره په ﴿بدء الوحی﴾ د دریم حدیث د لاندې تیره شوې ده. (۲)

② **الليث بن سعد** : دا امام ابو الحارث ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي مصري رحمه الله دي. د هغه حالات په بدء الوحی کښې د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۳)

③ **عقيل** : دا عقيل بن خالد بن عقيل ايلي رحمه الله دي، د هغه حالات په بدء الوحی کښې د دریم حدیث د لاندې ډیر مختصر او په کتاب العلم کښې د باب فضل العلم د لاندې لږ په تفصیل سره تیر شوې دی (٤)

④ **ابن شهاب** : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري مدني رحمه الله دي، د هغوی حالات په (بدء الوحی) کښې د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۵)

⑤ **عروة** : دا د عائشې رضي الله عنها خورئې عروه بن الزبير رحمه الله دي، د هغه حالات مختصرا په بدء الوحی کښې د دویم حدیث د لاندې او په تفصیل سره په کتاب الایمان کښې د باب احب الدین الی الله ادومه د لاندې تیر شوې دی. (۶)

---

۱) قوله عن عائشة رضی الله تعالی عنها الحديث اخرجه البخاری ايضا فی صحيحه ج ۱ ص ۲۶ فی نفس الكتاب والباب رقم ۱٤۷، وفی ج ۲ ص ۷۰۷، كتاب التفسير، سورة الاحزاب، باب قوله : ﴿ يا ايها الذين امنوا لا تدخلوا بيوت النبی ﴾ رقم ٤۷۹۵، وفی ج ۲ ص ۷۸۸، كتاب النكاح، باب خروج النساء لحوائجهن رقم ۵۲۳۷، وفی ج ۲ ص ۹۲۲، كتاب الاستيذان، باب اية الحجاب رقم ٦۲٤۰، ومسلم فی صحيحه فی كتاب السلام، باب اباحة الخروج للنساء لقضاء الحاجة الانسان رقم ۵٦٦۸- ۵٦۷۲

۲) كشف البارى ج ۱ ص ۳۲۳

۳) كشف البارى ج ۱ ص ۳۲٤

٤) كشف البارى ج ۱ ص ۳۲۵، و ج ۳ ص ٤۵۵

۵) كشف البارى ج ۱ ص ۳۲٦

٦) كشف البارى ج ۱ ص ۲۹۱، و ج ۲ ص ٤۳٦

⑥ **عائشة** : د ام المومنین سیده عائشه رضي الله عنها حالات په بدء الوحی کښ د دویم حدیث د لاندې تیر شوې دې (۱)

قوله: أَنَّ أَزْوَاجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَّ يَخْرُجْنَ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَرَّزْنَ إِلَى الْمَنَاصِعِ وَهُوَ صَعِيدٌ أَفْيَحُ: د رسول الله ﷺ بیبیانې به د شپې د مناصع طرف ته وتلې او هغه فراخه میدان وو.

د مناصع، صعید او افیح لغوی تحقیق : مناصع د منصع (بروزن مقعد) جمع ده، نصوع وئیلې شی خالص کیدو ته، وئیلې شی : ﴿ ابیض ناصع ﴾ هم دغه شان وئیلې شی ﴿ اصفر ناصع ﴾ یعنی خالص سپین او خالص زیړ.

﴿ مناصع ﴾ د قضاء حاجت ځایونو ته وئیلې شی، ازهری لغوی فرمائی : ﴿ اری المناصع موضعا بعینه خارج المدینة، وکن النساء یتبرزن الیه باللیل ﴾ (۲)

یعنی زما په خیال مناصع د مدینې منورې نه بهر مخصوص ځائې دې، هلته به زنانه د شپې د قضاء حاجت دپاره وتلې.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا د بقیع په طرفونو کښ معروف ځایونه دی، داؤدی رحمه الله فرمائی چه دې مقاماتو ته مناصع په دې وجه اوئیلې شو چه دلته انسان خالص یعنی یواځې کیږی (۳) والله اعلم

﴿ صعید ﴾ زمکی ته وئیلې شی. (٤) ﴿ افیح ﴾ دا د ﴿ فیح ﴾ نه د صفت صیغه ده، ﴿ الفَیْحُ والفَیَحُ: السعة والانتشار، والافیح والفیاح: کل موضع واسع، یقال بحر افیح ﴾ (۵)

د ﴿ صعید افیح ﴾ معنی شوه وسیع زمکه او فراخه میدان.

قوله: وهو صعید أفیح: یعنی مناصع یو فراخه زمکه وه، دا ممکنه ده چه عائشې رضي الله عنها تفسیر بیان کړې وی، او دا هم کیدې شی چه دا تفسیر د عروه رحمه الله یا په لاندې راویانو کښ د چا طرف نه وی. (۶) امام زهری رحمه الله عام طور سره دغه شان تفسیر بیانوی، په دې وجه عین ممکنه ده چه د هغوی د طرف نه وی.

---

۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱
۲) د دې ټولو تفصیلاتو دپاره اوګورئ عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۳. وتاج العروس ج ۲۲ ص ۲۵۹
۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۹
٤) اوګورئ: تاج العروس ج ۸ ص ۲۸۳
۵) اوګورئ: تاج العروس ج ۷ ص ۳۲
٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۹

قوله: فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْجُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ: سیدنا عمر رضي الله عنه به رسول الله ﷺ ته وئیل چه یا رسول الله ﷺ خپلې بیبیانې په پرده کښې کړه، خو رسول الله ﷺ به داسې نه کول.
اصل کښې رسول الله ﷺ د خپل طرف نه داسې کول نه غوښتل، په دې وجه ئې د وحی انتظار کولو

قوله: فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً وَكَانَتْ امْرَأَةً طَوِيلَةً: پس سوده بنت زمعه رضي الله عنها د رسول الله ﷺ زوجه مطهره یوه شپه د ماسخوتن په وخت اووتله، او هغه لوړه زنانه وه.

قوله: فَنَادَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْنَاكِ يَا سَوْدَةُ حِرْصًا عَلَى أَنْ يَنْزِلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: سیدنا عمر رضي الله عنه هغې ته آواز اوکړو چه اې سوده! مونږ ته اوپیژندلې! په دې امید ئې اووې چه حجاب نازل شي.
مقصد دا وو چه په سیده سوده رضي الله عنها باندې بده اولګی، هغه به رسول الله ﷺ ته عرض اوکړی او الله پاك به د حجاب حکم نازل کړی، ځکه چه د رسول الله ﷺ په ذهن کښې خو به دا خبره راشی چه عمر خو هم دغه شان وئیلې وو، خو ممکنه ده چه نور خلق ورته په بد نظر اوګوری.

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: الله پاك د حجاب آیت نازل کړو.
د ایت حجاب نه کوم ایت کریمه مراد دې : علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د حجاب په آیت کښې درې احتمالات دی.

① کیدې شی چه دا آیت کریمه : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ﴾(۱) مراد وی.
ترجمه : اې ایمان والو! د نبی ﷺ کور ته مه ورځئ، مګر هغه وخت چه تاسو ته د خوراك اجازت اوکړې شی، په داسې طریقه چه د هغې د تیارئ انتظار نه کوئ، خو چه کله تاسو اوغوښتلې شئ نو بیا ځئ، بیا چه کله خوراك اوکړئ نو پاسیږئ او ځئ او په خبرو کښې د کیناستلو شوق مه کوئ، دا خبره په رسول الله ﷺ باندې بده لګی، پس هغه ستاسو نه حیاء کوی او الله پاك د حق د بیانولو نه حیاء نه کوی، «د اوس نه تاسو ته دا حکم کولې شی چه د رسول الله ﷺ بیبیانې به ستاسو نه پرده کوی» نو چه کله تاسو د هغوی نه څه څیز غواړئ نو

---

۱) الاحزاب : ۵۳

د پردې نه بهر غواړئ دا ستاسو او د هغوی د زړونو دپاره ډیره پاکه خبره ده.

② دویم احتمال دا دې چه د دې نه مراد د الله پاك ارشاد: ﴿يَاأَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾(۱) وی.

یعنی اې نبی ﷺ! خپلو بیبیانو، لونړو او د مومنانو زنانو ته اوایه چه راښکته کړی په خپل ځان باندې خپلې څادرې، د دې نه به ئې زر پیژند ګلو کیږی پس هغوی ته به تکلیف نه شی ورکولې.

③ دریم احتمال دا دې چه کیدې شی چه آیت کریمه: ﴿وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ﴾(۲) مراد وی.

یعنی تاسو مسلمانانو زنانو ته اوایئ چه خپلې سترګې ښکته ساتی او د خپلو شرمګاهونو حفاظت کوی او خپل ډول نه ښکاره کوی، مګر هغه چه د هغې نه ښکاره وی او خپلې لوپټې دې په خپلو سینو باندې دپاسه اچوی.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د آیت الحجاب نه یا خو جنس مراد واخلئ نو دا ذکر شوې درې واړه آیتونه به کښې داخل وی او که عهد اومنلې شی نو د دې نه به یو آیت کریمه مراد وی. (۳)

خو صحیح دا ده چه د دې نه اولنې آیت کریمه مراد دې، ځکه چه د ابوعوانه په یو روایت کښې د دې تصریح موجود ده: ﴿فانزل الله الحجاب: يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ﴾(٤)

حافظ ابن کثیر رحمه الله هم دا حدیث د دې آیت کریمه د لاندې ذکر کړې دې. (۵)

د سیده سودة رضی الله عنها واقعه د حجاب د نزول نه مخکښې شوې وه یا روستو؟: د دې نه پس دلته په دې ځان پوهه کړئ چه دا روایت امام بخاری رحمه الله په دوه طریقو سره نقل کړې دې:

یو په طریق د ﴿ابن شهاب، عروة عن عائشة﴾

دویم طریق ﴿هشام بن عروة عن عروة عن عائشة﴾

د ابن شهاب په طریق کښې خو دا دی چه سیده سوده رضی الله عنها اووتله او عمر رضی الله عنه پرې آواز اوکړو د دې نه روستو الله پاك د حجاب آیت نازل کړو. (۶)

---

۱) الاحزاب: ۵۹

۲) النور: ۳۱

۳) اوګورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۲، ۱۹۳

٤) پورته حواله

۵) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸٤

احقر ته په مستخرج د ابو عوانه کښې د تتبع او تلاش باوجود دا روایت ملاؤ نه شو، خو د سیدنا انس رضی الله عنه حدیث موجود دې، کوم چه د سیده زینب رضی الله عنها د ولیمې سره متعلق دې، اوګورئ: ج ۳ ص ۵۸. کتاب النکاح، باب الخبر الموجب اتخاذ الولیمة اذا بنی الرجل باهله ... رقم ٤۱۸۰.

٦) اوګورئ حدیث الباب او هم دغه شان: کتاب الاستیذان باب آیت الحجاب رقم ٦۲٤۰

او د هشام په طریق کښې دی چه ﴿ خرجت سودة بعد ما ضرب الحجاب ﴾(۱) یعنی سوده رضی الله عنها د حجاب د نازلیدو نه روستو اوتله دغه شان په دواړو طریقو کښې تعارض راځی.

حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی: ﴿ هکذا وقع فی هذه الروایة، والمشهور ان هذا کان بعد نزول الحجاب، کما رواه الامام احمد، والبخاری ومسلم ﴾(۲)

یعنی اګر چه د ابن شهاب په روایت کښې داسې راغلی دی، خو مشهوره دا ده چه دا د نزول حجاب نه روستو واقعه ده، لکه چه د امام احمد، بخاری او مسلم په روایت کښې دی.

ګویا ابن کثیر رحمه الله د هشام روایت ته د زهری په مقابله کښې ارجح وئیلې دې ځکه چه هغه زیات مشهور دی.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه کیدې شی دا واقعه دوه کرته پیښه شوې وی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په دواړو ځایونو کښې د حجاب نه مراد جدا جدا معنی ده، دلته چه کوم ﴿ احجب نساءك ﴾ راغلې دې د دې معنی ده: ﴿ امنعهن من الخروج من بیوتهن ﴾ یعنی تاسو هغوی د کور د وتلو نه منع کړئ، ځکه چه سیدنا عمر رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه دا درخواست د نزول حجاب نه پس کوی، مطلب دا دې چه د حجاب الوجوه د نازلیدو نه پس د سیدنا عمر رضی الله عنه خواهش وو چه نره پابندی پرې اولګولې شی چه د هغوی په جوثه هم د چا نظر نه پریوځی. په دې وجه هغه عرض اوکړو ﴿ احجب نسائك ﴾ چه حضور صلی الله علیه وسلم تاسو بیبیانې په پرده کښې اوساتئ!

دویم احتمال دا دې چه ﴿ احجب نسائك ﴾ کښې د ﴿ حجاب ﴾ نه ﴿ ستر الوجوه ﴾ مراد وی او مطلب دا وی چه سیدنا عمر رضی الله عنه اول دا درخواست پیش کړو چه د ستر الوجوه حکم اوکړې شی، چه کله دا منظور شو نو د هغې نه روستو د سیدنا عمر رضی الله عنه دا خواهش وو چه د ازواج مطهرات په بدن باندې او د هغوی په جوثه باندې هم د چا نظر او نه لګی، په دې وجه هغوی عرض اوکړو چه دا اشخاص دې مستور کړې شی، خو د دې حکم نازل نه شو. (٤)

خو په دې کښې اشکال دا دې چه که دې ترتیب ته اوکتلې شی نو بیا به دا هم منو چه د سیده سودة رضی الله عنها دا واقعه دوه کرته پیښه شوې ده، لکه چه علامه کرمانی رحمه الله احتمالا ذکر کړې دی، چه بو کرت اووتله نو د مخ حجاب ئې نازل شو، په دویم کرت اوتله نو سیدنا عمر رضی الله عنه د حجاب الاشخاص په غرض سره هغې ته دوباره آواز ورکړو، خو حجاب الاشخاص نازل نه شو. خو په رسول الله صلی الله علیه وسلم باندې د ﴿ قد اذن ان تخرجن لحاجتکن ﴾(۵) وحی غیر متلو نازله شوه.

---

۱) اوګورئ: کتاب التفسیر. سورة الاحزاب باب قوله ﴿ لَا تَدْخُلُوا بِيُوتَ النَّبِيِّ ﴾ رقم ٤٧٩٥

۲) تفسیر ابن کثیر ج ۶ ص ٤٥٤

۳) شرح الکرمانی ج ۱۷، ص ٥٤. کتاب التفسیر. سورة الاحزاب باب قوله ﴿ لَا تَدْخُلُوا بِيُوتَ النَّبِيِّ ﴾

٤) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۹

٥) د باب دویم حدیث

د تعدد دا قصه بعیده معلومیږی چه د سیده سوده رضی الله عنها سره دې یو شان قصه دوه کرته پیښه شوې وی، پس وئیلې کیدې شی چه سیدنا عمر رضی الله عنه د ستر الوجوه خواهش ظاهرولو او رسول الله صلی الله علیه وسلم ته به ئې ﴿احجب نسائك﴾ وئیلو، رسول الله صلی الله علیه وسلم به د الله پاك د حکم په انتظار کښې نه منلو. خو بیا الله پاك د دې حکم نازل کړو، د سیدنا عمر رضی الله عنه خواهش نور هم زیات شو چه د هغې جوتې هم ظاهرې نه شی او د جوتو د حجاب حکم هم اوشی، رسول الله صلی الله علیه وسلم به د وحی په انتظار کښې هغه هم نه منله، تردې چه د سیده سوده رضی الله عنها د وتلو قصه پیښه شوه.

په دې صورت کښې اگر چه تعدد د قصې لازم نه شو، خو په دې کښې اشکال دا دې چه په دې طریق کښې د سیده سوده رضی الله عنها د وتلو نه پس ﴿فانزل الله الحجاب﴾ ذکر دې، د دې معنی خو دا شوه چه روستو د حجاب الاشخاص حکم هم راغلو، لهذا د حافظ دا خبره به څنګه صحیح وی چه د حجاب الاشخاص حکم نازل نه شو بلکه د ﴿قد اذن...﴾ حکم راغلو؟

شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه په ﴿بعد ما ضرب الحجاب﴾ کښې د حجاب نه مراد حجاب الوجوه دې او په حدیث الباب کښې د ﴿فانزل الله الحجاب﴾ نه مراد ﴿وقرن فی بیوتکن﴾ والا آیت دې.

گویا سیدنا عمر رضی الله عنه اول د حجاب الوجوه درخواست کړې وو، چه کله دا حکم اوشو او د هغې نه روستو سیده سوده اوتله نو د سیدنا عمر رضی الله عنه خواهش وو چه حجاب الاشخاص نازل شی، دهغې نه روستو د ﴿وقرن فی بیوتکن﴾ والا آیت کریمه نازل شو(۱) والله سبحانه وتعالی اعلم

﴿وَحَدَّثَنَا زَكَرِيَّاءُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ(۲) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَدْ أُذِنَ أَنْ تَخْرُجْنَ فِي حَاجَتِكُنَّ قَالَ هِشَامٌ يَعْنِي الْبَرَازَ﴾ [۴۵۱۷، ۴۹۳۹، ۵۸۸۶]

رجال الحدیث

① **زکریا**: دلته زکریا مبهم دې، ددې نه مراد څوك دې؟ د دې د تعیین دپاره ځان پوهه کړئ چه زکریا نومې د امام بخاری رحمه الله براه راست څلور استاذان دی.

یو زکریا بن عدی التمیمی الکوفی دې، دا د امام بخاری رحمه الله براه راست استاذ خو دې، خو په صحیح بخاری کښې ئې د هغه نه بغیر د واسطې نه روایت نه دې اخستلې، بلکه بالواسطه روایات ئې ترې اخستلې دې. (۳)

---

۱) الکنز المتواری ج ۳ ص ۳۰

۲) د دې حدیث د تخریج دپاره د مذکوره باب اولنې حدیث اوګورئ.

۳) قال الذهبی: وعنه (ای روی عنه) الدارمی، وابو امیه والبخاری لکن فی صحیحه بواسطة (والواسطة هو محمد بن عبدالرحیم المعروف بصاعقة. انظر صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۸۳، کتاب الوصایا، باب الوصیة بالثلث، رقم ۲۷۴۴، و ج ۲ ص ۵۷۸، کتاب المغازی، باب غزوة احد، رقم ۴۰۴۲. الکاشف للذهبی ج ۱ ص ۴۰۵، رقم ۱۶۴۵.

حافظ ابن حجر رحمه الله زکریا بن یحیی بن زکریا بن ابی زائده هم د بخاری په رجال کښ شمار کړې دې (۱) خو په صحیح بخاری کښ د هغه روایت ثبوت ته نه دې رسیدلې، په دې وجه امام مزی رحمه الله د هغه تذکره نه ده کړې. (۲)

دریم زکریا بن یحیی بن صالح البلخی اللؤلؤی رحمه الله دې. (۳)

څلورم زکریا بن یحیی ابو السکین الطائی رحمه الله دې. (٤)

علامه عینی رحمه الله د حدیث الباب په تذکره رجال کښ زکریا بن یحیی بن صالح البلخی تذکره کولو سره متعین کړې دی چه دلته بلخی مراد دې. (۵)

او حافظ رحمه الله په فتح الباری کښ په دې مقام باندې مبهمه شان خبره کړې ده چه دلته زکریا بن یحیی مراد دې، د بلخی یا طائی یا بل چا تعیین ئې نه دې کړې (۶) خو په هدی الساری کښ هغوی لږ شان تفصیل ذکر کړې دې، چه د هغې حاصل دا دې چه امام بخاری رحمه الله په باب العیدین کښ ﴿ حدثنا زکریا بن یحیی ابو السکین، حدثنا المحاربی ﴾ په طریق سره حدیث نقل کړې دې. (۷) او په ﴿ خروج النساء البراز ﴾ کښ ئې ﴿ حدثنا زکریا قال حدثنا ابو اسامة ﴾ په طریق سره روایت راوړې دې (۸) دلته په طائی او بلخی کښ هر یو مراد کیدلې شی.

هم دغه شان امام بخاری رحمه الله په ﴿ باب اذا لم یجد ماء ولا ترابا ﴾، و ﴿ باب الجمعة ﴾، او ﴿ باب الخیمة فی المسجد ﴾ او ﴿ باب مرجع النبی ﷺ من الاحزاب ﴾ کښ د ﴿ حدثنا زکریا بن یحیی، حدثنا عبد الله بن نمیر ﴾ طرق ذکر کړې دی. (۹)

کلاباذی رحمه الله فرمائی چه په دې مقاماتو کښ بلخی مراد دې او ابو احمد بن عدی رحمه الله فرمائی چه زکریا بن یحیی بن زکریا بن ابی زائده کوفی مراد دې، امام دارقطنی رحمه الله هم زکریا بن یحیی بن زکریا بن ابی زائده کوفی د بخاری په رجال کښ شمار کړې دې.

---

۱) تقریب التهذیب ص ۲۱۶، رقم ۲۰۳۰، وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۳۵

۲) انظر تعلیقات تحریر تقریب التهذیب ج ۱ ص ٤۱۷، رقم ۲۰۳۰

۳) اوګورئ: الکاشف ج ۱ ص ٤۰۶، رقم ۱۶٤۹

٤) اوګورئ: الکاشف ج ۱ ص ٤۰۶، رقم ۱۶۵۲

۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰

۷) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۳۲، کتاب العیدین، باب ما یکره من حمل السلاح فی العید والحرم رقم ۹۶۶

۸) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۶، کتاب الوضوء، باب خروج النساء الی البراز رقم ۱٤۷

۹) صحیح البخاری ج ۱ ٤۸، کتاب التیمم، باب اذا لم یجد ماء ولا ترابا رقم ۳۳۶، و ج ۱ ص ۶۶، کتاب الصلاة، باب الخیمة فی المسجد للمرضی وغیرهم رقم ٤۶۳، و ج ۱ ص ۹٤، کتاب الاذان باب من قام الی جنب الامام لعلة، رقم ۶۸۳، و ج ۱ ص ۵۵۲، کتاب المناقب، باب هجرة النبی ﷺ واصحابه الی المدینة، رقم ۳۹۰۱، و ج ۲ ص ۲۹۱، کتاب المغازی، باب مرجع النبی ﷺ من الاحزاب .... رقم ٤۱۲۲.

حافظ رحمه الله فرمائی چه یو امکان دا هم دې چه په دې ټولو مقاماتو کښې د بلخی په ځائې طائی مراد وی، (۱) ځکه چه هغه هم د ابن نمیر نه روایت کوی.

خود امام بخاری رحمه الله د عیدین په ابواب کښې زکریا بن یحیی ته ﴿ابوالسکین الطائی﴾ وئیلو سره متعین او متمیز کول ددې خبرې قرینه ده چه په نورو مقاماتو کښې مراد طائی نه دې.(۲)

په ظاهره کښې دلته طائی مراد نه دې ځکه چه محققینو تصریح کړې ده چه د طائی په صحیح بخاری کښې د عیدین والا حدیث نه علاوه بل یو روایت هم نشته. (۳)

هم دغه شان حافظ رحمه الله په هدی الساری کښې په یو مقام کښې تصریح کړې دد چه د ابو السکین طائی نه امام بخاری رحمه الله صرف یو حدیث اخستلې دې. (٤)

بهرحال دلته په بلخی او طائی کښې راجح بلخی دې طائی نه دې، د طائی تذکره خوبه ان شاء الله په خپل مقام کښې راشی، دلته د بلخی تذکره کولې شی.

دا زکریا بن یحیی بن صالح بن سلیمان بن مطر البلخی اللؤلؤی دې، هغه ته زکریا بن ابی زکریا هم وئیلې شی، د هغه کنیت ابو یحیی دې،(۵) ابن منده د هغه کنیت ابو محمد بیان کړې دې. (۶) دې د ابو مطیع بلخی، الحکم بن المبارك، ابو اسامه حماد بن اسامه، خلف بن ایوب، سعید بن سلیمان، عبد الله بن نمیر، القاسم بن الحکم العرنی، ابوبکر محمد بن ابی عتاب الاعین او وکیع بن الجرح رحمهم الله نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه امام بخاری، احمد بن سیار مروزی، اسماعیل بن محمد بن ابی کثیر القاضی، جعفر بن محمد بن الحسن الفریابی، عبد الصمد بن سلیمان بلخی او ابو سعد یحیی بن منصور هروی رحمهم الله حدیث نقل کوی.(۷)

قتیبه بن سعید رحمه الله د خپلو شاګردانو په باره کښې فرمائی : ﴿ فتیان خراسان اربعة، زکریا بن یحیی اللؤلؤی، والحسن بن شجاع، وعبد الله بن عبدالرحمن السمرقندی، ومحمد بن اسماعیل البخاری﴾(۸)

---

۱) جزم بذلک صاحب الزهرة، ومال الی ذلک الباجی فی رجال البخاری، قاله الحافظ فی فتح الباری ج ۱ ص ٤٤۱، کتاب التیمم، باب اذا لم یجد ماء ولا ترابا

۲) اوګورئ: هدی الساری ص ۲۳۱، الفصل السابع فی تبیین الاسماء المهملة التی یکثر اشتراکها

۳) قال ابن رجب : زکریا بن یحیی أبو السکین الطائی الکوفی ، روی عنه البخاری هذا الحدیث ، ولم یرد عنه فی ((کتابه)) ، ولم یخرج له أحد من أهل الکتب الستة سواه. فتح الباری لابن رجب ج ۸ ص ٤٥٥، ابواب العیدین، باب ما یکره من حمل السلاح فی العید والحرم، رقم ۹۶۷

٤) هدی الساری ص ٤۰۰۳، الفصل التاسع فی سیاق اسماء من طعن فیه من رجال هذا الکتاب

٥) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۸

٦) اکمال تهذیب الکمال ج ٥ ص ۷۰، رقم ۱۶۷۶

۷) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۸، ۳۷۹

۸) اوګورئ تذکرة الحفاظ ج ۲ ص ٥۱۷، ٥۱۸، وتهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۹

یعنی د خراسان باکماله شخصیات څلور دی، دهغوی نه یو زکریا بن یحیی لؤلؤی دې.
حافظ ذهبی رحمه الله د هغه په باره کښې فرمائی : ﴿ الحافظ، الفقیه، الحجة، ابو یحیی البلخی، احد الاعلام﴾(۱)

هم دغه شان فرمائی : ﴿ امام مصنف فی السنة﴾(۲)

مسلمه بن قاسم اندلسی رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة﴾(۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة حافظ﴾(٤)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې او لیکلې ئې دی:
﴿ وکان صاحب سنة وفضل، ممن یرد علی اهل البدع﴾(۵)
یعنی د سنت پابند وو، صاحب فضیلت وو او په اهل بدعت به ئې رد کولو
په ذی الحجة یا محرم ۲۳۰ یا ۲۳۲ هجری کښې وفات شوې دې. (۶) مغلطائی رحمه الله د ابن حبان رحمه الله نه د ۲۳۵ هجری قول هم نقل کړې دې. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

② **ابو اسامة** : دا ابو اسامه حماد بن اسامه بن زید قرشی کوفی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب العلم باب فضل من علم وعلم د لاندې تیر شوې دی. (۸)

③ **هشام بن عروه** : دا هشام بن عروه بن الزبیر بن العوام قرشی اسدی مدنی رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب بدء الوحی کښې د دویم حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب الایمان کښې د باب احب الدین الی الله ادومه د لاندې تفصیلاً تیر شوې دی. (۹)

④ **عروة** دا مشهور تابعی عروه بن الزبیر بن العوام قرشی اسدی مدنی رحمه الله دې. د هغه حالات مختصرا په بدء الوحی کښې د دویم حدیث د لاندې او په تفصیل سره په کتاب الایمان کښې د باب احب الدین الی الله ادومه د لاندې تیر شوې دی. (۱۰)

---

۱) اوګورئ تذکرة الحفاظ ج ۲ ص ۵۱۷
۲) الکاشف ج ۱ ص ٤۰۶
۳) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۷۰
٤) تقریب التهذیب ص ۲۱۶، رقم ۲۰۳۱
۵) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۵٤، رقم ۱۳۲۹۹
۶) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۹
۷) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۷۰
۸) کشف الباری ج ۳ ص ٤۱٤
۹) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، و ج ۲ ص ٤۳۲
۱۰) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، و ج ۲ ص ٤۳۶

⑤ **عائشة** : د ام المومنین سیده عائشه رضي الله عنها حالات په بدء الوحی کښې د دویم حدیث د لاندې تیر شوې دې. (۱)

قوله: قَدْ أُذِنَ أَنْ تَخْرُجْنَ فِي حَاجَتِكُنَّ: تاسو ته د خپل حاجت د پوره کولو اجازت درکړې شو.

دا حدیث په کتاب التفسیر کښې په تفصیل سره را روان دې. (۲)

حاصل دا دې چه د حجاب د حکم د نازلیدو نه پس سیده سوده رضي الله عنها د حاجت دپاره اووتله، سیدنا عمر رضي الله عنه د هغې په لیدو باندې آواز ورکړو چه ته پیژندلې کیږې، پټیدې نه شې، هغه واپس راغله او رسول الله ﷺ ته ئې شکایت اوکړو، هغه وخت دا حکم نازل شو چه زنانو ته د خپل حاجت دپاره د وتلو ګنجائش دې.

د احادیثو نه مستنبط څو فوائد : د دې ذکر شوی باب د احادیثو نه علماء کرامو ډیر فوائد مستنبط کړې دی چه د هغې نه څو دا دی:

① یوه دا چه د سیدنا عمر رضي الله عنه د مقام او مرتبې نه ظاهریږی چه د هغه په موافقت کښې آیتونه نازل شو، علامه عینی رحمه الله په دې مقام باندې د سیدنا عمر رضي الله عنه موافقات ذکر کړې دی. (۳)

② د دې نه یوه خبره دا مستنبط کړې شوې ده چه ضرورة د سړو د زنانو سره په لاره کښې خبرې اترې جائز دی

③ دریمه فائده دا بیان کړې شوې ده چه انسان خپلې مور ته هم وعظ او نصیحت کولې شی، سیده سوده رضي الله عنها ام المومنین ده، سیدنا عمر رضي الله عنه هغې ته نصیحت اوکړو.

④ څلورمه فائده ئې دا ذکر کړې ده چه که د خیر خواهئ اراده وی نو په نصیحت کښې لږه شان سختی هم جائز ده.

⑤ د دې حدیث نه معلومه شوه چه عمر رضي الله عنه رسول الله ﷺ ته درخواست اوکړو چه ﴿ احجب نساءك ﴾ چه تاسو امهات المومنین ته د حجاب حکم اوکړئ. رسول الله ﷺ باوجود د دې چه خیر په حجاب کښې دې د وحی انتظار اوکړو، چه کله وحی نازله شوه نو رسول الله ﷺ بیا حکم ورکړو، معلومه شوه چه رسول الله ﷺ به په امور شرعیه کښې د وحی انتظار کولو.

⑥ یوه فائده ترې دا مستنبط کړې شوې ده چه زنانو دپاره څنګه چه د بول براز د حاجت دپاره د وتلو اجازت ورکړې شوې دې، هم دغه شان د بل څه ضرورت دپاره هم ورله د وتلو ګنجائش دې، پس د رسول الله ﷺ په زمانه کښې به په عیدین وغیره کښې زنانه وتلې، خو نن

---

۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱ تا ۲۹۵

۲) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۷۰۷، کتاب التفسیر، سورة الاحزاب، باب قوله : ﴿ یا ایها الذین امنوا لا تدخلوا بیوت النبی ﴾ رقم ٤٧٩٥

۳) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸٤، ۲۸۵

صبا چونکه د سختې فتنې دور دې، فساد عام دې، په دې وجه د ضرورت شدیده شرعیه نه بغیر د وتلو اجازت نه شی ورکولې کیدې. (۱) والله اعلم

قوله: قال هشام: یعنی البراز: هشام رحمه الله فرمائی (چه حاجت دپاره د وتلو نه مراد) د قضاء حاجت دپاره وتل مراد دی.

دا (قال هشام) یا خو د امام بخاری رحمه الله د طرف نه تعلیق دې، یا د امام بخاری رحمه الله د شیخ ابو اسامه مقوله ده. (۲) والله اعلم وعلمه اتم واحکم

(۱۴) بَاب التَّبَرُّزِ فِی الْبُیُوتِ

د مخکښې باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت ښکاره دې، په مخکښې باب کښې (خروج الی البراز) ذکر شوې دې او په دې باب کښې (تبرز فی البیوت) (۳)

د ترجمة الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله د دې باب مقصد بیان کړې دې چه امام بخاری رحمه الله په دې ترجمة الباب سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په خروج النساء الی البراز کښې استمرار پاتې نه شو، بلکه په کورونو کښې چه کله بیوت الخلاء جوړې کړې شوې نو بهر ته د وتلو د ضرورت نه کیدو د وجې ازواج مطهرات رضی الله عنهن ته استغناء حاصله شوه، خاص ضرورت که پیښ شی نو هغه جدا خبره ده. (٤)

علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په شروع کښې چه کله په کورونو کښې بیت الخلاء نه وې جوړې شوې. ازواج مطهرات او نورې زنانه به د قضاء حاجت دپاره بهر وتلې او چه کله بیت الخلاء جوړه شوه نو ممانعت اوکړې شو. الالضرورة شرعیة. (۵)

شیخ الحدیث رحمه الله هم د دې حضراتو بیان کړې غرض لره راجح کولو سره فرمائیلې دی چه د دې حضراتو د بیان حاصل دا راوځی چه تبرز فی البیوت مندوب دې، ځکه چه په دې سره په تستر کښې زیات مدد ملاویږی، زما په نزد د ترجمې غرض هم دا راجح دې، امام بخاری رحمه الله د دې اولویت طرف ته اشاره کولو دپاره دا باب (باب خروج النساء الی البراز) نه پس راوړې دې، هر چه د خروج د جواز تعلق دې، پس هغه د مخکښې حدیث (قد اذن) نه معلوم شوې دې. (۶)

---

۱) د دې ټولو فوائدو دپاره اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸٤، ۲۸۵. وفتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰.
۲) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۳. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵
۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵
٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰
۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۱۸۵
٦) اوګورئ: الکنز المتواری ج ۳ ص ۳۳

شیخ الحدیث رحمه الله مزید فرمائی چه امام بخاری رحمه الله د ﴿ فانزل الله اية الحجاب ﴾ والا روایت نه پس دا باب متصلا راوړې دې، په دې کښې دې طرف ته اشاره ده چه په کورونو کښې د بیوت الخلاء تیاری د آیت حجاب د نزول نه پس شوې ده. والله اعلم

حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی چه چونکه په کورونو کښې د قضاء حاجت کولو په صورت کښې د نجاست سره قرب او ملابست دې، کیدې شی چه څوك د دې وجې نه د کراهت په توهم کښې پریوځی، په دې وجه د داسې توهم د تردید دپاره امام بخاری دا باب قائم فرمائیلو سره د دې جواز بیان فرمائیلې دې، خو چونکه نظافت او طهارت شرعا مطلوب دې، په دې وجه د کور نه دا نجاست زر تر زره د لرې کولو فکر کیدل پکار دی، داسې چه یه دې کښې تکثیر ته هم خبره او نه رسیږی، د دې اهتمام کول پکار دی. (۱)

د دې وجوهاتو نه علاوه زما خیال دا دې چه امام بخاری رحمه الله دلته دوه ترجمې قائم کړې دی، یو باب خروج النساء الی البراز او دویم باب التبرز فی البیوت ... په دې دواړو کښې امام بخاری رحمه الله د دواړو صورتونو جواز بیان کړې دې، یعنی د قضاء حاجت دپاره بهر هم تلې شی او په کورونو کښې ئې هم کولې شی

خو امام بخاری رحمه الله په باب خروج النساء الی البراز کښې خاص طور د زنانو ذکر کړې دې، په دې وجه د هغوی معامله په ستر باندې مبنی ده او د هغوی دپاره په ﴿ وقرن فی بیوتکن ﴾(۲) کښې د قرار فی البیوت حکم دې، نو کیدې شی چه څوك دا خیال اوکړی چه هغوی قضاء حاجات دپاره د بهر تلو اجازت نشته، په دې وجه ئې خاص طور د زنانو خروج الی البراز ثابت فرمائیلې دې او چه کله د زنانو دپاره د وتلو جواز راوتلو نو د سړو دپاره په طریق اولی ثابت شو

او امام بخاری رحمه الله په دې ترجمه کښې باب التبرز فی البیوت فرمائیلې دې، په دې کښې ئې د یو صنف قید نه دې لګولې، بلکه د دې الفاظ ئې عام ساتلې دی، چه دا معلومه شی چه تبرز فی البیوت صرف د زنانو دپاره نه دې، بلکه سړی هم په کور کښې قضاء حاجت کولې شی، پس په حدیث الباب کښې هم دا روایت دې او چه کله په کور کښې قضاء حاجت کولې شی نو زنانه، چه د چا معامله په ستر باندې مبنی ده، په درجه اولی کولې شی، امام بخاری رحمه الله ترجمه عام ساتلو سره د سړو دپاره په کور کښې قضاء حاجت لره نصا او د زنانو دپاره قضاء حاجت اولویة ثابت کړې دې. والله اعلم

---

۱) اوګورئ: لامع الدراری مع الکنز المتواری ج ۳ ص ۳۳، ۳٤

۲) الاحزاب: ۳۳

۱۴۸/۱۴۷ : ﴿حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ عِيَاضٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَّانَ عَنْ وَاسِعِ بْنِ حَبَّانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ(۱) قَالَ ارْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِ بَيْتِ حَفْصَةَ لِبَعْضِ حَاجَتِي فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْضِي حَاجَتَهُ مُسْتَدْبِرَ الْقِبْلَةِ مُسْتَقْبِلَ الشَّامِ﴾

رجال الحديث

① **ابراهیم بن المنذر** : دا ابراهیم بن المنذر بن المغیرة قرشی اسدی حزامی مدنی رحمه الله دي. د هغه حالات په کتاب العلم ﴿باب من سئل علما وهو مشتغل فی حدیثه﴾ د لاندې تیر شوې دی. (۲)

② **انس بن عیاض** : دا انس بن عیاض بن ضمرة اللیثی المدنی رحمه الله دي. (۳) د هغه د نیکه نوم بعض حضراتو هم دا ضمره وئیلې دې او بعض ﴿جعدبة﴾ او بعض ﴿عبدالرحمن﴾ وئیلې دې. (٤) ابو ضمره د هغه کنیت دې. (۵)

دا د شریك بن ابی نمر، ابو حازم، ربیعه، هشام بن عروه، موسی بن عقبه، سهیل بن ابی صالح، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم، عبید الله بن عمر رحمهم الله وغیره ډیرو حضراتو نه روایت کوی

د هغه نه په روایت کونکو کښې امام احمد، امام شافعی، عبدالله بن وهب، عبدالله بن مسلمه قعنبی، علی بن المدینی، قتیبه بن سعید، ابراهیم بن المنذر، امام حمیدی، عبدالله بن نمیر، یونس بن عبد الاعلی او زبیر بن بکار رحمهم الله وغیره دی. (۶)

ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿وکان ثقة کثیر الحدیث﴾(۷)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۸)

هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿صویلح﴾(۹)

امام ابو زرعه او امام نسائی رحمهما الله فرمائی : ﴿لاباس به﴾(۱۰)

---

۱) قد مر تخریج هذا الحدیث قبل باب فی باب من تبرز علی لبنتین، فعد الیه ان شئت
۲) کشف الباری ج ۳ ص ۵۸
۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶
٤) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۳ ص ۳٤۹
۵) پورته حواله
٦) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۳ ص ۳٤۹ تا ۳۵۱
۷) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ٤۳۶
۸) وذلک فیما رواه الدوری عنه، انظر تهذیب الکمال ج ۳ ص ۳۵۱
۹) وذلک فیما رواه اسحاق بن منصور عنه، انظر تهذیب الکمال ج ۳ ص ۳۵۱
۱۰) تهذیب الکمال ج ۳ ص ۳۵۱

علامه باجی رحمه الله د امام ابو زرعه رحمه الله نه ﴿ثقة﴾ نقل کړې دې. (۱)

مسلمه بن قاسم رحمه الله فرمائی : ﴿بصری، ثقة﴾ (۲)

ابن شاهین رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۳)

ابن عدی رحمه الله فرمائی : ﴿ابوضمرة ثقة﴾ (٤)

امام مالک رحمه الله د هغه ډېر تعریف کړې دې! (۵)

یونس بن عبد الاعلی رحمه الله فرمائی : ﴿ما رایت احدا لقینا احسن خلقا ولا اسمح بعلمه من انس بن عیاض، ولقد قال لنا مرة : والله ! لوتهیاتی ان احدثکم بکل ما عندی فی مجلس واحد لحدثتکموه﴾ (۶)

یعنی ما چه د څومره خلقو نه علم حاصل کړې دې، په هغوی کښې ما د انس بن عیاض رحمه الله نه زیات خوش اخلاقه او خپل علم لره ډېر زیات خورونکې نه دې لیدلې، یو کرت هغه اوفرمائیل : قسم په الله! که زما په وس کښې دا خبره وه چه څه ما سره دی هغه په یو مجلس کښې زه تاسو ته درکړم نو دا به مې هم کړې وو.

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۷)

د هغه وفات امام ابن حبان رحمه الله ۱۸۰ هجری بیان کړې دې. (۸) ابن منجویه هم یو قول دا نقل کړې دې. (۹) او عبد الرحمن بن ابراهیم دحیم وائی چه په ۱۹۹ هجری کښې هغه وفات شوې دې. (۱۰)

امام بخاری رحمه الله او نور محققین فرمائی چه په ۲۰۰ هجری کښې هغه وفات شوې دې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة

③ **عبید الله** : دا امام عبید الله بن عمرو بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب رضی الله عنهم دې. (۱۲) دا ام خالد بنت خالد صحابیه رضی الله عنها نه روایت کوی، د هغې نه علاوه د سالم بن عبد الله بن

---

۱) التعدیل والتجریح ج ۱ ص ۳۹۱، رقم ۱۰۰

۲) اکمال تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۷۸، رقم ۶۰۲

۳ اکمال تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۷۹، رقم ۶۰۲

٤) تاریخ مدینة دمشق ج ۹ ص ۳۳۱

۵) نقله مغلطائی عن کتاب الثقات لابن شاهین، انظر اکمال تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۷۹

٦) تاریخ مدینة دمشق ج ۹ ص ۳۳۱

۷) اوګورئ : الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۷۶، رقم ۶۷۹۸

۸) اوګورئ : الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۷۶، ومشاهیر علماء الامصار ج ۱ ص ٤۲

۹) اوګورئ : رجال مسلم لابن منجویه ج ۱ ص ۶۷

۱۰) تاریخ مدینه دمشق ج ۹ ص ۲۳۲

۱۱) اوګورئ : التاریخ الکبیر ج ۲ ص ۳۲

۱۲) اوګورئ : عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶، وتهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲٤

عمر، قاسم بن محمد و نافع، سعید مقبری، حبیب بن عبدالرحمن، عطاء بن ابی رباح، عمرو بن شعیب، زهری، وهب بن کیسان، عبدالله بن دینار، عبدالرحمن بن القاسم، ثابت البنانی، ابو الزناد، سهیل بن ابی صالح او عمرو بن دینار رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښ ابن جریج، معمر، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، شعبه، عبدالله بن نمیر. علی بن مسهر. عبدالله بن المبارك، ابن الماجشون، معتمر بن سلیمان، یحیی بن سعید انصاری، یحیی القطان او ابو اسحاق فرازی رحمهم الله وغیره ډیر حضرات دی.(۱)

د یحیی بن سعید مخکښ چه کله دا اوئیلي شو چه ﴿ مالك اثبت فی نافع من عبیدالله بن عمر ﴾ نو هغه خفه شو او وي فرمائیل : ﴿ هو اثبت من عبیدالله؟ ﴾
آیا مالك د عبدالله په مقابله کښ اثبت دي؟ داسي نه ده! (۲)
امام احمد رحمه الله عبید الله بن عمر ته په امام مالك او ایوب (سختیانی) رحمهم الله باندې ترجیح ورکولو سره فرمائی : ﴿ عبیدالله اثبتهم، واحفظهم، واکثرهم روایة ﴾(۳)
امام ابن معین رحمه الله فرمائی : ﴿ عبیدالله بن عمر من الثقات ﴾(٤)
امام ابو زرعه او امام ابو حاتم رحمهما الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(٥)
امام نسائی رحمه الله فرمائی ﴿ ثقة، ثبت ﴾(٦)
ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې او فرمائی :
﴿ وکان من سادات اهل المدینة، واشراف قریش، فضلا، وعلما، وعبادة، وشرفا، وحفظا واتقانا ﴾(۷)
ابن منجویه رحمه الله هم بعینه هم دا الفاظ ذکر کړې دی. (۸)
احمد بن صالح رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، ثبت، مامون، لیس احد اثبت فی حدیث نافع منه ﴾(۹)
ابن خلفون رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې او ابن النمیر، ابن عبدالرحیم او ابو جعفر السبتی رحمهم الله وغیره نه ئې هم د هغه توثیق نقل کړې دې. (۱۰)
ابن شاهین رحمه الله په خپل کتاب الثقات کښ فرمائی : ﴿ عبیدالله بن عمر، عن القاسم بن محمد،

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲٤ تا ۱۲۷
۲) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۷
۳) پورته حواله
٤) پورته حواله
٥) الجرح والتعدیل ج ٦ ص ۳۲٦، رقم ۱٥٤٥
٦) تهذیب الکمال ۱۹ ص ۱۲۸
۷) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱٤۹
۸) رجال صحیح مسلم ج ۲ ص ۱۲، ۱۳، رقم ۱۰۲٦
۹) اکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ٥٤
۱۰) پورته حواله

والقاسم بن محمد عن عائشة مشبك بالذهب ﴾(۱) دا سند پیللي شوي سرهٔ زر دی.

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی : ﴿ عبید الله بن عمر عن القاسم بن محمد عن عائشة، الذهب المشبك بالدر ﴾(۲)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ مدنی، ثقة، ثبت ﴾(۳)

حافظ خلیلی رحمه الله فرمائی : ﴿ حافظ، متقن، متفق علیه، روی عنه الائمة الکبار ﴾(٤)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، ثبت، قدمه احمد بن صالح علی مالك فی نافع، وقدمه ابن معین فی القاسم عن عائشة، علی الزهری عن عروة عنها ﴾(۵)

یعنی هغه ثقه اوثبت دي، احمد بن صالح دنافع په روایاتو کښې هغه ته په امام مالك رحمه الله باندې فوقیت ورکړې دې، او امام ابن معین د قاسم عن عائشه په سند سره روایت شوي احادیثو ته د زهری عن عروه عن عائشه په سند سره نقل شوي احادیثو باندې ترجیح ورکړې ده.

تنبیه : صاحب ترجمه عبید الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب قرشی مدنی عمری دې، او د هغه مشر رور عبدالله بن عمر بن حفص بن عمری دې، دې هم د صحیح مسلم او د سنن اربعه په راویانو کښې دې، دواړو ته عمری وئیلې شی، په دوی کښې عبید الله مصغرا ثقه او متقن دې، او عبدالله مکبرا ضعیف دې. (۶)

په ۱۴۵ یا ۱۴۷ هجری کښې وفات شوې دې. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

④ **محمد بن یحیی بن حبان** : دا محمد بن یحیی بن حبان بن منقذ نجاری مدنی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الوضوء باب من تبرز علی لبنتین کښې تیر شوي دی.

⑤ **واسع بن حبان** : دا واسع بن حبان بن منقذ نجاری مدنی رحمه الله دې. د هغه حالات هم په کتاب الوضوء باب من تبرز علی لبنتین کښې تیر شوي دی.

⑥ **عبد الله بن عمر رضی الله عنهما** : د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د باب الایمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم بنی الاسلام علی خمس د لاندې تیر شوي دی. (۸)

---

۱) تاریخ اسماء الثقات لابن شاهین ص ۱۶۳، رقم ۹٤۶
۲) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۸
۳) الثقات للعجلی ج ۲ ص ۱۱۲، رقم ۱۱۶۶
٤) الارشاد فی معرفة علماء الحدیث : ج ۱ ص ۲۹۳، رقم ۱۳۸
۵) تقریب التهذیب ص ۳۷۳، رقم ٤۳۲٤
٦) تقریب التهذیب ص ۳۱٤، رقم ۳٤۸۹
۷) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۹
۸) کشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷

قوله: ارْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِ بَيْتِ حَفْصَةَ لِبَعْضِ حَاجَتِي فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْضِي حَاجَتَهُ مُسْتَدْبِرَ الْقِبْلَةِ مُسْتَقْبِلَ الشَّامِ: سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما فرمائی چه زه د خپلو بعض کارونو دپاره د سیده حفصه رضي الله عنها د کور په چهت باندې اوختلم. ما رسول الله ﷺ اولیدو چه هغه د قبلې طرف ته شا کړې او د شام طرف ته مخ کړې قضاء حاجت فرمائی

په دې روایت کښې د ﴿ فوق ظهر بيت حفصة ﴾ تصریح ده، هم د دې باب په وړاندې روایت کښې ﴿على ظهر بيتنا ﴾ الفاظ راغلې دی. د داسې تعارض دفیعه مونږ په تیر شوی باب ﴿ باب من تبرز على لبنتين ﴾ کښې د ﴿ لقد ارتقيت يوما على ظهر بيت لنا ﴾ په تشریح کښې کړې ده چه د هغې حاصل دادې چه د سیده حفصه رضي الله عنها طرف ته نسبت حقیقی دې او خپل طرف ته نسبت ئې مجازی دې.

د حدیث پوره تشریح شاته په باب من تبرز على لبنتين د لاندې تیر شوې دې.

۱۴۸: ﴿ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ قَالَ أَخْبَرَنَا يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَّانَ أَنَّ عَمَّهُ وَاسِعَ بْنَ حَبَّانَ أَخْبَرَهُ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ أَخْبَرَهُ (۱) قَالَ لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِ بَيْتِنَا فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ ﴾ [ر: ۱۴۵]

رجال الحديث

① **يعقوب بن ابراهيم**: دا ابویوسف یعقوب بن ابراهیم بن کثیر بن زید بن افلح العبدی الدورقی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب حب الرسول ﷺ من الایمان د لاندې تیر شوې دی (۲)

② **یزید بن هارون**: دا یزید بن هارون بن زاذی یا زاذان بن ثابت سلمی واسطی رحمه الله دې. ابو خالد د هغه کنیت دې. د هغه نیکۀ زاذان د ام عاصم د زوجه عتبه بن فرقد مولی وو، هغې هغه لره ازاد کړې وو. دې د عاصم الاحول، یحیی بن سعید الانصاری، سلیمان التیمی، حمید الطویل، عمرو بن علقمه، عبدالله بن عون، شعبه بن الحجاج، سعید بن ابی عروبه، محمد بن اسحاق او قیس بن الربیع رحمهم الله وغیره ډیرو حضراتو نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې امام علی بن المدینی، امام احمد، ابوبکر بن ابی شیبه، زهیر بن حرب، محمد بن عبدالله بن نمیر، عباس الدوری، یعقوب الدورقی، امام دارمی، احمد بن الفرات، او ابو قلابه الرقاشی رحمهم الله وغیره حضرات دی. (۳)

---

۱) قد مر تخریج هذا الحدیث تحت باب من تبرز على لبنتين ببسط وتفصیل.

۲ کشف الباری: ۱۱/۱۲.

۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۲ تا ۲۶۶، وسیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۵۹

امام احمد رحمه الله فرمائی : ﴿ کان حافظا متقنا للحدیث، صحیح الحدیث عن حجاج بن ارطاة، قاهرا لها، حافظا ﴾(۱) امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾ (۲)

امام علی بن المدینی رحمه الله فرمائی : ﴿ هو من الثقات ﴾(۳)

هم دغه شان هغه فرمائی : ﴿ ما رایت رجلا قط احفظ من یزید بن هارون ﴾(٤)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، ثبت فی الحدیث، وکان متعبدا متنسکا، حسن الصلاة جدا، کان قد عمی ﴾(٥)

امام ابو زرعه رحمه الله د ابن ابی شیبه رحمه الله نه نقل کوی : ﴿ ما رایت اتقن حفظا من یزید بن هارون ﴾(۶)

امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی : ﴿ والاتقان اکثر من حفظ السرد ﴾(۷) یعنی هغه ته چه سردا د حفظ حدیث ملکه حاصله وه د دې نه هم زیات د هغه اتقان وو.

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، امام، صدوق، لایسال عن مثله ﴾(۸)

هشیم رحمه الله فرمائی : ﴿ ما بالمصرین مثل یزید بن هارون ﴾(۹)

ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿ کان ثقة، کثیر الحدیث ﴾(۱۰)

امام نووی رحمه الله فرمائی : ﴿ وهو احد الائمة المشهورین بالحدیث والفقه والصلاح ﴾(۱۱)

هم دغه شان هغه فرمائی ﴿ واجمعوا علی توثیقه وجلالته وحفظه وامامته ﴾(۱۲)

امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې او لیکلې ئې دی:

﴿ کان من خیار عباد الله تعالی ممن یحفظ حدیثه ﴾(۱۳)

---

۱) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۶
۲) پورته حواله
۳) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۷
٤) پورته حواله
٥) الثقات للعجلی ج ۲ ص ۳۶۸، رقم ۲۰۳۹
٦) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۷
۷) پورته حواله
۸) الجرح والتعدیل ج ۹ ص ۳۵۹، رقم ۱۲۵۷
۹) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۷، والمراد بالمصرین الکوفة والبصرة... کما قال المحقق "السیر" ج ۹ ص ۳۶۰
۱۰) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۱٤
۱۱) تهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۱۶۳، رقم ۲۶۰
۱۲) پورته حواله
۱۳) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۳۲، رقم ۱۱۸۲۳

زکریا بن یحیی رحمه الله فرمائی : کنا نسمع ان یزید من احسن اصحابنا صلاة، واعلمهم بالسنة ﴾(۱)
د امام احمد بن حنبل رحمه الله نه تپوس اوکړې شو ﴿ یزید بن هارون له فقه؟ ﴾ یعنی آیا یزید بن هارون رحمه الله فقیه وو؟ وې فرمائیل : ﴿ نعم! ما کان افطنه، واذکاه وافهمه ﴾(۲)
زعفرانی رحمه الله فرمائی : ﴿ ما رایت خیرا من یزید ﴾(۳)
زیاد بن ایوب رحمه الله فرمائی : ﴿ ما رایت له کتابا قط ولا حدیثا الا حفظا ﴾(٤)
یعنی هغه به همیشه حدیث په یادو اورولو، کتاب به ئې مخې ته نه کیخودلو.
یعقوب بن شیبه رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، وکان یعد من الامرین بالمعروف والناهین عن المنکر ﴾(۵)
یعنی هغه ثقه دې او شمیر ئې په امر بالمعروف او نهی عن المنکر والو کښې کیږی.
ابن قانع رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(۶)
یزید بن هارون رحمه الله به عبادت ډیر زیات کولو، عفان رحمه الله فرمائی:
﴿ ما رایت عالما احسن صلاة من یزید بن هارون، یقوم کانه اسطوانة، یصلی بین الظهر والعصر، وبین المغرب والعشاء، لم یکن یفتر عن صلاة اللیل والنهار، هو وهشیم معروفان بطول صلاة اللیل والنهار ﴾(۷)
حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ الامام، القدوة، شیخ الاسلام..... الحافظ ﴾ هم دغه شان هغه فرمائی:
﴿ وکان راسا فی العلم والعمل، ثقة، حجة، کبیر الشان ﴾(۸)
د یزید بن هارون د حفظ او اتقان په باره کښې په ذکر شوې اقوالو باندې تاسو خبر شوئ، د دې باوجود چونکه هغه په اخری عمر کښې نابینا شوې وو، په دې موقع باندې به چه یو سړی د هغه نه داسې حدیث تپوسلو کوم چه به هغه ته معلوم نه وو نو خپلې وینځې ته به ئې فرمائیل، چه هغه ئې د کتاب نه راوباسی او وریاد ئې کړی، په دې وجه بعض دا عیب شمار کولو سره کلام کوی، پس یحیی بن معین رحمه الله تردې وئیلې دی چه :
﴿ یزید لیس من اصحاب الحدیث، لانه لا یمیز، ولا یبالی عمن روی ﴾(۹)

---

۱) تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۳۶۸
۲) پورته حواله
۳) پورته حواله
٤) پورته حواله
۵) پورته حواله
۶) پورته حواله
۷) تهذیب الکمال ج [illegible] ۲۶[illegible]
۸) سیر اعلام النبلاء ج [illegible] ص ۳۵۸
۹) تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۳۶۸

یعنی په یزید کښې د علماء حدیث خصوصیت نشته. ځکه چه هغه به تمیز نه کولو او د هغه به پرواه نه وه چه د چا نه روایت کوی.
د دې وجه دا ده چه متقدمینو به د معمولی تساهل نه هم احتراز کولو، چونکه د دې واقعي نه لازمیږی چه هغه به په خپله وینزه باندې اعتماد کولو او ظاهره ده چه په هغې کښې هغه اتقان او پوخ والې نه شی کیدې چه د اجزاء ترمینځه تمییز کولو سره حدیث راوباسی او وریاد ئې کړی، په دې وجه په دې عمل باندې تنقید شوې دې.
خو حقیقت دا دې چه دا عمل هیڅ قابل تلیین وتضعیف نه دې، د هغه د دې عمل د وجې نه د هغه یو حدیث ته متکلم فیه نه دې وئیلې شوې.(۱) د دې نه علاوه په دې امت کښې د زنانو او وینزو نه څومره داسې تیرې شوې دی د چا صلاحیتونه چه د پسخیدو قابل وو، که هغه خپله وینزه د دې قابله ګڼړلې وی نو په دې کښې د کلام او نقد کولو څه معنی؟

پس حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ ما بهذا العمل بأس مع امانة من يلقنه، ويزيد حجة بلا مثنوية ﴾(۲)
یعنی په دې عمل کښې هیڅ باك نشته، چه کله تلقین کونکې د امانت په صفت سره متصف وی، یزید بغیر د استثناء نه علی الاطلاق حجت دې.

هم دغه شان د امام یحیی بن معین رحمه الله نه نقل دی: ﴿ سماع يزيد من ابن ابي عروبة ضعيف ﴾(۳)
یعنی د یزید د سعید بن ابی عروبة نه سماع ضعیف ده.
حافظ ذهبی رحمه الله په دې سلسله کښې فرمائی:

﴿ انما الضعف فيها من قبل سعيد بن ابي عروبة، لانه سمع منه بعد التغير ﴾(٤)
یعنی په یزید کښې هیڅ ضعف نشته، دا ضعف د سعید بن ابی عروبه د تغیر او اختلاط د وجې نه دې، ځکه چه د یزید سماع د سعید بن ابی عروبه نه د ابن ابی عروبه د تغیر نه پس شوې دد.

۲۰۶ هجری کښې په واسط کښې وفات شوې دې. (۵) رحمه الله رحمة واسعة

③ **یحیی**: دا امام یحیی بن سعید الانصاری رحمه الله دې. د هغه حالات هم د بدء الوحی د اولنی حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب الایمان کښې د باب صوم رمضان احتسابا من الایمان د لاندې لږ نه تفصیل سره ذکر شوې دی (۶)

---

۱) پس خپله د ابن معین رحمه الله نه د هغوی په باره کښې توثیقات منقول دی، اوګورئ: معرفة الرجال عن يحيى بن معين لابن محرز ج ۱ ص ۱۰٤، رقم ٤٨٤
۲) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۳
۳) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۲
٤) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۳
٥) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۹
٦) اوګورئ: کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، و ج ۲ ص ۳۲۱

④ **محمد بن یحیی بن حبان** : د هغه حالات اوس شاته په کتاب الوضو کښې د باب من تبرز علی لبنتین د لاندې تیر شوې دی

⑤ **واسع بن حبان** : د هغه حالات هم په کتاب الوضو کښې د باب من تبرز علی لبنتین د لاندې تیر شوې دی.

⑥ **عبد الله بن عمر** : د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د باب الایمان وقول النبی ﷺ بنی الاسلام علی خمس د لاندې تیر شوې دی. (۱)

قوله: لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِ بَيْتِنَا: سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه زه یوه ورځ د خپل کور چهت ته اوختلم.

قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لَبِنَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ: ما رسول الله ﷺ اولیدو په دوه ښختو باندې د بیت المقدس طرف ته رخ کولو سره په ناسته اولیدو.

په دې روایت کښې صرف د ﴿ مستقبل بیت المقدس ﴾ الفاظ دی، او د دې نه په مخکښې روایت کښې د ﴿ مستدبر القبلة ﴾ الفاظ هم وو، په اولنی روایت کښې هغه تاکیداً ذکر کړې شوې دې، به دویم روایت کښې صرف په یوه جمله باندې اکتفاء کړې شوې ده، ځکه چه کوم سړې د بیت المقدس طرف ته مخ کولو سره کینی هغه به لازما د قبلې طرف ته شا کوی.

په اول روایت کښې د ﴿مستقبل الشام﴾ الفاظ دی، اوپه دې روایت کښې د ﴿مستقبل بیت المقدس﴾ الفاظ دی، دا روایت بالمعنی دې، دواړه په یو جهت کښې دی. (۲) والله اعلم وعلمه اتم واحکم

⑮ بَابُ الِاسْتِنْجَاءِ بِالْمَاءِ

د مخکښې باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضح دې، ځکه چه په مخکښې باب کښې باب د ﴿ تبرز ﴾ یعنی د ﴿ قضاء حاجت ﴾ ذکر دې او په دې باب کښې د استنجاء ذکر دې. (۳)

د ترجمة الباب مقصد : حافظ ابن حجر، علامه عینی او نورو شارحینو رحمهم الله لیکلې دی چه امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې په هغه خلقو باندې رد کړې دې، چا چه به استنجاء بالماء ته مکروه وئیله. هم دغه شان په هغه خلقو باندې هم رد دې چا چه به دا دعوی کوله چه د

---

۱) کشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷

۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶، ۲۸۷

۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۷

رسول الله ﷺ نه په اوبو سره استنجاء کول ثابت نه دی.(۱)

د استنجاء بالماء په حکم کښې د علماء کرامو اختلاف : ائمه اربعه او جمهور په دې متفق دی چه د استنجاء دپاره د اوبو استعمال نه صرف جائز بلکه مستحب دې. (۲)

خو د بعض حضرات صحابه او تابعین رحمهم الله نه د دې قولا یا فعلا انکار منقول دې.

پس امام ابن ابی شیبه رحمه الله د سیدنا حذیفه رضی الله عنه په باره کښې نقل کړې دی چه کله د هغه نه د استنجاء بالماء په باره کښې تپوس اوکړې شو نو وې فرمائیل : ﴿ اذن لا تزال یدی فی نتن ﴾(۳) یعنی بیا خو به زما لاس همیشه بدبویه وی.

هم دغه شان د ابن عمر رضی الله عنهما په باره کښې امام نافع رحمه الله فرمائی!

﴿ وکان ابن عمر لا یستنجی بالماء ﴾(٤) یعنی ابن عمر رضی الله عنهما به په اوبو باندې استنجاء نه کوله.

سیدنا عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه یو سړې اولیدو چه د استنجاء دپاره ئې اوبه استعمالولې نو وې فرمائیل : ﴿ ماکنا نفعله ﴾(۵)

د سلمه بن الاکوع رضی الله عنه په باره کښې د هغه مولی یزید فرمائی : ﴿ ان سلمة کان لا یستنجی بالماء ﴾(۶)

د اسود او عبدالرحمن بن یزید رحمهما الله په باره کښې نقل دی!

﴿ کان الاسود وعبدالرحمن بن یزید یدخلان الخلاء، فینتجیان باحجار، ولا یریدان علیها، ولا یمسان ماء ﴾(۷)

یعنی اسود او عبدالرحمن بن یزید به بیت الخلاء ته لاړل، په کانړو سره به ئې استنجاء اوکړه او د بل څیز اضافه به ئې نه کوله او نه به ئې اوبه استعمالولې.

---

۱) اوګورئ فتح الباری: ۲۵۱\۱، وعمدة القاری: ۲۸۷\۲، وتحفة الباری: ۱۵۹\۱، وارشاد الساری: ۲۳۸\۱، والکنز المتواری: ۳٤\۳.

۲) اوګورئ : بدائع الصنائع ج ۱ ص ۱۸۳، فصل فی سنن الوضوء، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۶۹، کتاب الطهارة، باب ما یرفع الحدیث وما حکم الخبث المطلق، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۱۰۰، والانصاف ج ۱ ص ۱۰٤، ۱۰۵

۳) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶٤۶

٤) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۷۵، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۵۹

۵) المصنف لابن ابی شیبة ج ۱ ص ٤۱۹، کتاب الطهارة، باب من کان اذا بال لم یمس ذکره بالماء، رقم ۵۹۶، و ج ۲ ص ۱۷۲، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۵۳

۶) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۷۵، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۵۷

۷) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶٤۷

د امام سعید بن المسیب رحمه الله مخکښې چه کله د استنجاء بالماء ذکر اوکړې شو نو هغه اوفرمائیل: ﴿ ذلك طهور النساء ﴾(۱)

هم دغه شان هغه به فرمائیل: ﴿ انما ذلك وضوء النساء ﴾(۲) یعنی دا خو د زنانو د طهارت طریقه ده، د سړو نه ده.

حافظ ابن حجر رحمه الله د ابن التین رحمه الله په حوالې سره نقل کړې دی چه امام مالك رحمه الله د دې خبرې نه انکار کړې دې چه رسول الله ﷺ د استنجاء دپاره د اوبو استعمال کړې وی. (۳)

دغه شان ئې د ابن حبیب مالکی نه نقل کړی دی چه هغوی به د استنجاء بالماء نه منع کوله، ځکه چه اوبه د مطعوماتو ځنې دی.(۴)

د دې دواړو نقلونو څه حیثیت دې؟ د دې جائزه به مونږ روستو اخلو!

د جمهور علماء کرامو دلائل: خو حقیقت دا دې چه استنجاء بالماء نه صرف د جمهور صحابه کرام او تابعین، بلکه خپله د رسول الله ﷺ نه هم ثابته ده.

① سنن النسائی، جامع ترمذی، مسند احمد، او په صحیح ابن حبان وغیره کښې د سیده عائشه رضی الله عنها نه روایت دې: ﴿ مُرْنَ أَزْوَاجَكُنَّ أَنْ يَسْتَطِيبُوا بِالْمَاءِ، فَإِنِّي أَسْتَحْيِيهِمْ مِنْهُ، إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَفْعَلُهُ ﴾ (اللفظ للنسائی)(۵)

یعنی عائشې رضی الله عنها څه زنانو ته اوفرمائیل چه خپلو خاوندانو ته په اوبو سره د استنجاء کولو او پاکی حاصلولو حکم کوئ، ماله براه راست د وئیلو نه حیاء راځی، او رسول الله ﷺ به خپله داسې کول

② سیدنا انس رضی الله عنه په حدیث الباب کښې د رسول الله ﷺ د استنجاء دپاره د اوبو استعمالول بیان کړی دی، پس په دې روایت کښې ډیر طرق دی، په دې د الفاظو د فرق سره قدر مشترك هم دا دې چه رسول الله ﷺ د استنجاء نه پس اوبه استعمال کړې.

---

۱) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۴۸

۲) الموطاء، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء رقم ۶۴

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

۴) حواله بالا.

۵) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۴۶، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۱۹، ومسند احمد ج ۶ ص ۹۵، رقم ۲۵۱۴۶، و ج ۶ ص ۱۱۳، رقم ۲۵۳۳۲، و ج ۶ ص ۱۱۴، رقم ۲۵۳۴۷، و ج ۶ ص ۱۲۰، رقم ۲۵۴۰۲، و ج ۶ ص ۱۳۰، رقم ۲۵۴۹۸، و ج ۶ ص ۱۷۱، رقم ۲۵۸۹۲، و ج ۶ ص ۲۳۶ رقم ۲۶۵۲۲، وصحیح ابن حبان ج ۴ ص ۲۹۰، رقم ۱۴۴۳، بتحقیق الارنؤوط، ومسند ابی یعلی، ج ۸ ص ۱۲، رقم ۴۵۱۴، و ج ۸ ص ۲۷۲، رقم ۴۸۵۹، بتحقیق حسین سلیم اسد، والمصنف لابن ابی شیبة و ج ۲ ص ۱۶۵، کتاب الطهارة، باب من کان یقول اذا خرج من الغائط فلیستنج بالماء، رقم ۱۶۲۹، و ۱۶۳۰

پس په صحیح بخاری کښ صراحت دې:

﴿ كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِدَاوَةً مِنْ مَاءٍ وَعَنَزَةً يَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ ﴾(۱)

یعنی رسول الله ﷺ به د حاجت دپاره تشریف اوړلو، ما او یو هلك به د اوبو لوښې او همسا راواخستله. رسول الله ﷺ به په اوبو سره استنجاء کوله.

② په صحیح ابن خزیمه کښ د سیدنا جریر رضی الله عنه نه روایت دې:

﴿ أَنَّ نَبِيَّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْغَيْضَةَ فَقَضَى حَاجَتَهُ، فَأَتَاهُ جَرِيرٌ بِإِدَاوَةٍ مِنْ مَاءٍ فَاسْتَنْجَى بِهَا قَالَ: وَمَسَحَ يَدَهُ بِالتُّرَابِ ﴾(۲)

یعنی رسول الله ﷺ ځنګل ته داخل شو. قضاء حاجت ئې اوکړو. جریر ورله د اوبو لوښې راوړلو. په هغې باندې استنجاء اوفرمائیله. جریر رضی الله عنه فرمائی چه رسول الله ﷺ خپل لاس ـه خاوره باندې اومړلو

③ په سنن ابن ماجه او صحیح ابن حبان کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې:

﴿ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَضَى حَاجَتَهُ ثُمَّ اسْتَنْجَى مِنْ تَوْرٍ، ثُمَّ دَلَكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ ﴾(۳)

یعنی رسول الله ﷺ قضاء حاجت نه پس په یو لوښی سره استنجاء اوکړه، بیا ئې خپل لاس مبارك په زمکه باندې اومړلو.

④ هم دغه شان په سنن ابن ماجة او صحیح ابن حبان کښ د سیده عائشه رضی الله عنها نه روایت دې:

﴿ مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - خَرَجَ مِنْ غَائِطٍ قَطُّ إِلَّا مَسَّ مَاءً ﴾ (٤) یعنی ما رسول الله ﷺ همیشه د قضاء حاجت نه پس د اوبو په استعمالولو باندې لیدلې دې.

⑥ په سنن ابی داؤد او جامع ترمذی کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې:

﴿ عن النبی صلی الله علیه وسلم قال: "نَزَلَت هذه الآيةُ في أهل قُباء { فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا } [التوبة: ۱۰۸] قال: كانُوا يَستَنجُونَ بالماء، فنزلت فيهم هذه الآية ﴾(۵)

---

۱) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب حمل العنزة مع الماء فی الاستنجاء رقم ۱۵۲

۲) صحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ٤۷، کتاب الوضوء باب دلک الید بالارض وغسلهما بعد الفراغ من الاستنجاء بالماء، رقم ۸۹، والسنن لابن ماجة، کتاب الطهارة وسننها، باب من دلک یده بالارض بعد الاستنجاء، رقم ۳۵۹، هم دغه شان اوګورئ: سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب دلک الید بالارض بعد الاستنجاء رقم ۵۱

۳) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب من دلک یده بالارض بعد الاستنجاء، رقم ۳۵۸، وصحیح ابن حبان، بترتیب ابن بلبان ج ٤ ص ۲۵۱، کتاب الطهارة، بالاستطابة رقم ۱٤۰۵

٤) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۳۵٤، وصحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان ج ٤ ص ۲۸۸، رقم ۱٤٤۱

۵) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی الاستنجاء بالماء رقم ٤٤، وجامع الترمذی، ابواب التفسیر، سورة التوبة رقم ۳۱۰۰

یعنی دا آیت مبارکه ﴿ فیه رجال ..... الخ ﴾ په هغه مسجد کښې داسې خلق دی چه طهارت خوښوی، دا د اهل قباء په باره کښې نازل شوې دې، رسول الله ﷺ فرمائی هغوی به په اوبو باندې استنجاء کوله نو د هغوی په باره کښې دا آیت کریمه نازل شو.

⑥ په سنن ابن ماجة، په المنتقی لابن الجارود او "المختارة" کښې د سیدنا ابو ایوب، سیدنا جابر او سیدنا انس رضی الله عنهم نه روایت دې چه رسول الله ﷺ تپوس اوکړو!

﴿ يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ، إِنَّ اللهَ قَدْ أَثْنَى عَلَيْكُمْ فِي الطُّهُورِ، فَمَا طُهُورُكُمْ؟ قَالُوا: نَتَوَضَّأُ لِلصَّلَاةِ، وَنَغْتَسِلُ مِنَ الْجَنَابَةِ، وَنَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ. قَالَ: "فَهُوَ ذَاكَ، فَعَلَيْكُمُوهُ" ﴾(۱)

یعنی اې د انصارو ډلې! الله پاك د طهارت په سلسله کښې ستاسو تعریف کړې دې، اخر هغه ستاسو طهارت څنګه وی؟ هغوی عرض اوکړو چه مونږ د مانځه دپاره اودس کوو، د جنابت نه غسل کوو او په اوبو سره استنجاء کوو، رسول الله ﷺ اوفرمائیل! بالکل هم دا اصل سبب دې، پس دا لازم اونیسئ.

د صحابه کرام رضی الله عنهم آثار هم په دې باندې په کثرت سره شاهد دی!

پس د سیدنا حذیفه، سیدنا رافع بن خدیج، ابو اسید، ابو ذر غفاری، عمر بن الخطاب او انس بن مالك رضی الله عنهم نه استنجاء بالماء منقول ده. (۲)

د منکرینو د دلائلو جائزه : هر چه د بعض صحابه کرام رضی الله عنهم د قولا یا فعلا انکار تعلق دې، پس د هغوی په مقابله کښې بل طرف ته د صحابه کرام رضی الله عنهم یو لوئې تعداد موجود دې.

دویمه خبره دا ده چه د دې حضراتو قولی یا فعل انکار په دې باندې محمول کیدې شی چه د دې حضراتو د متیازو نه پس فوراً په اوبو سره د استنجاء کولو څۀ باقاعده معمول نه وو، خو هغوی مطلقا د استنجاء بالماء انکار نه کولو.

بیا په دې حضراتو کښې د څو کسانو نه د انکار سره سره اثبات، یعنی استنجاء بالماء هم ثابته ده، لکه چه د سیدنا حذیفه رضی الله عنه نه نقل دی، د هغه بیبی سیده فریعه رضی الله عنها فرمائی:

﴿ کان حذیفة یستنجی بالماء ﴾(۳) یعنی سیدنا حذیفه رضی الله عنه به په اوبو سره استنجاء کوله.

هم دغه شان ابن عمر رضی الله عنهما چه د هغه نه انکار منقول دې. هغه نافع رحمه الله ته فرمائی:

﴿ جربناه، فوجدناه صالحا ﴾(٤)

---

۱) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء رقم ۳۵۵، والمنتقی لابن الجارود ج ۱ ص ٤۷، ٤۸، کتاب الطهارة باب الاستنجاء بالماء رقم ٤۰، والمختارة للضیاء المقدسی ج ۶ ص ۲۱۹، مسند انس بن مالک رقم ۲۲۳۱

۲) د دې ټولو آثار دپاره اوګورئ المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۶۵، ۱۶۷، کتاب الطهارة، باب من کان یقول اذا خرج من الغائط فلیستنج بالماء رقم ۱۶۳۱، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸ او ۱۶۳۹.

۳) المصنف لابن ابی شیبة ج ۲ ص ۱۶۵، کتاب الطهارة باب من کان یقول اذا خرج من الغائط فلیستنج بالماء رقم ۱۶۳۱، هم دغه شان اوګورئ، الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳٤۹، جماع ابواب الاستنجاء

٤) الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳٤۸، کتاب الطهارة، جماع ابواب الاستنجاء

یعنی مونږ د اوبو د استعمالولو تجربه اوکړه نو ډیره فائده منده مو بیا موندله.
هر چه د سعید بن المسیب رحمه الله د انکار تعلق دې پس په هغې کښې یو احتمال خو دا دې چه هغه په هغه حضراتو باندې نکیر کړې دې کوم چه د استنجاء بالاحجار نه انکار کوی، ګویا د غلو نه د منع کولو دپاره ئې دا تعبیر اختیار کړې دې.
ابن نافع رحمه الله فرمائی چه د سعید بن المسیب رحمه الله مقصود دا دې چه صرف د اوبو استعمال د زنانو عمل دې، او سړی اوبه او کانړی څنګه چه دواړه جمع کولې شی، هم دغه شان صرف په کانړو باندې اکتفاء هم جائز ده.(۱)
قاضی فرمائی چه د هغه په نزد د زنانو په حق کښې د کانړو استعمال متعذر دې، په دې وجه به هغوی اوبه استعمالوی، د سړو دپاره چونکه د لوټو استعمال متعذر نه دې، په دې وجه هغوی یه دې باندې اکتفاء کولې شی. (۲)
هر چه د امام مالک رحمه الله او د ابن حبیب مالکی رحمه الله د قول تعلق دې، پس د مالکیانو مشهور عالم علامه حطاب رعینی مالکی رحمه الله فرمائی: ﴿ وهذان النقلان غریبان، والمنقول عن ابن حبیب انه منع الاستجمار مع وجود الماء بل لا اعرفهما فی المذهب ﴾(۳)
یعنی دا دواړه خبرې کومې چه حافظ ابن حجر رحمه الله په فتح الباری کښې نقل کړې دی، دا غریب اقوال دی. بلکه د ابن حبیب رحمه الله نه د دې برعکس منقول دی چه د اوبو په موجودګئ کښې د کانړو استعمال ممنوع دې.
خو علامه جزولی غالبا د قاضی عیاض په حوالې سره بعض علماء کرامو رحمهم الله طرف ته نسبت کولو سره دا خبره نقل کړې ده چه:

﴿ لایجوز الوضوء، ولا الاستجمار بالماء العذب، لانه طعام، کما لا تزال النجاسة بالطعام ﴾(٤)
یعنی په خوږو اوبو سره اودس او استنجاء جائز نه ده، ځکه چه دا اوبه مطعوم څیز دې. دا بعینه هم داسې ده لکه چه په یو مطعوم څیز سره نجاست لره نه شی زائل کولې
خو علامه حطاب مالکی رحمه الله فرمائی چه دا قول د غریب کیدو سره سره د اجماع هم مخالف دې. (۵) حاصل دا دې چه:
① د کومو صحابه کرامو او تابعینو رحمهم الله نه چه انکار ثابت دې، دهغوی تعداد ډیر کم او د مجوزینو تعداد ډیر زیات دې.
② د کومو حضراتو نه چه انکار منقول دې، هغوی د څه مصلحت په بنیاد د دې نه انکار کړې دې، مثلا خلقو لره د غلو نه بچ کول، مطلقا انکار مقصود نه دې.

---

۱) المنتقی ج ۱ ص ۳۵۰، جامع الوضوء
۲) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۰
۳) مواهب الجلیل ج ۱ ص ٤۱۱، کتاب الطهارة، فصل فی اداب قضاء الحاجة
٤) پورته حواله
٥) پورته حواله

③ په هغوی کښې د ډیرو حضراتو نه رجوع ثابت ده.

④ په هغوی کښې د بعض طرف ته دا نسبت غلط دې. والله اعلم

د اوبو او کانړو جمع کولو حکم : په دې خبره باندې د ائمه اربعه اتفاق دې چه کانړی او اوبه جمع کول افضل دی! (۱)

پس په یو روایت کښې راغلې دی چه کله آیت کریمه ﴿ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا ﴾(۲) نازل شو نو رسول الله ﷺ د هغوی نه د دې تعریف د سبب په باره کښې تپوس اوکړو نو هغوی جواب ورکړو : ﴿ اناتتبع الحجارة بالماء ﴾(۳) یعنی مونږ د کانړو نه پس اوبه استعمالوو. والله اعلم

۱۴۹ : ﴿ حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ هِشَامُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ وَاسْمُهُ عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَيْمُونَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (۴) يَقُولُ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجِيءُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعَنَا إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ يَعْنِي يَسْتَنْجِي بِهِ ﴾ [۱۵۰، ۱۵۱، ۲۱۴، ۲۷۸]

---

۱) قال ابن عابدين : ثم اعلم أن الجمع بين الماء والحجر أفضل ويليه في الفضل الاقتصار على الماء ويليه الاقتصار على الحجر وتحصل السنة بالكل وإن تفاوت الفضل. رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۸، كتاب الطهارة، مطلب : اذا دخل المستنجي في ماء قليل.

وقال الحطاب الرعيني المالكي: ومعنى الكلام المصنف (وندب جمع ماء وحجر، ثم ماء) أن الجمع بين الماء والحجر مستحب فإن لم يجمع ولا بد فالاقتصار على الماء أفضل من الاقتصار على الأحجار... مواهب الجليل ج ۱ ص ۴۱۱، كتاب الطهارة، فصل في اداب قضاء الحاجة.

وقال النووي : أما حكم المسألة فقال أصحابنا يجوز الاقتصار في الاستنجاء على الماء ويجوز الاقتصار على الاحجار والافضل أن يجمع بينهما. المجموع ج ۲ ص ۱۰۰، كتاب الطهارة قال المرداوي : الصحيح من المذهب: أن جمعهما مطلقا أفضل وعليه الأصحاب. (الانصاف ج ۱ ص ۱۰۴، باب الاستنجاء.

۲) التوبة : ۱۰۸

۳) رواه البزار في مسنده، انظر مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۱۲، كتاب الطهارة، باب الجمع بين الماء والحجر، رقم ۱۰۵۳. ونصب الرايه ج ۱ ص ۲۱۸، كتاب الطهارة، فصل في الاستنجاء، رقم ۹۱۵، والتلخيص الحبير ج ۱ ص ۳۲۳، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۱.

امام نووی رحمه الله وغیره د دې حدیث نه انکار کړې دې او وئیلې ئې دی چه د جمع بین الماء والحجارة په باره کښې هیڅ حدیث نه دې موجود. اوګورئ : المجموع ج ۲ ص ۱۰۰، خو علامه زیلعی او حافظ ابن حجر رحمهما الله فرمائی چه یا خو دا د امام نووی رحمه الله خطائی ده یا هغه په دې وجه انکار کړې دې چه دا حدیث ضعیف دې. اوګورئ : نصب الرایة ج ۱ ص ۲۱۸، والتلخیص الحبیر ج ۱ ص ۲۱۲

۴) قوله انس بن مالک رضی الله عنه : الحديث اخرجه البخاري ايضا في صحيحه ج ۱ ص ۲۷، كتاب الوضوء، باب من حمل معه الماء لطهوره، رقم ۱۵۱، وباب حمل العنزة مع الماء في الاستنجاء، رقم ۱۵۲، و ج ۱ ص ۳۵، كتاب الوضوء باب ما جاء في غسل البول، رقم ۲۱۷، و ج ۱ ص ۷۱، كتاب الصلاة، باب الصلاة الى العنزة، رقم ۵۰۰، و مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، رقم ۶۲۰، ۶۲۱، والنسائي في سننه، في كتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء رقم ۴۵و وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب في الاستنجاء بالماء رقم ۴۳.

رجال الحديث

① **ابو الوليد هشام بن عبد الملک** : دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسی باهلی بصری رحمه الله دې. د هغه حالات مختصر په کتاب الايمان باب علامة الايمان حب الانصار د لاندې او تفصيلا کتاب العلم باب اثم من کذب علی النبی ﷺ د لاندې تير شوې دې. (۱)

② **شعبة** : دا امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الايمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده د لاندې تير شوې دی. (۲)

③ **ابو معاذ عطاء بن ابی ميمونه** : دا ابو معاذ عطاء بن ابی ميمونه بصری رحمه الله دې. د ابو ميمونه نوم منيع دې، دا ابو معاذ د سيدنا انس يا سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنهما مولی وو. (۳) دې د سيدنا انس، سيدنا جابر بن سمره او سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنهم نه روايت کوی. حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی چه د هغه حديثونه کوم چه د عمران بن حصين رضي الله عنه نه روايت شوې دی، غالبا هغه مرسل دی، د دوی نه علاوه د حسن بصری، وهب بن عمير، ابو برده بن ابی موسی اشعری، ابورافع الصائغ او ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنهم نه هم روايت کوی. د هغه نه په روايت کونکو کښې خالد الحذاء، روح بن القاسم، شعبه، حماد بن سلمه، عبد الله بن بکر مزنی او د هغه خپل ځوئې ابراهيم بن عطاء بن ابی ميمونه او روح بن عطاء بن ابی ميمونه رحمهم الله دی. (٤)

امام يحيی بن معين، امام ابو زرعه او امام نسائی رحمهم الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۵)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۶)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۷)

يعقوب بن سفيان رحمه الله هم د هغه توثيق کړې دې. (۸)

خو امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿صالح، لايحتج بحديثه﴾(۹)

امام ابو حاتم رحمه الله غالبا د هغه د قدری کيدو د وجې نه ﴿لايحتج بحديثه﴾ فرمائيلې دی.

---

۱) اوګورئ کشف الباری ج ۲ ص ۳۸، وج ٤ ص ۱۵۹

۲) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

۳) تهذيب الکمال ج ۲۰ ص ۱۱۷، ۱۱۸

٤) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوګورئ : تهذيب الکمال ج ۲۰ ص ۱۱۸، وسير اعلام النبلاء ج ۶ ص ٤۷

۵) تهذيب الکمال ج ۲۰ ص ۱۱۸، والجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۶ ص ۳۳۷، رقم ۱۸۶۲

٦) معرفة الثقات للعجلی ج ۲ ص ۱۳۷، رقم ۱۲٤۲

۷) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۰۳

۸) تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۲۱۶

۹) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۳۷، رقم ۱۸۶۲

د هغه د قدری کیدو تصریح ډیرو خلقو کړې ده، پس حماد بن زید، امام بخاری، ابن سعد او جوزجانی رحمهم الله وغیره تصریح کړې ده ﴿کان یری القدر﴾(۱) یعنی هغه به د قدریه رائې لرله، بلکه جوزجانی رحمه الله خو نزدې فرمائیلې دی چه ﴿کان راسا فی القدر﴾(۲) یعنی دا د قدریه د مشرانو نه وو، خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿بل قدری صغیر﴾(۳)
دا فی نفسه ثقه دې، لکه چه علماء کرامو د دې تصریح کړې دې، خو په هغوی کښې د قدری کیدو عیب وو، پس په دې وجه مضر نه دې چه نه دا داعیه وه او نه د هغه د مشرانو نه.
بیا په صحیح بخاری کښې خو صرف د هغه هم دا یو حدیث د استنجاء راغلې دې، بل حدیث نشته. (٤) لهذا دا د هغه د مذهب د تائید والا حدیث هم نه دې، هم دا وجه ده چه اصحاب سته کښې د امام ترمذی نه علاوه ټولو د هغه احادیث اخستلې دی. (۵) والله اعلم، رحمه الله تعالی رحمة واسعة

④ سیدنا انس رضی الله عنه: د سیدنا انس رضی الله عنه حالات په کتاب الإیمان، باب من الایمان ان یحب لاخیه مایحب لنفسه.....د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجِيءُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعَنَا إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ: رسول الله ﷺ چه به کله د حاجت دپاره وتلو نو زه او یو هلك به راغلو او مونږ سره به د اوبو یو لوښې وو.

﴿اداوة﴾: د څرمنې وړوکی لوښی ته وئیلې شی، چه په هغې کښې اوبه اخستلې شی. (۷)

﴿اجیء انا وغلام﴾: دلته دغلام نه څوك مراد دې؟
د رسول الله ﷺ په خدمت کونکو کښې سیدنا عبدالله بن مسعود، ابوهریره او جابر رضی الله عنهم مخکښې مخکښې وو، لهذا په دې کښې د هر یو احتمال دې.

خو په عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد کولو کښې خو دا استبعاد دې چه دلته د ﴿غلام﴾ لفظ وئیلې شوې دې کوم چه د کم عمره هلك دپاره استعمالیږی، او ابن مسعود رضی الله عنه خو مشرانو صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې دې.

---

۱) اوګورئ: تهذیب التهذیب ج ۷ ص ۲۱۶
۲) میزان الاعتدال ج ۳ ص ۷۶. رقم ۵۶۵۰
۳) پورته حواله
٤) هدی الساری ص ٤۲٤
۵) پورته حواله
۶) کشف الباری ج ۲ ص ٤
۷) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

او؛ که په هغه باندې مجازا د غلام اطلاق کړې شوې وی نو دا ممکنه ده چه غلام د خادم په معنی کښې واخستلې شی. (۱) خو په دې کښې اشکال دا دې چه د دې روایت په دویم طریق کښې ﴿وغلام منا﴾(۲) الفاظ راغلې دی، د دې نه معلومیږی چه هغه انصاری وو، او سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مهاجر وو، مګر دا چه دلته هم دا تاویل اوکړې شی چه د ﴿منا﴾نه مراد د ﴿من الانصار﴾په ځائې ﴿من المسلمین﴾واخستلې شی.

خو ﴿منا﴾لره د ﴿من الانصار﴾په ځائې د ﴿من المسلمین﴾په معنی باندې محمول کولو کښې دا خرابی ده چه د اسماعیلی په روایت کښې د ﴿منا﴾په ځائې کښې د ﴿من الانصار﴾تصریح راغلې ده. (۳) که د اسماعیلی دا روایت په تصرف باندې محمول نه کړې شی (چه راوی ﴿منا﴾اوریدلې وو هغه د دې معنی ﴿انصار﴾اوګنړله، په دې وجه د ﴿منا﴾په ځائې ﴿من الانصار﴾روایت کړې دې نو د ﴿من المسلمین﴾تاویل نه چلیږی.

بهر حال د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه باوجود د دې چه د رسول الله ﷺ خادم او صاحب الوساده والمطهرة والنعلین کیدو، د سیدنا انس رضی الله عنه په دې روایت کښې د هغه مراد کیدل بعید دی.

د امام ابوداؤد رحمه الله په یو روایت کښې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې:

﴿کان النبی ﷺ اذا اتی الخلاء اتیته بماء فی تور او رکوة، فاستنجی﴾(٤)

یعنی رسول الله ﷺ چه به کله بیت الخلاء ته تشریف یوړلو نو ما به هغه ته په لوښی کښې اوبه یوړلې، رسول الله ﷺ به پرې استنجاء کوله.

د دې حدیث په بناء باندې د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه هم مراد کیدې شی، په داسې صورت کښې د ﴿منا﴾نه مراد ﴿من خدم النبی ﷺ﴾مراد اخلی.

سیدنا ابوهریره رضی الله عنه لره د مراد کیدو تائید د بخاری شریف د هغه حدیث نه کیږی چه په هغې کښې سیدنا ابوهریره رضی الله عنه فرمائی: ﴿انه کان یحمل مع النبی ﷺ اداوة لوضوئه وحاجته﴾(۵)

یعنی هغه به د رسول الله ﷺ سره د اودس اوبه او د استنجاء اوبه اوړلې. او د غلام اطلاق به په مغنی د خادم وی.

هم دغه شان په مسلم شریف کښې د سیدنا جابر رضی الله عنه اوږد حدیث ذکر شوې دې، په هغې کښې دی: ﴿سرنا مع رسول الله ﷺ حتی نزلنا وادیا افیح، فذهب رسول الله ﷺ یقضی حاجته، فاتبعته باداوة

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب من حمل معه الماء لطهوره، رقم ۱۵۱

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

٤) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرجل یدلک یده بالارض اذا استنجی، رقم ٤٥

٥) صحیح البخاری ج ۱ ص ٥٤٤، کتاب مناقب الانصار، باب ذکر الجن، رقم ۳۸۶۰

من ماء﴾(۱)

یعنی مونږ د رسول الله ﷺ سره روان شو، تردې چه یو فراخه میدان ته تلو سره مونږ پړاؤ اوکړو، رسول الله ﷺ د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو، زه د اوبو یو لوښې اخستلو سره په هغه پسې روان شوم.

د دې روایت په بنیاد وئیلې کیدې شی چه د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښې د غلام نه مراد سیدنا جابر رضی الله عنه وی، خصوصا د دې وجې نه چه سیدنا جابر رضی الله عنه انصاری دې. والله اعلم

قوله: یعنی یستنجی به: یعنی رسول الله ﷺ به په هغه اوبو سره استنجاء کوله. د ترجمة الباب صراحة اثبات هم د دې جملې نه دې.

مهلب رحمه الله د ابو محمد اصیلی رحمه الله نه نقل کړی دی چه د دې حدیث نه په استنجاء بالماء باندې استدلال کول واضح نه دی، ځکه چه ﴿یعنی یستنجی به﴾ د سیدنا انس رضی الله عنه قول نه دې، بلکه دا د ابو الولید طیالسی قول دې، د دې قرینه دا ده چه په راروان باب کښې د ﴿سلیمان بن حرب عن شعبة﴾ په طریق سره هم دا روایت راروان دې، په هغې کښې د ﴿یستنجی به﴾ الفاظ نشته، لهذا په دې حدیث کښې چه کوم د اوبو اوړلو ذکر دې، ممکنه ده چه هغه د اودس دپاره وی. (۲)

هم دغه شان عبد الملك البونی رحمه الله دا وئیلې دی چه ﴿یستنجی به﴾ د عطاء بن ابی میمونه ادراج دې. د سیدنا انس رضی الله عنه قول نه دې، لهذا دا مرسل دې، چه حجت نه دې. (۳)

خو حقیقت دا دې چه د استنجاء دا قول د سیدنا انس رضی الله عنه دې او د هغې فاعل رسول الله ﷺ دې، گویا انس رضی الله عنه دا تصریح فرمائی چه رسول الله ﷺ د استنجاء دپاره اوبه اخستلې وې.

د دې خبرې صراحت په ډیرو روایتونو کښې شته!

پس په صحیح بخاری کښې د ﴿محمد بن جعفر عن شعبة﴾ په طریق کښې د ﴿یستنجی بالماء﴾ تصریح موجود ده. (٤)

هم دغه شان د ﴿روح بن القاسم، عن عطاء بن ابی میمونة عن انس﴾ په طریق کښې د ﴿کان النبی ﷺ اذا تبرز لحاجته اتیته بماء فیغسل به﴾(۵) (یعنی رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره

---

۱) صحیح مسلم، کتاب الزهد والرقائق، باب حدیث جابر الطویل، وقصة ابی الیسر، رقم ۷۵۱۸

۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲٤۰، ۲٤۱، کتاب الوضوء، باب الاستنجاء بالماء

۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۷

٤) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب حمل العنزة مع الماء فی الاستنجاء رقم ۱۵۲، هم دغه شان اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، ۶۲۰

۵) صحیح بخاری ج ۱ ص ۳۵، کتاب الوضوء، باب ما جاء فی غسل البول، رقم ۲۱۷، هم دغه شان اوگورئ صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، رقم ۶۲۱

تشریف اوړلو نوما به هغه ته اوبه راوړلې، رسول الله ﷺ به هغه استعمالولې، الفاظ راغلې دي.
اسماعیلی د ﴿ ابن مرزوق عن شعبة ﴾ په طریق سره ﴿ فانطلق انا وغلام من الانصار، معنا اداوة فیها ماء، یستنجی به منها النبی ﷺ ﴾(۱) (یعنی زه او د انصارو یو هلك روان شو، مونږ سره به لوښی وو، چه په هغې کښې به اوبه وې، رسول الله ﷺ به په هغې سره استنجاء کوله) الفاظ نقل کړي دی.
په مسلم شریف کښې د ﴿ خالد الحذاء، عن عطاء، عن انس ﴾ په طریق سره د ﴿ فخرج علینا، وقد استنجی بالماء ﴾ الفاظ راغلي دي. (۲)
د دې روایاتو د صراحت نه د اصیلی او د ابو عبدالملك البونی د خبرو مکمل تردید کیږی او ثابتیږی چه استنجاء بالماء د رسول الله ﷺ نه ثابته ده او دا چه دا د انس رضی الله عنه قول دې، کوم چه هغه د رسول الله ﷺ عمل ته کتلو سره نقل فرمائیلې دې. والله اعلم
حاصل دا چه دلته صرف د لفظ ﴿ یعنی ﴾ اضافه خو د ابو الولید هشام ده، باقی د استنجاء حکایت د سیدنا انس رضی الله عنه دې چه هغه د رسول الله ﷺ د استنجاء کولو عمل نقل فرمائیلې دې. والله اعلم

⑯ بَاب مَنْ حَمَلَ مَعَهُ الْمَاءَ لِطُهُورِهِ

د مخکښې باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضح دې، په اول باب کښې د استنجاء بالماء ذکر دې، په دې باب کښې د حمل الماء للاستنجاء والطهور تذکره ده
د ترجمة الباب مقصد د امام بخاری رحمه الله د ترجمة الباب نه غرض دا دې چه که د چا د طهارت اوبه یو سړې د ځان سره یوسی نو په دې کښې هیڅ باك نشته، دغه شان اعانت او استعانت دواړه جائز دی.
کیدې شی چه امام بخاری رحمه الله دا وئیل غواړی چه که یو سړې د استنجاء دپاره لاړ شی نو ځان سره دې لږې اوبه یوسی، چه د استنجاء نه پس لاس وغیره وینځی.
حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله دلته دا بیان کړی دی چه انسان دې د ځان سره اوبه یوسی چه زر طهارت حاصل کړی.
خو په دې باندې اشکال دا دې چه امام بخاری رحمه الله خو دا خبره په ﴿ باب وضع الماء عند الخلاء ﴾ کښې بیان کړې ده چه انسان دې په اوبو سره استنجاء اوکړی، دغه شان به ترجمه مکرر شی؟
حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه دا ترقی ده د ادنی نه اعلی ته، ځکه چه امام بخاری رحمه الله خو اول دا بیان کړې وو چه که یو سړې د قضاء حاجت دپاره لاړشی نو د بیت

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱
۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، رقم ۶۱۹

الخلاء نه بهر دې اوبه کیږدی، چه زر تر زره فراغت حاصل کړی، د دې نه روستو ترقی کوی او وائی چه غوره دا ده چه انسان د خپل ځان سره اوبه یوسی، چه هم هلته طهارت حاصل کړی. (۱) والله اعلم

قوله: وَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه فرمائی:

سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه: د هغه نوم عویمر یا عامر دې، د پلار په نوم کښې ئې اختلاف دې، مالك، عامر، ثعلبه، عبدالله، زید. دا مختلف اقوال دی. (۲)

امام اصمعی رحمه الله فرمائی چه د سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه نوم عامر بن مالك دې، خلقو به هغه ته عویمر وئیلو. (۳)

عمرو بن علی رحمه الله فرمائی چه ما د سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه په اولاد کښې د چا نه تپوس اوکړو نو هغوی اووې چه د هغه نوم عامر بن مالك دې، عویمر ئې لقب دې. (٤)

هغه د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه علاوه د سیدنا زید بن ثابت او ام المومنین سیده عائشه صدیقه رضی الله عنها نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې سیدنا انس، سیدنا فضاله بن عبید، سیدنا ابن عباس، سیدنا ابو امامه، سیدنا عبدالله بن عمرو رضی الله عنهم وغیره لوئې لوئې صحابه کرام دی. د هغوی نه علامه ترې په تابعینو کښې جبیر بن نفیر، زید بن وهب، ابو ادریس خولانی، علقمه بن قیس، قبیصه بن ذؤیب، سعید بن المسیب، عطاء بن یسار، معدان بن ابی طلحه د ابو الدرداء رضی الله عنه بیبی ام الدرداء او ځوئې بلال بن ابی الدرداء رحمهم الله دی. (۵)

د سیدنا عثمان رضی الله عنه په دور کښې د دمشق قاضی وو. (۶)

سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه د بدر په موقع باندې اسلام قبول کړو، د احد په موقع باندې جهاد کښې شریك وو، د احد په موقع ئې په ځانله ډیر زبردست کردار ادا کړو. رسول الله صلی الله علیه وسلم په دې موقع اوفرمائیل: ﴿نعم الفارس عویمر﴾ (۷)

د رسول الله صلی الله علیه وسلم په دور کښې د قران کریم په جمع کونکو کښې سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه هم وو (۸)

---

۱) اوګورئ: الکنز المتواری فی معادن لامع الدراری ج ۳ ص ۳۵
۲) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ٤٦۹، ٤۷۰، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۵
۳) تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ٤۷۰،
٤) پورته حواله
٥) د شیوخ او تلامذه دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ٤۷۰ تا ٤۷۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۶
٦) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۶
۷) تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ٤۷۲، ٤۷۳، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۳۸، ۲۳۹
۸) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۳۹

د هغه د اسلام قبلولو واقعه اصحاب سیر لیکلي ده چه هغه به په خپل کور کښې د یو بت عبادت کولو، سیدنا عبد الله بن رواحه او سیدنا محمد بن مسلمه رضي الله عنهما د هغه کور ته لاړل او هغه بت ئې مات کړو.

چه کله ابوالدرداء رضي الله عنه کور ته راغلو نو د بت ټکړې به ئې راجمع کولې او وئیل به ئې اې بته! تا خپله دفاع ولې اونکړه؟ ام الدرداء رضي الله عنها اوئیل که دې بت چاته ضرر یا فائده رسولې شوې یا ئې د بل چا دفاع کولې شوې نو د ځان دفاع به ئې هم کړې وې.

ابوالدرداء رضي الله عنه خپلې بیبی ته د غسل د اوبو تیارولو حکم اوکړو، غسل کولو نه پس ئې جامې واغوستلې او رسول الله صلی الله علیه وسلم ته راغلو، سیدنا عبدالله بن رواحه رضي الله عنه د هغه په لیدو باندې رسول الله صلی الله علیه وسلم ته عرض اوکړو چه یا رسول الله! دې زمونږ په تلاش کښې راروان دې. رسول الله صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل . نه! دې د مسلمانیدو دپاره راغلې دې، زما رب ماسره د هغه د مسلمانیدو وعده کړې ده، پس هغه مسلمان شو. (۱)

ابن اسحاق رحمه الله فرمائی چه صحابه کرام رضي الله عنهم به فرمائیل : ﴿ اتبعنا للعلم والعمل ابوالدرداء ﴾ یعنی په مونږ کښې د علم او عمل زیاته تابعداری کونکې سیدنا ابوالدرداء رضي الله عنه دې. (۲)

سیدنا معاذ بن جبل رضي الله عنه فرمائی چه علم د څلور کسانو نه حاصل کړئ، یو د عویمر ابوالدرداء، دویم د سلمان نه، دریم د عبدالله بن مسعود نه او څلورم د عبدالله بن سلام رضي الله عنهم نه. (۳)

سیدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرمائی چه په خلقو کښې دري کسان علماء دی، یو په عراق کښې دې او یو په شام کښې دې او یو په مدینه کښې! د عراق والا عالم نه مراد خپله عبدالله بن مسعود رضي الله عنه دې او د شام د عالم نه مراد سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه دې، فرمائی چه د شام والا عالم د عراق والا عالم محتاج دی او بیا دا دواړه علماء د مدینې د عالم سیدنا علی رضي الله عنه د علم محتاج دی (٤)

سیدنا ابو ذر رضي الله عنه به سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه ته فرمائیل : ﴿ ماحملت ورقاء ولا اقلت خضراء اعلم منك یا ابا الدرداء ﴾ یعنی اې ابو الدرداء! ستا نه لوئې عالم نه زمکې اوچت کړې دې او نه پرې اسمان سورې کړې دې. (۵)

مسروق رحمه الله فرمائی چه ما د صحابه کرامو رضي الله عنهم علمونه په شپږو کسانو کښې منحصر بیا موندل! سیدنا عمر، سیدنا علی، سیدنا ابی، سیدنا زید، سیدنا ابو الدرداء او سیدنا ابن مسعود رضي الله عنهم، بیا د دې شپږو واړو علمونه په دوه کسانو یعنی سیدنا علی او سیدنا ابن

---

۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲٤۰، ۲٤۱
۲) پورته حواله
۳) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳٤۲، ۳٤۳
٤) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص۳٤۳
۵) پورته حواله

مسعود رضي الله عنه کښې راجمع شوې دی. (۱)

سیدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه به فرمائیل: ﴿ حدثونا من العاقلین ﴾ یعنی د دوه عقل مندو نه روایت بیانوئ! تپوس اوشو چه د دوه عقل مندو نه څوك مراد دی؟ وې فرمائیل: سیدنا معاذ او سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنهما. (۲) رسول الله ﷺ د هغه په باره کښې فرمائی: ﴿ حکیم امتی عویمر ﴾ (۳) یعنی زما د امت حکیم عویمر دې.

د سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه نه د حکمت او نصیحت ډیر اقوال منقول دی، د هغې د تفصیلاتو دپاره دې تاریخ د ابن عساکر او سیر اعلام النبلاء طرف ته رجوع اوکړې شی. (٤)

د سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه نه یو سل یو کم اتیا (۱۷۹) احادیث روایت شوې دی، چه په هغې کښې دوه احادیث متفق علیه دی، په درې احادیثو کښې امام بخاری او په اته احادیثو کښې امام مسلم متفرد دی. (۵)

سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه په ۳۲ هجری کښې وفات شوې دې. (۶) رضی الله عنه وارضاه

قوله: أَلَيْسَ فِيكُمْ صَاحِبُ النَّعْلَيْنِ وَالطَّهُورِ وَالْوِسَادِ؟: آیا په تاسو کښې د نعلین، اوبو او تکیه والا نشته؟

دا جمله سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه علقمه بن قیس رحمه الله ته فرمائیلې وه، علقمه د کوفې نه شام ته لاړو، هلته ئې د سیدنا ابو الدرداء رضي الله عنه سره ملاقات اوشو، هغه ترې تپوس اوکړو چرته نه راغلې ئې؟ عرض ئې اوکړو زه د کوفې یم، په دې موقع باندې هغوی دا ارشاد اوفرمائیلو! (۷) د دې نه مراد سیدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه دې.

ابن مسعود رضي الله عنه ته صاحب النعلین په دې وجه وئیلې شی چه هغه به د رسول الله ﷺ سره وو، چه کله به ئې نعلین شریفین ویستلې، هغه به ئې اوچتولو نه پس کیخودلې او چه کله به روان شو نو ورته به ئې واچولې، هم دغه شان به ئې د رسول الله ﷺ د اودس اوبه راوړلې او اودس به ئې ورته کولو او د رسول الله ﷺ تکیه به ئې ځان سره ساتله، هم په دې وجه ورته صاحب الطهور والوساد هم وئیلې شی. (۸)

---

۱) پورته حواله

۲) پورته حواله

۳) رواه الطبرانی فی المعجم الاوسط. کذا فی جامع الاحادیث للسیوطی ج ٤ ص ۲۳٤، رقم ۱۱۳۰۲، ورواه الطبرانی فی مسند الشامیین ج ۲ ص ۸۸، رقم ۹۶۷

٤) اوګورئ: تاریخ دمشق لابن عساکر، ۹۳/٤۷ تا ۲۰۱، رقم ٥٤٦٤، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳٥، ۳٥۳

٥) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۷، وخلاصة الخزرجی ص ۲۹۹، وتهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۲۲۸

٦) الکاشف ج ۲ ص ۱۰۳، رقم ٤۳۲۲

۷) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ٥۲۹ و ٥۳۱، کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ (المناقب) باب مناقب عمار وحذیفه رضي الله عنهما، رقم ۳۷٤۲، ۳۷٤۳، وباب مناقب عبدالله بن مسعود رضي الله عنه رقم ۳۷٦۱

۸) اوګورئ فتح الباری ج ۷ ص ۹۱، کتاب المناقب، باب مناقب عمار وحذیفه رضي الله عنهما

په بعض نسخو کښې د ﴿ الوساد ﴾ په ځائې ﴿ السواد ﴾ په تقدیم د سین سره راغلې دې. (۱) د دې معنی د راز ده، هغه ته صاحب السواد په دې وجه وئیلې شی چه هغه د رسول الله ﷺ یو قسم راز دار وو، رسول الله ﷺ ارشاد فرمائیلې وو! ﴿ اذنك علی ان یرفع الحجاب، وان تسمع سوادی، حتی انهاك ﴾(۲)

یعنی ماته ستا د راتلو د اجازت علامت دا دې چه پرده اوچته وی او ته زما د راز خبرې واورې، تردې چه زه تا منع کړم.

امام بخاری رحمه الله د لفظ ﴿ الطهور ﴾ نه خپله مدعا اخذ کړې ده او دې خبرې طرف ته ئې اشاره کړې ده چه رسول الله ﷺ به د استنجاء دپاره د خپل ځان سره اوبه اوړلې. والله اعلم

۱۵۰: ﴿حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ هُوَ عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَيْمُونَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا (۳) يَقُولُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مِنَّا مَعَنَا إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ﴾ [ر: ۱۴۹]

رجال الحدیث

① **سلیمان بن حرب**: دا ابو ایوب سلیمان بن حرب بن بجیل ازدی بصری رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب من کره ان یعود فی الکفر کما یکره ان یلقی فی النار من الایمان ... د لاندې تیر شوې دی. (٤)

② **شعبه**: دا امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده د لاندې تیر شوې دی. (۵)

③ **سیدنا ابو معاذ عطاء بن ابی میمونه**: د هغه حالات هم په مخکښې باب باب الاستنجاء بالماء کښې تیر شوې دی.

④ **سیدنا انس رضی الله عنه**: د سیدنا انس رضی الله عنه حالات هم په کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لاخیه مایحب لنفسه د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مِنَّا

---

۱) پورته حواله
۲) صحیح مسلم، کتاب السلام، باب جواز جعل الاذن رفع الحجاب، او غیره من العلامات، رقم ۵۶۶۶
۳) قد مر تخریجه هذا الحدیث فی الباب السابق
٤) کشف الباری ج ۲ ص ۱۰۵
۵) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸
٦) کشف الباری ج ۲ ص ٤

مَعَنَا إِدَاوَةٌ مِنْ مَاءٍ: رسول الله ﷺ چه به کله د خپل قضاء حاجت دپاره تشریف اوړلو نو د او زمونږ په انصار کښې یو هلك به هغه پسې شو. مونږ سره به د اوبو لوښې وو.
مقصود د استنجاء او طهارت اوبه دی. چه مونږ به هغه اوړلې او رسول الله ﷺ به هغه استعمالولې، چه د هغې تصریح په وړاندې روایت کښې موجود ده، په شاته روایت کښې هم تفصیل تیر شوې دې.

دلته دا خبره هم یاد ساتئ چه د اسماعیلی په یو طریق کښې د ﴿تهمته وانا غلام﴾ الفاظ راغلې دی، خو خپله اسماعیلی دې ته غلط وئیلې دی او فرمائی چه صحیح ﴿تهمته انا وغلام﴾ الفاظ دی. (۱)

⑰ بَاب حَمْلِ الْعَنَزَةِ مَعَ الْمَاءِ فِي الِاسْتِنْجَاءِ

د مخکښې باب سره مناسبت د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضح دې. په دواړو بابونو کښې د استنجاء بالماء ذکر دې.
مقصد د ترجمة الباب: امام بخاری رحمه الله دا بیانول غواړی چه که څوك د استنجاء دپاره ځی او د اوبو سره سره همسا یا نیزه ځان سره یوسی نو دا د سنت نه ثابت دی، ځکه چه رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره تشریف اوړلو نو سیدنا انس رضی الله عنه او د هغه سره یو بل هلك به د اوبو لوښې او نیزه د ځان سره اوړله.

د لفظ "عنزة" تحقیق: ﴿عنزة﴾ د عین او نون په فتحې سره دې، وړې نیزې ته وئیلې شی، هم دغه شان هرهغه همسا ته وائی چه په هغې باندې د اوسپنې وغیره سوکه جوړه شوې وی. (۲)
خوارزمی رحمه الله لیکلې دی چه دا نیزه نجاشی رحمه الله رسول الله ﷺ ته د هدیه په طور رالیږلې وه. رسول الله ﷺ چه به کله بهر مونځ کولو نو دا به ئې مخې ته ښخه کړه، د رسول الله ﷺ نه روستو د خلفاء طرف ته دا منتقل کیده. (۳)
ابن سعد رحمه الله لیکلې دی چه د رسول الله ﷺ په خدمت کښې نجاشی رحمه الله درې نیزې لیږلې وې، یوه رسول الله ﷺ خپل ځان سره اوساتله، یوه ئې سیدنا علی او بله ئې سیدنا عمر رضی الله عنهما ته ورکړې وه (٤)

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲
۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۲
۳) مفاتیح العلوم للخوارزمی ص ۷۲، ۷۳، الفصل السابع فی الفاظ یکثر ذکرها فی الفتوح.
٤) الطبقات لابن سعد ج ۳ ص ۲۳۵

۱۵۱: ﴿حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (۱) يَقُولُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِدَاوَةً مِنْ مَاءٍ وَعَنَزَةً يَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ... تَابَعَهُ النَّضْرُ وَشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ الْعَنَزَةُ عَصًا عَلَيْهِ زُجٌّ﴾ [ر: ۱۴۹]

— رجال الحديث

① **محمد بن بشار**: دا مشهور محدث محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رحمه الله دې، د هغه لقب بندار دې، د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب ما کان النبی ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلم کیلا ینفروا د لاندې تیر شوې دی. (۲)

② **محمد بن جعفر**: دا هم مشهور محدث ابو عبدالله محمد بن جعفر هذلی رحمه الله دې، د غندر په لقب سره معروف دې، د هغه حالات په کتاب الایمان د باب ظلم دون ظلم د لاندې تیر شوې دی. (۳)

③ **شعبه**: د امام شعبه بن الحجاج رحمه الله حالات په کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده د لاندې تیر شوې دی. (٤)

④ **عطاء بن ابی میمونه**: د هغه حالات اوس تیر باب سره پیوست باب باب الاستنجاء بالماء کښې تیر شوې دی.

⑤ **سیدنا انس بن مالک** رضی الله عنه: د سیدنا انس رضی الله عنه حالات هم په کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لاخیه مایحب لنفسه د لاندې تیر شوې دی. (۵)

قوله: ﴿كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِدَاوَةً مِنْ مَاءٍ وَعَنَزَةً يَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ﴾: رسول الله ﷺ به بیت الخلاء ته تلو، ما او یو هلك به د اوبو لوښې او نیزه واخستله او ورپسې به تلو، په اوبو سره به رسول الله ﷺ استنجاء کوله.

د خلاء یا بیت الخلاء نه مراد دلته فراخه میدان دې. (۶)

د نیزې اخستلو حکمتونه. د نیزې اخستلو ډیر مقاصد کیدې شی:

---

۱) د دې حدیث تخریج د مخکښې باب سره پیوست د باب الاستنجاء بالماء د لاندې تیر شوې دې.
۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۵۸
۳) کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۰
٤) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸
۵) کشف الباری ج ۲ ص ٤
٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲

① کیدې چه په دې وجه ئې اوړی چه دا ښخه کړې شی او په دې باندې کپړه اچولو سره پرده اوکړې شی.
② کیدې شی چه که د کانړی وغیره د ماتولو ضرورت پیښ شی یا زمکه کنستلو سره نرمول وی نو دا عمل اوکړې شی.
③ دا هم ممکنه ده چه مدینه منوره کثیر الهوام والحشرات وه، کیدې شی چه د مارې لړم وغیره نه د تحفظ په غرض سره ئې ځان سره ساتله.
④ دا هم امکان دې چه د رسول الله ﷺ عادت مبارکه د استنجاء نه پس اودس کولو سره د تحیة الوضوء کولو وو، ممکنه ده چه د سترې د جوړولو دپاره ئې اوړله. (۱) والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: تَابَعَهُ النَّضْرُ وَشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ: نضر بن شمیل او شاذان اسود بن عامر د شعبه نه روایت کولو سره د محمد بن جعفر متابعت کړې دې.

د دې دواړو متابعتونو نه په ظاهره کښې تائید او تقویت مطلوب دې. (۲) په ﴿تابعه﴾ کښې د مفعول ضمیر د محمد بن جعفر رحمه الله طرف ته راجع دې. (۳)

د دواړو متابعتونو تخریج: په دې دواړو متابعتونو کښې د اولنې متابعت تخریج امام نسائی رحمه الله کړې دې: ﴿أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا النَّضْرُ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، يَقُولُ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ أَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ مَعِي نَحْوِي إِدَاوَةً مِنْ مَاءٍ فَيَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ﴾ (٤)

یعنی چه کله به رسول الله ﷺ خلا ته داخلیدو نو زه او زما په شان یو هلك په د اوبو لوښې ځان سره اوړلو، رسول الله ﷺ به په اوبو سره استنجاء فرمائیله.

د دویم متابعت تخریج خپله امام بخاری رحمه الله په صحیح بخاری کښې کړې دې:

﴿حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَاتِمِ بْنِ بَزِيعٍ قَالَ حَدَّثَنَا شَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ وَمَعَنَا إِدَاوَةٌ أَوْ عَصًا أَوْ عَنَزَةٌ وَمَعَنَا إِدَاوَةٌ فَإِذَا فَرَغَ مِنْ حَاجَتِهِ نَاوَلْنَاهُ الْإِدَاوَةَ﴾ (٥)

یعنی رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو نو زه او یو هلك به په رسول الله ﷺ پسې شاته تلو، مونږ سره به لخته، همسا یا نیزه وه او مونږ سره به د اوبو

---

۱) اوګورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۳
۲) اوګورئ شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۸
۳) اوګورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۳
٤) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ٤٥
٥) صحیح البخاری ج ۱ ص ۷۱، کتاب الصلاة، باب الصلاة الی العنزة، رقم ۵۰۰

لوښې وو، چه کله به د حاجت نه فارغ شو نو مونږ به رسول الله ﷺ ته لوښې ورکړو.

نضر بن شمیل: دا مشهور محدث او نحوی نضر بن شمیل بصری رحمه الله دې، ابو الحسن ئې کنیت دې. (۱)

هغه د: حمید الطویل، عبدالله بن عون، هشام بن عروه، هشام بن یونس، یونس بن ابی اسحاق، ابن جریج، اسرائیل، شعبه، حماد بن سلمه، سعید بن ابی عروبه رحمهم الله وغیره حضراتو نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې یحیی بن یحیی نیشاپوری، اسحاق بن راهویه، یحیی بن معین، علی بن المدینی، بیان بن عمرو، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمی، محمود بن غیلان رحمهم الله وغیره حضرات دی. (۲)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾ (۳)

امام علی بن المدینی رحمه الله فرمائی: ﴿من الثقات﴾ (٤)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة صاحب سنة﴾ (۵)

ابن المبارک رحمه الله فرمائی: ﴿ذاك احد الاحدين، لم يكن احد من اصحاب الخليل يدانيه﴾ (۶)

یعنی هغه په نایاب خلقو کښې دې؛ د خلیل بن احمد په شاګردانو کښې څوك د هغه په خوا هم نه دی تیر شوی.

عباس بن مصعب رحمه الله فرمائی: ﴿كان النضر بن شميل إماما في العربية و الحديث و هو أول من أظهر السنة بمرو و جميع خراسان، و كان أروى الناس عن شعبة، و أخرج كتبا كثيرة لن يسبقه إليها أحد، و كان ولي قضاء مرو﴾ (۷)

یعنی نضر بن شمیل د عربیت او حدیث امام وو، صرف هم هغه د ټولو نه اول د مرو او خراسان په ټولو علاقو کښې د صحیح عقائد اظهار اوکړو، د امام شعبه رحمه الله نه په روایت کونکو کښې د ټولو نه مخکښې وو، هغه ډیر داسې کتابونه لیکلې دی کوم چه د هغه نه مخکښې چا هم نه دی لیکلې، هغه د مرو قاضی هم پاتې شوې دې.

ابوبکر بن منجویه رحمه الله فرمائی: ﴿وكان من فصحاء الناس وعلمائهم بالأدب وأيام الناس﴾ (۸)

---

۱) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۷۹، ۳۸۰

۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۰ تا ۳۸۲

۳) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۲

٤) پورته حواله

۵) پورته حواله

٦) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۳

۷) پورته حواله

۸) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸٤

یعنی په خلقو کښې فصیح او د ادب او تاریخ د علماء نه وو.

ابن سعد رحمه الله فرمائی: ﴿کان ثقة، ان شاء الله، صاحب حدیث﴾(۱)

ابن حبان هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)

خو امام عقیلی رحمه الله هغه په کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دې. (۳)

خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة، حجة، محتج به فی الصحاح، ولولا ان العقیلی ذکره ما ذکرته﴾(٤)

یعنی دې ثقه او حجت دې، په صحاح کښې د هغه نه احتجاج کړې شوې دې، که هغه عقیلی د هغه تذکره په خپل کتاب الضعفاء کښې نه وې کړې نو ما به د هغه ذکر په دې خپل کتاب کښې نه کولو.

د هغه نه اصحاب د اصول سته احادیث اخستلې دی. (۵) د هغه وفات د ذوالحجه په اخری ورځ په ۲۰۳ هجری کښې شوې دې او د محرم په اولنی تاریخ باندې دفن کړې شو. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

شاذان: دا اسود بن عامر نزیل بغداد دې، ابو عبدالرحمن ئې کنیت دې، شاذان ئې لقب دې.(۷) هغه د شعبه، حماد بن سلمه، حماد بن زید، سفیان ثوری، حسن بن صالح او جریر بن حازم رحمهم الله وغیره ډیرو حضراتو نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، ابوبکر بن شیبه، عثمان بن ابی شیبه، علی بن المدینی، ابوثور، عمرو الناقد، ابو کریب، امام دارمی او حارث بن ابی اسامه رحمهم الله وغیره حضرات دی (۸)

امام ابن معین رحمه الله فرمائی: ﴿لاباس به﴾(۹)

امام ابن المدینی رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۱۰)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: ﴿صدوق، صالح﴾(۱۱)

---

۱) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۷۳
۲) کتاب الثقات ج ۹ ص ۲۱۲
۳) الضعفاء الکبیر للعقیلی ج ٤ ص ۲۹۳، رقم الترجمة ۱۸۸۸
٤) میزان الاعتدال ج ٤ ص ۲۵۸، رقم ۹۰۶۷
۵) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸٤
٦) پورته حواله
۷) تهذیب الکمال وتعلیقاته ج ۳ ص ۲۲۶، رقم ۵۰۳، والجرح والتعدیل ج ۲ ص ۲۲۰، رقم ۱۰۷۹
۸) د شیوخ او تلامه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۳ ص ۲۲۶، ۲۲۷
۹) تاریخ الدارمی ص ۱۳۱، رقم ٤۱۵
۱۰) الجرح والتعدیل ج ۲ ص ت۲۲۱، رقم ۱۰۷۹
۱۱) الجرح والتعدیل ج ۲ ص ۲۲۰، رقم ۱۰۷۹

ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿ صالح الحديث ﴾(۱)
ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)
حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ شامی، ثقة ﴾(۳)
د هغه وفات په ۲۰۸ هجری کښې شوې دې (٤) رحمه الله رحمة واسعة

قوله: اَلْعَنَزَةُ عَصًا عَلَيْهِ زُجٌّ: عنزه هغه همساء ده، چه د هغې په سر باندې د اوسپنې نوکه لګيدلې وی. (۵)
دا عبارت په اکثر نسخو کښې نشته صرف د کريمه په نسخه کښې دې. (۶)

⑱ بَابُ النَّهْيِ عَنِ الاِسْتِنْجَاءِ بِالْيَمِينِ

د مخکښې باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضح دې چه دا ټول ابواب د امور استنجاء سره متعلق دی.(۷)
د ترجمة الباب مقصد : د ترجمة الباب مقصد واضح دې چه په ښی لاس سره د استنجاء ممانعت بيانول مقصود دی.
د امام بخاری رحمه الله تعبير : امام بخاری رحمه الله ﴿ النهی عن الاستنجاء ﴾ اوفرمائيل، دا ئې او نه وئيل چه دا استنجاء تحريمی ده يا تنزيهی ده، ځکه چه د امام بخاری رحمه الله مخکښې دا خبره نه ده واضحه شوې. يا ئې په دې وجه نه ده متعين کړې چه د نهی نه مراد خو تحريم دې، پس فرمائی: ﴿ باب نهی النبی صلی الله علیه وسلم علی التحريم، وکذلك امره ﴾(۸)
خو د دې نه د نهی تنزيهی مراد کولو دپاره قرينه صارفه ضرورت دې، او هغه نشته، په دې وجه هغوی مطلقا د نهی تعبير اوفرمائيلو، په تحريم يا تنزيه کښې ئې د څه تعيين نه دې کړې. (۹) والله اعلم
د استنجاء باليمين په باره کښې د فقهاء کرامو مذاهب : په دې باندې خو د ټولو اتفاق دې چه استنجاء باليمين مکروه ده!

---

۱) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۳۶
۲) کتاب الثقات ج ۸ ص ۱۳۰، رقم ۱۲۵۷۸
۳) تاريخ الاسلام ج ۵ ص ۳۶۵، رقم ۵۲۵۱، الطبقة الحادية والعشرون
٤) پورته حواله
۵) الزج بالضم الحديدة التی فی اسفل الرمح، مختار الصحاح ص ۱۱۳، مادة : زجج
٦) فتح الباری ج ۲ ص ۲۵۲
۷) عمدة القاری : ۲\ ۲۹٤.
۸) قاله البخاری فی صحيحه ج۲ ص ۱۰۹٤، کتاب الاعتصام، باب نهی النبی صلی الله علیه وسلم علی التحريم، وکذلک امره
۹) اوګورئ : فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

بیا شوافع او حنابله وائی چه دا کراهت تنزیهی دې. (۱) په احنافو کښې صاحب د در مختار وائی چه مکروه تحریمی دې. (۲) ظاهریه وائی چه دا کار حرام دې. (۳) په شوافعو کښې ورته هم څه حضراتو حرام وئیلې دی، خو امام نووی رحمه الله فرمائی چه د هغه حضراتو اقوالو او اشاراتو لره اعتبار نشته.

دا ټوله خبره په هغه وخت کښې ده چه کله انسان بغیر د عذر نه ښې لاس استعمالوی، که عذر وی نو د ښی لاس استعمال بغیر د کراهت نه جائز دې. (٤)

په ښی لاس باندې استنجاء کولو سره به استنجاء کیږی یا نه؟ : که یو سړی په ښی لاس باندې استنجاء اوکړه نو جمهور علماء فرمائی چه استنجاء خو ئې اوشوه، او بعض ظاهریه وائی چه استنجاء ئې هم نه کیږی. (۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله هم دا قول د بعض حنابله نه نقل کړې دې. (۶) خو د هغه شیخ المذهب موفق او د هغه شاګرد شمس الدین مقدسی د دې هیڅ تصریح نه ده کړې، خو مرداوی یو قول د حنابله دا هم نقل کړې دې. (۷)

هم دغه شان علامه عینی رحمه الله د حنابله سره سره د شوافع هم د یو جماعت طرف ته د عدم جواز او عدم صحت نسبت کړې دې. (۸)

خو امام نووی رحمه الله او حافظ رحمه الله د دې نسبت نه دې کړې، او دا خبره خو معلومه ده ﴿واصحاب الامام اعرف بمذهب الامام﴾ یعنی د یو امام خپل اصحاب د خپل امام مذهب لره د نورو نه ښه پیژنی والله اعلم

۱۵۲: ﴿حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ فَضَالَةَ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ هُوَ الدَّسْتَوَائِيُّ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ(۹) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

---

۱) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۰۹، قبیل باب الغسل، والانصاف ج ۱ ص ۱۰۳

۲) الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۲۵۰، وانظر البحر الرائق ج ۱ ص ٤۲۰، ٤۲۱

۳) نیل الاوطار ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب نهی المتخلی عن استقبال القبلة واستدبارها

٤) اوګورئ: البحر الرائق ج ۱ ص ٤۲۱، والمجموع ج ۲ ص ۱۱۰، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۳

٥) اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۳

٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

۷) الانصاف ج ۱ ص ۱۰۳

۸) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۶

۹) قوله (عن ابیه) ای ابی قتادة رضی الله عنه. والحدیث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۱ ص ۲۷، فی کتاب الوضوء، باب لا یمسک ذکره بیمینه اذا بال، رقم ۱۵٤، و ج ۲ ص ۸٤۱، کتاب الاشربة، باب التنفس فی الاناء رقم ۵۶۳۰ ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء بالیمین، رقم ۶۱۵-۶۱۳، وفی کتاب الاشربة، باب کراهة التنفس فی نفس الاناء، واستحباب التنفس ثلاثا خارج الاناء رقم ۵۲۸۵، والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء ... (بقیه برصفحه آئنده

إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمَسَّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ وَلَا يَتَمَسَّحْ بِيَمِينِهِ ﴾ [۱۵۳، ۵۲۰۷]

رجال الحديث

① **معاذ بن فضاله** : دا معاذ بن فضاله (بفتح الفاء) (۱) الزهرانی البصری رحمه الله دي. بعض حضراتو ورته د ﴿ زهرانی ﴾ په ځائې ﴿ طفاوی ﴾ وئیلې دي، او بعض حضراتو ورته ﴿ قرشی ﴾ وئیلې دي. ابو زید د هغه کنیت دي. (۲)

هغه د هشام دستوائی، حفص بن میسره صنعانی، خالد بن حمید، خلیل بن مرة، ربیع بن صبیح، سفیان ثوری، عبدالله بن لهیعة، ابو شریح، عمر بن قیس مکی او یحیی بن ایوب مصری رحمهم الله نه احادیث روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې عبد الله بن وهب (وهو اکبر منه) امام بخاری، احمد بن منصور رمادی، ابو قلابه عبد الملك بن محمد الرقاشی، عبید الله بن جریر بن جبله، ابو حاتم الرازی، محمد بن یحیی ذهلی، یعقوب بن شیبه، یعقوب بن سفیان او محمد بن سنان رحمهم الله وغیره دی (۳)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة، صدوق ﴾ (٤)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ بصری، ثقة ﴾ (۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾ (۶)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۷)

د ۲۱۰ هجری نه پس هغه وفات شوې دي. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

....بقیه ازصفحه گذشته) بالیمین رقم ٤٧، ٤٨، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهیة مس الذکر بالیمین فی الاستبراء رقم ٣١، والترمذی فی جامعه، فی کتاب الطهارة، باب ما جاء فی کراهة الاستنجاء بالیمین رقم ١٥، وابن ماجة فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهة مس الذکر بالیمین والاستنجاء بالیمین، رقم ٣١٠، واحمد فی مسنده ج ٤ ص ٣٨٣، رقم ١٩٦٣٩

١) فتح الباری ج ١ ص ٢٥٣

٢) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ٢٨ ص ١٢٩، رقم ٦٠٣٤

٣) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ، تهذیب الکمال ج ٢٨ ص ١٢٩، ١٣٠

٤) الجرح والتعدیل ج ٨ ص ٢٨٧، رقم ١١٣٩/١٤٤٤٦

٥) الثقات للعجلی ج ٢ ص ٢٨٣، رقم ١٧٤٠

٦) تقریب التهذیب ص ٥٣٦، رقم ٦٧٣٨

٧) الثقات لابن حبان ج ٩ ص ١٧٧

٨) تقریب التهذیب ص ٥٣٦، رقم ٦٧٣٨

② **هشام** : دا ابوبکر هشام بن ابو عبدالله سنبرصری دستوائی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الایمان باب زیادة الایمان ونقصانه د لاندې تیر شوې دی. (۱)

③ **یحیٰ بن ابی کثیر**: دا مشهور امام یحیٰ بن ابی کثیر طائی یمامی (رح) دې. ددوی حالات په "کتاب العلم" کښې د "باب کتابة العلم" لاندې تیر شوی دی.(۲)

④ **عبدالله بن ابی قتادة** : دا د مشهور صحابی سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه ځوئې عبدالله بن ابی قتاده انصاری سلمی مدنی رضی الله عنه دې، د هغه کنیت ابو ابراهیم یا ابو یحیی بیانولې شی. (۳)
هغه د سیدنا جابر او خپل والد محترم سیدنا ابو قتاده رضی الله عنهما نه روایت حدیث کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښې د هغه دوه ځامن ثابت بن عبدالله بن ابی قتاده، یحیی بن عبدالله بن ابی قتاده، امام یحیی بن ابی کثیر، حصین بن عبد الرحمن سلمی، زید بن اسلم، ابو حازم سلمه بن دینار، عثمان بن عبدالله بن مواهب او محمد بن قیس مدنی رحمهم الله وغیره حضرات دی. (٤)

ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿ وکان ثقة، قلیل الحدیث ﴾(۵)

امام نسائی رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(۶)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿ تابعی ثقة ﴾(۷)

د ولید بن عبدالملك په دور خلافت کښې په ۹۵ هجری کښې هغه وفات شوې دې. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ **ابیه** :(**سیدنا ابو قتاده** رضی الله عنه) : دا صحابی رسول، فارس رسول صلی الله علیه وسلم سیدنا ابوقتاده انصاری رضی الله عنه دې. (۹)
د هغه نوم حارث بن ربعی دې، صحیح قول هم دا دې، بعض حضراتو نعمان او بعض عمرو وئیلې دې. (۱۰)
هغه د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه علاوه د سیدنا عمر او سیدنا معاذ رضی الله عنهما نه هم روایت کوی.

---

۱) کشف الباری ج ۲ ص ٤٥٦
۲) کشف الباری: ۱٤\۲۶۷.
۳) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۵ ص ٤٤٠، ٤٤١
٤) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ. تهذیب الکمال ج ۱۵ ص ٤٤١
٥) طبقات ابن سعد ج ۵ ص ۲۷٤
٦) تهذیب الکمال ج ۱۵ ص ٤٤١
۷) الثقات للعجلی ج ۲ ص ۵۱، رقم ۹٤۹
۸) اوګورئ: طبقات ابن سعد ج ۵ ص ۲۷٤، وتهذیب الکمال ج ۱۵ ص ٤٤۲
۹) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳
۱۰) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ٤٤۹، وطبقات ابن سعد ج ۶ ص ۱۵

د هغه نه په روایت کونکو کښې سیدنا انس رضي الله عنه د هغه خوئې عبدالله بن ابی قتاده. د هغه مولی نافع. سعید بن المسیب. عطاء بن یسار. ابو سلمه بن عبد الرحمن. علی بن رباح. عبدالله بن رباح، عبدالله بن معبد الزمانی. عمرو بن سلیم الزرقی او معبد بن مالك رحمهم الله وغیره حضرات روایت کوی (۱)

سیدنا ابوقتاده رضي الله عنه لره بعض حضراتو د اهل بدر نه شمار کړې دې (۲) خو محققین فرمائی چه هغه په بدر کښې نه دې شریك شوې. (۳) خو په احد. خندق او نورو جنګونو کښې شریك شوې دې (٤)

رسول الله ﷺ فرمائی: ﴿ خیر فرساننا الیوم ابوقتادة، وخیر رجالتنا سلمة ﴾(٥)

یعنی زمونږ په شهسوارانو کښې د ټولو نه بهترین ابوقتاده دې او په پیاده کسانو کښې سلمه رضي الله عنهما دې

یو کرت مسعده نومې یو سړی خه فساد اوکړو. سیدنا ابو قتاده رضي الله عنه په هغه پسې شو او مقابله کولو سړی نې هغه مړ کړو. چه کله واپس راغلو نو رسول الله ﷺ ورته دعا اوکړه: ﴿ اللهم بارك له في شعره وبشره ﴾ او هم دغه شان نې اوفرمائیل: ﴿ افلح وجهك ﴾(٦)

یعنی اې الله! د هغه په ویښتو او بدن کښې برکت واچوه، ته دې همیشه کامیاب نې.

سیدنا ابو سعید خدری رضي الله عنه فرمائی: ﴿ اخبرني من هو خیر مني ابوقتادة... ﴾(۷)

یعنی ماته حدیث واورولو هغه چا چه زما نه غوره دې یعنی ابو قتاده رضي الله عنه....

یو کرت رسول الله ﷺ سیدنا ابوقتاده رضي الله عنه ته دعا اوکړه: ﴿ حفظك الله بما حفظت نبیه ﴾(۸)

یعنی الله تعالی دې ستا حفاظت اوکړی، لکه څنګه چه تا د الله د نبی حفاظت اوکړو.

د سیدنا ابوقتاده رضي الله عنه د وفات په باره کښې اختلاف دې چه په کوم کال شوې دې امام ابو الحجاج مزی رحمه الله دوه اقوال نقل کړې دی. یو د ۳۸ هجری دې، دویم د ۵۴ هجری دې. (۹) امام واقدی رحمه الله فرمائی چه د هغه وفات په کوفه کښې په ۵۴ هجری کښې شوې دې. هغه

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ تهذیب الکمال ج ۳٤ ص ۱۹٤. ۱۹۵. وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ٤٤۹

۲) قاله الحاکم ابو احمد. تهذیب الکمال ج ۳٤ ص ۱۹۵

۳) اوګورئ: الاصابة ج ٤ ص ۱۵۸

٤) تهذیب الکمال ج ۳٤ ص ۱۹۵، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ٤٥٤

٥) صحیح مسلم. کتاب الجهاد. باب غزوة ذی قرد وغیرها رقم ٤٦۷۸

٦) المستدرک علی الصحیحین ج ۳ ص ٤۸۰. رقم ٦۰۳۲

۷) صحیح مسلم. کتاب الفتن. باب لا تقوم الساعة حتی یمر الرجل بقبر الرجل. فیتمنی ان یکون مکان المیت. رقم ۷۳۲۱

۸) صحیح مسلم. کتاب المساجد. باب قضاء الصلاة الفائتة. واستحباب تعجیل قضائها. رقم ۱۵٦۲

۹) تهذیب الکمال ج ۳٤ ص ۱۹٦

وخت د هغه عمر اویا کاله وو. په دې سلسله کښې زمونږ د اهل علم ترمینځه هیڅ اختلاف نشته. خو د کوفې والا وائی چه په کوفه کښې کله د هغه وفات اوشو نو سیدنا علی رضی الله عنه په هغه باندې جنازه اوکړه

خو د ۳۸هـ والا قول ته شاذ وئیلې شوې دې، ځکه چه د اکثر حضراتو قول دا دې چه د هغه وفات په ۵۴ هجری کښې شوې دې. د دې تائید د دې خبرې نه هم کیږی چه امام بخاری رحمه الله د هغه تذکره په تاریخ اوسط کښې د هغه حضراتو ترمینځه کړې ده څوک چه د ۵۰ او ۶۰ هجری ترمینځه وفات شوې دی او هغه په خپل سند سره دا هم نقل کړې دی چه مروان چه د سیدنا معاویه رضی الله عنه ګورنر وو. سیدنا ابوقتاده رضی الله عنه راوغوښتلو او ابو قتاده رضی الله عنه ته ئې هغه ځایونه ښه ښکاره کړل چرته چه د رسول الله ﷺ جنګونه شوې وو. (۱) والله اعلم

د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه نه تقریبا یو سل اویا (۱۷۰) احادیث روایت شوې دی. د هغې نه یولس احادیث متفق علیه دی. په دوه احادیثو کښې امام بخاری او په اته احادیثو کښې امام مسلم رحمه الله متفرد دې. (۲) رضی الله عنه وارضاه

قوله: إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ: رسول الله ﷺ اوفرمائیل: چه کله په تاسو کښې څوک څکل کوی نو په لوښی کښې دې ساه نه اخلی.

(فلایتنفس) په جزم سره لوستلې شوې دې او په رفع سره هم. که په جزم سره وی نو نهی ده، که رفع سره وی نو نفی ده. کومه چه د نهی په معنی کښې ده. (۳)

رسول الله ﷺ داسې د اوبو څکلو نه منع فرمائیلې ده چه په هم هغه لوښی کښې ساه واخستلې شی او هغه د خولې نه جدا نه کړې شی. د دې ممانعت وجه یا خو دا ده چه دا د حیواناتو یا ځاروو طریقه ده، یا د دې وجه دا ده چه په اوبو کښې د ساه اخستلو نه دا خطره ده چه د ساه د ګندګۍ د وجې نه د اوبو لطافت ختم نه شی. دا هم کیدې شی چه د ساه اخستلو سره د پوزې نه څه څیز راوځی او په اوبو کښې پریوځی. (٤)

د دوه روایتونو ترمینځه تعارض او د هغې دفعیه د بخاری په دې روایت کښې **(فلایتنفس فی الاناء)** راغلې دې. په صحیح مسلم کښې هم دغه شان دی (۵) او په ابوداؤد کښې **(فلایشرب نفسا واحدا)** (۶) راغلې دې.

سوال دا دې چه رسول الله ﷺ د صحیحینو د روایت مطابق فرمائیلې دی یا د ابوداؤد

---

۱) د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب التهذیب ج ۱۲ ص ۲۰٤، ۲۰۵

۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹٤، وخلاصة الخزرجی ص ٤۵۷

۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۵

٤) اوګورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۵

۵) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء بالیمین، رقم ۶۱۳ و ۶۱۵

٦) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة مس الذکر بالیمین فی الاستبراء، رقم ۳۱

الفاظ صحیح دی؟
په دواړو روایتونو کښې داسې تطبیق کیدې شی چه رسول الله ﷺ دواړه جملې ارشاد فرمائیلې وې، صحابه کرام رضی الله عنهم دواړه جملې نقل اوفرمائیلې، خو روستو تلو سره بعض راویانو یوه جمله نقل اوفرمائیله او نورو بعض راویانو بله جمله. ﴿کل روی مالم یروه الاخر﴾
دویم جواب دا دې چه د یحیی بن ابی کثیر رحمه الله ټول شاګردان ﴿فلایتنفس فی الاناء﴾ نقل کوی، او د هغه صرف یو شاګرد ابان العطار ﴿فلایشرب نفسا واحدا﴾ نقل کوی، لهذا د ابان روایت د اکثریت د مخالفت د وجې نه شاذ او مرجوح دې.
دریم جواب دا ورکړې کیدې شی چه د دواړو روایتونو ترمینځه تطبیق ورکړې کیدې شی، په داسې طریقه چه د ابان روایت بالمعنی دې، د ﴿فلایشرب نفسا واحدا﴾ مطلب دا دې چه داسې دې نه څکی چه ګویا په یو ساه ئې څکل غواړی چه لوښې د خولې نه بالکل نه جدا کوی او لوښې ئې په خولې پورې نیولې دې او اوبه څکی او ساه هم پکښې اخلی. والله اعلم
په یوه ساه باندې د څکلو حکم: پاتې شوه په یوه ساه باندې د څکلو حکم، پس ابن عباس، طاؤس او عکرمه رضی الله عنهم فرمائی چه په یوه ساه څکل جائز نه دی مکروه دی.
ابن عباس رضی الله عنهما فرمائی: ﴿هو شرب الشیطان﴾(۱)
او سعید بن المسیب او عطاء بن ابی رباح رحمهما الله په یوه ساه باندې د څکلو اجازت ورکړې دې. (۲)
امام ترمذی رحمه الله د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت نقل کړې دې: ﴿لاتشربوا واحدا کشرب البعیر ولکن اشربوا مثنی وثلاث، وسموا اذا انتم شربتم، واحمدوا اذا انتم رفعتم﴾(۳)
یعنی د اوښ په شان په یوه ساه څکل مه کوئ، بلکه په دوه دوه درې درې ساه ګانو کښې څکئ، چه کله څکئ نو د الله پاك نوم اخلئ او بسم الله وایئ او چه کله ئې اوڅکئ نو د الله پاك شکر ادا کوئ او الحمد لله وایئ.
سعید بن المسیب او عطاء د سیدنا ابو سعید خدری رضی الله عنه د یو روایت نه استدلال کوی:
﴿ان النبی صلی الله علیه وسلم نهی عن التنفس فی الشراب، فقال رجل القذاة اراها فی الاناء، فقال: اهرقها، فقال: فانی لا اری من نفس واحد! فابن القدح اذن عن فیك﴾(٤)
یعنی نبی کریم ﷺ په څکلو کښې د پوکی وهلو نه منع اوفرمائیله، یو سړی عرض اوکړو

---

۱) التمهید لابن عبد البر ج ص ۳۹۳، هم دغه شان اوګورئ: عمدة القاری ج ۲۱ ص ۲۰۱، کتاب الاشربة، باب الشرب بنفسین او ثلاثة
۲) پورته حواله جات
۳) جامع الترمذی، کتاب الاشربة، باب ما جاء فی التنفس فی الاناء، رقم ۱۸۸۵
٤) جامع الترمذی، کتاب الاشربة، باب ما جاء فی کراهیة التنفس فی الشراب رقم ۱۸۸۷

چه که په اوبو کښې څه بڅرې اووینم نو هغه په پوکی وهلو سره نه اخوا کوم؟ رسول الله ﷺ اوفرمائیل : پوکې مه وهئ دا توئې کړه، هغه سړی عرض اوکړو چه زه په یوه ساه کښې نه مړیږم. رسول الله ﷺ اوفرمائیل بیا لوښې د خپلې خولې نه جدا کړه، یعنی ساه بهر واخله او بیا پیاله خولې سره اولګوه او دوباره اوڅکه.

دا حدیث د دې خبرې دلیل دې چه په یوه ساه باندې څکل جائز دی، ځکه چه رسول الله ﷺ په ﴿ فان لا اروی من نفس واحد ﴾ باندې نکیر او نه فرمائیلو! که دا ناجائز وې نو رسول الله ﷺ به صفا فرمائیلې وو چه په یوه ساه باندې څکل بالکل جائز نه دی.

عمر بن عبدالعزیز رحمه الله فرمائی چه ! په یوه ساه باندې د څکلو چه کوم ممانعت دې د هغې مطلب دا دې چه انسان په لوښی کښې خوله اولګوی، په لوښی کښې ساه اخلی او اوبه څکی، لکه چه څاروی او درندګان څکی او که د لوښی نه بهر ساه واخستلې شی نو بیا هیڅ باك نشته او که څوك ساه نه اخلی، په یوه ساه ئې اوڅکی نو هیڅ باك پکښې نشته. (۱)

قوله: وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمَسَّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ : او چه کله بیت الخلاء ته ځی نو خپله شرمګاه دې په خپل ښی لاس سره نه مس کوی.

د ﴿ ذکر ﴾ په حکم کښې ﴿ دبر ﴾ او ﴿ فرج امراة ﴾ هم دې، رسول الله ﷺ یو ذکر کړو د دې نه د بل حکم په خپله معلوم شو. (۲)

د مس الذکر بالیمین حکم : مس ذکر بالیمین بالاتفاق مکروه دې، خو ظاهریه وائی چه ممانعت تحریمی دې او شافعیه وائی چه تنزیهی دې، علامه عینی رحمه الله د جمهورو طرف ته د کراهت تنزیهی نسبت کړې دې. (۳)

قوله: وَلَا يَتَمَسَّحُ بِيَمِينِهِ: او نه دې په خپل ښی لاس باندې استنجاء کوی.

د غائط په صورت کښې دې په ګس لاس سره په لوټه باندې صفا کړی.

د استنجاء فی البول طریقه : که متیازې کوی نو د استنجاء به څه صورت وی؟

دلته یو صورت دا دې په یو لوړ دیوال یا کانړی سره دې په ګس لاس باندې ذکر اونیسی او صفا دې کړی.

دویم صورت دا دې چه د پوندې یا خپې یا د دوارو غټو ګوتو ترمینځه دې کانړې ږدلو سره په ګس لاس باندې صفا کړی.

دریم صورت دا دې چه په ښی لاس کښې دې کانړې اونیسی او په ګس لاس کښې نیولو سره دې په کانړی باندې صفا کړی او ښې لاس دې حرکت نه کوی بلکه په خپل ځائې دې وی.

---

۱) عن میمون بن مهران ، قال : رآنی عمر بن عبد العزیز وأنا أشرب ، فجعلت أقطع شرابی وأتنفس ، فقال : إنما نهی أن یتنفس فی الإناء ، فإذا لم تتنفس فی الإناء ، فاشربه إن شئت بنفس واحد. المصنف لابن ابی شیبة ج ۱۲ ص ۲۹۳، کتاب الاشربة، باب من رخص فی الشرب بالنفس الواحد رقم ۲٤٦٤٤

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲٥٤

۳) اوګورئ : عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹٦، وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱٥۱

امام نووی رحمه الله فرمائی چه هم دا صحیح دد!
یو څلورم صورت دا هم دې چه په ګس لاس سره دې کانړې اونیسی او په ښی لاس سره دې ذکر اونیسی او ګس لاس ته دې حرکت ورکړی خو دا صحیح نه دې. ځکه چه په دې کښ مس الذکر بالیمین بلا عذر لازمیږی. حال دا چه په حدیث شریف کښ چه څنګه د استنجاء بالیمین ممانعت راغلې دې، دغه شان پکښ د مس ذکر بالیمین ممانعت هم راغلې دې (۱)
د امام خطابی رحمه الله اشکال او د هغې جواب: امام خطابی رحمه الله فرمائی چه په دې حدیث کښ دوه حکمونه دی، یو د مس ذکر ممانعت او دویم د استنجاء بالیمین ممانعت او په دې دواړو کښ تعارض دې، ځکه چه که یو سړې په ښی لاس سره استنجاء نه کوی نو د مس الذکر بالیمین ارتکاب لازمیږی او که څوک مس الذکر بالیمین نه کوی نو تمسح بالیمین لازمیږی. ځکه چه که په ګس لاس سره کانړې نیسی نو په ښی لاس سره به ذکر نیول وی او که په ښی لاس سره کانړې نیسی نو په دې صورت کښ به مسح بالیمین لازمیږی حاصل دا چه په دواړو کښ د یو ارتکاب ضرور لازمیږی!
امام خطابی رحمه الله د دې اشکال جواب دا ورکوی چه د استنجاء دپاره دې د یو لوئې کانړی، چه د هغې د خوزیدو احتمال نه وی، دیوال یا د لوړې زمکې استعمال اوکړی چه ذکر نیولو سره په هغې باندې اوچ کړی او که په عامه لوټه یا کانړی وغیره سره د استنجاء ضرورت راشی نو د هغې صورت به دا وی چه خپل مقعد د زمکې سره یو ځائې کړی او ممسوح لره به به دواړو یوندو سره اونیسی. خپل اندام دې په ګس لاس سره اونیسی او په هغې سره دې اوچ کړی. دغه شان دې ښی لاس بچ کړی
امام خطابی رحمه الله خپله د فقیه ابو علی بن ابی هریره نه نقل کړی دی چه هغه د علامه محاملی مجلس ته حاضر شو. هلته د اصفهان یو لوئې عالم راغلې وو. ابن ابی هریره ورته هم دا اشکال پیش کړو. خو هغه عالم په حیرت کښ پریوتلو او هغه بیان نه کړې شوه، تردې چه ما هغوی ته طریقه اوخودله (۲)
خو دا صورت اګر چه لوئې لوئې علماء کرامو لیکلې دې خو مستبعد شان صورت معلومیږی!
خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله په دې باندې دا اشکال کړې دې چه دې حضراتو ته معلومه نه ده چه څه اشکال پیښ شوې دې. زمونږه خو بوډاګان. ځوانان تردې چه ماشومان هم په استنجاء کولو باندې پوهیږی چه په ګس لاس باندې لوټه اونیسی او د حشفه نه لاندې حصه به ګوته باندې دباؤ کړی د متیازو قطره راوځی او هغه اوچه شی (۳)
غالبا دې حضراتو ته به په دې وجه اشکال پیښ شوې وی چه اصل کښ زمونږ په علاقه کښ چه د استنجاء کولو کومه طریقه ده هغه د هغوی په نزد نه وه، هغوی به موضع استنجاء لره

---

۱) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۱۰، و شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱٤۷
۲) اوګورئ: معالم السنن ج ۱ ص ۳۳، ۳٤، مطبوعة مع مختصر المنذری وتهذیب ابن القیم
۳) بذل المجهود ج ۱ ص ۲٦۹

په کانړو سره اوچولو په دې اوچولو کښې امرار الحجر علی الذکر لازمیږی او دا اوچول په یو لاس سره ناممکن دی.
هم دغه شان که څوك کانړی سره استنجاء کوی نو هلته دباو کولو سره نې اوچول ناممکن دی. ځکه چه کانړې فوری طریقې سره متیازې نه جذب کوی، هلته خو اوچول لازمی وی.
والله سبحانه وتعالی اعلم

⑲ بَاب لَا يُمْسِكُ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ إِذَا بَالَ

د تیر باب سره مناسبت: مخکښې باب د استنجاء بالیمین سره متعلق وو. په دې باب کښې د ﴿امساك ذکر بالیمین عند الاستنجاء﴾ ذکر دی. په دواړو بابونو کښې مناسبت بالکل ښکاره دی.
د ترجمة الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې فرمائی چه انسان دې د متیازو کولو په وخت خپل ذکر نه نیسی. ځکه چه په حدیث کښې د مس الذکر بالیمین ممانعت دې. بیا د مس الذکر بالیمین د ممانعت په باره کښې دوه قسم روایتونه دی:
په بعض کښې خو د ﴿اذا بال﴾ قید دې او په بعض کښې نشته. پس په مخکښې باب کښې د ﴿واذا اتی الخلاء فلا یمس ذکره بیمینه﴾ الفاظ دی، په هغې کښې د ﴿اذا بال﴾ قید نشته. او د دې باب په روایت کښې دی ﴿اذا بال احدکم فلا یاخذن ذکره بیمینه﴾ په دې روایت کښې تاسو وینئ چه د ﴿اذا بال﴾ قید موجود دې
امام بخاری رحمه الله په ترجمه الباب کښې قید لګولو سره دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه روایت مطلقه به په روایت مقیده باندې محمول کولې شی. لهذا د مس ذکر بالیمین دا حکم به د بول د وخت سره مقید وی. نه مطلقا (۱)
بعض علماء کرام فرمائی چه مطلق لره په مقید باندې هغه وخت حمل کولې شی چه کله قید احترازی او که قید اغلبی وی. یعنی د کثیر الوقوع کیدو د وجې نه هغه ذکر کړې شوې وی لکه چه دلته هم دغه شان دی نو بیا مطلق په مقید باندې نه شی محمول کولې. بلکه په داسې صورت کښې د روایات مقیده نه د مطلق حکم راوځی، ځکه چه د متیازو حالت د ضرورت حالت دې او د حاجت وخت دې، چه کله د حاجت په وخت د د مس ذکر نه منع کړې شوې ده نو بغیر د ضرورت نه به د مس ذکر بالیمین اجازت څنګه ورکولې شی. (۲)
ابن ابی جمره دلته دا اشکال کړې دې چه حاجت د بول سره خاص نه دې. ځکه چه د حاجت مواقع نورې هم دی. د بول تخصیص په دې وجه کړې شوې دې چه په حدیث کښې د استنجاء بالیمین نه منع کړې شوې ده او قاعده دا ده چه بعض وخت چه کله د یو څیزنه منع کولې شی

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵٤
۲) پورته حواله

نو کوم ځیز چه د هغه سره نزدې وی د هغې نه هم منع کوی، یعنی په لاس سره د ذکر نیول هغه هم ممنوع دی، په ښی لاس سره د نیولو اجازت نشته، د دې نه علاوه باقی حالات په اصل اباحت باندې دی. (۱)

پس د سیدنا طلق بن علی رضی الله عنه په حدیث کښې دی چه د رسول الله ﷺ نه د مس ذکر په باره کښې تپوس اوکړې شو نو رسول الله ﷺ اوفرمائیل : ﴿ هل هو الا مضغة منك او بضعة منك ﴾(۲) یعنی دا هم ستا یوه ټکړه ده. والله سبحانه وتعالی اعلم

۱۵۳ : ﴿حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ(۳) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ وَلَا يَسْتَنْجِي بِيَمِينِهِ وَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ﴾ [ر : ۱۵۲]

رجال الحديث

① **محمد بن یوسف** : دا محمد بن یوسف بن واقد ضبی فریابی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب العلم باب ماکان النبی ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلم کیلا ینفروا د لاندې تیر شوې دی. (٤)

② **الاوزاعی** : دا امام مجتهد عبدالرحمن بن عمرو اوزاعی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب الخروج فی طلب العلم د لاندې تیر شوې دی. (۵)

③ **یحیی بن ابی کثیر** : دا مشهور محدث امام یحیی بن ابی کثیر طائی یمامی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب کتابة العلم د لاندې تیر شوې دی. (۶)

④ **عبدالله بن ابی قتاده** رحمه الله : د هغه حالات اوس د مخکښې باب د لاندې تیر شوې دی.

⑤ **سیدنا ابو قتاده** رضی الله عنه : د هغه حالات هم د مخکښې باب د لاندې تیر شوې دی!

قوله: عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ : امام یحیی بن ابی کثیر ته مدلس وئیلې شوې دې، خو مونږ مخکښې د هغه د حالات بیانولو د لاندې واضحه کړې ده چه د هغه تدلیس مضر نه دې. (۷)

---

۱) پورته حواله

۲) اخرجه النسائی فی کتاب الطهارة، باب ترک الوضوء من ذلک، رقم ۱۶۵، وانظر السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة من ذلک، رقم ۱۸۲، والصحیح لابن حبان، کتاب الطهارة، باب نواقض الوضوء وصححه ابن حزم فی المحلی ج ۱ ص ۲۳۸

۳) الحدیث مر تخریجه فی الباب السابق

٤) کشف الباری ج ۳ ص ۲۵۲

۵) کشف الباری ج ۳ ص ٤۰۸

٦) کشف الباری ج ٤ ص ۲۶۷

۷) اوګورئ : کشف الباری ج ٤ ص ۲۶۸ ر ۲۶۹

په دې حدیث کښې دلته اګر چه عنعنه ده، خو ابن خزیمه رحمه الله په خپل صحیح کښې یو روایت د تحدیث سره نقل کړې دې. (۱)

هم دغه شان ابن المنذر رحمه الله هم په الاوسط کښې د تحدیث صراحت کړې دې. (۲)

لهذا که د هغه تدلیس مضر هم وی نو دلته به په اتصال باندې محمول وی. والله اعلم

قوله: إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذَكَرَهُ بِيَمِينِهِ: چه کله په تاسو کښې څوك متیازې کوی نو خپل ذکر دې په ښی لاس باندې نه نیسی.

د ﴿فلایاخذن﴾ په نون تاکید سره صرف د ابوذر رحمه الله په نسخه کښې دې. (۳) د هغه نه علاوه په باقی نسخو کښې ﴿فلایاخذ﴾ بغیر د نون تاکید نه دې او هم دا په ترجمة الباب کښې د راغلی لفظ ﴿لایمسك﴾ عین مطابق دې. (٤)

د مسلم په یو روایت کښې د ﴿لایمسکن احدکم ذکره بیمینه﴾ الفاظ راغلې دی. (٥)

خو د اسماعیلی په روایت کښې د ﴿لایمس﴾ لفظ راغلې دې، پس هغه په امام بخاری رحمه الله باندې اعتراض کړې دې چه لفظ د ﴿مس﴾ عام دې او امساك خاص دې، د عام لفظ مطابق ترجمه پکار وه.

خو دا اشکال خپله په اسماعیلی باندې کیږی په امام بخاری باندې نه، ځکه چه د امام بخاری رحمه الله روایت د هغه د ترجمې عین مطابق دې. (٦) والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: وَلَا يَسْتَنْجِي بِيَمِينِهِ: او په ښی لاس سره دې استنجاء نه کوی.

قوله: وَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ: او په لوښی کښې دې ساه نه اخلی.

دا ﴿لا﴾ نافیه ده او د ماقبل نه جدا یوه مستقل جمله ده. او که ﴿لا﴾ ناهیه وی نو بیا هم دا نه لازمیږی چه د معطوف علیه قید هم په هغې کښې ملحوظ وی اوداسې اوئیلې شی چه د بول کولو په حالت کښې په لوښی کښې ساه وانخستلې شی، بلکه دا یو مستقل حکم دې، چه د هغې د حالت بول سره هیڅ تعلق نشته. (۷)

د دې جملې د ماقبل جملو سره مناسبت: دلته د استنجاء د آدابو بیان شروع دې، په ظاهره

---

۱) صحیح ابن خزیمه ج ۱ ص ٤۳، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة بالیمین، رقم ۷۹

۲) الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۳۹، کتاب اداب الوضوء، باب مس الذکر بالیمین رقم ۲۸۹

۳) اوګورئ: الجامع الصحیح للبخاری بروایة ابی ذر الهروی ج ۱ ص ۹۳

٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲٥٤

٥) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء بالیمین رقم ٦۱۳

٦) فتح الباری ج ۱ ص ۲٥٥

۷) پورته حواله

کښې ئې د شرب او تنفس فی الاناء سره هیڅ تعلق نشته!
خو وئیلې کیدې شی چه د اهل ایمان په باره کښې غالبه دا ده چه هغه د رسول الله ﷺ په هر عمل کښې اقتدا کول غواړی او د رسول الله ﷺ معمول وو چه کله به ئې متیازې کولې نو اودس به ئې کولو. بیا دا هم ثابته ده چه رسول الله ﷺ د اودس نه پس بچ شوې اوبه څکلې دی. صاحب ایمان به د رسول الله ﷺ په اقتداء کښې هم دغه شان کوی. نو رسول الله ﷺ ددې معاملې په ذهن کښې ساتلو سره د شرب ادب هم بیان کړو چه په لوښی کښې دې ساه وانخستلې شی. (۱) والله اعلم

⑳ بَابُ الاِسْتِنْجَاءِ بِالْحِجَارَةِ

د مخکښې باب سره مناسبت : د دې باب د ماقبل سره مناسبت د ابواب استنجاء په اِعتبار سره بالکل ظاهر دې.

د ترجمة الباب مقصد : د ترجمة الباب په مقصد باندې د ځان پوهه کولو نه مخکښې په دې ځان پوهه کړه چه د جمهور علماء کرامو مسلك دا دې چه په استنجاء کښې افضل خو دا ده چه حجر - ماء (کانړی او اوبه) دواړه جمع کړی. د دې نه روستو افضل اکتفاء بالماء ده، بیا د دې نه روستو د اکتفاء بالحجر درجه ده. (۲)

په شیعه ګانو کښې د فرقه زیدیه او قاسمیه وینا ده چه د اوبو په موجودګۍ کښې اکتفاء بالاحجار صحیح نه دې. (۳)

امام بخاری رحمه الله ترجمه مطلق ذکر کولو سره د دویم قول تردید کړې دې او دا ئې ثابته کړې ده چه رسول الله ﷺ په کانړو باندې اکتفاء کړې ده او په دې روایت کښې هیڅ تعرض نشته چه اوبه وې یا نه وې، لهذا چه کله د اوبو د نیشت والی قید په روایت کښې نشته نو استنجاء بالاحجار به مطلقا جائز وی. (٤)

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد زیاته غوره دا ده چه امام بخاری رحمه الله دا بیانول غواړی چه استنجاء په حقیقت کښې مطهر او امر تعبدی دې لکه چه شوافع او حنابله وائی. یا مقلل نجاست او امر معقول دې. لکه چه احناف او مالکیان وائی. (۵)

...

---

۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۵
۲) اوګورئ: رد المحتار ج ۱ ص ۲٤۸
۳) المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۰۱
٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۸
۵) الکنز المتواری ج ۳ ص ۳۸

١٥٤: ﴿ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمَكِّيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ يَحْيَى بْنِ سَعِيدِ بْنِ عَمْرٍو الْمَكِّيُّ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (١) قَالَ اتَّبَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَفِتُ فَدَنَوْتُ مِنْهُ فَقَالَ ابْغِنِي أَحْجَارًا أَسْتَنْفِضْ بِهَا أَوْ نَحْوَهُ وَلَا تَأْتِنِي بِعَظْمٍ وَلَا رَوْثٍ فَأَتَيْتُهُ بِأَحْجَارٍ بِطَرَفِ ثِيَابِي فَوَضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ فَلَمَّا قَضَى أَتْبَعَهُ بِهِنَّ ﴾ [٣٢٤٧]

رجال الحديث

① **احمد بن محمد المكى** : دا احمد بن محمد بن الوليد بن عقبه مكى ازرقى رحمه الله دې، د هغه كنيت ابو الوليد يا ابو محمد دې. دا د صاحب اخبار مكه علامه ابو الوليد محمد بن عبدالله ازرقى رحمه الله نيكه دې. (٢)

هغه د امام مالك، سفيان بن عيينه، عمرو بن يحيى سعدى او امام شافعى رحمهم الله نه روايت حديث كوى.

د هغه نه په روايت كونكو كښ امام بخارى، امام ابو حاتم رازى، يعقوب فسوى، عبدالله بن احمد بن ابى ميسره، او د هغه نمسې ابو الوليد ازرقى رحمهم الله وغيره حضرات دى. (٣)

امام ابن سعد رحمه الله فرمائى : ﴿ثقة، كثير الحديث﴾ (٤)

امام ابو حاتم رازى. ابو عوانه اسفرائينى، حافظ ذهبى او حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمائى ﴿ثقة﴾ (٥)

امام ابن حبان رحمه الله هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دې. (٦)

په ٢١٧ هجرى يا ٢٢٢ هجرى كښ وفات شوې دې. بعض حضراتو ٢١٢ هجرى ته د وفات كال وئيلې دې، كوم چه په ظاهره كښ صحيح نه دې. (٧) والله اعلم

تنبيه : هم د هغه په نوم كښ شريك يو بل راوى دې، د هغه نوم احمد بن محمد بن عون القواس دې، هغه د بقى بن مخلد، مطين او محمد بن على الصائغ وغيره استاذ دې.

---

١) قوله : عن ابى هريرة الحديث اخرجه البخارى فى صحيحه ج ١ ص ٥٤٤ كتاب المناقب. باب ذكر الجن رقم ٣٨٦٠

٢) اوګورئ تهذيب الكمال ج ١ ص ٤٨٠

٣) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوګورئ تهذيب الكمال ج ١ ص ٤٨٠. ٤٨١

٤) الطبقات لابن سعد ج ٥ ص ٥٠٢

٥) الجرح والتعديل ج ٢ ص ٢٦. رقم ١٢٨. وتهذيب الكمال ج ١ ص ٤٨١. والكاشف ج ١ ص ٢٠٣. رقم ٨٤. وتهذيب التهذيب ج ١ ص ٧٩. رقم ١٣٤. وتقريب التهذيب ص ٨٤. رقم ١٠٤

٦) الثقات لابن حبان ج ٨ ص ٧. رقم ١٢٠٣٥

٧) اوګورئ : الكاشف ج ١ ص ٢٠٣. رقم ٨٤. وتقريب التهذيب ص ٨٤. رقم ١٠٤. و الثقات لابن حبار ج ٨ ص ٧. رقم ١٢٠٣٥. وطبقات الشافعية الكبرى ج ٢ ص ٦٤. رقم ٩

بعض حضراتو دا دواړه شخصیات یو کړې دی، خو حقیقت دا دې چه دا دواړه جدا جدا شخصیات دی. (۱) والله اعلم

② **عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو المکی** : دا عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو بن سعید بن العاص بن امیه قرشی اموی مکی رحمه الله دې، د هغه کنیت ابو امیه دې. (۲)

هغه د خپل پلار یحیی بن سعید بن عمرو او د خپل نیکه سعید بن عمرو رحمهما الله نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې سفیان بن عیینه، روح بن عباده، ابو النضر هاشم بن القاسم، احمد بن محمد ازرقی، موسی بن اسماعیل رحمهم الله وغیره دی. (۳)

امام ابن معین رحمه الله فرمائی : ﴿صالح﴾(٤)

هم دغه شان فرمائی : ﴿لاباس به﴾(٥)

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(٦)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۷)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿صالح﴾(۸)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۹)

ابن عدی رحمه الله د هغه تذکره په خپل کتاب الکامل کښې کړې ده، خو د هغه په حق کښې ئې د ضعف څه خبره نه ده کړې، بلکه صرف دوه احادیث ئې ذکر کړې دی، چه په هغې کښې هغه متفرد دې، ظاهره ده چه دومره خبره د ضعف باعث نه شی کیدې، او حال دا چه توثیق ئې ثابت شده دې. (۱۰) رحمه الله رحمة واسعة

③ **عن جده** : دا سعید بن عمرو بن سعید بن العاص بن امیه قرشی اموی رحمه الله دې، ابو عثمان ئې کنیت دې، ابو عنبسه هم ورته وئیلې شی، په اصل کښې د مدینې منورې دې، د

---

۱) د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱ ص ۷۹، ۸۰، رقم ۱۳۵
۲) تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ۲۹٤، رقم ٤٤۷٤
۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ۲۹۵
٤) الجرح والتعدیل ج ۳ ص ۹۸۵، رقم ۱۱۱۹
٥) تهذیب التهذیب ج ۸ ص ۱۰٤، رقم ۱۹۹
٦) پورته حواله
۷) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ٤۸۱، رقم ۱٤٥٤۹
۸) الکاشف ج ۲ ص ۹۱، رقم ٤۲٥۱
۹) تقریب التهذیب ص ٤۲۸، رقم ٥۱۳۸
۱۰) الکامل لابن عدی ج ٥ ص ۱۲۲، رقم ۱۲۸۸، وهدی الساری ص ٤۳۲، وتهذیب التهذیب ج ۸ ص ۱۰٤، رقم ۱۹۹

خپل پلار سره په دمشق کښې اوسیدو، د والد د قتل کیدو نه پس هغه د خپل کور والو سره عبدالملك بن مروان حجاز ته لیږلي وو، روستو دې په کوفه کښې اوسیدو. (۱)
هغه د رسول الله ﷺ نه مرسلا روایت کوی، په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې د سیدنا عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو، د خپل والد محترم عمرو بن العاص، معاویه، ابوهریره او عائشه رضی الله عنهم وغیره نه روایت حدیث کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښې د هغه ځامن اسحاق بن سعید، خالد بن سعید، عمرو بن سعید او نمسي عمرو بن یحیی بن سعید شامل دی، د هغوی نه علاوه پکښې اسود بن قیس، بکر بن الأسود، خالدبن سلمه، السائب او امام شعبه رحمهم الله وغیره حضرات شامل دی.(۲)

امام ابو زرعه او امام نسائی رحمهما الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۳)
امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: ﴿صدوق﴾(٤)
کتانی د ابو حاتم نه د هغه په باره کښې ﴿ثقة﴾ نقل کړې دی. (۵)
حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿وکان ثقة، نبیلا، من کبار الاشراف﴾(٦)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۷)
ابن حبان رحمه الله هغه په "کتاب الثقات" کښې ذکر کړې دې. (۸) رحمه الله تعالی رحمة واسعة

۴ **حضرت ابوهریره رضی الله عنه:** د حضرت ابوهریره (رض) حالات په "کتاب الایمان" کښې د "باب أمور الایمان" لاندې تیرشوی دی.(۹)

قوله: اتَّبَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَفِتُ: سیدنا ابوهریره رضی الله عنه فرمائی چه زه په رسول الله ﷺ پسې روان شوم، رسول الله ﷺ د خپل حاجت دپاره وتلي وو، رسول الله ﷺ به یو خوا بل خوا نه متوجه کیدو.
د نبی کریم ﷺ عادت شریف دا وو چه په تلو کښې به ئې اخوا دیخوا نه کتل، دا د حیا او وقار په وجه وو.

---

۱) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۱۸، ۱۹، رقم ۲۳۳۲
۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۱۹
۳) پورته حواله
٤) الجرح والتعدیل ج ٤ ص ٤۸، رقم ۲۰۹
۵) تهذیب التهذیب ج ٤ ص ۶۸، رقم ۱۱۵، والتعدیل والتجریح للباجی ج ۳ ص ۱۰۹۱، رقم ۱۲۸۵
٦) تاریخ الاسلام ج ۸ ص ۱۱۶
۷) تقریب التهذیب ص ۲۳۹، رقم ۲۳۷۰
۸) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۳۵۳، رقم ۸۰۶۹
۹) کشف الباری: ۱۱/ ۶۵۹

قوله: فَدَنَوْتُ مِنْهُ: زه رسول الله ﷺ ته نزدې شوم!

قوله: فَقَالَ ابْغِنِي أَحْجَارًا: رسول الله ﷺ اوفرمائيل زما دپاره کانړې راوړه يا د کانړو په لټون کښې زما مدد اوکړه!

﴿ابغني﴾ يا خو مجرد دې او همزه وصليه ده، د ﴿بغى يبغى﴾ معنى د طلب کولو ده او د تلاش کولو ده. وئيلې شى ﴿بغيتك الشئ، اى طلبته لك﴾ او يا دا مزيد فيه يعنى د باب افعال نه دې. په دې صورت کښې به همزه قطعى وى، د دې معنى به وى: په طلب کښې مدد کول او اعانت کول. پس وئيلې شى: ﴿ابغيته الشئ: اى اعنته على طلبه﴾ يعنى ما د هغه په طلب کښې معاونت اوکړو. (۱)

دلته اگر چه په دواړه طريقو لوستلې شوې دى، خو په مجرد سره لوستل ئې اولى دى، ځکه چه د اسماعيلى په روايت کښې د ﴿ائتنى﴾ الفاظ راغلې دى. (۲)

قوله: أَسْتَنْفِضُ بِهَا: چه زه په هغه کانړو او لوټو باندې استنجاء اوکړم.

قزاز رحمه الله فرمائى چه ﴿استنفاض﴾ د ﴿نفض﴾ نه اخستلې شوې دې. د دې معنى يو څيز ته د حرکت ورکولو او سنډلو ده، چه د هغې دپاسه نه دوړه پاسيږى. دلته د ﴿استنفض﴾ په ځائې ﴿استنظف﴾ کيدل پکار دى، خو روايت ﴿استنفض﴾ دې. (۳)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه ﴿استنفض﴾ چه کوم په روايت کښې راغلې دې هغه بالکل صحيح دې، پس په قاموس کښې دى ﴿استنفضه: استخرجه وبالحجر استنجى﴾ (٤) او په حقيقت کښې د مطرزى د کلام نه اخستلې شوې دې پس هغه فرمائى!

﴿الاستنفاض: الاستخراج، ويكنى به عن الاستنجاء، ومنه حديث ابن مسعود: ائتنى بثلاثة احجار استنفض بها، والقاف والصاد غير المعجمة تصحيف﴾ (۵)

يعنى د استنفاض معنى د يو څيز ويستل دى او په دې سره د استنجاء طرف ته اشاره ده، دا په استنقص قاف او صاد مهمله سره لوستل تصحيف او غلطى ده. (۶)

قوله: أَوْنَحْوَهُ: يا ئې د دې په شان اوفرمائيل!

---

۱) اوگورئ: تاج العروس ج ۳۷ ص ۱۸۱
۲) فتح البارى ج ۱ ص ۲۵۶
۳) پورته حواله
٤) القاموس المحيط ص ٤٨٦، مادة نقض
۵) المغرب ج ۲ ص ۳۱۹
٦) اوگورئ: فتح البارى ج ۱ ص ۲۵۶

د اسماعیلی په روایت کښې د ﴿ استنجی ﴾ الفاظ دی، په دې وجه کیدې شی چه د ﴿ نحوه ﴾ نه هم دا مراد وی. او یو راوی دا په تردد سره روایت کړې وی. (۱)

قوله: وَلَا تَأْتِنِي بِعَظْمٍ وَلَا رَوْثٍ: او هډوکې او غوشیان مه راوړه!

رسول الله ﷺ چه کله دا اوفرمائیل چه زما دپاره کانړی راوړه نو فورا ئې ورسره دا هم اووې چه هډوکې او غوشیان مه راوړه! کیدې شی چه ابوهریره رضی الله عنه دا خیال کړې وو چه د کانړی ذکر هسې د مثال دپاره کړې شوې دې، کینې هر اوچ څیز مراد دې، رسول الله ﷺ د دې وهم د دفع کولو دپاره ﴿ ولاتاتنی بعظم ولا روث ﴾ اوفرمائیل.

د دې نه په طور د مفهوم معلومه شوه چه د دې نه علاوه په باقی ټولو څیزونو سره استنجاء کیدې شی، په دې کښې د اهل ظواهر تردید کیږی چه وائی چه د استنجاء بالجامد جواز صرف د حجر سره مخصوص دې. د دې نه علاوه په باقی جامدات سره استنجاء جائز نه ده.

سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د رسول الله ﷺ نه نقل کړی دی:

﴿ نهی ان یستنجی بروث او عظم، وقال انهما لایطهران ﴾ (۲)

یعنی رسول الله ﷺ په غوشیانو یا هډوکی سره د استنجاء کولو نه منع فرمائیلې ده، او فرمائیلې ئې دې چه دا دواړه څیزونه پاکول نه کوی.

امام دارقطنی رحمه الله د دې حدیث د نقل کولو نه پس فرمائی: ﴿ اسناده صحیح ﴾ (۳)

محقق ابن الهمام رحمه الله دې روایت ته کتلو سره دا خبره لیکلې ده چه د دې نه معلومیږی چه په کومو څیزونو سره استنجاء کولې شی. مثلا کانړی هغه مطهر دی، ځکه چه که مطهر نه وې. نو په دې سره به د استنجاء اجازت نه شو ورکولې. (٤)

خو د دې په سند کښې سلمه بن رجاء راوی دې. (۵)

امام ابن عدی رحمه الله په الکامل کښې هم د هغه د ترجمې د لاندې دا روایت ذکر کړې دې او لیکلې ئې دی: ﴿ ولسلمه بن رجاء غیر ما ذکرت من الحدیث، واحادیثه افراد وغرائب، ویحدث عن قوم باحادیث لایتابع علیه ﴾ (۶)

یعنی د سلمه بن رجاء د ذکر شوې احادیثو نه علاوه هم څه روایتونه دی، د هغه احادیث غریب او د افرادو د قبیل نه دی، دې د مختلف خلقو نه داسې احادیث راوړی چه د هغوی متابعت نه شی کولې.

---

۱) پورته حواله
۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۸، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۲ .
۳) پورته حواله
٤) فتح القدیر ج ۱ ص ۲۱٤، فصل فی الاستنجاء
۵) اوګورئ: سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۸، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۲
٦) الکامل لابن عدی ج ۳ ص ۳۳۲

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی : ﴿لیس بشئ﴾(۱)

امام نسائی رحمه الله فرمائی : ﴿ضعیف﴾(۲)

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی : ﴿ینفرد عن الثقات باحادیث﴾(۳)

خو امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی : ﴿صدوق﴾(٤)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿مابحدیثه باس﴾(۵)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۶)

حافظ ذهبی رحمه الله هغه په خپل کتاب من تکلم فیه وهو موثق کښې ذکر کړې دې. (۷)

دې ټولو اقوالو باندې نظر کولو نه پس وئیلې کیدې شی چه د هغه دا حدیث د حسن درجې نه ښکته نه دې.

صرف په کانړی سره استنجاء کولې شی یا هر نجاست لرې کونکی باندې استنجاء صحیح ده؟: دلته یوه مسئله واورئ، ایا کوم څیزونه چه جامد وی او نجاست لرې کونکې وی ایا په هغې ټولو سره استنجاء کیدې شی یا که صرف په کانړی سره به کولې شی؟

د داؤد ظاهری طرف ته نسبت کولې شی چه صرف په حجر سره جائز ده، ځکه چه په حدیث کښې صرف په حجر سره استنجاء کول مذکور دی.

جمهور علماء کرام فرمائی چه د عظم او روث نه علاوه چه کوم څیزونه طاهر او قالع للنجاسة وی، په هغه ټولو سره استنجاء جائز ده، خو روث او عظام یا د هغې نه علاوه چه کوم څیزونه د هغې په حکم کښې وی، په هغې سره استنجاء جائز نه ده. (۸)

د جمهورو دلیل حدیث الباب دې چه په هغې کښې رسول الله ﷺ اول اوفرمائیل : ﴿ابغنی احجارا، استنفض بها﴾ یعنی زما دپاره د استنجاء دپاره کانړی راوړه. بیا ئې د دې نه روستو اوفرمائیل : ﴿ولاتاتنی بعظم ولا روث﴾ یعنی هډوکې او غوشیان مه راوړه!

هم دغه شان په بل حدیث کښې دی! ﴿کان یامر بثلاثة احجار، وینهی عن الروث والرمة﴾ (۹)

---

۱) الجرح والتعدیل ج ٤ ص ۱۶۰، رقم ۷۰۵

۲) الضعفاء للنسائی ص ٤۷، رقم ۲٤۲، تهذیب السنن ج ٤ ص ۱۲۷، رقم ۲٤۸

۳) پورته حواله

٤) الجرح والتعدیل ج ٤ ص ۱۶۰، رقم ۷۰۵

۵) پورته حواله

٦) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۸۶، رقم ۱۳٤۷۳

۷) ذکر من تکلم فیه وهو موثق ص ۹۲ رقم ۱٤۲

۸) اوګورئ : المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۱۳

۹) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة رقم ٤۰

یعنی رسول الله ﷺ اوفرمائیل چه په دې کانړو باندې استنجاء کول پکار دی او په غوشیانو او زړو هډوکو باندې ئې د استنجاء نه منع اوفرمائیله.
د دې احادیثو نه صفا معلومیږی چه د حجر نه علاوه په نورو جامد څیزونو باندې استنجاء کیدلې شی، ګینې د روث او عظام نه د منع کولو هیڅ معنی نه پاتې کیږی.
هم دغه شان ابن مسعود رضی الله عنه چه د رسول الله ﷺ دپاره کله دوه کانړی او د سپیاکې ټکړه راوړه نو رسول الله ﷺ کانړی واخستل او سپیاکه ئې ګزار کړه او وې فرمائیل: ﴿ هذا رکس﴾(۱) چه دا ناپاکه ده.
د دې نه معلومه شوه چه د دې د رد کولو وجه د دې ناپاکی ده، نه غیر حجر کیدل. (۲)
په کومو څیزونو سره چه استنجاء جائز نه ده د هغې علت: روث او عظام او کوم څیزونه چه د دې په حکم کښې دی په هغې سره استنجاء جائز نه ده د دې علت دا بیان کړې شوې دې چه دا طعام الجن دې، په احادیثو باندې د نظر کولو نه معلومیږی چه عظم طعام الجن دې او روث د هغوی د څاروو خوراك دې، هم دغه شان د ابو نعیم د روایت نه معلومیږی چه بعض روثات خو طعام الجن دې او بعض د هغوی د څاروو دپاره دی.
د دې نه معلومه شوه چه څنګه انسان په یو مطعوم څیز سره استنجاء نه کوی، هم دغه شان د جنات او حیوانات په مطعوماتو سره هم استنجاء کول ممنوع دی.
هم دغه شان چه کوم څیز مطعوم وی هغه قیمتی وی، لهذا د دې ځائې نه دا نتیجه راوتله چه کوم قیمتی څیز وی په هغې سره به استنجاء نه شی کولې.
بله دا چه په هډوکی سره بعض وخت د زخمی کیدو خطره وی، د دې نه معلومه شوه چه کوم څیزونه مضر دی په هغې سره استنجاء کول جائز نه دی.
بیا بعض وخت په هډوکی کښې غوړوالې وی، په هغې کښې د نجاست د جذب کولو یا ختمولو خاصیت نه وی، لهذا داسې څیز چه په هغې سره نجاست نه ختمیږی په هغې سره استنجاء صحیح نه ده.
هم دغه شان "روث" د جمهور علماء کرامو په نزد ناپاك دې نو د دې نه معلومه شوه چه کوم څیز ناپاك وی په هغې سره استنجاء کول جائز نه دی. (۳)
د عظم او روث د جناتو د خوراك کیدو تحقیق: اوس شاته ذکر راغلې دې چه د عظم او روث د راوړلو نه چه رسول الله ﷺ منع فرمائیلې ده، د دې علت د هغه څیزونو د د جناتو خوراك کیدل دی، پس په دې کښې په بعض طرق کښې منقول دی چه کله رسول الله ﷺ ﴿ ابغنی احجارا استنفض بها، ولا تاتنی بعظم ولا روث ﴾ اوفرمائیل نو سیدنا ابوهریره رضی الله عنه تپوس اوکړو ﴿ ما بال العظم والروثة ﴾ یعنی د عظم او د روث د ممانعت څه وجه ده؟ رسول الله ﷺ ارشاد اوفرمائیلو:

---

۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب لا یستنجی بروث رقم ۱۵۶
۲) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۱۳
۳) د تفصیل دپاره اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

﴿ هما من طعام الجن، وانه اتانی وفد جن نصیبین، ونعم الجن، فسالونی الزاد، فدعوت الله لهم لا یمروا بعظم ولا بروثة الا وجدوا علیها طعاما ﴾(۱)

یعنی دا دواړه څیزونه د جناتو خوراك دي، ماته د مقام نصیبین د جناتو وفد راغلو او دا څه ښه جنات دي! هغوی زما د خپل خوراك په باره کښې تپوس اوکړو نو ما د الله پاك نه دعا اوکړه چه دا خلق چه کله هم په یو هډوکی یا روث باندې تیریږی نو په هغې دې هغوی ته خوراك ملاویږی.

خلاصه دا ده چه جناتو د رسول الله ﷺ نه د خوراك سوال کړې وو، رسول الله ﷺ د هغوی دپاره دعا کړې وه چه په کوم عظم او روث باندې چه دوی تیریږی په هغې باندې دې خوراك بیا مومی، یعنی په هډوکی باندې غوښه او په روث کښې دې ورته غله یا ګیا ملاویږی، حاصل دا چه عظم او روث د جناتو خوراك دې.

په دې روایت کښې خو اجمال دې، چه د هغې نه په ظاهره دا معلومیږی چه عظم او روث دواړه د جناتو خوراك دې، خو کیدې شی چه عظم طعام جن وی او روثه د دواب جن خوراك وی.

امام مسلم رحمه الله د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه یو روایت نقل کړې دې، چه په هغې کښې د جناتو د وفد سره د ملاقات ذکر دې، په هغې کښې دا هم دی چه:

﴿ لکم کل عظم ذکر اسم الله علیه، یقع فی ایدیکم اوفر مایکون لحما، وکل بعرة علف لدوابکم ﴾(۲)

یعنی هر هغه هډوکې چه په هغه باندې د الله پاك نوم اخستلې شوې وی هغه به ستاسو لاسونه ته د غوښې نه ډك راځی او هره سوټه به ستاسو د څاروو دپاره ګیا جوړیږی. والله اعلم

د مسلم شریف اود ترمذی شریف د روایت تعارض اود هغې دفعیه : اوس چه مونږ د مسلم کوم روایت ذکر کړې دې په دې کښې الفاظ داسې دی چه ﴿ لکل عظم ذکر اسم الله علیه ﴾(۳) خو دا روایت امام ترمذی رحمه الله راوړې دې، په هغې کښې ﴿ کل عظم لم یذکر اسم الله علیه ﴾(٤) الفاظ راغلې دی.

د اول حدیث نه معلومیږی چه د جناتو خوراك هغه هډوکی دی چه په هغې باندې بسم الله لوستلې شوې وی، یعنی مذبوحه څاروی وی او د دویم حدیث نه معلومیږی چه هغه هډوکی به خوراك جوړیږی چه په هغې باندې بسم الله نه وی لوستلې شوې، یعنی غیر مذبوحه مردار څاروی وی، دغه شان د یو روایت په الفاظو کښې اختلاف راغلو.

اصل خبره دا ده چه د دې روایت مدار په داؤد بن ابی هند باندې دې، هغه د شعبی نه نقل

---

۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ٥٤٤، کتاب المناقب، باب ذکر الجن رقم ۳۸٦۰

۲) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۷

۳) پورته حواله

٤) جامع الترمذی، ابواب التفسیر باب ومن سورة الاحقاف ۳٥٦۷

کوی، هغه د علقمه نه او هغه د ابن مسعود رضي الله عنه نه.
بیا د داؤد بن ابی هند نه روایت کونکي عبد الاعلی بن عبد الاعلی، ابن ابی زائده، وهیب بن خالد، یزید بن زریع، اسماعیل بن ابراهیم، ابن ابی عدی او بشر بن المفضل دي.
د دوی نه ابن ابی زائده خو صرف ﴿کل عظم ذکر اسم الله علیه﴾ نقل کوی، نورالفاظ نه نقل کوی.(۱)
او د عبد الاعلی نه محمد بن مثنی جدا جدا روایتونو کښې دواړو طریقو سره نقل کوی. (۲) هم دغه شان د اسماعیل بن ابراهیم نه هم دواړه قسم الفاظ منقول دی. (۳)
د هغه نه علاوه وهیب بن خالد. یزید بن زریع. ابن ابی عدی او بشر بن مفضل صرف د ﴿کل عظم لم یذکر اسم الله علیه﴾ الفاظ نقل کوی. (٤) نور الفاظ نه نقل کوی.
د امام مسلم رحمه الله د طرز نه معلومیږی چه هغه صرف د ﴿کل عظم ذکر اسم الله علیه﴾ الفاظ راجح ګڼړی، په دې وجه هغه دټولو نه اول دا حدیث د ﴿محمد بن المثنی، عن عبد الاعلی بن عبد الاعلی، عن داؤد بن ابی هند، عن الشعبی، عن علقمة، عن ابن مسعود﴾ په طریق سره مفصلا نقل کړې دې.
د دې نه روستو ئې د ﴿عن علی بن حجر، عن اسماعیل بن ابراهیم، عن داؤد﴾ په طریق سره هم دا روایت نقل کړې دې نو د دې الفاظ ئې مختصرا ذکر کړل او په اول سند ئې احاله اوکړه، خو په دواړو کښې ئې لږ شان فرق اوکړو چه په اول روایت کښې پوره حدیث مرفوع وو، او په دویم روایت کښې ئې یوه حصه موقوف منقول ده، کومه چه امام مسلم رحمه الله ﴿وقال الشعبی﴾

---

۱) د ابن ابی زائده روایت ابن خزیمه په خپل صحیح کښې ج ۱ ص ٤٤، کتاب الوضوء، باب ذکر العلة التی من اجلها زجر عن الاستنجاء بالعظام والروث، رقم ۸۲ کښې، بیهقی په دلائل النبوة کښې ج ۲ ص ۲۲۹، جماع ابواب المبعث، باب ذکر اسلام الجن کښې، ابن حبان په خپل صحیح ج ٤ ص ۲۸۰، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۱٤۳۲ کښې او امام احمد په خپل مسند ج ۱ ص ٤۳۶، رقم ٤۱٤۹ کښې تخریج کړې دې
۲) د عبد الاعلی ﴿کل عظم ذکر اسم الله علیه﴾ روایت په صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۷ کښې او د هغوی روایت ﴿کل عظم لم یذکر اسم الله علیه﴾ په مستخرج ابی نعیم علی صحیح مسلم ج ۲ ص ۶۹، کتاب الصلاة، باب کیف کان سبب النزول ﴿قل اوحی الی ...﴾ رقم ۹۹۶ کښې کتلې کیدې شی.
۳) د اسماعیل بن ابراهیم روایت ﴿کل عظم ذکر اسم الله علیه﴾ په صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۸، مسند احمد ج ۱ ص ٤۳۶، رقم ٤۱٤۹، او په دلائل النبوة ج ۲ ص ۲۲۹ کښې کتلې کیدې شی، او د هغه بل روایت ﴿کل عظم لم یذکر اسم الله علیه﴾ سنن الترمذی (ابواب التفسیر، باب ومن سورة الاحقاف رقم ۳۵۶۷، کښې تخریج کړې شوې دې.
٤) د وهیب. یزید. ابن ابی عدی او بشر بن المفضل روایتونه په مستخرج ابی نعیم ج ۲ ص ۶۹ کښې تخریج کړې شوې دی.

وئیلو سره واضحه کړې ده. (۱)

اوس که په ﴿ ذکر اسم الله علیه ﴾ او ﴿ لم یذکر اسم الله علیه ﴾ کښې د هغوی په نزد اختلاف معتبر وې نو هغوی چه څنګه د نورو اختلافاتو طرف ته اشاره کړې ده، دې اختلاف طرف ته به ئې هم اشاره کړې وې، د دې نه معلومه شوه چه هغوی صرف ﴿ کل عظم ذکر اسم الله علیه ﴾ اوزیدلې دې او هم دا د هغوی په نزد راجح دې.

د دې دواړو روایتونو دتعارض په سلسله کښې د ټولو نه اول ابن العربی رحمه الله کلام فرمائیلې دې پس هغه فرمائی : ﴿ فاما المومن منهم فطعامه ماذکر اسم الله علیه والروث علف دوابهم، واما الکافر فطعامه مالم یذکر اسم الله علیه ﴾ (۲)

یعنی د جناتو نه د اهل ایمان طعام هغه دې چه په هغې باندې د الله پاك نوم اخستلې شوې وی او روث د هغوی د څاروو ګیا ده، او په هغوی کښې د کفارو طعام هغه دې چه په هغه باندې د الله پاك نوم اخستلې شوې وی.

د ابن العربی تلمیذ ابو القاسم سهیلی رحمه الله دا قول نقل کولو سره فرمائی:

﴿ وهذا قول صحیح، تعضده الاحادیث ﴾ (۳)

یعنی دا قول صحیح دې، احادیث د دې تائید کوی.

علامه بدر الدین شبلی صاحب په اکام المرجان او امام نووی رحمه الله وغیره هم دغه شان جمع کړې ده. (٤)

صاحب د سیرت حلبیه هم دا تعارض هم دغه شان لرې کړې دې. (۵)

خو حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه دا جمع او تطبیق مفید نه دې، ځکه چه دا حدیث یو دې او د الفاظو اختلاف د راویانو په اختلاف باندې بناء دې، لهذا یا خو به داسې وئیلې شی چه د مسلم شریف روایت د ترمذی په روایت باندې ارجح دې، یا دې بیا د محدثینو په یو بل اوصول باندې عمل اوکړې شی. چه د هغې نه په داسې مواقع باندې د تطبیق کار اخستلې شی او هغه اصول دې : ﴿ حفظ کل مالم یحفظه الاخر ﴾ یعنی بعض وخت داسې کیږی چه رسول الله ﷺ دوه خبرې ارشاد فرمائیلې وی، یو راوی ته یوه خبره یاد پاتې شوې وی، هغه هغه روایت کړې وی، بل راوی ته بله خبره یاده پاتې شوې وی نو هغه ئې روایت کړې وی، په حقیقت کښې دواړه خبرې په خپل خپل ځائې صحیح وی.

دلته به هم رسول الله ﷺ دا ارشاد فرمائیلې وی چه په هډوکی باندې که د الله پاك نوم

---

۱) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۷، ۱۰۰۸

۲) عارضة الاحوذی ج ۱۲ ص ۱٤۳، ۱٤٤، ابواب التفسیر، تفسیر سورة الاحقاف

۳) الروض الانف ج ۱ ص ۲۶۳، خروج النبی ﷺ الی الطائف، فصل فی ذکر وفد جن نصیبین

٤) اوګوره : اکام المرجان ص ۵۶، وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ٤ ص ۱۷۰

۵) السیرة الحلبیه ج ۱ ص ۳۶۱، و ۳۶۲، باب ذکر خروج النبی ﷺ الی الطائف

واخستلي شي يا نه! په دوارو صورتونو کښې به هغه د جناتو خوراك وي، يو راوي اوله خبره روايت کړه او بل راوي بله خبره.

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائي چه د تطبيق بين الروايات په سلسله کښې د ﴿حفظ کل مالم يحفظه الاخر﴾ دا اصول ډير مفيد دي، خو محدثينو دا د اصول حديث په کتابونو کښې نه دي ذکر کړي، خو حافظ ابن حجر رحمه الله په فتح الباری کښې په مختلف مقاماتو کښې د دې ذکر کړېدې او د دې نه ئې کار اخستلي دي. (۱)

په ممنوع څيزونو باندې د استنجاء حکم : په کومو څيزونو مثلا عظم او روثه باندې د استنجاء نه منع راغلې ده، آيا په هغې باندې به د استنجاء کولو په صورت کښې استنجاء اوشي يا نه؟

د احنافو، مالکيانو او په حنابله کښې به د ابن تيميه رحمه الله په نز د تحريم باوجود استنجاء اوشي. او د شوافعو او حنابله په نزد به استنجاء نه کيږي.

شوافع او حنابله په حديث شريف کښې وارد نهي د تحريم دپاره منې.

احناف وائي چه هغه ټول څيزونه کوم چه جامد وي او نجاست ختمونکي وي، په هغې سره به د استنجاء سنت ادا شي، خو د کومو څيزونه چه په احاديثو کښې ممانعت راغلې دي په هغې سره استنجاء مکروه تحريمي ده، ځکه چه د هغې په استعمال کښې د حديث مخالفت دي، خو چونکه د استنجاء حقيقت قلع نجاست دي او هغه په دې سره حاصليږي په دې وجه استنجاء خو ادا شوه، خو د نهي د مخالفت د وجې نه د کراهت تحريمي ارتکاب لازم شو.

(۲) والله اعلم بالصواب

قوله: فَأَتَيْتُهُ بِأَحْجَارٍ بِطَرَفِ ثِيَابِي فَوَضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ: پس ما هغوی ته په خپله لمن کښې کانړی راوړل او د هغوی خواته مې کيخودل او د هغه ځائې نه مې خپل مخ واړولو!

قوله: فَلَمَّا قَضَى أَتْبَعَهُ بِهِنَّ: چه کله رسول الله ﷺ فارغ شو نو هغه ئې استعمال کړل.

قوله: قضى : اى قضى حاجته : ﴿اتمه﴾ : د باب افعال نه دې، همزه قطعی ده، دا د استنجاء نه کنايه ده والله اعلم

بَابُ لَا يُسْتَنْجَى بِرَوْثٍ

د مخکښې باب سره مناسبت : په دوارو بابونو کښې مناسبت بالکل واضح دي، په مخکښې باب کښې دا بيان کړې شوې وه چه په کومو کومو څيزونو سره استنجاء کول پکار دی او په

---

۱) معارف السنن ج۱ ص ۱۲۶، ابواب الطهارة، باب کراهية ما يستنجى به

۲) د تفصيل دپاره اوګورئ : البحر الرائق ج ۱ ص ۲۵۵، وحاشية الدسوقی ج ۱ ص ۱۱٤، والمغنی ج ۱ ص ۱۱۶

کومو څیزونه سره نه، په دغه ممنوعه څیزونو کښې د روث ذکر هم کړې شوې وو، اوس امام بخاری رحمه الله صراحة په دې باندې باب منعقد کړو. (۱)

مقصد ترجمة الباب : د امام بخاری رحمه الله مقصد غالبا هم دا دې چه ﴿ روث ﴾ باندې استنجاء کول صحیح نه ده.

مونږ شاته په دې سلسله کښې د مذاهبو تفصیل بیان کړې دې، د هغې حاصل دا دې چه حنابله او شافعیه په دې باندې د استنجاء د عدم صحت قائل دی، او احناف او مالکیان په کراهت تحریمی سره د دې خبرې قائل دی چه استنجاء به ئې صحیح شی.

۱۵۵: ﴿ حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ قَالَ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ قَالَ لَيْسَ أَبُو عُبَيْدَةَ ذَكَرَهُ وَلَكِنْ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْأَسْوَدِ عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ (۲) يَقُولُ أَتَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَائِطَ فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْتَمَسْتُ الثَّالِثَ فَلَمْ أَجِدْهُ فَأَخَذْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَأَلْقَى الرَّوْثَةَ وَقَالَ هَذَا رِكْسٌ ﴾

رجال الحديث

① **ابو نعیم** : دا مشهور محدث امام ابو نعیم الفضل بن دکین الملائی الکوفی الاحول رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب فضل من استبراء لدینه د لاندې تیر شوې دی. (۳)

② **زهیر** : دا زهیر بن معاویه بن حدیج بن الرحیل بن زهیر بن خیثمه جعفی کوفی رحمه الله دې، د هغه حالات هم په کتاب الایمان کښې د باب الصلاة من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (٤)

③ **ابی اسحاق** : دا ابو اسحاق عمرو بن عبدالله بن عبید سبیعی کوفی رحمه الله دې، د هغه حالات هم د ذکر شوې کتاب او باب د لاندې تیر شوې دی. (۵)

④ **عبدالرحمن بن الاسود** : دا عبدالرحمن بن الاسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمه الله دې. د هغه کنیت ابو حفص دې، بعض حضراتو ئې ابوبکر کنیت بیان کړې دې. (۶)

هغه د سیدنا عمر رضی الله عنه زمانه موندلې ده، هغه د سیدنا انس، ابو الشعثاء، عبدالله بن الزبیر، عائشه رضی الله عنها، علقمه بن قیس او محمد بن زید رحمهم الله وغیره نه روایت حدیث کوی.

---

۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۳۰۱

۲) قوله عبدالله الحدیث اخرجه النسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب الرخصة فی الاستطابة بحجرین، رقم ٤۲. والترمذی فی جامعه، فی ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۷، وباب الرخصة فی الاستطابة بحجرین رقم ٤۲. وابن ماجة فی سننه فی کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالحجارة والنهی عن الروث والرمة، رقم ۳۱٤

۳) کشف الباری ج ۲ ص ۶۶۹

٤) کشف الباری ج ۲ ص ۳۶۷، ۳۷۰

۵) کشف الباری ج ۲ ص ۳۷۰ تا ۳۷۵

٦) اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۵۳۰

هغه نه په روایت کونکو کښې امام اعمش، ابو اسحاق السبیعی، ابو اسحاق شیبانی، اسماعیل بن ابی خالد، کلیب بن شهاب، عاصم بن کلیب، مالك بن مغول او محمد بن اسحاق رحمهم الله وغیره ډیر حضرات شامل دی. (۱)

ابن سعد رحمه الله هغه د کوفې په فقهاء کښې شمار کړې دې. (۲)

امام یحیی بن معین. امام عجلی او امام نسائی رحمهم الله فرمائی: ﴿ثقة﴾ (۳)

ابن خراش هغه ته ثقه وئیلې دې او فرمائی: ﴿من خیار الناس﴾ (٤)

ابن حبان رحمه الله په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۵)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿من العلماء العاملین﴾ (۶)

هم دغه شان هغه فرمائی: ﴿الفقیه الامام بن الامام﴾ (۷)

د عبدالرحمن بن الاسود رحمه الله د عبادت مخصوص ذوق وو. مالك بن مغول د یو سړی نه نقل کړی دی چه هغه اولیدل چه عبدالرحمن بن الاسود د جمعې د مانځه نه مخکښې شپږ پنځوس رکعتونه اوکړل. (۸)

د حج دپاره لاړو، د هغه په یوه خپه کښې تکلیف پیدا شو، د بلې خپې په اسره ئې تر سحره پورې مونځ کولو او د ماسخوتن په اودس ئې د سحر مونځ اوکړو. (۹)

روزې به ئې دومره په کثرت سره نیولې چه وئیلې شی چه د هغه ژبه توره شوې وه. (۱۰)

په رمضان کښې به ئې دولس ترویحې ورکولې او د هرې ترویحې ترمینځه به ئې ځانله دولس دولس رکعتونه کول. روزانه به ئې هره شپه دریمه حصه قران لوستلو، د اختر په شپه ئې هم د جماعت کولو معمول وو او فرمائیل به ئې چه دا د اختر شپه ده. (۱۱)

د حج او د عمرې شوق او ذوق ئې دومره وو چه اتیا حجونه او عمرې ئې کړې وې او د هر یو دپاره به ئې مستقل سفر کولو. (۱۲)

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۵۳۰، ۵۳۱
۲) طبقات ابن سعد ج ۶ ص ۲۸۹
۳) تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۵۳۲
٤) پورته حواله
۵) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۷۸، رقم ۳۹۳۶
٦) الکاشف ج ۱ ص ۶۲۱، ۳۱٤۱
۷) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۱
۸) پورته حواله
۹) تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۵۳۲
۱۰) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۱
۱۱) تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۵۳۲
۱۲) پورته حواله

د مرګ په وخت ئې ژړل، تپوس ترې اوشو د څه د وجې نه ژاړئ؟ وې فرمائیل د قران او د مونځ په باره کښې مې افسوس دې چه حق ئې ادا نه شو، پس د تلاوت کولو دوران کښې وفات شو. (۱)

امام شعبی رحمه الله فرمائی چه علقمه، اسود او عبدالرحمن د داسې کورنئ سره تعلق ساتی کومه چه الله پاك د جنت دپاره پیدا کړې ده. (۲)

په ۹۹ هجری کښې وفات شوې دې. (۳) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ **ابیه** : دا مشهور تابعی اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب من ترك بعض الاختیار مخافة ان یقصر فهم بعض الناس عنه، فیقعوا فی اشد منه د لاندې تیر شوې دی. (٤)

ابن التین رحمه الله هغه د اسود بن یزید په ځائې الاسود بن عبد یغوث الزهری منلې دې، کوم چه صریح غلطی ده، ځکه چه اسود زهری خو مسلمان شوې هم نه وو، پاتې لا دا چه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه روایت اوکړی.(۵)

⑥ **عبد الله** : د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د باب ظلم دون ظلم د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: لیس ابو عبیدة ذکره، ولکن عبد الرحمن بن الاسود عن ابیه : یعنی ابو عبیده دا نه دې ذکر کړې، خو عبدالرحمن بن الاسود د خپل پلار نه نقل کوی.

د ابو اسحاق د دې کلام مطلب ابن دقیق العید رحمه الله خو دا بیان کړې دې چه هغه د ابو عبیده نه دا روایت نقل کوی. بلکه د عبدالرحمن بن الاسود نه ئې نقل کوی.

د حافظ ابن حجر رحمه الله وغیره شراح بخاری رائې دا ده چه د ابو اسحاق مطلب دا دې چه!

زه اګر چه دا روایت د ابو عبیده نه هم نقل کوم، خو اوس فی الحال ئې د ابو عبیده نه نۀ روایت کوم بلکه د عبدالرحمن بن الاسود نه ئې نقل کوم.

او غالبا د دې وجه دا ده چه ابو عبیده علی الصحیح د خپل پلار سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه سمع نه ده کړې، لهذا د هغه روایت منقطع دې، د هغه انقطاع د وجې نه ئې هغه پریخودلو او په بل طریق سره، چه موصول وو روایت ئې ذکر کړو.

دا حدیث د هغه روایاتو نه دې په کوم باندې چه دارقطنی وغیره ناقدین فن اعتراض کړې دې او دې ته ئې منتقد وئیلې دې.

---

۱) پورته حواله
۲) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۲
۳) تقریب التهذیب ص ۳۶۹. رقم ۳۸۰۳
٤) کشف الباری ج ٤ ص ۵۵۳
۵) فتح الباری: ۱۲/ ۲۵۷.
٦) کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۷

په دې حدیث باندې محدثانه حیثیت سره دوه اعتراضات کړې شوې دي!
اول اعتراض : دا دې چه د دې په سند کښې اضطراب دې!
د دې حدیث د اضطراب خلاصه دا ده چه په دې کښې مدار اسناد ابو اسحاق السبیعی دې او دا حدیث د هغه ډیر شاګردان روایت کوی.
① شریك، ② سفیان ثوری، ③ زهیر، ④ یوسف بن ابی اسحاق، ⑤ ابو مریم، ⑥ یزید بن ابی عطاء، ⑦ معمر، ⑧ ابو شیبه، ⑨ شعبه، ⑩ ورقاء، ⑪ سلیمان بن قرم، ⑫ عمار بن رزیق. ⑬ ابراهیم الصائغ. ⑭ اسرائیل. ⑮ عبدالرحمن بن دینار، ⑯ محمد بن جابر، ⑰ صباح بن المزنی، ⑱ روح بن مسافر، ⑲ زکریا بن ابی زائده. ⑳ ابو الاحوص، ㉑ سفیان بن عیینه، ㉒ ابو سنان، ㉓ مالك بن مغول، ㉔ جریج، ㉕ علی بن صالح.
په دې حدیث کښې په دوه طریقو سره اضطراب دې: یو دا چه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه او د ابو اسحاق ترمینځه یوه واسطه ده یا دوه واسطې دی؟
زهیر او شریك (په یو طریق کښې) د یوسف بن ابی اسحاق، ابو مریم، ابو حماد الحنفی او یزید بن عطاء دوه واسطې نقل کوی، په دوی کښې د یزید بن ابی عطاء نه سوا باقی حضرات د ابو اسحاق نه ﴿عن عبدالرحمن بن الاسود، عن ابیه، عن عبدالله بن مسعود رضی الله عنه﴾ نقل کوی،
او یزید بن عطاء ﴿عن عبدالرحمن بن الاسود عن ابیه وعلقمة عن عبدالله﴾ روایت کوی.
د ذکر شوې پنځو شاګردانو نه علاوه ئې باقی ټول شاګردان یوه واسطه نقل کوی.
بیا په دې کښې اختلاف دې چه هغه یوه واسطه څوك دې؟
شریك (په بل طریق کښې) سفیان ثوری او اسرائیل (د یو طریق مطابق) دا واسطه ابو عبیده بیانوی.
معمر، ابو شیبه، شعبه، ورقاء، سلیمان بن قرم، عمار بن رزیق، ابراهیم الصائغ، عبدالرحمن بن دینار، محمد بن جابر، صباح المزنی، روح بن مسافر، شریك (د دریم طریق مطابق) او اسرائیل (د دویم طریق مطابق) دا واسطه علقمه بن قیس ګڼړی.
ابو الاحوص، سفیان بن عیینه، زکریا بن ابی زائده (د یو طریق مطابق) او اسرائیل (د دریم طریق مطابق) دا واسطه عبدالرحمن بن یزید بیانوی.
ابوسنان دا واسطه هبیره بن مریم بیانوی، او مالك بن مغول، جریج، زکریا بن ابی زائده (د دویم طریق مطابق) یوسف بن ابی اسحاق (د دویم طریق مطابق)، شریك (د څلورم طریق مطابق) او علی بن صالح دا واسطه اسود بیانوی. (۱) د لاندې نقشې نه دا خبره نوره هم ذهن ته راتلې شی!

---

۱) د دې حدیث د ټولو طرقو او اضطراباتو د تفصیل دپاره اوګورئ : الالزامات والتتبع علی الصحیحین للدارقطنی ۲۲۷ تا ۲۳۰، مسند عبدالله بن مسعود رضی الله عنه رقم ۹٤، والعلل الواردة فی الاحادیث للدارقطنی ج ۵ ص ۲۳ تا ۳۹

سیدنا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ

- ابوعبیدۃ بن عبداللہ بن مسعود
  - ابواسحاق
    - ① شریک
      - سفیان ثوری
        - ① اسرائیل
- الاسود
  - عبدالرحمن بن الاسود
    - ابواسحاق
      - زہیر
        - ابومریم
          - ② شریک
- الاسود وعلقمۃ
  - عبدالرحمن بن الاسود
    - ابواسحاق
      - یزید بن عطاء
- علقمۃ بن قیس
  - ابواسحاق
    - معمر
      - ابوشیبہ
        - ورقاء
          - سلیمان بن قرم
            - عمار بن رزیق
              - ابراہیم الصائغ
                - عبدالرحمن بن دینار
                - محمد بن جابر
                - صباح بن المزنی
                - روح بن مسافر
                - ③ شریک
                - ② اسرائیل
                - شعبۃ
- عبدالرحمن بن یزید
  - ابواسحاق
    - زکریا بن ابی زائدہ
      - ابوالاحوص
        - سفیان بن عیینہ
          - ③ اسرائیل
- ہبیرۃ بن مریم
  - ابواسحاق
    - ابوسنان
- الاسود
  - ابواسحاق
    - مالک بن مغول
      - ② زکریا بن ابی زائدہ
        - ② یوسف بن ابی اسحاق
          - ④ شریک
            - علی بن صالح
- ① یوسف بن ابی اسحاق
  - ابوحماد الحنفی

امام ترمذی رحمہ اللہ د دې روایت د لاندې فرمائی چه د دې حدیث په باره کښې چه ما د امام بخاری رحمہ اللہ نه تپوس اوکړو نو هغوی په خوله هیڅ جواب رانکړو، خو غالبا د هغوی په نزد د زهیر روایت اصح وو، هم په دې وجه هغوی په خپل صحیح کښې دا روایت نقل کړې دې.

هم دغه شان هغه فرمائی چه ما د امام دارمی رحمه الله نه هم تپوس اوکړو هغوی هم څه فیصله اونکړه.

امام نسائی رحمه الله هم غالبا د زهیر روایت راجح ګنړی، هم په دې وجه هغوی هم د هغه د طریق اخراج کړې دی. (۱)

امام ترمذی رحمه الله فرمائی چه د زهیر په مقابله کښې د اسرائیل روایت زما په نزد اشبه او اصح دې، ځکه چه یو خو اسرائیل د ابو اسحاق په احادیثو کښې د ټولو نه اثبت دې، بیا قیس بن الربیع د هغه متابعت هم کړې دې، د اسرائیل اثبت کیدل د دې نه هم ښکاره دی چه عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی چه ما د سفیان ثوری نه د ابو اسحاق په طریق سره نقل کړې شوې روایات په دې وجه پریخودل چه دا روایات ماته د اسرائیل عن ابی اسحاق په طریق سره ملاؤ شوې دی، اسرائیل هغه احادیث د سفیان په مقابله کښې اتم روایت کوی.

هم دغه شان امام ترمذی رحمه الله فرمائی چه د ابو اسحاق په روایاتو کښې زهیر زیات مضبوط راوی نه دې ځکه چه د هغه سماع د ابو اسحاق نه بالکل په اخری عمر کښې شوې وه، او د ابو اسحاق حافظه په اخری عمر کښې متغیر شوې وه.

امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائ چه کله تاسو د زائده او زهیر نه احادیث واورئ نو بیا د بل چا نه د اوریدلو پرواه مه کوئ، خو که زهیر د ابو اسحاق نه روایت کوی نو د هغې هغه مقام نه دې. (۲)

د امام دارقطنی رحمه الله په شان امام علل د دې حدیث د طرق نقل کولو نه پس لیکی:

﴿ وفی النفس منه شیء لکثرة الاختلاف عن ابی اسحاق ﴾ (۳) یعنی په دې حدیث کښې کثرت اختلاف ته کتلو سره په زړه کښې یو بې اطمینانی او تردد شان دې.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د دې حدیث څومره طرق هم دی، په هغې کښې د ائمه کرامو کلام ته کتلو سره معلومیږی چه په دې کښې راجح دوه طرق دی، یو د اسرائیل روایت، کوم چه د ﴿ اسرائیل عن ابی اسحاق عن ابی عبیدة عن عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ﴾ روایت دې او دویم طریق د زهیر دې کوم چه ﴿ زهیر عن ابی اسحاق عن عبدالرحمن بن الاسود عن ابیه الاسود عن عبدالله ﴾ روایت دې.

بیا د دې دواړو طرقو ترمینځه د اضطراب معامله پاتې کیږی، پس د تحقیق نه پس دا هم منتفی کیږی، ځکه چه اضطراب هلته متحقق کیږی چرته چه وجوه اضطراب مساوی وی چه په هغې کښې یو ته په بل باندې ترجیح ورکول ممکن نه وی، که یو ته پکښې ترجیح ورکړې شی پس هم هغه مقدم دې، د مرجوح د وجې نه صحیح معلول کیدې نه شی.

هم د دې اضطراب د متحقق او مضر کیدو دپاره دا هم ضروری ده چه د وجوه اختلاف د

---

۱) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی الاستطابة بحجرین، رقم (۴۲).

۲) اوګورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۷، وعلل الترمذی الکبیر ص ۲۸، ۲۹، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۱

۳) الالزامات والتتبع ص ۲۲۹

مساوی کیدو سره سره د قواعد محدثین مطابق جمع او تطبیق هم متعذر وی.
دلته چه ځومره هم روایتونه دی په هغې کښې سوا د دې دوه طرقو نه د ټولو په سندونو کښې کلام دې، چه هر کله هم دا دوه طرق پاتې شو نو اوس مونږ د زهیر طریق ته ترجیح ورکوو، د ترجیح وجوه لاندې لیکلې شی!

① یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق په دې روایت کښې د زهیر متابعت کړې دې.

② هم دا روایت په معجم طبرانی کښې د ﴿یحیی بن ابی زائدة، عن ابیه عن ابی اسحاق﴾ په سند سره نقل دې، چه په هغې کښې د زهیر متابعت موندلې شی.

③ هم دغه شان د زهیر په شان امام ابن ابی شیبه رحمه الله د ﴿لیث بن ابی سلیم، عن عبدالرحمن بن الاسود عن ابیه عن ابن مسعود﴾ روایت نقل کړې دې، په دې طریق کښې لیث بن ابی سلیم اگر چه ضعیف الحفظ دې، خو په استشهاد کښې د هغه روایات معتبر دی.

④ بیا که د زهیر د روایت په سیاق باندې غور اوکړې شی نو معلومیږی چه ابو اسحاق به اول ﴿ابوعبیدة عن عبدالله﴾ روایت کولو، بیا ئې روستو د دې نه عدول اوکړو او د ﴿عبدالرحمن بن الاسود عن ابیه عن عبدالله﴾ په طریق سره ئې نقل کوی، دا ددې خبرې صراحت دې چه هغه ته دواړه سندونه په ذهن کښې دی، د دې باوجود د یو سند نه اعراض کولو سره بل سند ذکر کوی. د دې مطلب دا شو چه یا خو هغه ته محسوس شوې ده چه ماته د ابو عبیده نه د دې حدیث سماع نه ده حاصله، یا ورته دا وریاد شو چه د ابوعبیده د خپل والد محترم نه سماع حاصله نه ده، یا په دې وجه هغه د ابوعبیده د سند نه اعراض اوکړو چه ابو اسحاق په هغې کښې د تدلیس نه کار اخستلې وو او په زهیر والا طریق کښې تدلیس نه وو. «د تدلیس متعلق تفصیل به وړاندې راشی» بهر حال د هغه سند نه ئې اعراض کولو سره داسې سند ذکر کړو چه په هغې کښې سند هم متصل دې او تدلیس هم پکښې نشته.
هرچه د ابوحاتم، ابو زرعه (۱) او د هغوی په اتباع کښې د امام ترمذی رحمه الله د اسرائیل روایت لره د راجح کولو تعلق دې، پس امام ترمذی رحمه الله د هغې په وجوه ترجیح کښې یوه خو دا خبره کړې ده چه د اسرائیل متابعت قیس بن الربیع کړې دې.
د دې جواب دا دې چه د زهیر متابعت قاضی شریك کړې دې او قاضی شریك د قیس بن الربیع نه اوثق دې
د دې نه علاوه مونږ دلته د اسرائیل روایت ته غیر ثابت نه وایو بلکه د زهیر روایت لره ارجح ثابتول مقصود دی.

هر چه د اسرائیل د ﴿زهیر عن ابی اسحاق﴾ په مقابله کښې د اثبت کیدو تعلق دې، نو که دا خبره تسلیم هم کړې شی نو بیا هم د اسرائیل په دې روایت کښې د ابو عبیده او د هغه د والد محترم سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ترمینځه انقطاع خو مسلم ده، او حال دا چه د زهیر په

---

۱) اوګورئ: العلل لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۵۳٤، ۵۳۵ رقم ۹۰

طریق کښې اتصال سند دې، انقطاع نشته.
خو د امام ترمذی رحمه الله یو اعتراض پاتې کیږی او هغه دا چه زهیر د ابو اسحاق نه په اخری عمر کښې سماع کړې وه، تر هغه وخته پورې د هغه په حافظه کښې تغیر راغلې وو.
پس د دې جواب دا دې چه دا خبره په خپل ځائې د مسلم کیدو باوجود مونږ ته د قرائنو نه معلومه شوه چه په دې روایت کښې د ابو اسحاق نه په ﴿ عن عبدالرحمن بن الاسود، عن ابیه عن عبدالله ﴾ وئیلو کښې هیڅ غلطی نه ده شوې، ځکه چه متابعات او شواهد په دې گواه دی.
دلته دویم اعتراض دا کولې شی چه د ابو اسحاق سبیعی رحمه الله شمار په مدلسینو کښې دې، شاته مونږ ذکر کړل چه دا ممکنه ده چه ابو اسحاق د ابوعبیده په طریق کښې د تدلیس نه کار اخستلې وی، ځنگه چه هلته د تدلیس امکان دې، د زهیرپه طریق کښې هم دتدلیس امکان شته.
پس امام حاکم رحمه الله په خپل کتاب معرفة علوم الحدیث کښې د ابو ایوب سلیمان بن داؤد شاذکونی رحمه الله په حوالې سره نقل کوی، هغه فرمائی چه د زهیر په طریق کښې د ابو اسحاق تعبیر ﴿ لیس ابوعبیدة ذکرة ولکن عبدالرحمن بن الاسود عن ابیه ﴾ کښې یو مخفی تدلیس دې، چه هغه داسې او نه وئیل چه ﴿ ولکن عبدالرحمن بن الاسود ذکرة لی عن ابیه ﴾ هغه فرمائی : ﴿ ما سمعت بتدلیس اعجب من هذا ولا اخفی ﴾ ما ددې نه زیات د تعجب نه ډک اوپټ تدلیس نه دې اوریدلې.(۱)
د دې جواب دا دې چه د ابو اسحاق د مدلس کیدو د وجې نه دا احتمال ضرور وو چه په دې کښې تدلیس وی، خو امام بخاری رحمه الله د متابع ذکر کولو سره د دې تدلیس احتمال بالکل ختم کړو، ځکه چه په هغې کښې د تحدیث صراحت موجود دې پس فرمائی ﴿ وقال ابراهیم بن یوسف عن ابیه، عن ابی اسحاق حدثنی عبدالرحمن ﴾ د دې تحدیث د صراحت نه پس د زهیر د طریق نه د تدلیس شبه ختمیږی.
په دې باندې دا وئیلې کیدې شی چه د ابراهیم بن یوسف په باره کښې د علماء کرامو ډیر کلام دې پس!
امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی! ﴿ لیس بشیء ﴾
امام نسائی رحمه الله فرمائی : ﴿ لیس بالقوی ﴾
امام جوزجانی رحمه الله فرمائی ﴿ ضعیف الحدیث ﴾
خو ځنگه چه یو طرف ته په هغه باندې کلام دې نو بل طرف ته د هغه توثیق هم کړې شوې دې پس : امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿ حسن الحدیث، یکتب حدیثه ﴾
امام دارقطنی رحمه الله هغه ته ثقه وئیلې دې، ابن عدی رحمه الله فرمائی :
﴿ له احادیث صالحة، ولیس بمنکر الحدیث، یکتب حدیثه ﴾

---

۱) معرفة علوم الحدیث ص ۱۰۹، النوع السادس والعشرون فی التدلیس، معرفة المدلسین

ابن المدینی رحمه الله فرمائی: ﴿لیس کالقوی مایکون﴾(۱)
هم دا فیصله کن خبره ده چه دا د ډیر اعلی درجه قوی خو نه دې، خو د هغه د احادیثو اعتبار کیدلې شی او په متابعات او شواهد کښې هغه راوړلې کیدې شی، هم دا وجه ده چه امام بخاری رحمه الله په دې مقام کښې د هغه طریق راوړې دې، ګویا دا د دې خبرې صراحت دې چه هغه د هغه په نزد داسې دې چه د هغه د تحدیث صراحت قابل اعتبار او مقبول دې.
دلته د تدلیس د منتفی کیدو دویم دلیل دا دې چه امام اسماعیلی رحمه الله په خپل مستخرج کښې چه کله دا حدیث ذکر کړو نو د ﴿امام یحیی القطان من زهیر﴾ په طریق سره ئې نقل کړو، په دې سره هغه د ابو اسحاق په دې حدیث کښې په تدلیس نه کولو باندې استدلال کړې دې پس هغه فرمائی: ﴿لان یحیی بن سعید لا یرضی ان یاخذ عن زهیر ما لیس بسماع لشیخه﴾ یعنی یحیی بن سعید القطان رحمه الله د زهیر نه صرف هم هغه روایت قبلوی کوم چه هغه د خپل شیخ ابو اسحاق نه اوریدلې وی، تدلیس لره نه قبلوی. (۲)
اوس سوال دا دې چه یحیی القطان داسې روایات نه اخلی د دې علم څنګه اوشو؟
د دې جواب دا دې چه یا خو به یحیی القطان په څه موقع باندې د دې تصریح کړې وی، او یا د امام اسماعیلی خپله استقراء او تتبع ده، چه د هغې په نتیجه کښې هغه دې خبرې ته اورسیدو چه هغه د تدلیس والا روایات نه قبلوی. (۳) والله اعلم

قوله: أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ يَقُولُ أَتَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَائِطَ: اسود بن یزید رحمه الله د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه واوریدل چه رسول الله ﷺ د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو!

قوله: فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْتَمَسْتُ الثَّالِثَ فَلَمْ أَجِدْهُ: رسول الله ﷺ ماته حکم اوکړو چه زه هغوی دپاره درې کانړی راوړم، ما دوه کانړی اومندل، دریم مې اولټولو خو او مې نه موندلو.

قوله: فلم اجده: ضمیر سره د کشمهینی په روایت کښې دې په باقی روایاتو کښې بغیر د ضمیر نه دې. (٤)

قوله: فَأَخَذْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا: ما د خاشنړو یوه ټکړه واخستله او هغه مې رسول الله ﷺ ته راوړه.

---

۱) دا ټول اقوال د تهذیب التهذیب ج ۱ ص ۱۸۳ نه اخستلې شوې دی.
۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸
۳) د پوره بحث دپاره اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وهدی الساری ص ۳٤٦ تا ۳٤۸، الفصل الثامن من سیاق الحدیث التی انتقدها علیه حافظ عصره ابو الحسن الدارقطنی وغیره من النقاد، الحدیث الاول، من کتاب الطهارة.
٤) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

د ابن خزیمه په یو روایت کښې دې سره د ﴿ روثة حمار ﴾ اضافه هم ده، یعنی دا خاشنړۀ د خر وو (۱)

تیمی رحمه الله فرمائی چه روث د اس، خچر او خر سره مختص دې. (۲)

قوله: فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَأَلْقَى الرَّوْثَةَ: رسول الله ﷺ دواړه کانړی واخستل او خاشنړۀ ئې گزار کړل.

قوله: وقال هذا رکس: رسول الله ﷺ اوفرمائیل: دا رکس دې.

﴿ رکس ﴾ کیدې شی د ﴿ رجس ﴾ په معنی کښې وی، پس د امام ابن ماجه و امام ابن خزیمه په روایت کښې ﴿ رجس ﴾ راغلې دې. (۳)

کیدې شی چه د ﴿ رجیع ﴾ په معنی وی، دې ته رکس گویا په دې وجه اوئیلې شو چه دا د مطعوم کیدو د حالت نه گویا د غیر مطعوم طرف ته واپس شو، یا د طهارت نه د نجاست طرف ته واپس شو، یا د مطعوم کیدو نه د روثه طرف ته واپس شو. (٤)

امام نسائی رحمه الله فرمائی: ﴿ الرکس طعام الجن ﴾(۵) یعنی رکس د جناتو خوراك ته وائی.

د امام نسائی رحمه الله دا تفسیر د هیڅ لغت نه نۀ دې ثابت، که دا معنی د لغت نه ثابته شوې و نو ټول اشکال به ختم شوې وې.

خو حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی چه د امام نسائی رحمه الله د دې ارشاد ﴿ الرکس طعام الجن ﴾ مطلب دا نه دې چه د رکس هم دا معنی ده، بلکه مطلب دا دې چه په روث سره چه د استنجاء نه کوم ممانعت راغلې دې د هغې دوه وجې دی، یو د هغه رکس یعنی نجس کیدل او دویم د هغې سبب دهغې طعام الجن کیدل دی، لکه چه په روایت کښې راغلې دی:

﴿ لا تستنجوا بالروث ولا بالعظام فانه زاد اخوانکم من الجن ﴾ (۶) یعنی په روث او هډوکی سره استنجاء مه کوئ، ځکه چه دا ستاسو د رونړو جناتو خوراك دې.

په دې صورت کښې په امام نسائی رحمه الله باندې هیڅ اشکال نه راځی چه هغه د رکس تفسیر

---

۱) د حدیث شریف پوره الفاظ دی: أراد النبی صلی الله علیه وسلم أن یتبرز فقال: ائتنی بثلاثة أحجار فوجدت له حجرین وروثة حمار، فأمسک الحجرین وطرح الروثة، وقال: هی رجس. صحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ۳۹و جماع ابواب الاداب المحتاج الیها فی اتیان الغائط والبول الی الی الفراغ منها، باب اعداد الاحجار للاستنجاء عند اتیان الغائط رقم ۷۰

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

۳) سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالحجارة والنهی عن الروث والرمة، رقم ۳۱٤، وصحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ۳۹، رقم ۷۰

٤) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وعمدة القاری ج ۲ ص ۳۰۳

۵) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی الاستطابة بحجرین، رقم ٤۲

٦) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب کراهیة ما یستنجی به رقم ۱۸

داسې څنګه بیان کړو چه په لغت کښې ئې څه اصل نشته، د جواب حاصل دا دې چه امام نسائی رحمه الله د رکس لغوی معنی نه ده بیان کړې او نه ئې د هغې د رجس او نجس په معنی کښې د کیدو نه انکار کړې دې بلکه د هغه مطلب خو صرف دا دې چه په هغې کښې دننه رکسیت یعنی دنجاست کیدو سره سره د طعام الجن کیدو صفت هم موجود دې. (۱) والله اعلم

د استنجاء دپاره څومره (کانړی) لوټې اخستل پکار دی؟ یوه مسئله خو دا ده چه استنجاء واجب ده یا نه؟ دا مسئله وړاندې په ﴿باب الاستجمار وترا﴾ د لاندې راروانه ده.

دویمه مسئله دا ده چه د استنجاء دپاره کم از کم څومره کانړی یا لوټې اخستل پکار دی؟ دا مسئله مختلف فیه ده!

امام شافعی، امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن راهویه، ابوثور او ابن المنذر رحمهم الله فرمائی چه کم از کم درې کانړی کیدل پکار دی.

بیا امام شافعی، اسحاق او ابوثور رحمهم الله فرمائی چه درې مسحات کافی دی، هم دا د امام احمد رحمه الله هم مشهور مذهب دې.

ابن المنذر او ابن حزم رحمهما الله فرمائی چه درې کانړی ضروری دی، هم دا د امام احمد رحمه الله یو روایت دې. (۲)

امام ابن حزم د امام سعید بن المسیب او حسن بصری رحمهم الله نه هم دا نقل کړی دی. (۳) خو د امام حسن بصری رحمه الله نه نقل کول ئې صحیح نه دی، ځکه چه په مصنف کښې د حسن بصری رحمه الله نه نقل دی چه!

﴿لا بأس اذا کان الحجر عظیما له حروف ان تحرفه وتقلبه فتستنجی به﴾ (٤)

یعنی په دې خبره کښې هیڅ باك نشته چه که لوئې کانړې وی، او د هغې څو مخونه وی نو هغه اړولو سره استنجاء اوکړه.

امام ابوحنیفه، امام مالك او داؤد ظاهری رحمهم الله فرمائی چه مقصود انقاء ده او هم دا واجب ده!(۵)

امام ابوحنیفه رحمه الله چه ترڅو پورې نجاست د مخرج نه متجاوز شوې نه وی نو استنجاء ته

---

۱) اوګورئ: الفیض السمائی علی سنن النسائی مع حاشیه ص ۷۸، ۷۹

۲) د مذاهب د تفصیل دپاره اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۱۰٤، مذاهب العلماء فی عدد الاحجار، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۱۲، والمحلی ج ۱ ص ۹۵ تا ۹۸

۳) اوګورئ: المحلی ج ۱ ص ۹۹

٤) المصنف لابن ابی شیبة ج ۱ ص ۱۵۶، کتاب الطهارة، باب ما کره ان یستنجی به، ولم یرخص فیه، رقم ۱۶۶۸

۵) اوګورئ: الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۲٤۶، فصل الاستنجاء والتلقین فی الفقه المالکی ج ۱ ص ۲۷، باب فی الاستنجاء واداب الاحداث، وحاشیة الدسوقی ج ۱ ص ۱۷۶، فصل نذب لقاضی الحاجة، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۲، باب الاستطابة والحدث، مسالة رقم ۲۰۷

واجب نه، سنت وائی او چه کله نجاست د مخرج نه د درهم په مقدار متجاوز شی نو واجب ورته وائی او چه کله د دې نه زائد شی نو بیا ورته فرض وائی.
په کوم صورت کښې چه استنجاء فرض یا واجب کیږی په هغه صورت کښې د امام صاحب په نزد د احجار یا مسحات نه هیڅ تحدید واجبی نشته، بلکه مقصود انقاء ده. (۱)

خو په کومو روایاتو کښې چه د ﴿ ثلاث ﴾ وغیره عدد راغلې دې، امام صاحب رحمه الله هغه په استحباب باندې محمول کوی.

د قائلین ایجاب تثلیث دلائل : د ایجاب تثلیث قائلینو په خپل مذهب باندې ډیر دلائل پیش کړی دی. کوم چه په کتب حدیث کښې مشهور او معروف دی.

① د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه امام نسائی، امام ابوداؤد، امام احمد، امام بزار او امام ابن حبان رحمهم الله د استنجاء په باره کښې حدیث نقل کړې دې.

﴿ وکان یامر بثلاثة احجار ﴾ (۲) یعنی رسول الله ﷺ به د درې کانړو اخستلو حکم فرمائیلو.

د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دا روایت په سنن ابن ماجه کښې ﴿ وامر بثلاثة احجار ﴾ په صحیح ابن خزیمه کښې په ﴿ ولا یستنجی بدون ثلاثة احجار ﴾ او په سنن کبری د بیهقی کښې په ﴿ ولیستنج بثلاثة احجار ﴾ الفاظو سره راغلې دې. (۳)

② د سیدنا سلمان فارسی رضی الله عنه روایت چه په صحیح مسلم او سنن اربعه کښې دې:

﴿ نهانا ان نستقبل القبلة لغائط او بول، او ان نستنجی بیمین، او ان نستنجی باقل من ثلاثة احجار ﴾ اللفظ لمسلم...(٤)

---

۱) قال ابن عابدین نقلا عن الاختیار : أن الاستنجاء علی خمسة أوجه اثنان واجبان أحدهما غسل نجاسة المخرج فی الغسل من الجنابة والحیض والنفاس کی لا تشیع فی بدنه والثانی إذا تجاوزت مخرجها یجب عند محمد قل أو کثر وهو الأحوط لأنه یزید علی قدر الدرهم وعندهما یجب إذا جاوزت قدر الدرهم لأن ما علی المخرج سقط اعتباره والمعتبر ما وراءه والثالث سنة وهو إذا لم تتجاوز النجاسة مخرجها. والرابع مستحب وهو ما إذا بال ولم یتغوط فیغسل قبله. والخامس بدعة وهو الاستنجاء من الریح. رد المحتار ج ۱ ص ۲٤٦

۲) سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة بالروث، رقم ٤۰، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۸، ومسند احمد ج ۲ ص ۲۵۰، رقم ۷٤۰۳، مسند ابی هریرة ومسند البزار ج ۱۵ ص ۳۵٦، وصحیح ابن حبان ج ٤ ص ۲۸۸، ذکر الاستطابة بثلاثة احجار لمن اراده، رقم ۱٤٤۰

۳) اوګورئ : سنن ابن ماجة، کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالحجارة والنهی عن الروث والرمة، رقم ۳۱۳، وصحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ٤۳، کتاب الوضوء، باب النهی عن الاستطابة بدون ثلاثة احجار، رقم ۸۰، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة رقم ٤٤۱، و ج ۱ ص ۱۰۲، باب وجوب الاستنجاء بثلاثة احجار رقم ۵۰۹

٤) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ٦۰٦، وسنن النسائی، ... (بقیه برصفحه آننده

دا مضمون د نورو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه هم ثابت دې چه رسول الله ﷺ د درې کانړو حکم فرمائیلې دې او د درې نه کم استعمالولو نه ئې منع فرمائیلې ده، د دې نه معلومه شوه چه د درې عدد واجب دې.

د فریق مخالف دلائل : کوم حضرات چه وائی چه مقصود انقاء ده او د درې عدد واجب نه دې بلکه مستحب دې د هغوی دلائل دا دی :

① د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حدیث الباب، کوم چه امام بخاری رحمه الله دلته لیکلې دې، سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ته رسول الله ﷺ د درې کانړو د راوړلو حکم اوکړو، هغه دوه کانړې او یو روثه راوړه، رسول الله ﷺ روثه اوغورځوله او کانړې ئې واخستل. ددې نه معلومه شوه چه په دوه کانړو باندې اکتفاء جائز ده.

امام طحاوی، امام ترمذی او امام نسائی رحمهم الله هم په دې بنیاد د دې نه استدلال کړې دې.

امام ترمذی رحمه الله په دې باندې ترجمه قائم کړې ده : ﴿ باب ماجاء فی الاستنجاء بالحجرین ﴾ او امام نسائی رحمه الله ترجمه منعقد کړې ده ﴿ باب الرخصة فی الاستطابة بحجرین ﴾(۱)

امام خطابی رحمه الله فرمائی چه د دې نه استدلا ل صحیح نه دې، ځکه چه کیدې شی رسول الله ﷺ سره دریم کانړې موجود وو. (۲)

امام طحاوی رحمه الله فرمائی چه که د رسول الله ﷺ سره دریم کانړې موجود وو نو ابن مسعود رضی الله عنه به ئې د لټولو دپاره ولې وئیل؟ د لټون حکم ورکول د دې خبرې دلیل دې چه چرته رسول الله ﷺ وو هلته کانړې نه وو او دوه کانړې ئې واخستل، د دریم امر ئې ورته او نه فرمائیلو، معلومه شوه چه د درې عدد واجب نه دې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام طحاوی رحمه الله غافل پاتې شو او دا دعوی ئې اوکړه چه رسول الله ﷺ د دریم کانړې مطالبه اونکړه، ځکه چه امام احمد، دارقطنی او بیهقی رحمهم الله په طریق د ﴿ معمر عن ابی اسحاق، عن علقمة عن ابن مسعود ﴾ هم دا حدیث نقل کړې دې په دې کښې دی چه ﴿ فالقی الروثة وقال انها رکس ائتنی بحجر ﴾(٤)

....بقیه ازصفحه گذشته) کتاب الطهارة، باب النهی عن الاکتفاء فی الاستطابة، رقم ٤١، وباب النهی عن الاستنجاء بالیمین، رقم ٤٩، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهیة استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ٧، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، رقم ١٦، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالحجارة والنهی عن الروث والرمة، رقم ٣١٦

١) اوګورئ : شرح معانی الاثار، کتاب الطهارة، باب الاستجمار، سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی الاستطابة بحجرین رقم ٤٢، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ماجاء فی الاستنجاء بالحجرین، رقم ١٧

٢) اعلام الحدیث للخطابی ج ١ ص ٢٤٨، ٢٤٩

٣) شرح معانی الاثار، کتاب الطهارة، باب الاستجمار

٤) مسند احمد ج ١ ص ٤٥٠، مسند عبدالله بن مسعود رضی الله عنه، رقم ٤٢٩٩، وسنن الدارقطنی ج ١ ص ٨٥، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ١ ص ١٤٨، والسنن الکبری... (بقیه برصفحه آئنده

یعنی رسول الله ﷺ روته ګزار کړه او وې فرمائیل دا رکس دې، یو کانړې راوړه.
حافظ رحمه الله فرمائی چه د معمر متابعت ابو شیبه واسطی کړې دې، دارقطنی هغه روایت کړې دې. (۱)
هم دغه شان د دوی دواړو متابعت عمار بن رزیق کړې دې، کوم چه احد الثقات دې. (۲)
خو د ابو شیبه د متابعت هیڅ فائده نشته، هغه خو د امام ابوبکر بن ابی شیبه نیکه دې، د هغه نوم ابراهیم بن عثمان دې، کوم چه سخت ضعیف بلکه منکر الحدیث دې. (۳)
هر چه د عمار بن رزیق د متابعت تعلق دې، پس د هغه متابعت بالسند ذکر خو په جامع الترمذی کښې موجود دې، خو متابعت مذکوره په متن کښې هم شته یا نه؟ حافظ صاحب صرف دعوی کړې ده، پیش ئې نه کړې شوه، که د دې لفظ په ذکر کولو کښې متابعت وې نو امام ترمذی رحمه الله به پرې ضرورت تنبیه فرمائیلې وې او حافظ ابن حجر رحمه الله به د دې مخرج ضرور پیش کړې وې او دا به ئې بیان کړې وې چه د عمار روایت چرته دې؟ اصل کښې حافظ صاحب دا اولیدل چه کله امام ترمذی رحمه الله د دې روایت سندونه بیان کړل او اضطراب ئې ذکر کړو نو دا ئې اوفرمائیل: ﴿ وروی معمر وعمار بن رزیق عن ابی اسحاق عن علقمة عن عبدالله ﴾ (٤)
د دې نه حافظ صاحب رحمه الله دا خیال اوکړو چه کله د معمر په الفاظ کښې ﴿ انها رکس، ائتنی بحجر ﴾ دې نو د عمار په الفاظو کښې به هم دا وی، حالانکه دا ضروری نه ده.
هر چه د معمر د روایت تعلق دې نو اګر چه هغه د ثقات نه دې، خو بعض وخت هغه د خپلو ملګرو خلاف بعض داسې خبرې اوکړی چه په هغې باندې محدثین نقد کوی، بلکه علامه ابن تیمیه رحمه الله په خپله فتاوی کښې په یو ځائې کښې تردې پورې لیکلې دی چه:
﴿ فَلَوْلَمْ يَكُنْ فِي الْحَدِيثِ إِلَّا نِسْيَانُ الزُّهْرِيِّ، أَوْ مَعْمَرٍ، لَكَانَ نِسْبَةُ النِّسْيَانِ إِلَى مَعْمَرٍ أَوْلَى بِاتِّفَاقِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالرِّجَالِ، مَعَ كَثْرَةِ الدَّلَائِلِ عَلَى نِسْيَانِ مَعْمَرٍ، وَقَدْ اتَّفَقَ أَهْلُ الْمَعْرِفَةِ بِالْحَدِيثِ عَلَى أَنَّ مَعْمَرًا كَثِيرُ الْغَلَطِ عَلَى الزُّهْرِيِّ ﴾ (٥)
یعنی په حدیث کښې که په زهری یا معمر کښې دچا د نسیان معامله وی نو د معمر طرف ته د نسیان نسبت کول زیات غوره دی، د ټولو اهل علم په دې اتفاق دې، د دې نه علاوه د معمر

....بقیه ازصفحه گذشته) للبیهقی ج ۱ ص ۱۰۸، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بما یقوم مقام الحجارة فی الانقاء دون ما نهی عن الاستنجاء به، رقم ۵۳۸
۱) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۶، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۲/۱٤۸
۲) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷
۳) اوګورئ: الجرح والتعدیل ج ۱ ص ۱۱۵، رقم ۳٤۷
٤) اوګورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بحجرین رقم ۱۷
۵) مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ٤۸٤، ٤۹۵، باب اذا وقعت الفارة فی السمن الجامد او الذئب، والفتاوی الکبری ج ۱ ص ۲٤۷، کتاب الطهارة، باب اذا وقعت الفارة فی السمن الجامد او الذئب.

په نسیان باندې ډیر دلائل موجود دی، د علم حدیث د علماء کرامو په دې اتفاق دې چه معمر د زهری په احادیثو کښې ډیره زیاته غلطی کوی.

د دی نه پس ځان پوهه کړئ چه دا روایت د ابو اسحاق باقی شاګردان مثلا زهیر، اسرائیل، مالك بن مغول. زکریا بن ابی زائده او یونس بن ابی اسحاق وغیره نقل کوی، څوك دا زیادت نه نقل کوی. صرف یواځې معمر ئې نقل کوی یا ابو شیبه د هغه متابعت کوی، نو دا روایت به شاذ وی، کوم چه د محدثینو په نزد مقبول نه دې، لهذا دې لره به اعتبار نه وی.

غالبا هم په دې وجه ابو الحسن بن القصار مالکی رحمه الله دا فرمائیلې دی چه په بعض احادیثو کښې د دریم کانړی راوړلو ذکر شته خو دا ثابت شوې احادیث نه دی. (۱)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه رسول الله ﷺ په دوه کانړو باندې اکتفاء نه ده فرمائیلې بلکه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه ئې د دریم کانړی مطالبه اوکړه، یا داسې اوایئ چه رسول الله ﷺ چه په اول کرت د درې کانړو مطالبه اوکړه نو هم دا د درې کانړو د وجوب دپاره کافی دد، په دې وجه ئې دوباره حکم ورنکړو، یا ئې په دې وجه مکرر حکم ورنکړو چه رسول الله ﷺ د حجرین په اطراف باندې اکتفاء اوفرمائیله، ځکه چه د حجر واحد په اطراف سره که درې کرته مسح اوکړې شی نو دا د درې کانړو قائم مقام دې. (۲)

اصل کښې دا ټوله خبره هغه وخت تسلیم کیدې شی چه کله دا خبره ثابته شی چه د درې کانړو د استعمال حکم ایجابی دې، حال دا چه په دلیل سره دا ثابته ده چه دا ایجابی نه دې، بلکه استحبابی دې، د دې دلیل وړاندې راروان دې.

② امام نسائی. امام ابوداؤد او امام احمد رحمهم الله د سیده عائشه رضی الله عنها نه مرفوع روایت کړې دې چه: ﴿ اذا ذهب احدکم الی الغائط فلیذهب معه بثلاثة احجار، فلیستطب بها، فانها تجزئ عنه ﴾(۳)

یعنی چه کله په تاسو کښې څوك د قضاء حاجت دپاره ځی نو خپل ځان سره دې درې کانړی یوسی، په هغې سره دې استنجاء اوکړی، ځکه چه دادرې کانړی به د استنجاء دپاره کافی شی.

③ په مسند الشاشی کښې د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه نه روایت دې:

﴿ اذا تغوط احدکم فلیمسح بثلاثة احجار، فان ذلك طهورة ﴾(٤)

یعنی چه کله په تاسو کښې څوك قضاء حاجت کوی نو په درې کانړو سره دې اوکړی، ځکه چه هم دا د هغه طهارت دې.

---

۱) اوګورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۲۰۵

۲) پورته حواله اوګورئ

۳) سنن النسائی. کتاب الطهارة. باب الاجتزاء فی الاستطابة بالحجارة دون غیرها. رقم ٤٤. وسنن ابی داؤد. کتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالحجارة. رقم ٤٠. ومسند احمد. ج ۶ ص ۱۰۸. رقم ۲۵۲۸۰. و ج ۶ ص ۱۳۳. رقم ۲۵۵۲۶. مسند السیدة عائشة رضی الله عنها

٤) مسند الشاشی ج ۲ ص ۲۸ رقم ۱۱٤۱

د طبرانی په روایت کښې د ﴿ فلیتمسح بثلاثة احجار، فان ذلك کافیه ﴾(۱) الفاظ راغلې دی، یعنی دا درې کانړی د استنجاء دپاره کافی دی.

د دې ټولو روایتونو په اخر کښې ﴿ فانها تجزئ عنه ﴾، ﴿ فان ذلك طهوره ﴾ او ﴿ فان ذلك کافیه ﴾ جملې دا بیانوی چه اصل مقصود انقاء ده او هیڅ عدد مخصوص بالذات نه دې، لهذا چرته چه د تثلیث حکم کړې شوې دې هلته دا مقصد دې چه دا عدد د انقاء دپاره کافی دې.

④ امام ابوداؤد، امام دارمی، ابن ماجه، بیهقی او طحاوی رحمهم الله وغیره د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مرفوع حدیث نقل کړې دې! ﴿ ومن استجمر فلیوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج ﴾(۲) یعنی څوك چه استنجاء کوی نو په طاق عدد کانړو دې اوکړی، چا چه په طاق عدد استنجاء اوکړه نو ښه ئې اوکړل، او که په طاق عدد کښې ئې نه کوی نو هیڅ باك نشته.

خو په دې باندې اشکال داکړې شوې دې چه په دې کښې حصین حبرانی دې کوم چه مجهول دې!

د دې جواب دا ورکړې شوې دې چه د هغه په باره کښې امام ابوزرعه فرمائی: ﴿ شیخ ﴾(۳) ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (٤)

په دې حدیث باندې دویم اشکال دا کړې شوې دې چه د هغه استاذ ابو سعید هم دغه شان دې. پس امام ابوزرعه فرمائی: ﴿ لا اعرفه ﴾(۵)

علامه عینی رحمه الله د دې جواب دا کړې دې چه دا ابوسعید الخیر دې کوم چه صحابی دې، (۶) امام ابوداؤد رحمه الله د دې تصریح کړې ده. (۷)

خو تحقیق دا دې چه ابو سعید یو مستقل راوی دې او ابو سعید الخیر بل راوی دې، دواړه یو نه دی. (۸) خو ابوسعید د چا نه چه حصین حبرانی روایت کوی هغه هم امام ابن حبان په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۹)

---

۱) المعجم الکبیر للطبرانی ج ٤ ص ۱۷٤، رقم ٤۰۵۵، والمعجم الاوسط ج ۳ ص ۲۸۰، رقم ۳۱٤۶

۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء رقم ۳۵، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة وسننها، باب الارتیاد للغائط والبول، رقم ۳۳۷، ومسند احمد ج ۲ ص ۳۷۱، مسند ابی هریرة رضی الله عنه، رقم ۸۸۲۵، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹٤، کتاب الطهارة، باب الاستتار عند قضاء الحاجة، رقم ٤۵۸، وسنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۷، کتاب الطهارة، باب التستر عند الحاجة رقم ۶۶۲، وشرح مشکل الاثار للطحاوی ج ۱ ص ۱۲۷، رقم ۱۳۸، وشرح معانی الاثار، کتاب الطهارة، باب الاستجمار برقم ۷٤۲

۳) کتاب الجرح والتعدیل لابن ابی حاتم ج ۲ ص ۲۰۰، رقم ۸۶۷

٤) کتاب الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۱، رقم ۷٤۱۱

۵) تهذیب الکمال ج ۳۳ ص ۵۵۳

۶) شرح سنن ابی داؤد للعینی ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء

۷) سنن ابی داؤد کتاب الطهارة و باب الاستتار فی الخلاء رقم ۳۵

۸) اوګورئ: التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۷۹، ۱۸۰، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء، رقم ۱۲۳

۹) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۵۶۸، رقم ۶۲۸۸

واضحه دې وی چه هغه ابو سعید هم وئیلې شوې دې او ابو سعد هم. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله د هغه حدیث ته التلخیص الحبیر کښې معلول وئیلې دې، (۲) خو په فتح الباری کښې ئې لیکلې دی چه دا حدیث حسن دې. (۳) امام نووی رحمه الله په شرح المهذب کښې هم دا خبره لیکلې ده. (٤) ابن حبان رحمه الله د دې تصحیح فرمائیلې ده. (۵)

امام بیهقی رحمه الله فرمائی: ﴿ وهذا ان صح فانما اراد والله اعلم وترا یکون بعد الثلاث ﴾(۶)

یعنی که دا حدیث صحیح وی نو د ﴿ من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج ﴾ تعلق د درې عدد نه روستو دې. د درې د عدد سره نه دې.

ځکه چه د درې عدد خو بهر حال واجب دې او اختیار په ما فوق الثلاث کښې ورکولې شی که په درې کانړو سره طهارت حاصل نه شی بلکه د درې نه د زیاتو ضرورت وی او اتفاقا په جفت عدد باندې طهارت حاصل شی نو طاق عدد استعمالول مخیر فیه دی، که کوی یا نه کوی.

امام بیهقی رحمه الله د دې دلیل دا پیش کوی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مرفوعا روایت کوی:

﴿ اذا استجمر احدکم فلیوتر، فان الله وتر یحب الوتر اما تری السماوات سبعا والارضین سبعا، والطواف، وذکر اشیاء ﴾(۷)

یعنی کله چه په تاسو کښې څوك استنجاء کوی نو په طاق عدد کښې دې کوی، ځکه چه الله پاك یو دې، طاق عدد خوښوی، ګورې نه چه اسمانونه اووه دی، زمکې اووه دی، د طواف چکرې اووه دی، دغه شان ئې نور څیزونه هم ذکر کړل.

حافظ ابن الترکمانی رحمه الله فرمائی چه د امام بیهقی رحمه الله دې حدیث لره په مافوق الثلاث باندې حمل کول بغیر د دلیل نه دی او که دا خبره اومنلې شی چه د دې دلیل په رنړا کښې دا لازمیږی چه د درې د عدد نه پس دې ایتار مستحب وی، حال دا چه د شوافع په نزد که په درې کرتو کښې طهارت حاصل شی نو اضافه نه صرف دا چه مستحب نه ده بلکه بدعت ده او که په درې کرتو کښې صفائی حاصله نه شی نو اضافه واجب ده، هم دغه شان ذکر شوې حدیث -برتقدیر صحت- په دې خبره دال نه دې چه د وتر اطلاق په مافوق الثلاث باندې کیږی، بلکه په دې کښې د وتر په افرادو کښې د یو فرد ذکر کړې شوې دې، که په حدیث کښې مذکور د ﴿ سبع ﴾ عدد ملحوظ وی نو بیا به وئیلې شی چه استنجاء په اووه کانړو سره کول

---

۱) اوګورئ: تحفة الاشراف ج ۱۰ ص ٤۵۵، رقم ۱٤۹۳۸

۲) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۷۹، ۱۸۰، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء، رقم ۱۲۳

۳) قال الحافظ لزیادة فی ابی داؤد حسنة الاسناد .... فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

٤) شرح المهذب ج ۲ ص ۹۵

۵) اوګورئ: صحیح ابن حبان ج ٤ ص ۲۵۷، ۲۵۸، کتاب الطهارة، باب ذکر الامر بالاستتار لمن اراد البراز رقم ۱٤۱۰

۶) السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۱۰٤، باب الایتار فی الاستجمار

۷) پورته حواله رقم ۵۱۹

واجب دی، ځکه چه په حدیث کښې د اووهٔ ذکر دې. (۱) والله اعلم وعلمه اتم واحکم

قوله: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ يُوسُفَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ: یعنی دا حدیث څنګه چه د ابو اسحاق نه زهیر روایت کوی هم دغه شان ئې یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق د خپل نیکه ابو اسحاق نه روایت کوی، په دې طریق کښې هغه د زهیر په شان ﴿لیس ابوعبیدة ذکره، ولکن عبدالرحمن﴾ نه وائی، بلکه ﴿حدثنی عبدالرحمن﴾ وائی.

د دې متابعت د ذکر کولو مقصد : د دې متابعت د ذکر کولو مقصد هم واضح دې چه ابو اسحاق سبیعی به تدلیس کولو، امام بخاری رحمه الله دې متابع ذکر کولو سره دا خبره بیان کړه چه دلته تدلیس نشته، بلکه د تحدیث صراحت دې.

په دې سره دهغه خلقو تردید اوشو چه هغوی وائی چه ابو اسحاق په دې حدیث کښې د تدلیس نه کار اخستلې دې. (۲) په دې حدیث کښې د تدلیس متعلق بحث مونږ شاته ذکر کړې دې.

رجال الحدیث

① **ابراهیم بن یوسف** : دا ابراهیم بن یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبیعی الکوفی رحمه الله دې. (۳)

هغه د خپل والد یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق، د خپل نیکه ابو اسحاق او عبدالجبار بن العباس شبابی نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه ابو کریب، محمد بن العلاء، شریح بن سلمه تنوخی، اسحاق بن منصور سلولی او ابو غسان مالك بن اسماعیل رحمهم الله وغیره روایت کوی. (٤)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: ﴿لیس بشئ﴾ (۵) امام نسائی رحمه الله فرمائی: ﴿لیس بالقوی﴾ (۶)

امام جوزجانی رحمه الله فرمائی ﴿ضعیف الحدیث﴾ (۷)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی : ﴿حسن الحدیث، یکتب حدیثه﴾ (۸)

ابن عدی رحمه الله فرمائی : ﴿له احادیث صالحة، ولیس بمنکر الحدیث، یکتب حدیثه﴾ (۹)

---

۱) اوګورئ : الجوهر النقی فی الرد علی البیهقی بهامش السنن الکبری ج ۱ ص ۱۰٤

۲) اوګورئ : فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

۳) تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲٤۹

٤) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۵۰

۵) تاریخ ابن معین روایة الدوری ج ۱ ص ۲۳۰، رقم ۱٤۸۹

٦) تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۵۰

۷) المصدر السابق. ولم اجده فی احوال الرجال المطبوع

۸) الجرح والتعدیل ج ۲ ص ۱٤۸ و رقم ٤۸۷

۹) الکامل فی ضعفاء الرجال ج ۱ ص ۲۳۷، رقم ۶۹

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱)

امام دارقطنی رحمه الله : ﴿ثقة﴾(۲) امام ابوداؤد رحمه الله فرمائی : ﴿ضعیف﴾(۳)

ابن المدینی رحمه الله فرمائی : ﴿لیس کاقوی مایکون﴾(٤)

د ابراهیم بن یوسف په باره کښې د ائمه جرح والتعدیل اقوال ستاسو مخې ته دی. بعض حضراتو ورته مطلقا ثقه وئیلې دې او بعض ورته مطلقا ضعیف وئیلې دې، خو صحیح خبره هم هغه ده کومه چه ابن المدینی رحمه الله فرمائی : ﴿لیس کاقوی مایکون﴾ یعنی هغه ډیر مضبوط خو نه دې، خو فی الجمله د هغه روایات قابل قبول دی.

هر چه په بخاری کښې د هغه د روایاتو د تخریج تعلق دې، پس دا احادیث ډیر کم دی او متابعةً دی. (۵)

② ایه : دا یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبیعی رحمه الله دې، کله ئې د نیکه طرف ته نسبت کولو سره نوم یوسف بن ابی اسحاق هم اخستلې شی. (۶)

هغه د خپل والد اسحاق بن ابی اسحاق، د خپل نیکۀ ابو اسحاق سبیعی، امام شعبی، محمد بن المنکدر، عبدالله بن محمد بن عقیل او عمار الدهنی رحمهم الله نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې د هغه ځوئې ابراهیم بن یوسف، د هغه د ترۀ ځامن اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق، عیسی بن یونس بن ابی اسحاق او سفیان بن عیینه رحمهم الله وغیره حضرات روایت کوی. (۷)

سفیان بن عیینه رحمه الله فرمائی : د ابو اسحاق په اولاد کښې د هغه نه زیات احفظ نشته. (۸)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې او فرمائی : ﴿کان احفظ ولد ابی اسحاق، مستقیم الحدیث علی قلته﴾(۹)

امام ابوحاتم رحمه الله فرمائی : ﴿یکتب حدیثه﴾(۱۰) امام دارقطنی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۱۱)

---

۱) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۶۱، رقم ۱۲۲۵۲
۲) تهذیب التهذیب ج ۱ ص ۱۶۰، رقم ۳۳۳
۳) پورته حواله
٤) پورته حواله
۵) اوګورئ : هدی الساری ص ۲٤۹
٦) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ٤۱۱
۷) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ٤۱۱، ٤۱۲
۸) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ٤۱۲
۹) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۳۶، رقم ۱۱۸٤۱
۱۰) الجرح والتعدیل ج ۹ ص ۲۱۸، رقم ۹۰۹
۱۱) تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۳۵۹، رقم ۶۹۶

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿حافظ﴾(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(۲)

خو عقیلی رحمه الله وئیلي دی چه ﴿یخالف فی حدیثه﴾(۳) یعنی هغه په خپلو احادیثو کښې مخالفت کوی خو هغه خپله د دې جواب کړې دې چه ﴿لعله اتی من منصور بن وردان﴾ (٤) یعنی دا مخالفت کیدې شی چه د یوسف بن ابی اسحاق د طرف نه نه وی. بلکه د هغه د شاګرد منصور بن وردان د طرف نه دې.

حافظ ابن حجر رحمه الله دامام عقیلی رحمه الله ددې جرح نقل کولونه پس لیکی ﴿وهذا جرح مردود﴾(٥) د هغه نه اصحاب د اصول سته احادیث اخستلې دی. (۶) په ۱۵۷هجری کښې هغه وفات شوې دې. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

④ **ابو اسحاق** : دا ابو اسحاق السبیعی رحمه الله حالات په کتاب الایمان کښې د باب الصلاة من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۸)

④ **عبدالرحمن** : دا عبدالرحمن بن الاسود رحمه الله دې. د هغه حالات هم شاته هم په دې باب کښې تیر شوې دی.

㉑ بَاب الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً

د مخکښې باب سره مناسبت : امام بخاری رحمه الله د استنجاء د ابواب نه فارغ شو، د دې نه روستو د اودس بیان شروع کوی. (۹)

د ترجمة الباب مقصد : د ترجمة الباب مقصد د اودس د فرضیت مقدار بیانول دی چه په اودس کښې اندمونه کم از کم یو کرت وینځل فرض دی.

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه د رسول الله ﷺ نه یو یو کرت، دوه دوه کرته او درې درې کرته وینځل ثابت دی، امام بخاری رحمه الله په دې کښې د هر یو په جواز باندې باب قائم کړې دې او دا تنبیه ئې هم کړې ده چه درې درې کرته وینځل اکمل او اعلی درجه ده، او په

---

۱) الکاشف للذهبی ج ۲ ص ۳۹۸، رقم ۶٤۲۶

۲) تقریب التهذیب ص ۶۱۰، رقم ۷۸۵۶

۳) کتاب الضعفاء للعقیلی ج ۲ ص ۱۵۵۳، رقم ۲۰۸٤

٤) پورته حواله

٥) هدی الساری ص ۶۳۳

٦) پورته حواله

۷) تقریب التهذیب ص ۶۱۰، رقم ۷۸۵۶

۸) کشف الباری ج ۲ ص ۳۷۰ تا ۳۷۵

۹) اوګورئ : عمدة القاری ج ۳ ص ۲

دوه یا یو کرت باندې اکتفاء کول جائز دی. (۱)

واضحه دې وی چه دا حدیث دلته مجمل دې، شاته په باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة د لاندې دا حدیث د ابن عباس رضی الله عنهما په تفصیل سره تیر شوې دې. (۲)

۱۵۶: ﴿حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) قَالَ تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً﴾

رجال الحدیث

① **محمد بن یوسف** دا محمد بن یوسف فریابی دې یا بیکندی دې؟ حافظ ابن حجر رحمه الله په فریابی باندې جزم کړې دې او د بیکندی کیدو نفی ئې کړې ده، هم دغه شان ئې د هغه په شیخ کښې په سفیان ثوری کیدو باندې جزم کړې دې او فرمائی چه ابوداؤد او اسماعیلی په خپل روایت کښې تصریح کړې ده چه سفیان ثوری رحمه الله د زید بن اسلم نه سماع کړې ده. (٤)

خو علامه کرمانی رحمه الله دلته دواړه احتمالات ذکر کړې دی چه د محمد بن یوسف نه مراد فریابی هم کیدې شی او بیکندی هم، هم دغه شان سفیان ثوری هم کیدې شی او ابن عیینه هم.

هم دغه شان هغه فرمائی که فریابی وی نو شیخ به سفیان ثوری وی، ځکه چه فریابی اکثر د ثوری نه روایت کوی، اګر چه سفیان بن عیینه هم د هغه شیخ دې او که بیکندی وی نو د سفیان نه به عیینه مراد وی ځکه چه بیکندی هم د هغه نه روایت کوی، او زید بن اسلم د دواړو سفیانین شیخ دې. (۵)

علامه عینی رحمه الله د کرمانی تائید کولو سره فرمائی چه جزم کول صحیح نه دی، کرمانی چه کوم احتمالات ذکر کړې دی هغه عین ممکن دی. (۶)

د محمد بن یوسف فریابی رحمه الله حالات په کشف الباری کښې په کتاب العلم کښې د باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یتخولهم بالموعظة والعلم کیلا ینفروا د لاندې تیر شوې دی. (۷)

د محمد بن یوسف بیکندی رحمه الله حالات هم په کتاب العلم باب متی یصح سماع الصغیر؟ د لاندې

---

۱) اوګورئ: الکنز المتواری علی لامع الدراری ج ۳ ص ٤۳

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وعمدة القاری ج ۳ ص ۲

۳) قوله عن ابن عباس رضی الله عنهما، الحدیث اخرجه النسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب الوضوء مرة مرة، رقم ۸۰، وباب مسح الاذنین رقم ۱۰۱، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب الوضوء مرة مرة، رقم ۱۳۸، والترمذی فی جامعه، فی ابواب الطهارة، باب ما جاء فی الوضوء مرة مرة، رقم ٤۲، وابن ماجة فی سننه، فی کتاب الطهارة، وسننها، باب ما جاء فی الوضوء مرة مرة، رقم ٤۱۱

٤) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

۵) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۲۰۶

٦) عمدة القاری ج ۳ ص ۲

۷) کشف الباری ج ۳ ص ۲۵۲

تیر شوې دی. (۱)

② **سفیان** : که دا امام سفیان ثوری رحمه الله وی نو د هغه حالات په کتاب الایمان باب علامة المنافق کښې تیر شوې دی. (۲)

او که سفیان بن عیینه رحمه الله وی نو د هغه حالات په کتاب بدء الوحی کښې د رومبی حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب العلم کښې د باب قول المحدث حدثنا او اخبرنا او انبانا د لاندې تفصیلا ذکر شوې دی (۳)

③ **زید بن اسلم** : دا مشهور مفسر او محدث تابعی زید بن اسلم قرشی مدنی رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (٤)

④ **عطاء بن یسار** : دا امام عطاء بن یسار الهلالی المدنی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (۵)

⑤ **ابن عباس** : د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما حالات په بدء الوحی کښې د ځلورم حدیث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الایمان کښې د باب کفران العشیر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً: سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه وسلم یو یو کرت اودس اوکړو (یعنی د اودس اندامونه ئې یو یو کرت وینځل) یو یو کرت اودس کول فرض دی او د دې په فرضیت د امت اجماع ده، بعض حضراتو تثلیث واجب کړې دې، صاحب د الابانه د ابن ابی لیلی رحمه الله نه دا نقل کړی دی، خو دا باطل مذهب دې، د هیڅ عالم نه دا په صحیح طریقې نه دې منقول، که وی نو هم قابل قبول نه دې، ځکه چه د اجماع او احادیث صحیحه خلاف دې. (۷)

امام بخاری رحمه الله په دې ترجمة الباب او بیا د دې حدیث شریف په ذریعه د داسې خلقو تردید کړې دې د چا طرف ته چه د تثلیث د وجوب نسبت کولې شی. دا حدیث د مصنف په مدعا باندې صراحة دلالت کوی.

---

۱) کشف الباری ج ۳ ص ۳۷۸
۲) کشف الباری ج ۲ ص ۲۷۸
۳) کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، و ج ۳ ص ۱۰۲
٤) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۳
۵) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰٤
٦) اوګورئ: کشف الباری ج ۱ ص ٤٤۵، و ج ۲ ص ۲۰۵
۷) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ٤۳۷

قوله: مرة مرة: مفعول مطلق هم کیدې شی، یعنی ﴿توضاء وضوًا مرة مرة﴾ او کیدې شی چه دا ظرف وی. یعنی ﴿توضاء فی وقت واحد﴾(۱)

تفصیلی حدیث شاته د ﴿باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة﴾ د لاندې ذکر شوې دې.

(۲۲) بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ

دا باب د اودس په اندامونو کښې هر یو لره دوه دوه کرته د وینځلو په بیان کښې دې.
د شاته باب نه د دې مناسبت بالکل واضح دې، مخکښې یو یو کرت د اودس د اندامونو د وینځلو حکم وو او اوس ئې دا باب قائم اوفرمائیلو چه دوه دوه کرته هم وینځلې شی.
مقصود ترجمه د ترجمة الباب مقصد بالکل واضح دې چه په اودس کښې دوه دوه کرته وینځلو باندې اکتفاء کول جائز دی.

۱۵۷: ﴿حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عِيسَى قَالَ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرِ بْنِ عَمْرِو بْنِ حَزْمٍ عَنْ عَبَّادِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ(۲) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ﴾

رجال الحديث

① **حسین بن عیسیٰ**: دا حسین بن عیسی بن حمران طائی بسطامی (۳) دامغانی رحمه الله دې، ابو علی د هغه کنیت دې. (٤)
هغه د ازهر بن سعد بن السمان، ابو ضمره انس بن عیاض، جعفر بن عون، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفیان بن عیینه، عبدالله بن یزید المقرئ، عبد الصمد بن عبدالوارث، عبیدالله بن موسی. عفان بن مسلم. د خپل پلار عیسی بن حمران، قبیصه بن عقبه، امام وکیع، یزید

---

۱) اوګورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۳

۲) قوله: عن عبدالله بن زید: الحدیث، من أفراد البخاری، لم یخرجه غیره، انظر العمدة: ۱۳/ ٤، وتحفة الأشراف: ۱٤/ ۳٤۰.

۳) بسطامی ضبطه ابن خلکان بفتح الباء الموحدة، انظر وفیات الاعیان ج ۲ ص ۵۳۱، ترجمة ابی یزید البسطامی. وکذلک ضبطه السمعانی اولا، وقال هذه النسبة الی بسطام، وهی بلدة بقومس مشهورة، ثم ضبطه بکسر الباء وقال هذه نسبة الی بسطام وهو اسم رجل ... انظر الانساب للسمعانی ج ۱ ص ۳۵۱، ۳۵۳. قال محققه: وفی معجم البلدان ان اسم البلدة بسطام بالکسر، وکذا فی اللباب، وجزم بان الصواب: البسطامی بالکسر سواء اکان نسبة الی البلد ام الی الجد، وجری فی المشتبه علی التفرقة وتبعه التبصیر اما التوضیح فتعقبه بانه تبع شیخه الفرضی التابع لابن السمعانی، وذکر تعقب اللباب .. انظر التعلیقات علی الانساب للسمعانی ج ۱ ص ۳۵۳
وقال بن الجزری فی اللباب ص ۱۵۳ بعد ذکر الضبطین: فیا لیت شعری! ای فرق بین الاسمین، حتی یجعل احدهما مفتوحا والاخر مکسورا، انما الجمیع المکسور، لانه اسم اعجمی، عرب بکسر الباء ....

٤) اوګورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ٤، وتهذیب الکمال ج ۶ ص ٤۶۰

بن هارون او یونس المؤدب رحمهم الله وغیره حضرات نه روایت حدیث کوی.
د هغه نه په روایت کونکو کښ امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداؤد، امام نسائی، احمد بن سلمه، احمد بن محمد بن سریج، امام ابو حاتم الرازی، امام محمد بن اسحاق بن خزیمه او یحیی بن محمد بن یحیی الذهلی رحمهم الله وغیره ډیر حضرات دی. (۱)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: ﴿صدوق﴾(۲)

امام حاکم رحمه الله فرمائی: ﴿من کبار المحدثین وثقاتهم، من ائمه اصحاب العربیة﴾(۳)

امام نسائی او امام دارقطنی رحمهم الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(٤)

ادریسی رحمه الله فرمائی: ﴿کان عالما فاضلا کثیر الحدیث﴾(۵)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة من ائمه العربیة﴾(۶)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿صدوق، صاحب حدیث﴾(۷)
خو په دې باندې تعقب کړې شوې دې چه امام نسائی، دارقطنی، حاکم او ابن حبان رحمهم الله د هغه توثیق کړې دې او امام بخاری او مسلم رحمهم الله په خپل خپل صحیح کښ روایات اخستلې دی لهذا هغه ته ﴿ثقة﴾ وئیل پکار وو. (۸)
ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۹)

په ۲۴۷ هجری کښ هغه وفات شوې دې. (۱۰) رحمه الله رحمة واسعة

② **یونس بن محمد**: دا یونس بن محمد بن مسلم البغدادی المؤدب رحمه الله دې، ابو محمد ئې کنیت دې، د حرمی په نسبت سره معروف دې. (۱۱)
دا د داؤد بن ابی الفرات، صالح المری، حماد بن زید، حماد بن سلمه، نافع بن عمر جمحی، فلیح بن سلیمان، لیث بن سعد، مفضل بن فضاله، معتمر بن سلیمان، او سلام بن ابی مطیع رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۶ ص ٤۶۰، ٤۶۲
۲) الجرح والتعدیل ج ۳ ص ۶۰، رقم ۲۷۱
۳) تهذیب الکمال ج ۶ ص ٤۶۲
٤) تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۲۱۳، رقم ۶۶۱
۵) پورته حواله اوګورئ
۶) الکاشف ج ۱ ص ۳۳۵، رقم ۱۱۰۲
۷) تقریب التهذیب ص ۱۶۸، رقم ۱۳٤۰
۸) اوګورئ: تحریر تقریب التهذیب ج ۱ ص ۲۹۱، رقم ۱۳٤۰
۹) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۱۸۸، رقم ۱۲۹۰۵
۱۰) پورته حواله
۱۱) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۵٤۰، ۵٤۱

د هغه نه په روایت کونکو کښې د هغه ځوئې ابراهیم بن یونس او احمد بن یونس، علی بن المدینی، ابوبکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه، عبدالله المسندی، ابو خیثمه، حجاج بن الشاعر، حسین بن عیسی بسطامی، عبد بن حمید او عباس دوری رحمهم الله وغیره دی. (۱)

امام ابن معین رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة﴾(۲)

یعقوب بن شیبه رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة، ثقة﴾(۳)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: ﴿صدوق﴾(٤)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۵)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: ﴿الامام، الحافظ، الثقة﴾(۶)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿ثقة، ثبت﴾(۷)

هغه په ۲۰۷ هجری کښې وفات شوې دې. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

③ **فلیح بن سلیمان**: دا فلیح بن سلیمان بن ابی المغیره خزاعی اسلمی مدنی رحمه الله دې. د هغه نوم عبدالملک دې، فلیح ئې لقب دې.

د هغه حالات په کتاب العلم کښې د باب من سئل عالما وهو مشتغل فی حدیثه د لاندې تیر شوې دی.(۹)

④ **عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم**: دا عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم مدنی انصاری رحمه الله دې، ابو محمد ئې کنیت دې، ابوبکر ئې هم کنیت ذکر کړې شوې دې. (۱۰)
دې د سیدنا انس رضی الله عنه نه علاوه، د حمید بن نافع، سالم بن عبدالله بن عمر، عباد بن تمیم انصاری، ابو الزناد عبدالله بن ذکوان، امام زهری، د خپل پلار ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم، د پلار د ترور عمرة بنت عبدالرحمن او ام عیسی الجزار رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.
دهغه نه په روایت کونکو کښې اسماعیل بن علیه، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، ابو اویس مدنی، عبدالله بن لهیعه، عبدالملک بن جریج، فلیح بن سلیمان، امام مالک، امام

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۵٤۱، ۵٤۲
۲) تاریخ عثمان بن سعید الدارمی رحمه الله ص ۲۲۸، رقم ۸۷۶
۳) تاریخ بغداد ج ۱٤ ص ۳۵۱
٤) الجرح والتعدیل ج ۹ ص ۲٤۶، رقم ۱۰۳۳
۵) الثقات لابن حبان ج ۰ ص ۲۸۹، رقم ۱۶٤۸۹
۶) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ٤۷۳
۷) تقریب التهذیب ص ٦۱٤، رقم ۷۹۱٤
۸) پورته حواله
۹) کشف الباری ج ۳ ص ۵۵
۱۰) تهذیب الکمال ج ۱٤ ص ۳٤۹

زهری (وهو من شیوخه ایضا) هشام بن عروه او یحیٰ بن ایوب مصری رحمهم الله وغیره حضرات دی.(۱)

امام مالک رحمه الله فرمائی : ﴿کان کثیر الحدیث، وکان رجل صدق﴾(۲)

امام احمد رحمه الله فرمائی : ﴿حدیثه شفاء﴾(۳)

امام یحیی بن معین او ابو حاتم رحمهما الله فرمائی : ﴿ثقة﴾(٤)

امام نسائی رحمه الله فرمائی : ﴿ثقة، ثبت﴾(۵)

ابن سعد رحمه الله فرمائی : ﴿کان ثقة، کثیر الحدیث، عالما﴾(۶)

امام دارقطنی رحمه الله فرمائی : ﴿من الثقات الرفعاء﴾(۷)

امام عجلی رحمه الله فرمائی : ﴿مدنی، تابعی، ثقة﴾(۸)

ابن عبد البر رحمه الله فرمائی : ﴿کان من اهل العلم، ثقة، فقیها، محدثا، مامونا، حافظا، وهو حجة فیما نقل وحمل﴾(۹)

ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱۰)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿حجة﴾(۱۱)

په ۱۳۵ هجری کښې د اویا کالو په عمر باندې وفات شوې دې. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ **عباد بن تمیم** : دا عباد بن تمیم بن غزیه انصاری مدنی رحمه الله دې، د هغه حالات (هم په دې جلد کښې، په کتاب الوضوء کښې د باب لایتوضاء من الشك حتی یستیقن د لاندې تیر شوې دی.

⑥ **عبدالله بن زید** رضی الله عنه : دا سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم انصاری مازنی مدنی رضی الله عنه دې. د هغه حالات هم په کتاب الوضوء کښې د باب لایتوضاء من الشك حتی یستیقن د لاندې تیر شوې دی.

---

۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل د پاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ١٤ ص ۳۵۰، ۳۵۱
۲) الجرح والتعدیل لابن ابی حاتم ج ۵ ص ۱۷، رقم ۷۷
۳) پورته حواله
٤) پورته حواله
۵) تهذیب الکمال ج ١٤ ص ۳۵۱
٦) تعلیقات تهذیب الکمال ج ١٤ ص ۳۵۱
۷) سنن الدارقطنی ج ۳ ص ۱۳۰، کتاب الصیام، باب النیة فی الصیام، رقم ۲۲۱۶
۸) الثقات للعجلی ج ۳ ص ۲۳، رقم ۸۶۱
۹) التمهید لابن عبدالبر ج ۱۷ ص ۱۵۵، حدیث مالک عن عبدالله بن ابی بکر بن حزم
۱۰) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱۰، رقم ۸۷۷۹
۱۱) الکاشف ج ۱ ص ۵٤۱، رقم ۲۶۵٤
۱۲) الکاشف ج ۱ ص ۵٤۱، رقم ۲۶۵٤، وتقریب التهذیب ص ۲۹۷، رقم ۳۲۳۹

عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم : دلته په بعض نسخو کښې هم دغه شان دی، پس د هروی په نسخه کښې پوره نوم دې، ﴿ **عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم** ﴾ پس د عمدة القاری په نسخه کښې پوره نوم موجود دې او علامه عینی رحمه الله په شرح کښې تصریح کړې ده چه په بعض نسخو کښې لفظ ﴿ **محمد** ﴾ د مینځه نه ساقط شوې دې. (۱) **فتنبه**

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ : رسول الله ﷺ دوه دوه کرته اودس اوکړو. یعنی په اودس کښې ئې هغه اندامونه چه وینځلې شی دوه دوه کرته وینځل.

په اودس کښې د تثلیث غسل حیثیت: په اودس کښې یو کرت وینځل خو فرض دی، د هغې نه روستو سنت دی یا دواړه جدا جدا دی؟

په دې سلسله کښې مختلف اقوال منقول دی:

① یو قول دا دې چه اول کرت فرض دی، دویم کرت سنت دې او دریم کرت اکمال دې.

② دویم قول دا دې چه اول کرت فرض دې، باقی دواړه سنت دی.

③ دریم قول دا دې چه اول کرت وینځل خو فرض دی، دویم کرت سنت دی او دریم کرت نفل دی. ④ څلورم قول دا دې چه دویم کرت نفل دی او دریم کرت سنت دی.

⑤ ابوبکر الاسکاف رحمه الله فرمائی چه درې واړه کرته وینځل ئې فرض دی.

⑥ ابن الهمام رحمه الله په فتح القدیر کښې فرمائی چه حق خبره دا ده چه په دویم او دریم کرت وینځلو مرتبه مجموعه سنت واحده دې، صاحب د البحر الرائق هم دا قول اختیار کړې دې او د دې علت ئې دا بیان کړې دې چه دویم کرت یا دریم کرت وینځلو لره مستقل د سنیت سره نه شی موصوف کیدې، چه ترڅو پورې یو د بل سره ضم نه کړې شی.

⑦ صاحب د السراج الوهاج فرمائی چه اول کرت فرض دې او دویم او دریم کرت وینځل ئې د صحیح قول مطابق سنت مؤکده دی.

په النهر الفائق کښې د دې تائید کړې شوې دې او فرمائی هم دا مناسب خبره ده، ځکه چه په سنیت باندې د رسول الله ﷺ عمل ﴿ **توضاء مرتین مرتین** ﴾ نه استدلال کولې شی، چه په هغې باندې دا ارشاد دې چه : ﴿ **هذا وضوءُ من یضاعف له الاجر مرتین** ﴾ (۲) یعنی دا هغه اودس دې په کوم چه دوچند اجر ورکولې شی.

---

۱) اوګورئ : صحیح البخاری ج ۱ ص ٤۳، طبع طوق النجاة، تحقیق زهیر بن ناصر الناصر، وعمدة القاری ج ۳ ص ٤

۲) وعن ابن عمر قال : توضأ النبی صلی الله علیه و سلم مرة مرة ثم قال هذا وضوء من لا تقبل له صلاة إلا به ثم توضأ مرتین مرتین ثم قال هذا وضوء من یضاعف له الأجر مرتین ثم توضأ ثلاثا ثلاثا ثم قال هذا وضوئی ووضوء المرسلین من قبلی. السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب فضل التکرار فی الوضوء، رقم ۳۸۳، وسنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب وضوء رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم ٤

او په درې درې کرته وینځلو باندې ئې اوفرمائیل : ﴿ هذا وضوئی ووضوء الانبیاء من قبلی ﴾ (۱) یعنی دا زما اودس دې او زما نه د مخکښ انبیاء علیهم السلام اودس دې.
اوګورئ ! رسول الله ﷺ په دوه دوه کرته وینځلو باندې د مستقل جزاء زیرې ورکړو، د دې نه معلومه شوه چه دا مستقل سنت دې، نه جزء دسنت، چه په دې باندې دې بالکل اجر مرتب نه شی. (۲) والله اعلم

د ترجمة الباب په ثبوت باندې اشکال او د هغې جواب : امام بخاری رحمه الله دلته ترجمه قائم کړې ده ﴿ باب الوضوء مرتین مرتین ﴾ او د هغې د لاندې ئې د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه روایت ذکر کړې دې. ﴿ ان النبی ﷺ توضا مرتین مرتین ﴾ د دې نه د ترجمة الباب اثبات واضح دې، خو په دې باندې اشکال دا دې چه د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه یو روایت وړاندې تفصیلی راروان دې په هغې کښې دی چه : ﴿ فدعا بماء فافرغ علی یدیه، فغسل مرتین، ثم مضمض واستنثر ثلاثا، ثم غسل وجهه ثلاثا، ثم غسل یدیه مرتین مرتین الی المرفقین ﴾ (۳)
یعنی عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه ته چه کله دا خواهش ښکاره کړې شو چه هغه شان اودس اوښائی څنګه چه به رسول الله ﷺ کولو نو هغه اوبه راطلب کړې، په خپلو دواړو لاسونو باندې ئې اوبه واړولې، او هغه ئې دوه کرته وینځل، بیا ئې درې کرته خولهٔ کښې اوبه واچولې او پوزه ئې صفا کړه، بیا ئې خپله پوزه درې کرته وینځله، بیا ئې دوه دوه کرته د څنګلو پورې لاسونه وینځل....
په دې روایت مفصله باندې د نظر اچولو نه دا معلومیږی چه په اندامونو کښې تفریق کړې شوې دې، بعض دوه کرته او بعض درې کرته وینځلې شوې دی، لهذا د مؤلف ترجمه نه ثابتیږی.
د دې جواب دا دې چه د مصنف رحمه الله دا عادت دې چه څنګه هغه د روایت بعض طرق ته اشاره کولو سره خپله مدعا اخذ کوی، هم دغه شان بعض وخت صرف د هم هغه الفاظو نه استدلال کولو سره خپله مدعا اخذ فرمائی کوم چه د هغه مخې ته وی.
داسې معلومیږی چه امام بخاری رحمه الله د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه دا روایت مختصره د راتلونکی روایت مطوله نه جدا او مستقل ګنړی، پس په ابوداؤد او ترمذی کښې د سیدنا

---

۱) اوګورئ : السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب فضل التکرار فی الوضوء، رقم ۳۸٤، ومسند الطیالسی ج ۳ ص ٤۳٤، رقم ۲۰۳۶

۲) دا ټول تفاصیل په : السعایة ج ۱ ص ۱۳۱، البحث السادس فی شرح قوله تثلیث الغسل نه اخستلې شوې دې، هم دغه شان اوګورئ : فتح القدیر ج ۱ ص ۳۱، ۳۲، والبحر الرائق ج ۱ ص ۲٤، ورد المحتار علی الدر المختار ج ۱ ص ۸۷

۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۱، کتاب الوضوء، باب مسح الراس کله، رقم ۱۸۵

ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دی ﴿ ان النبی ﷺ توضا مرتین مرتین ﴾ (۱) نو کیدي شی چه څنګه ابوهریره رضی الله عنه وضوء مرتین مرتین نقل کوی، هم دغه شان ئې عبدالله بن زید رضی الله عنه هم نقل کوی اودا واقعه جدا وی اوپه کوم حدیث کښې چه تفریق اعضاء مذکور دې هغه جدا وی. والله اعلم د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه په حدیث کښې تفریق اعضاء یعنی په یو اودس کښې بعض اندامونه دوه دوه کرته او بعض درې درې کرته وینځل مذکور دی، د دې نه علماء کرامو په دې خبره باندې دا استدلال کړې دې چه دغه شان په اندامونو کښې تفریق کیدلې شی، پس امام ترمذی، امام بیهقی او ابو اسحاق شیرازی رحمهم الله وغیره دا استدلال کړې دې، امام نووی رحمه الله لیکلې دی چه په دې باندې اجماع ده. (۲)

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه په یو اودس کښې د رسول الله ﷺ نه یو شان یا ﴿ مرتین ﴾ یا ﴿ثلاث مرات﴾ وینځل ثابت دی، خو په یو اودس کښې چه په داسې طریقه تفریق وی چه بعض اندامونه دوه دوه کرته وینځلې شی او بعض درې کرته وینځلې شوې وی دا د رسول الله ﷺ نه ثابت نه دی. دا د راوی د طرف نه څه نقصان راغلې دې او کله راوی هغه ذکر کړې دې او کله ئې ساقط کړې دې، یا دا د راوی په نسیان باندې محمول دې. (۳)

خو ابو عبدالله ابی رحمه الله فرمائی چه د راوی د طرف نه به دا ترك او نسیان هله منلې کیدې چه هغه څه عدد نه ذکر کولې، چه هر کله هغه باقاعده عدد ذکر کوی، نو بیا د راوی د طرف نه د اسقاط او نسیان څه احتمال پاتې کیږی، خصوصا چه کله د عبدالله بن زید رضی الله عنه د دې حدیث په راویانو کښې هیڅ اختلاف نشته. (٤) والله اعلم

﴿۲۳﴾ بَابُ الْوُضُوءِ ثَلَاثًا ثَلَاثًا

د ترجمة سابقه سره مناسبت او د ترجمه مقصد : د دې باب د مخکښې باب سره مناسبت بالکل واضحه دې او د ترجمة الباب مقصد هم واضح دې چه د اودس اندامونه درې ځله وینځل د اودس کمال دې، د دې بیانول مقصود دی.

---

۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین، رقم ۱۳۶، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الوضوء مرتین مرتین، رقم ٤۳

۲) اوګورئ : جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب فیمن یتوضاء بعض وضوئه مرتین وبعضه ثلاثا رقم ٤۷، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب توضوء بعض الاعضاء ثلاثا وبعضها اثنین وبعضها واحدة، رقم ۳۸۲، والمهذب مع شرح المجموع ج ۱ ص ٤۳۸.

۳) اکمال المعلم بفوائد مسلم ج ۲ ص ۱٤، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله

٤) اکمال اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۸

۱۵۸: ﴿حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأُوَيْسِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ أَنَّ عَطَاءَ بْنَ يَزِيدَ أَخْبَرَهُ أَنَّ حُمْرَانَ مَوْلَى عُثْمَانَ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ رَأَى عُثْمَانَ بْنَ عَفَّانَ (۱) دَعَا بِإِنَاءٍ فَأَفْرَغَ عَلَى كَفَّيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ فَغَسَلَهُمَا ثُمَّ أَدْخَلَ يَمِينَهُ فِي الْإِنَاءِ فَمَضْمَضَ وَاسْتَنْشَقَ ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثَلَاثَ مِرَارٍ ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ نَحْوَ وُضُوئِي هَذَا ثُمَّ صَلَّى رَكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ﴾

رجال الحديث

① **عبدالعزيز بن عبدالله الاويسى**: دا عبدالعزيز بن عبدالله بن يحيى بن عمرو بن اويس قرشي اويسي مدني رحمه الله دي. د هغه حالات په كتاب العلم كښې د باب الحرص على الحديث د لاندې تير شوي دي. (۲)

② **ابراهيم بن سعد**: دا ابراهيم بن سعد بن عبدالرحمن بن عوف زهرى قرشي مدني رحمه الله دي. د هغه حالات مختصرا په كتاب الايمان كښې د باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال د لاندې او په تفصيل سره په كتاب العلم كښې د باب ما ذكر في ذهاب موسى صلى الله عليه وسلم في البحر الى الخضر د لاندې تير شوي دي. (۳)

③ **ابن شهاب**: دا امام محمد بن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب زهرى مدني رحمه الله دي. د هغوى حالات په (بدء الوحي) كښې د دريم حديث د لاندې تير شوي دي. (٤)

④ **عطاء بن يزيد**: دا ابو محمد يا ابو يزيد عطاء بن يزيد الليثي ثم الجندعي المدني ثم الشامي رحمه الله دي. د هغه حالات په كتاب الوضوء كښې د باب لا تستقبل القبلة بغائط او بول الا عند البناء جدارا ونحوه... د لاندې تير شوي دي.

---

۱) قوله: عثمان بن عفان الحديث اخرجه البخارى فى صحيحه ج ۱ ص ۲۸ فى نفس الكتاب والباب، رقم ۱۶۰، وفى ج ۱ ص ۲۸، كتاب الوضوء، باب المضمضة فى الوضوء، رقم ۱٦٤، وفى ج ۱ ص ۲۵۹، كتاب الصوم، باب السواك الرطب واليابس للصائم، رقم ۱۹۳٤، وفى ج ۲ ص ص ۹۵۲، كتاب الرقاق، باب قول الله تعالى ﴿ان وعد الله حق فلا تغرنكم الحياة الدنيا﴾ رقم:٦٤٣٣، ومسلم فى صحيحه، كتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وكماله، رقم ۵۵۰، ۵۵۱، والنسائى فى سننه، فى كتاب الطهارة، صفة الوضوء، باب المضمضة والاستنشاق رقم ۸٤، وباب باى اليدين يتمضمض؟ رقم ۸۵، وابوداؤد فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبى ﷺ رقم ۱۰۶- ۱۱۰

۲) كشف البارى ج ٤ ص ٤۸

۳) كشف البارى ج ۲ ص ۱۲۰، و ج ۳ ص ۳۳۳

٤) كشف البارى ج ۱ ص ۳۲۶

⑤ **حمران مولی عثمان** : دا حمران بن ابان بن خالد بن عبد عمرو بن عقیل بن عامر نمری (۱) تمری رحمه الله دي. د پلار نوم ئې اُبی یا اَبَا هم بیان کړې شوې دې.
دې د عین التمر نه قید کیدو سره د مسیب بن نجبه په حصه کښې راغلې وو، د هغه نه سیدنا عثمان رضي الله عنه اخستلو سره ازاد کړې وو، په دې وجه ورته حمران مولی عثمان وئیلې شی. (۲)
د هغه ملاقات د سیدنا ابوبکر او سیدنا عمر رضي الله عنهما سره هم شوې دې، خو هغه د خپل مولی سیدنا عثمان او سیدنا معاویه بن ابی سفیان رضي الله عنهم نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښې ابو وائل شقیق بن سلمه (وهو من اقرانه)، ابو صخره جامع بن شداد محاربی، بکیر بن عبدالله الاشج، حضرت حسن بصری، عروه بن الزبیر، معاذ بن عبدالرحمن التیمی، معبد جهنی، ابو التیاح یزید بن حمید ضبعی او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنهم وغیره ډیر حضرات دی. (۳)

حافظ ابن عبد البر رحمه الله فرمائی : ﴿ وکان حمران احد العلماء الجلة، اهل الوداعة والرای والشرف بولائه ونسبه ﴾(٤)
یعنی حمران د جلیل القدر علماء کرامو نه دې، اهل وجاهت، صاحب رائې او د خپل ولاء او نسب په اعتبار سره د اوچتې درجې مالك وو.
حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة نبیل ﴾(۵)

هم دغه شان فرمائی : ﴿ حجة، ... قال الحاکم : تکلم فیه بما لا یؤثر فیه، قلت : هو ثبت ﴾(۶)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی : ﴿ ثقة ﴾(۷)
ابن حبان رحمه الله هغه په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۸)
خو امام بخاری رحمه الله هغه په خپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دې. (۹)

---

۱) قال ابن سعد : نزل البصرة، وادعی ولده انه من النمر بن قاسط. سیر اعلام النبلاء ج ٤ ص ١٨٤
۲) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۷ ص ۳۰۱
۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۷ ص ۳۰۱، ۳۰۲
٤) التمهید لما فی الموطاء من المعانی والاسانید ج ۲۲ ص ۲۱۱، قال محققه فی نسخة : الاجلة مکان الجلة والوجاهة مکان الوداعة. هذا، وان ابن عبدالبر قال : وحمران مولی عثمان هو حمران بن اعین بن خالد وهو خطاء، والصحیح حمران بن ابان، واما حمران بن اعین فهو راو اخر، اخو عبد الملک بن اعین، انظر التقریب ص ۱۷۹ وغیره.
۵) ذکر اسماء من تکلم فیه وهو موثق ص ۷۲، رقم ۹۵
٦) الرواة الثقات المتکلم فیهم بما لا یوجب ردهم، ص ۸۸، رقم ۳۱
۷) تقریب التهذیب ص ۱۷۹، رقم ۱۵۱۳
۸) الثقات لابن حبان ج ٤ ص ۱۷۹، رقم ۲۳۷۱.
۹) میزان الاعتدال ج ۱ ص ٦۰٤، رقم ۲۲۹۱

هم دغه شان ابن سعد رحمه الله فرمائی: ﴿ وکان کثیر الحدیث، ولم ارهم یحتجون بحدیثه ﴾(۱) یعنی هغه کافي احادیث روایت کوی. زه اهل علم نه وینم چه د هغه په احادیثو سره به احتجاج کوی.
حقیقت دا دي چه د هغه په احادیثو باندي د شیخین نه علاوه اصحاب سنن اربعه احتجاج کړي دي، امام بخاری رحمه الله اگر چه هغه په الضعفاء کښې ذکر کړي دي، خو د جرح څه وجه ئي نه ده ذکر کړي، هم دغه شان ابن سعد هم یوه مبهم خبره کړي ده، د جرح سبب ئي نه دي واضح کړي، او حال دا دي چه خپله د امام بخاری رحمه الله سره د اصول سته ټولو مصنفینو په هغه احتجاج کړي دي او د ابن عبدالبر، ابن حبان، حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهم الله توثیقات او تعدیلات موجود دی، په دي وجه به هغه ثقه گنړلي شی. والله اعلم
غالبا هم دا وجه ده چه حافظ ابن حجر رحمه الله د هدی الساری په هغه فصل کښې د هغه بالکل ذکر نه دي کړي په کوم کښې چه هغه دصحیح بخاری په متکلم فیه راویانوباندي کلام کړي دي.(۲)
⑥ **عثمان رضي الله عنه** : دا امیر المومنین سیدنا عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف قرشي (اموی) رضي الله عنه دي. ابوعمرو، ابو عبدالله او ابو لیلی ئي کنیتونه بیانولي شی. ذوالنورین ئي لقب دي.
د مور نوم ئي اروی بنت کریز بن ربیعه بن حبیب بن عبد شمس بن عبد مناف وه، دا د رسول الله صلی الله علیه وسلم د ترور لور ده.
د عثمان رضي الله عنه نیا (د مور د طرف نه) ام حکیم البیضاء بنت عبدالمطلب ده، کومه چه د رسول الله صلی الله علیه وسلم ترور ده. (۳)

---

۱) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۸۳
۲) د تحریر تقریب التهذیب مصنفین د حافظ ابن حجر رحمه الله په کلام ﴿ ثقة ﴾ باندي تبصره کولو سره لیکی : بل صدوق فی احسن اقواله، فما وجدت احدا وثقه سوی ابن حبان والذهبی، وقال ابن سعد : لم اراهم یحتجون بحدیثه. و اورد البخاری فی الضعفاء. قلت (القائل صاحبا التحریر): ویظهر من جماع ترجمته ان الرجل لم یکن امینا، الامانة التی تؤدی الی توثیقه توثیقا مطلقا، فلعل هذا هو الذی تبین للبخاری، علی ان البخاری ومسلما قد احتجا به فی الصحیح. تحریر تقریب التهذیب ج ۱ ص ۳۲۱، ۳۲۲
خو د هغه حالات کوم چه اصحاب تراجم ذکر کړي دی د هغې د مطالعه کولو نه معلومیږی چه په هغه باندي یو محدث یا اصحاب جرح وتعدیل نه چا هم څه جرح نه ده کړي، هر چه د ﴿ لم یکن رجلا امینا ﴾ تعلق دي، پس غالبا د دي نه د هغه واقعي طرف ته اشاره ده کوم چه اصحاب سیر ذکر کړي ده چه سیدنا عثمان رضي الله عنه د خپل یو مرض په موقع باندي وصیت لیکلي وو او په هغې کښې ئي سیدنا عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنه خپل خلیفه نامزد کړي وو، هغه وخت سیدنا عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنه حج له تلي وو. روستو چه کله هغه راغلو نو حمران دا راز هغه ته بیان کړو، سیدنا عثمان رضي الله عنه ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئي جلا وطن کړو.
خو د دي واقعي په روایت حدیث کښې د عدالت او ضعف په اعتبار سره په ظاهره کښې هیڅ اثر نشته، که یقینی دا خبره مؤثر وي نو امام بخاری رحمه الله به د هغه نه ځائي په ځائي په خپل صحیح کښې ولي احتجاج کولي. والله اعلم
۳) اوگورئ : تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۴۵، ۴۴۶

سیدنا عثمان رضی الله عنه په شروع شروع کښې مسلمان شوې وو، د حبشې او مدینې منورې دواړه هجرتونه ئې کړې دی، رسول الله ﷺ اول خپله لور سیده رقیه رضی الله عنها د هغه په نکاح کښې ورکړه، د هغې د وفات کیدو نه پس ئې بله لور سیده ام کلثوم رضی الله عنها د هغه په نکاح کښې ورکړه. (۱)

هغه د رسول الله ﷺ. سیدنا ابوبکر او سیدنا عمر فاروق رضی الله عنهم نه د حدیث روایت کوی.

د سیدنا عثمان رضی الله عنه نه په روایت کونکو کښې د هغه په ځامنو کښې ابان، سعید، عمرو او په غلامانو کښې د حمران نه علاوه ابو صالح، ابو سهله، (دغه شان) مروان بن الحکم، عبدالله بن مسعود، زید بن ثابت، عمران بن حصین، ابو قتاده، ابوهریره، انس بن مالك، السائب بن یزید، سلمه بن الاکوع، ابو امامه الباهلی، ابو امامه سهل بن حنیف، طارق بن شهاب، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن الزبیر او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنهم ورحمهم الله جمیعا.... وغیره ډیر حضرات شامل دی. [حواله بالا]

سیدنا عثمان رضی الله عنه د فیل د واقعې نه شپږ کاله زوستو پیدا شوې دې، د حبشه طرف ته ئې د خپلې بی بی سیده رقیه رضی الله عنها سره د ټولو نه مخکښې هجرت اوکړو، روستو نور حضرات په هغوی پسې لاړل، بیا ئې د مدینې منورې طرف ته هجرت اوکړو، په بدر کښې د شریکیدو دیاره تیار وو چه د سیده رقیه رضی الله عنها د بیمارئ د وجې نه رسول الله ﷺ هغه پاتې کړو او د بدر د حصې نه ئې هم هغه ته ورکړه او هغه ئې د بدریانو نه هم شمار کړو.

د حدیبیه په موقع باندې ضرورت پیښ شو چه څوك مکې مکرمې ته اولیږلې شی، د عثمان رضی الله عنه نه موزون بل څوك نه وو، په دې وجه عثمان رضی الله عنه هلته اولیږلې شو، د هم هلته نه دا دروغژن خبر خور شو چه عثمان رضی الله عنه شهید کړې شو.

په دې موقع باندې رسول الله ﷺ د ټولو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه په جهاد او قتال باندې بیعت واخستلو، رسول الله ﷺ خپل یو لاس په بل لاس باندې ږدلو سره اوفرمائیل چه دا د عثمان رضی الله عنه لاس دې، کوم چه زما په لاس باندې بیعت کوی.

رسول الله ﷺ پرله پسې خپلې دوه لونړه د هغه په نکاح کښې ورکړې او وې فرمائیل که زما بله لور وې نو هغه به مې هم ستا په نکاح کښې درکړې وې.

سیدنا عثمان رضی الله عنه په هغه لس خوش قسمته صحابه کرام رضی الله عنهم کښې شامل دې چاته چه رسول الله ﷺ په یو مجلس کښې د جنت زیږې ورکړې وو.

عثمان رضی الله عنه د هغه اصحاب الرائی خلقو نه یو وو چاته چه سیدنا عمر فاروق رضی الله عنه د خلافت ذمه داری سپارلې وه.

عثمان رضی الله عنه په خلفاء راشدینو کښې په دریم نمبر دې، د ټول اهل سنت والجماعت په نزد د ابوبکر او عمر رضی الله عنهما نه پس عثمان رضی الله عنه (د ټول امت نه) افضل دې. (۲)

---

۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۴۶، ۴۴۸

۲) دا ټول تفصیلات د تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۴۵ تا ۴۵۰ نه اخستلې شوې دی.

سیدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه د بیعت عثمان رضي الله عنه په موقع باندې اوفرمائیل: ﴿ بایعنا عبدنا، ولم نال ﴾(۱)

یعنی مونږ په ټولو کښې د غوره انسان په لاس بیعت اوکړو او مونږ هیڅ کوتاهی نه ده کړې.
سیدنا علی رضي الله عنه فرمائی چه سیدنا عثمان رضي الله عنه په مونږ کښې د ټولو نه زیات صله رحمی کونکې وو او هغه د داسې خلقو نه وو چه د هغوی په باره کښې راغلې دی ﴿ ثم اتقوا وامنوا ثم اتقوا واحسنوا.. والله یحب المحسنین ﴾(۲)

سیده عائشه رضي الله عنها فرمائی: ﴿ ولقد قتلوه، والله لمن اوصلهم للرحم، واتقاهم لربه ﴾(۳) یعنی هغه باغیانو عثمان رضي الله عنه قتل کړو، حال دا چه هغه د ټولو نه زیات صله رحمی کونکې او د خپل رب نه زیات ویریدونکې وو.
بئر رومه په مدینه منوره کښې د یو یهودی کوهې وو، هغه به په مسلمانانو باندې اوبه خرڅولې، رسول الله ﷺ ترغیبا اوفرمائیل څوک دې چه دا کوهې واخلی او د مسلمانانو دپاره ئې وقف کړی او خپله ئې هم د عامو مسلمانانو په شان اوبه استعمالوی؟ د هغې په بدل کښې به الله پاك هغه ته په جنت کښې یو ګودر ورکړی. سیدنا عثمان رضي الله عنه یهودی ته ورغلو او هغه سره ئې سودا اوکړه او نیم کوهې ئې په دولس زره درهم باندې واخستلو او هغه سره دا مقرر شوه چه کوهې به یوه ورځ یهودی استعمالوی او یوه ورځ به ئې سیدنا عثمان رضي الله عنه. بیا داسې اوشوه چه د سیدنا عثمان رضي الله عنه د نمبر والا ورځ کښې به مسلمانانو دومره اوبه ډکې کړې چه د دوه ورځو دپاره به کافی شوی، یهودی چه کله دا اولیدل نو ډیر غمژن شو. د دې نه پس ئې د کوهی باقی نیمه حصه په اته زره درهم باندې د عثمان رضي الله عنه په لاس باندې خرڅه کړه. (٤)
رسول الله ﷺ چه کله دا خواهش ظاهر کړو چه د مسجد نبوی توسیع کیدل پکار دی نو سیدنا عثمان رضي الله عنه د پنځه ستنو په مقدار ځائې اخستلو سره په مسجد کښې شامل کړو. (۵)
د غزوه تبوك په موقع باندې ئې نهه نیم سوه (۹۵۰) اوښان او پنځوس (۵۰) اسونه ورکړل، بلکه په یو روایت کښې زر اوښان او اویا اسونه منقول دی. (۶)
عبادت: د عبادت ئې دا حال وو چه په یو یو رکعت کښې به ئې پوره قران کریم ختمولو، تردې چه کله د هغوی د شهادت دپاره محاصره اوکړې شوه نو په هغه موقع باندې به هم هغه د شپې پاسیدلو سره عبادت کولو او په یو یو رکعت کښې به ئې یو یو قران کریم ختمولو.

---

۱) الاصابة ج ۲ ص ۲۲۳
۲) پورته حواله
۳) پورته حواله
٤) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ٤٥٠
٥) پورته حواله
٦) پورته حواله

د سیدنا عثمان رضي الله عنه په زمانه کښې مالونه دومره ډیر فراخه شو او برکت پیدا شو چه خلقو یوه یوه وینزه د هغې د وزن برابر چاندئ باندې واخستله، یو یو اس ئې په یو یو لاکهه درهم باندې او یوه یوه د کجهورې اونه ئې په زر درهم باندې واخستله. سیدنا عثمان رضي الله عنه به همیشه روژې نیولې. (۱)

شهادت : د سیدنا عثمان رضي الله عنه په اخری دور کښې څه اشرار داسې پیدا شو چا چه دا کلکه ارادد کړې وه چه عثمان رضي الله عنه شهید کړی، بل طرف ته رسول الله ﷺ سیدنا عثمان رضي الله عنه ته د ابتلاء او ازمیښت پیش ګوئی کړې وه، او د شهادت پیش ګوئی ورته کړې وه او په دې موقع ئې ورته د صبر تلقین هم کړې وو. (۲)

پس په دې موقع باندې نه صرف دا چه هغه د صبر لمن پرې نه خودله بلکه د صحابه کرام رضي الله عنهم د اجازت باوجود ئې چاته هم د تورې د راویستلو اجازت ورنکړو. (۳)

په داسې حال کښې چه سیدنا عثمان رضي الله عنه د قران کریم تلاوت کولو او مصحف ئې پرانستلې وو، هغه ظالمانو شهید کړو، اکثر حضرات دا روایت کوی چه د وینې څو قطرې د قران کریم په آیت ﴿ فسیکفیکهم الله ﴾ باندې پریوتلې. (٤)

خلافت او د خلافت موده : د سیدنا عمر رضي الله عنه د شهادت او تدفین نه درې ورځې پس په یکم محرم ۲۴ هجری باندې ټولو خلقو په اتفاق سره د سیدنا عثمان رضي الله عنه په لاس باندې د خلافت بیعت اوکړو. په ۱۷ یا ۱۸ ذی الحجه ۳۵ هجری کښې د سیدنا عثمان رضي الله عنه د شهادت عظیم مصیبت راغلو، په تاریخ وفات کښې ئې نور اقوال هم دی. (۵)

فضائل او مناقب : د سیدنا عثمان رضي الله عنه مناقب او فضائل بیشماره دی؛

رسول الله ﷺ فرمائی : ﴿ الا استحیی من رجل تستحیی منه الملائکة ﴾ (۶)

یعنی زه د هغه سړی نه حیاء اونکړم د چا نه چه ملائك هم حیاء کوی؟

رسول الله ﷺ فرمائیلې وو : ﴿ من یحفر بئر رومة فله الجنة ﴾ (۷) او هم دغه شان ئې فرمائیلې وو : ﴿ من جهز جیش العسرة فله الجنة ﴾ (۸)

یعنی څوك چه بئر رومه اوکنی نو د هغه دپاره جنت دې او څوك چه جیش عسره (د غزوه

---

۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ٤٥٠، ٤٥١

۲) قال عثمان یوم الدار : ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قد عهد الی عهدا، فانا صابر علیه. جامع الترمذی ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه، رقم ۳۷۱۱

۳) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ٤٥٦

٤) پورته حواله

٥) اوګورئ : تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ٤٥٤

٦) مسند احمد ج ۶ ص ۲۸۸، رقم ۲۶۹۹۹، ۲۷۰۰۰

۷) اخرجه البخاری تعلیقا. انظر صحیح البخاری، کتاب فضائل الصحابة، باب مناقب عثمان بن عفان

۸) پورته حواله

تبوك مجاهدين لره، زاد راه برابر کړی او سامان ورته ورکړی هغه جنتی دې. سیدنا عثمان رضي الله عنه دا دواړه کارونه اوکړل.

د سیدنا انس رضي الله عنه نه روایت دې چه رسول الله ﷺ د احد غر ته اوختلو، هغه سره سیدنا ابوبکر، سیدنا عمر او سیدنا عثمان رضي الله عنهم وو، د احد غر په خوزیدو شو، رسول الله ﷺ اوفرمائیل: اې احده! په قلار شه! او هغه ته ئې په خپه باندې ګزار هم ورکړو! او وې فرمائیل. په تا باندې یو نبی، یو صدیق او د دوه شهیدانو نه علاوه هیڅوك نشته! (۱)

د غزوه تبوك په موقع باندې چه سیدنا عثمان رضي الله عنه ښه ډیر سامان راوړلو نو رسول الله ﷺ د خوشحالئ نه اوفرمائیل: ﴿ ما علی عثمان ما عمل بعد هذه، ما علی عثمان ما عمل بعد هذه ﴾ (۲) یعنی د دې نه روستو چه عثمان رضي الله عنه هر څه کوی هیڅ باك نشته.

دبیعت رضوان په موقع باندې رسول الله ﷺ اوفرمائیل: ﴿ان عثمان فی حاجة الله وحاجة رسوله﴾ (۳) یعنی عثمان رضي الله عنه د الله پاك او دهغه درسول ﷺ په کارکښې دې، د دې نه پس ئې خپل یو لاس په بل باندې ږدلو سره اوفرمائیل چه دا لاس د عثمان دې او د هغه د طرف نه بیعت دې.

د روایاتو تعداد: د سیدنا عثمان رضي الله عنه احادیث په اصول سته کښې ذکر دی، د عثمان رضي الله عنه نه ټول یو سل څلویښت احادیث نقل دی، په هغې کښې درې احادیث متفق علیه دی، او امام بخاری په اتهٔ احادیثو کښې او امام مسلم رحمه الله په پنځو احادیثو کښې متفرد دی. (٤) والله اعلم، رضی الله عنه وارضاه

د اودس په سلسله کښې د امام بخاری رحمه الله ترتیب: امام بخاری رحمه الله د ټولو نه اول ﴿ باب الوضوء مرة مرة ﴾ قائم کړو، بیائې ﴿ باب الوضوء مرتین مرتین ﴾ اوپه اخرکښې ئې ﴿ باب الوضوء ثلاثا ﴾ ذکر کړو. امام ابوداؤد رحمه الله بالکل د دې عکس ذکر کړې دې، ځکه چه وضوء ثلاثا د ټولو نه اکمل او افضل دې، لهذا اول ئې هغه راوړې دې، د هغې نه روستو ئې وضوء مرتین، چه دا درمیانه دې او په اخر کښې ئې وضوء مرة ذکر کړې دې، کومه چه ادنی درجه ده.

امام بخاری رحمه الله دا خبره مخې ته کړه چه وضوء مرة خو فرض دې او اول هم دا وی، پس هغوی د ادنی نه اعلی طرف ته ترقی اوکړه، بله خبره دا د چه مرتین او ثلاثا دا په مرة باندې مرتب دی، اول به د مرة تحقق وی، بیا د مرتین او بیا د ثلاثا، نو د وجود په اعتبار سره هم مرتین او ثلاثا موخر دی. لهذا امام بخاری رحمه الله چه یو طرف ته د ادنی نه اعلی طرف ته ترقی کړې ده نو بل طرف ته ئې د ظاهری وجود په لحاظ چه کوم صورت دې د هغې رعایت ئې هم کړې دې. والله اعلم

---

۱) صحیح البخاری، کتاب فضائل الصحابة، باب مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۳۶۹۹

۲) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضي الله عنه رقم ۳۷۰۰

۳) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضي الله عنه رقم ۳۷۰۲

٤) اوګورئ: خلاصة الخزرجی، ص ۲۶۱، وتهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۳۲۲

د ائمه مجتهدین په نزد د تثلیث غسل حیثیت : امام بخاری رحمه الله دلته د ﴿ الوضوء ثلاثاً ثلاثاً ﴾ باب قائم کړې دې، دا دټولونه اکمل اودس دې، ددې په حیثیت کښې د علماء کرامو اختلاف دې.
جمهور علماء کرام خو ورته سنت وائی؛ د ابن ابی لیلی نه نقل کړې شوې دی چه هغه درې واړه کرت وینځلو ته واجب وائی: (۱)
علامه موفق رحمه الله د امام مالک رحمه الله نه نقل کړی دی چه د یو کرت یا درې کرته هیڅ تحدید نشته، یعنی تثلیث مباح دې، د سنت یا واجب تحدید نشته. (۲)
قاضی باجی مالکی رحمه الله فرمائی چه ابن القاسم رحمه الله د امام مالک رحمه الله نه نقل کړی دی چه په اودس کښې هیڅ تحدید نشته.
خو قاضی باجی فرمائی چه د دې مطلب دا نه دې چه په دې باندې کمې بیشې نه شی کیدلې، هسې خو د امام مالک رحمه الله نه بیشکه دا منقول دی چه یو کرت وینځل فرض دی. (۳)
مالکیان د اودس په ټولو اندامونو کښې د تثلیث قائل دی، خو په رجلین کښې هم تثلیث دې یا انقاء. په دې کښې دواړه اقوال دی، خو دا د اقوالو اختلاف په هغه صورت کښې دې چه کله په دواړو خپو باندې خیری حائل شی، او که دواړه خپې د خیرو نه پاکې وی نو بیا به تثلیث وی ګینې انقاء به وی. (٤)
سعید بن عبدالعزیز او امام اوزاعی رحمهما الله فرمائی چه په رجلین کښې تنقیه او په باقی اندامونو کښې تثلیث مستحب او مندوب دې. (۵)
د شوافع په نزد هم د اودس اندامونه درې درې کرته وینځل مستحب دی. (۶)
د احنافو په نزد هم تثلیث مسنون او مستحب دې، لکه چه په تیر شوی باب کښې پوره تفصیل تیر شوې دې. والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: أَنَّهُ رَأَى عُثْمَانَ بْنَ عَفَّانَ دَعَا بِإِنَاءٍ فَأَفْرَغَ عَلَى كَفَّيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ فَغَسَلَهُمَا ثُمَّ أَدْخَلَ يَمِينَهُ فِي الْإِنَاءِ فَمَضْمَضَ وَاسْتَنْشَقَ : حمران رحمه الله فرمائی چه ما عثمان رضی الله عنه اولیدو چه هغه (د اوبو) یو لوښې راطلب کړو او په خپلو لاسونو باندې ئې درې کرته اوبه واچولې او هغه ئې وینځل، بیا ئې خپل ښې لاس په لوښی کښې داخل کړو او خوله کښې ئې اوبه واچولې او پوزه کښې ئې اوبه واچولې.

---

۱) المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ٤۳۷
۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹٤
۳) المنتقی للباجی ج ۱ ص ۲۷۱، باب بیان غسل الوجه
٤) اوګورئ: حاشیة الدسوقی ج ۱ ص ۱۶۹، فصل یذکر فیه احکام الوضوء
۵) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹٤
٦) المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ٤۳۱

دلته د کشمهینی په روایت کښې ﴿أستنشق﴾ دې، او د اکثر راویانو په نزد ﴿استنثر﴾ دې. (۱) وړاندې د شعیب روایت راروان دې، په هغې کښې د مضمضه استنشاق او استنثار درې واړو ذکر دې. (۲)

بیا په دې حدیث کښې دا خبره چه مضمضه او استنشاق ئې څو کرته اوکړل، د دې ذکر په هیڅ طریق کښې نشته، خو ابن المنذر د ﴿یونس عن الزهری﴾ په طریق سره د عدد ذکر کړې دې. (۳) هم دغه شان امام ابوداؤد رحمه الله د سیدنا عثمان رضی الله عنه په احادیثو کښې په دوه طریقو کښې هم د عدد ذکر کړې دې. (٤)

قوله: ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثَلَاثَ مِرَارٍ: بیا ئې خپل مخ درې کرته، او دواړه لاسونه د څنګلو سره درې درې کرته وینځل.

د مضمضه او استنشاق په غسل وجه باندې د تقدیم حکمت: په غسل وجه باندې د مضمضه او استنشاق د مقدم کولو وجه دا ده چه د اودس مقصود د اتباع حکم شریعت سره ظاهری طور تطهیر او تنظیف هم دې، تطهیر او تنظیف په پاکو اوبو سره حاصلیږی، اوبه که ناپاکه وی نو په هغې سره تطهیر او تنظیف نه حاصلیږی. او ناپاکی کله خو د رنګ نه معلومیږی، کله د بوئی نه او کله د خوند نه، چه کله انسان په لاس کښې اوبه واخلی، چه نظر ته ئې لاړ شی نو رنګ به ئې ورته ښکاره شی، په خوله کنګالولو سره به ورته د خوند او په استنشاق او استنثار سره به ورته د بوئی پته لګی. که اوبه ناپاکې وی نو باقی بدن به د ناپاک کیدو نه بچ شی، ځکه چه غسل وجه فرض دې، لهذا د دې دپاره په طور د احتیاط او اهتمام اول مضمضه او استنشاق مقرر کړې شو، چه د اوبو پاکولې معلوم شی، د هغې نه روستو اوبو په فرض کښې استعمال کړې شی. والله اعلم(۵)

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: بیا ئې په خپل سر مسح اوکړه.

د دې روایت په یو طریق کښې هم عدد ذکر نه دې.

مسح به یو کرت کولې شی یا متعدد کرته: جمهور علماء کرام فرمائی چه یو کرت به مسح کولې شی، امام شافعی رحمه الله د درې کرته مسح قائل دې. (۶)

---

۱) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۹

۲) اوګورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۸، کتاب الوضوء باب المضمضة فی الوضوء رقم ۱۶٤

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۹

٤) اوګورئ: سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبی ﷺ رقم ۱۰۸، ۱۰۹

۵) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

٦) قال النووی رحمه الله: مذهبنا المشهور الذی نص علیه الشافعی رضی الله عنه فی کتبه وقطع به جماهیر الاصحاب انه یستحب مسح الراس ثلاثا کما یستحب تطهیر باقی الاعضاء ثلاثا. المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ٤۳۲

د امام شافعی رحمه الله دلیل د امام مسلم رحمه الله روایت کړې شوې د سیدنا عثمان رضي الله عنه د حدیث ظاهری الفاظ دی: ﴿ الا اریکم وضوء رسول الله ﷺ؟ ثم توضاء ثلاثا ثلاثا ﴾(۱)
یعنی رسول الله ﷺ درې درې کرته اودس اوکړو.
خو دا روایت مجمل دې، د سیدنا عثمان رضي الله عنه په تفصیلی روایاتو کښې په یو کښې هم مسح د څه قید سره نه ده ذکر کړې شوې، او د اودس په باقی اندامونو کښې عدد ذکر دې، دا د دې خبرې دلیل دې چه په مسح کښې عدد نشته. (۲)
د سیدنا عثمان رضي الله عنه په کومو روایاتو کښې چه تثلیث راغلې دې، محدثین هغه غیر ثابت ګنړی. پس امام ابوداؤد رحمه الله فرمائی: ﴿ احادیث عثمان الصحاح کلها تدل علی مسح الراس انه مرة، فانهم ذکروا الوضوء ثلاثا، وقالوا فیها: ومسح راسه، لم یذکروا عددا، کما ذکروا فی غیره ﴾(۳)
یعنی د سیدنا عثمان رضي الله عنه ټول صحیح احادیث په دې باندې دلالت کوی چه د سر مسح به یو کرت وی، ځکه چه راویانو چه څنګه د وضوء ثلاثا ذکر کړې دې هم هغه شان ئې ﴿ ومسح راسه ﴾ هم فرمائیلې دی، د اودس په مغسولاتو کښې چه ئې څنګه د عدد ذکر کړې دې، دلته ئې په مسح کښې د هیڅ عدد ذکر نه دې کړې.
امام بخاری رحمه الله وړاندې تلو سره د ﴿ مسح الراس مرة ﴾ باب قائم کړې دې، هلته به انشاء الله تفصیل راشی.

قوله: ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ: بیا ئې درې درې کرته خپلې خپې د ګیټو سره وینځلې.

قوله: ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ نَحْوَ وُضُوئِي هَذَا: بیا ئې اوفرمائیل چه رسول الله ﷺ اوفرمائیل چه څوک زما د دې اودس په شان اودس اوکړی.
امام نووی رحمه الله فرمائی چه دلته رسول الله ﷺ ﴿ نحو وضوئی ﴾ اوفرمائیل او ﴿ مثل وضوئی ﴾ ئې اونه فرمائیلو ځکه چه ﴿ مثل ﴾ کلی مماثلت غواړی او حقیقی کلی مماثلت ممکن نه دې.(٤)
خو په دې باندې اشکال دا دې چه هم دا روایت په کتاب الرقاق کښې را روان دې په هغې کښې ﴿ من توضاء مثل هذا الوضوء ﴾ الفاظ راغلې دی. (۵)

---

۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵٤۵
۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله رقم ۵۳۸، ۵۳۹
۳) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی صفة وضوء النبی ﷺ رقم ۱۰۸
٤) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۸، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله
۵) صحیح البخاری، ج ۲ ص ص ۹۵۲، کتاب الرقاق، باب قول الله تعالی ﴿ ان وعد الله حق فلا تغرنکم الحیاة الدنیا ﴾، رقم ٦٤۳۳

هم دغه شان په مسلم شریف کښې هم د ﴿ زید بن اسلم عن حمران ﴾ په طریق کښې د ﴿ رایت رسول الله ﷺ توضاء مثل وضوئی هذا ﴾ الفاظ راغلي دي. (۱)

په دې وجه دا به وئیلې شي چه د ﴿ نحو وضوئی ﴾ تعبیر د راوی تصرف دې، ځکه چه د دې لفظ اطلاق په ﴿ مثلیت ﴾ باندې مجازا کولې شي، او په دې وجه هم چه د ﴿ مثل ﴾ لفظ حقیقی مساوات لره مقتضی دې خو د دې اطلاق هلته هم کولې شي چرته چه کلی مساوات نه وی، بلکه اکثر اواغلب مساوات موجود وی.دغه شان به په دواړه قسم روایاتو کښې تطبیق راشی.(۲)

قوله: ثُمَّ صَلَّى رَكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ: بیا دوه رکعته اوکړی، په داسې طریقه چه د خپل نفس سره خبرې نه کوی.

د حدیث نفس نه څه مراد دې؟ : دلته د حدیث نفس نه څه مراد دې؟ حدیث اختیاری مراد دې یا اضطراری؟

اکثر علماء کرام مازری، قاضی عیاض او امام نووی رحمهم الله فرمائی چه د دې نه حدیث اختیاری مراد دې، ځکه چه وساوس اضطراریه خو د چا په قبضه کښې هم نه وی، خو په دې کښې هیڅ شك نشته چه په کوم مونځ کښې د وساوس اضطراریه نه هم حفاظت وی هغه د انتهائی اعلی درجې مونځ دې. (۳)

خو قاضی عیاض رحمه الله د بعض علماء کرامو نه نقل کړی دی چه د وساوس اختیاریه سره سره وساوس غیراختیاریه هم مراد دی. (٤) د امام ابن دقیق العید رجحان هم دې طرف ته معلومیږی.

د هغه دلیل دا دې چه دا حدیث د اعمال تکلیفیه سره متعلق نه دې، بلکه د فضیلت سره متعلق دې، کیدې شی چه د څه اعلی درجې د فضیلت حاصلولو دپاره د انسان نه د یو زبردست مشقت مطالبه اوکړې شی

او دا هم بعیده نه ده چه یو سړې د دنیاوی مشاغلو نه مجرد شی او د الله پاك په ذکر باندې خپل زړه اباد کړی، نو هغه ته هیڅ قسم اختیاری او اضطراری خیال بالکل رانشی. (۵)

---

۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضائل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ٥٤٤

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

۳) اوګورئ : شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۹، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله، واکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض ج ۲ ص ۱۹

٤) اوګورئ : اکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض ج ۲ ص ۱۹

٥) قال ابن دقیق العید : ویصح ان یحمل علی النوعین، لان الحدیث لیس فی التکلیف، حتی یرفع فیه العسر، وانما فیه ترتیب ثواب مخصوص علی عمل مخصوص، فمن حصل له ذلک العمل حصل له الثواب قال وغیره بعید ان یحصل لمن تجرد عن شواغل الدنیا، وعمر قلبه بذکر الله عزوجل، اکمال اکمال المعلم لابی ج ۲ ص ۱۳

ایا په دې حدیث کښې د حدیث دنیوی سره سره حدیث دینی هم داخل دی؟ د دې نه پس په دې هم ځان پوهه کړه چه په حدیث شریف کښې چه کومه د حدیث نفس نه نهی راغلې ده په هغې کښې حدیث نبوی خو بالاتفاق منهی عنه دې، ځکه چه د امام ابن المبارك، ابن ابی شیبه او د حکیم ترمذی رحمهم الله په روایاتو کښې ﴿ لایحدث نفسه بشئ من الدنیا ﴾ الفاظ راغلې دی. (۱)

خو هغه وساوس د کومو تعلق چه د دین سره دې هغه مطلقا غیر مضر دی، یا که په هغې کښې هم څه تفصیل شته؟

د علامه عینی رحمه الله رائې دا ده چه هغه غیر مضر دی، که د مانځه سره متعلق وی او که د بل څه خیال وی، پس سیدنا عمر رضی الله عنه فرمائی: ﴿ انی لاجهز جیشی وانا فی الصلاة ﴾ (۲)

د حافظ ابن حجر عسقلانی رحمه الله رائې دا ده چه د کومو خیالاتو تعلق د مانځه سره دې، مثلا په قراءت کښې غور او فکر کول نو هغه مضر نه دې او کوم چه د بهر خیالات دی اګر چه د عبادت د جنس نه وی، هغه مضر دی. (۳)

د سیدنا عمر رضی الله عنه په باره کښې منقول دی چه هغه به د مانځه په حالت کښې د جیش تجهیز فرمائیلو، امام ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه سیدنا عمر رضی الله عنه مامور بالجهاد وو، هغه یو طرف ته خو امیر المومنین وو نو بل طرف ته ورسره امیر الجهاد هم وو، پس هغه د بعض وجوه په بنیاد د صلاة الخوف ادا کونکی مونځ ګزار په شان شو، کوم چه د دشمن مخې ته ولاړ وی، چونکه عین د قتال حالت وی یا داسې حالت نه وی، د هغه په حق کښې دواړه حکمونه دی چه مونځ هم اوکړی او جهاد هم اوکړی، لهذا د هغه په ذمه لازمه ده چه د امکان د حده پورې دواړه حکمونه پوره کړی.

او دا خبره مسلم ده چه په جهاد قلبی کښې د اطمینان هغه کیفیت نه وی کوم چه په حالت امن کښې وی نو که دا خبره اومنلې شی چه د جهادی عمل د وجې نه د هغه په مانځه کښې څه نقص واقع شوې دې نو د بنده په کمال ایمان او کمال طاعت کښې به هیڅ کمې نه واقع کیږی، هم د دې وجې نه صلاة الخوف د صلاة الامن په مقابله کښې کم او خفیف ګنړلې شی، پس الله پاك چه کله د صلاة الخوف ذکر اوفرمائیلو نو وې فرمائیل:

﴿ فَإِذَا اطْمَأْنَنتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا ﴾ (٤)

بیا چه کله تاسو ته (د دشمن د طرف نه اطمینان حاصل شی) نو مونځ د قاعدې مطابق کوئ،

---

۱) ذکره الحافظ فی الفتح ج ۱ ص ۲۶۰، وانظر المصنف لابن ابی شیبة ج ۵ ص ۲۰۶، کتاب الصلاة، باب فی فضل الصلاة، رقم ۷۷۱۳

۲) انظر صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۶۳، باب یفکر الرجل الشئ فی الصلاة، والمصنف لابن ابی شیبة ج ۵ ص ۳۰۶، کتاب الصلاة، باب فی حدیث النفس فی الصلاة، رقم ۸۰۳٤

۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

٤) النساء: ۱۰۳

بیشکه مونځ د مسلمانانو په ذمه یوه داسې فریضه ده کومه چه د وخت پابند ده.
معلومه شوه چه په حالت د اطمینان کښې کوم اقامت صلاة مطلوب دې هغه د ویرې په حالت کښې نه دې.
بیا په خلقو کښې هم ډیر تفاوت موندلې شی، که د بنده ایمان قوي وی نو په مانځه کښې د مختلف امورو د فکر کولو سره سره زړه حاضر وی او سیدنا عمر رضي الله عنه خو هغه شخصیت دې چه د چا په ژبه او زړه باندې الله پاك حق اچولې دې، هغه محدث او ملهم من الله دې، د هغه دپاره دا هیڅ بعیده نه ده چه هغه په مونځ کښې د حاضریدو سره سره په مانځه کښې تدبیر جیش هم کولو، او نورو ته دا خبره نه وی حاصله. (۱)
حافظ ابن القیم رحمه الله فرمائی چه رسول الله ﷺ په مانځه کښې التفات فرمائیلې وو، ځکه چه یو شهسوار ئې د دشمنانو په نقل او حرکت باندې د نظر ساتلو دپاره لیږلې وو، د سحر په مانځه کښې رسول الله ﷺ بار بار د هغه شهسوار د لیدلو کوشش کولو، دا په اصل کښې په مانځه کښې التفات اشتغال بالجهاد فی الصلاة دې او دا من باب مداخل العبادات دې، یعنی په یو عبادت کښې ګویا بل عبادت داخل شی لکه چه صلاة الخوف دې چه په دې کښې د مانځه سره سره باقاعده د دشمنانو دفاع کولې شی. ګویا په مانځه کښې دننه عملا جهاد کیږی، هم دغه شان د سیدنا عمر رضي الله عنه دا ارشاد چه ﴿ انی لاجهز جیشی وانا فی الصلاة ﴾ (یعنی زه د مانځه په حالت کښې لښکر تیاروم) هم د جمع بین الجهاد مظهر دې، د دې مثال هم داسې دې لکه د مانځه په حالت کښې د قران کریم په معانی کښې فکر کول، یا د علمی نکات او اسرارو استخراج، ګویا په دې کښې جمع بین الصلاة والعلم ده، دا هم یو قسم التفات دې.یو التفات د غافلانو دې، چه په هغې کښې هغوی په ظاهره خوپه مانځه کښې وی، لیکن په حقیقت کښې په عبادت کښې نه وی. (۲) والله اعلم
حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه الله فرمائی چه په اصل کښې دا د سیدنا عمر رضي الله عنه وسوسې او خیالات نه وو، په مانځه کښې هغه ته حضوری کیفیت حاصل وو، د الله پاك ذ طرف نه به په هغه باندې د علوم القاء کیدله.
حضرت مرزا مظهر جان جانان رحمه الله هم په خپلو مکتوباتو کښې هم دا لیکلې دی. والله اعلم
قوله: غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ: نو د هغه ټول ګناهونه کوم چه تیر شوې دی، هغه به معاف کولې شی.
امام نووی رحمه الله فرمائی چه د دې نه صغائر مراد دی، ځکه چه د کبائرو د د معاف کیدو دپاره خو ضابطه توبه ده. (۳)

---

۱) الفتاوی الکبری ج ۲ ص ۲۲٤
۲) اوګورئ: زاد المعاد فی هدی خیر العباد ج ۱ ص ۲۵۰، فصل فی هدیه صلی الله علیه وسلم فی الصلاة.
۳) قال النووی : قال القاضی عیاض هذا المذکور فی الحدیث من غفران الذنوب ما لم تؤت کبیرة هو مذهب أهل السنة وأن الکبائر انما تکفرها التوبة أو ... (بقیه برصفحه آئنده

بعض علماء کرام فرمائی چه کیدې شی د کبائرو هم مغفرت اوشی. (۱) ځکه چه هر کله انسان په طریقه باندې اودس اوکړی، د اودس د ټولو ارکانو، آداب او مستحباتو رعایت اوکړی د هغه په زړه کښې به انابت هم پیدا کیږی، کوم چه به داعی الی الندامة وی.
خو دا بعیده ده، ځکه چه په دې تقریر کښې د کبائرو مغفرت په توبه باندې مرتب شو نه په حدیث کښې ذکر شوی عمل باندې. والله اعلم

د دوه احادیثو ترمینځه تعارض او د هغې دفعیه : په دې حدیث کښې مغفرت لره د اودس او صلاة په مجموعه باندې معلق کړې شوې دې. او د مسلم په یو روایت کښې دی:

﴿ من توضاء هکذا غفرله ما تقدم من ذنبه، وکانت صلاته ومشیه الی المسجد نافلة ﴾(۲)

یعنی څوك چه داسې اودس اوکړی نو د هغه مخکښې ټول ګناهونه به معاف کړې شی، بیا به د هغه د مونځ او مسجد طرف ته تلل د زیات ثواب باعث وی.
ددې حدیث نه معلومیږی چه مغفرت به صرف په اودس باندې مرتب وی.
په دې دواړو احادیثو کښې حقیقة هیڅ تعارض نشته، ځکه چه اودس کونکی یو شان نه وی، د بعض اخلاص د اعلی درجې وی، د هغوی مغفرت صرف په اودس سره کیږی او د بعض اخلاص د کمې درجې وی، د هغه مغفرت په دواړو څیزونو باندې مرتب وی.
دغه شان ذنوب هم یو شان نه وی، لهذا کیدې شی چه د یو سړی اودس صرف د ګناهونو د ختمولو دپاره کافی شی او د بل په اودس کښې صلاة هم شامل کړی. والله اعلم
حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه په دې قسم تعارض کښې قاعده دا ده چه په کوم روایت کښې د یو زائد څیز اثبات اوشی او یو فضیلت بیان کړې شوې وی، هغه واخستلې شی او د الله پاك نه امید اوساتلې شی، دلته به داسې وئیلې شی چه اول د مغفرت ترتب په دواړو څیزونو باندې بیان کړې شوې وو، بیا الله پاك احسان او تفضل اوفرمائیلو او صرف په اودس ئې د مغفرت زیږې ورکړو، لهذا اوس به هم دا وئیلې شی چه صرف په اودس باندې به ئې انشاء اله مغفرت اوشی. (۳)

....بقیه ازصفحه ګذشته) رحمة الله تعالی وفضله والله أعلم. شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۱۲، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، والصلاة عقبه.

وقال ابن دقین العید : ظاهره العموم فی جمیع الذنوب، وقد خصوا مثله بالصغائر وقالوا: إن الکبائر إنما تکفر بالتوبة وکأن المستند فی ذلک: أنه ورد مقیدا فی مواضع کقوله صلی الله علیه وسلم: "الصلوات الخمس والجمعة إلی الجمعة ورمضان إلی رمضان: کفارات لما بینهن ما اجتنبت الکبائر" فجعلوا هذا القید فی هذه الأمور مقیدا للمطلق فی غیرها. احکام الاحکام شرح عمدة الاحکام ج ۱ ص ۳۲

۱) پس علامه عینی رحمه الله په شرح سنن ابی داؤد ج ۵ ص ۲۷۵، باب فی قیام شهر رمضان د لاندې لیکی : اللفظ عام ینبغی ان یشمل الصغیرة والکبیرة، والتخصیص بلا مخصص باطل.

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۴

۳) ازګورئ الکنز المتواری تعلیقات لامع الدراری ج ۳ ص ۴۵

یو امکان دا هم دې چه د صحیح مسلم په روایت کښې چه په کوم کښې صرف د اودس ذکر دې، په هغې کښې مقصود د اودس فضیلت بیانول دی، او د بخاری په دې روایت کښې اصلا او قصدا د رکعتین ثواب او د هغې فضیلت بیانول مقصود دی، د اودس ذکر تبعا دې. (۱)

والله اعلم

د یو اشکال دفعه کول : دلته یو اشکال دا کولې شی چه په دې حدیث کښې په اودس او مونځ سره د ګناه د بخښلو زیرې ورکړې شوې دې! او د مسلم شریف په یو حدیث کښې دی!

﴿ الصلوات الخمس، والجمعة الى الجمعة، ورمضان الى رمضان مكفرات ما بينهن اذا اجتنب الكبائر ﴾(۲)

یعنی پنځه وارهم مونځونه، د یوې جمعې نه بلې جمعې پورې، د یو رمضان نه بل رمضان پورې، که د کبائرو نه اجتناب اوکړې شی نو دا اعمال د ګناهونو کفاره ده.

هم دغه شان په مسلم کښې یو روایت دې! ﴿ صيام يوم عرفة احتسب على الله ان يكفر السنة التي قبله، والسنة التي بعده، وصيام يوم عاشوراء احتسب على الله ان يكفر السنة التي قبله ﴾(۳)

یعنی د عرفې د ورځې روژه زه د الله پاك نه امید لرم چه په هغې سره به د یو کال مخکښې او یو کال روستو دپاره کفاره جوړه شی او د عاشورې روژه زه د الله پاك نه امید لرم چه هغه به د یو کال مخکښې ګناهونو دپاره کفاره شی.

اوس که په صلوات خمسه سره د ګناهونو مغفرت اوشو نو په نورو طاعتونو سره به د څه مغفرت کیږی، که په اودس سره مغفرت اوشو نو په باقی طاعاتو سره به د مغفرت رخ کوم طرف ته وی.؟

د دې جواب دا دې چه که یو سړې د صغائرو مرتکب دې نو د هغه د معاصی دپاره به طاعات مکفر وی او که صغائر نه وی نو د هغه د درجاتو د اوچتیدلو سبب به جوړیږی، ځکه چه قاعده ده! ﴿ ان المغفرة اذا تصادفت مع المحل المغفور، فانها تكون سببا لرفع الدرجات وعلو المراتب عند الله ﴾(٤)

یعنی کله چه مغفرت په بخښلې شوی محل باندې وارد شی نو مغفرت د رفع درجات او د مرتبې د اوچت والی سبب جوړیږی.

امام نووی رحمه الله فرمائی چه د دې اعمالو نه هر عمل د مکفر جوړیدو قابل دې، پس که صغائر وی نو د هغوی به تکفیر کولې شی او که صغائر او کبائر هیڅ نه وی نو نیکئ لیکلې

---

۱) پورته حواله

۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الصلوات الخمس، والجمعة الى الجمعة، ورمضان الى رمضان مكفرات لما بينهن ما اجتنبت الكبائر، رقم (۵۵۰).

۳) صحیح مسلم، کتاب الصیام، باب استحباب صیام ثلاثة ایام من کل شهر وصوم یوم عرفة وعاشوراء والاثنین والخمیس رقم ۳۷۴۶.

٤) الکنز المتواری تعلیقات لامع الدراری ج ۳ ص ٤٥.

شی او رفع درجات به وی او که صغائر نه وی، بلکه که کبائر وی نو امید دې چه تخفیف به اوشی. والله اعلم(۱)

﴿وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَلَكِنْ عُرْوَةُ يُحَدِّثُ عَنْ حُمْرَانَ فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُثْمَانُ قَالَ أَلَا أُحَدِّثُكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةٌ مَا حَدَّثْتُكُمُوهُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يَتَوَضَّأُ رَجُلٌ يُحْسِنُ وُضُوءَهُ وَيُصَلِّي الصَّلَاةَ إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ حَتَّى يُصَلِّيَهَا قَالَ عُرْوَةُ الْآيَةَ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾
[۱۶۲، ۱۸۳۲، ۲۰۲۹]

رجال الحديث

① **ابراهیم** : دا هم هغه ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف دې، چه د هغه په مخکښ حدیث کښ ذکر راغلې دې، د هغه تذکره په کتاب الایمان کښ د باب تفاضل اهل الایمان فی الاعمال او په کتاب العلم کښ د باب ما ذکر فی ذهاب موسی صلی الله علیه وسلم فی البحر الی الخضر د لاندې تیره شوې ده. (۲)

② **صالح بن کیسان** : دا صالح بن کیسان مدنی رحمه الله دې. د هغه حالات هم په کتاب الایمان کښ د باب تفاضل اهل الایمان فی الاعمال د لاندې تیر شوی دی. (۳)

③ **ابن شهاب** : د امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب الزهری رحمه الله حالات هم په بدء الوحی کښ د ﴿بدء الوحی﴾ د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (٤)

④ **عروه** : د عروه بن عبدالله بن الزبیر رحمه الله حالات په بدء الوحی کښ د دویم حدیث د لاندې، او په کتاب الایمان کښ د باب احب الدین الی الله ادومه د لاندې تیر شوې دی. (۵)

⑤ **حمران** : د حمران بن ابان رحمه الله حالات اوس د مخکښ حدیث د لاندې تیر شو.

قوله: وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ : علامه کرمانی او علامه مغلطائی رحمهما الله فرمائی چه دا تعلیق دې. (۶) خو صحیح دا ده چه دا موصول بالاسناد السابق دې او په ﴿حدثنی ابراهیم بن سعد﴾ باندې معطوف دې او مطلب دا دې چه څنګه اولنې

---

۱) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۳۳، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه.
۲) کشف الباری ج ۲ ص ۱۲۰، ج ۳ ص ۳۳۳
۳) کشف الباری ج ۲ ص ۱۲۱
٤) کشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶
۵) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، و ج ۲ ص ٤۳۶
٦) اوګورئ شرح الکرمانی ج ۲ ص ۲۰۹، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

حدیث عبدالعزیز اویسی د ابراهیم بن سعد نه نقل کوی، هم دغه شان دا دویم حدیث هم عبدالعزیز اویسی د ابراهیم نه نقل کوی.

د موصول بالاسناد السابق منلو قرینه دا ده چه دا دواړه احادیث امام مسلم او امام اسماعیلی رحمه الله د ﴿یعقوب بن ابراهیم﴾ په واسطې سره موصولا نقل کړې دی (۱) نو کیدې شی چه څنګه د یعقوب سره دواړه احادیث وی، د هغه دویم ملګری عبدالعزیز اویسی سره هم دواړه احادیث وی. (۲)

بیا په صحیح ابی عوانه کښې دا حدیث د عبدالعزیز اویسی نه روایت دې، (۳) لهذا دا خبره معلومه شوه چه دا حدیث په صحیح بخاری کښې موصول بالاسناد السابق دې، معلق نه دې.

والله اعلم

قوله: قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَلَكِنْ عُرْوَةُ يُحَدِّثُ عَنْ حُمْرَانَ: ابن شهاب زهری رحمه الله فرمائی خو عروه د حمران نه داسې روایت کوی.

مطلب دا دې چه د ابن شهاب زهری دوه استاذان دی، یو په مخکښې روایت کښې عطاء بن یزید دې، یو په دې روایت کښې عروهٔ بن الزبیر دې. عطاء بن یزید ئې بل شان نقل کوی او عروه بن الزبیر ئې په بله طریقه باندې نقل کوی.

خو واضحه دې وی چه دا څه د روایتونو اختلاف نه دې بلکه په اصل کښې دوه احادیث دی، یو د عطاء سره او دویم د عروه سره، دا دواړه روایتونه معاذ بن عبدالرحمن روایت کړې دی. امام بخاری رحمه الله د هغه په طریق سره د عطاء د سیاق مطابق روایت کړې دې. (٤) او امام مسلم رحمه الله هم د هغه په طریق سره د عروه د سیاق مطابق روایت کړې دې. (۵) هم دغه شان امام مسلم رحمه الله د ﴿هشام بن عروة عن ابیه﴾ په طریق سره هم نقل کړې دې. (۶)

قوله: فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُثْمَانُ قَالَ أَلَا أُحَدِّثُكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةٌ مَا حَدَّثْتُكُمُوهُ: بیا چه کله سیدنا عثمان رضی الله عنه اودس اوکړو نو وې فرمائیل چه زه تاسو ته یو حدیث واورم! که آیت نه وې نو ما به تاسو ته کله هم نه وې اورولې.

---

۱) اوګورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء بکماله، رقم ۵۳۹ و ۵٤۲، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

۳) اوګورئ: مسند ابی عوانة ج ۱ ص ۱۹۳، کتاب الطهارة، باب بیان الترغیب فی الوضوء وثواب اسباغه، رقم ۶۱۱

٤) اوګورئ صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۵۲، کتاب الرقاق، باب قول الله تعالی: ان وعد الله حق فلا تغرنکم الحیاة الدنیا ... رقم ۶٤۳۳

۵) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵٤۹

۶) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵٤۰- ۵٤۲

د دې آیت کریمه نه مراد لکه چه د عروه رحمه الله د دې حدیث په اخر کښې را روان دې ﴿ ان الذین یکتمون ما انزلنا الخ ﴾(۱) دې.
مطلب دا دې که د کتمان علم وعید په قران کریم کښې نه وې نو ما به دا حدیث نه بیانولو، ځکه چه په لږ شان عمل باندې د ډیر ثواب وعده ده تاسو به په اعمالو باندې اتکال شروع کړئ او په زیاتو اعمالو کښې به کوتاهی کوئ.
په موطاء امام مالك کښې دا روایت د ﴿ لولا ایة ... ﴾ په ځائې د ﴿ لولا انه فی کتاب الله ﴾ الفاظو سره راغلې دې او امام مالك رحمه الله د دې مصداق آیت کریمه ﴿ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَٰلِكَ ذِكْرَىٰ لِلذَّاكِرِينَ ﴾(۲) مراد کړې دې. (۳)
اوس مطلب دا شو چه که په قران کریم کښې دا مضمون نه وې راغلې نو ما به تاسو ته دا حدیث نه اورولو، خو چونکه په قران کریم کښې دا مضمون موجود دې او تاسو ته دا معلوم دې نو اوس په حدیث اورولو کښې هیڅ باك نشته، په دې وجه زه تاسو ته حدیث اوروم. (٤)
حافظ ابن حجر رحمه الله وغیره شارحینو د ﴿ انه ﴾ روایت د ﴿ ایة ﴾ نه تحریف ګنړلې دې! (۵)
حقیقت دا دې چه د بخاری په روایت کښې عروه رحمه الله بالجزم د آیت کریمه تعیین اوکړو، او د موطاء په روایت کښې امام مالك رحمه الله ﴿ اراه یرید هذه الایة ﴾ وئیلو سره احتمالا یو آیت کریمه ذکر فرمائیلې دې، اګر چه د معنی او مضمون په اعتبار سره مطلب بالکل واضح دې، په دې کښې هیڅ خرابی نشته، خو د عروه رحمه الله جزما بیانول به د امام مالك رحمه الله د احتمالی مصداق په مقابله کښې راجح ګنړلې شی. (۶) والله اعلم

﴿ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يَتَوَضَّأُ رَجُلٌ يُحْسِنُ وُضُوءَهُ وَيُصَلِّي الصَّلَاةَ إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ حَتَّى يُصَلِّيَهَا ﴾

ما د رسول الله ﷺ نه واوریدل. وې فرمائیل چه څوك چه کله په ښه طریقه باندې اودس اوکړی او مونځ ادا کړی نو د هغه د دې مونځ او د راروان مونځ ترمینځه ګناهونه معاف کولې شی، تردې چه د هغه مونځ نه فارغ شی یا بل مونځ شروع کړی.

قوله: ویصلی الصلاة: او مونځ اوکړی.

---

۱) البقرة ۱۵۹
۲) هود: ۱۱٤
۳) اوګورئ: موطاء امام مالک، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء.. رقم ۵۹
٤) اوګورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۱۱، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، هم دغه شان اوګورئ: مصفی شرح موطاء از شاه ولی الله رحمه الله: ج ۱ ص ۶۹
۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱
۶) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۱۱، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

د مسلم په یو روایت کښې د ﴿المکتوبة﴾ قید موجود دې. (۱)

هم دغه شان د مسلم په یو روایت کښې ﴿فیصلی هذه الصلوات الخمس﴾ ذکر دې. (۲)

قوله: إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ: مګر دا چه د هغه د هغه فرض مونځ چه اوس ئې کړې دې او د وړاندې مونځ ترمینځه کړې ټول ګناهونه به معاف شي.

حضرت ګنګوهي رحمه الله د ﴿ما بینه﴾ ضمیر د ﴿نفس﴾ طرف ته راجع کړې دې یعنی د هغه سړی طرف ته ئې واپس کړې دې او مطلب ئې دا بیان کړې دې چه د هغه سړی د بالغ کیدو او مکلف کیدو نه تر مونځ کولو پورې به ټول ګناهونه معاف کړې شي، فرمائی چه دا معنی به په هغه صورت کښې وی چه کله ﴿ما﴾ د فعل مجهول مفعول اومنلې شی او که ﴿ما﴾ ظرفیه اومنلې شی نو مطلب به دا وی چه ﴿غفر له ذنوبه فی وقت من اوقات ابتدائه الوضوء الی وقت اتمامه الصلاة﴾ یعنی د هغه د اودس د شروع کولو نه تر د اتمام صلاة پورې ټول ګناهونه به معاف کړې شي. (۳)

دویم احتمال دا دې چه د ﴿ما بینه﴾ ضمیر د ﴿مصلی﴾ یا ﴿متوضی﴾ طرف ته راجع شي، په دې صورت کښې د دې ضمیر نه مخکښې به یو مضاف محذوف وی، د عبارت تقدیر به داسې وی: ﴿غفر له ما بین صلاته وبین الصلاة التی تلیها﴾ یعنی هغه سړی چه کوم فرض مونځ ادا کړو، د هغې نه واخله تر د مونځ ادا کولو پورې به ټول ګناهونه معاف کړې شي.

بیا د صحیح مسلم په روایت کښې د ﴿التی تلیها﴾ د قید اضافه ده. (٤)

اوس به د پوره جملې مطلب دا وی چه دا سړې هر کله په ښه طریقه اودس اوکړی د هغې نه روستوځه فرض مونځ اداکړی اودهغې نه روستو یوبل مونځ اداکړی نودهغه دواړو مونځونو ترمینځه چه ئې څومره ګناهونه (صغائر) کړې وی هغه به ټول معاف کړې شي. والله اعلم

قوله: حَتَّى يُصَلِّيَهَا: تردې چه د هغه دویم مونځ نه فارغ شي.

شاته چه کوم ﴿غفر له ما بینه وبین الصلاة﴾ راغلې دی، په هغې کښې یو احتمال دا دې چه هغه چه کوم مخکښې مونځ ادا کړې دې، د هغې نه واخله تر د دوئم مونځ د شروع کولو پورې به ئې ټول ګناهونه معاف شي.

---

۱) وفی حدیث ابی امامة : فیحسن وضوءه ثم یصلی المکتوبة. صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ٥٤١

۲) ما من مسلم یتطهر فیعم الطهور الذی کتب الله علیه، فیصلی هذه الصلوات الخمس الا کانت کفارات لما بینهن. (صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه رقم ٥٤٦

۳) اوګورئ: لامع الدراری مع الکنز المتواری ج ۳ ص ٤٧ تا ٤٩

٤) اوګورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ٥٤٠، ٥٤٢

دویم احتمال دا دې چه د دې اولنی مونځ نه واخله تر د دویم مونځ د اختتام پورې او د هغې نه د فارغ کیدو پورې ټول ګناهونه به معاف شی.

د ﴿حتی یصلیها﴾ جملې دا دویم احتمال متعین کړو چه دا مغفرت به د دویم مونځ د ختم پورې ممتد وی.

حافظ ابن حجر رحمه الله د ﴿حتی یصلیها﴾ معنی ﴿حتی یشرع فی الصلاة الثانیة﴾ کړې ده، او د اولنۍ معنی (کومې ته چه علامه عینی رحمه الله راجحه وئیلې ده) په رنړا کښې به د دې معنی وی ﴿حتی یفرغ من الصلاة الثانیة﴾(۱) والله اعلم

قوله: قَالَ عُرْوَةُ الْآيَةَ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ: عروه رحمه الله فرمائی چه په حدیث کښې د آیت کریمه نه مراد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ....﴾ والا آیت دې.(۲)

د مسلم په روایت کښې د ﴿اللاعنون﴾ پورې تصریح ده.(۳)

★★★★★

۲۴ بَابُ الِاسْتِنْثَارِ فِي الْوُضُوءِ

د مخکښې باب سره مناسبت: په مخکښې باب د ﴿الوضوء ثلاثا ثلاثا﴾ ذکر وو، په دې باب کښې د ﴿الاستنثار فی الوضوء﴾، دا دویم باب د اول باب جزء دې.(٤)

د استنثار لغوی او اصطلاحی تحقیق: ﴿استنثار﴾ د باب استفعال نه د ﴿نثر﴾ نه اخستلې شوې دې، چه د هغې معنی ده: منتشر کول، خورول.

بعض حضرات فرمائی چه دا د ﴿نثرة﴾ نه اخستلې شوې دې، چه معنی ئې د طرف الانف ده، علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه ﴿نثرة﴾ انف یعنی پوزې ته وائی، خو مشهوره اوله معنی یعنی طرف الانف ده.

امام فرا رحمه الله فرمائی ﴿نثر الرجل وانتثر واستنثر: استنشق وحرك النثرة، وهی طرف الانف﴾

په اصطلاح کښې انتثار وئیلې شی: ﴿ان یستنشق الماء ثم یستخرج ما فیه من اذی او مخاط﴾ یعنی اوبه د پوزې په ذریعه اوچتول او بیا سونړولو سره د ګندګۍ بهر کول.

---

۱) اوګورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۱۳، وفتح الباری ج ۱ ص ۱۶۱

۲) پوره آیت کریمه داسې دې: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ﴾ سورة البقرة: ۱۵۹

۳) اوګورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵٤۲

٤) اوګورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۱۳

علامه جوهری رحمه الله فرمائی ﴿ الانتثار والاستنثار نثر ما فی الانف بنفس ﴾ یعنی پوزه کښ چه څه دی هغه د ساه په ذریعه بهر راویستل.
حاصل دا دې چه د ساه په ذریعه په پوزه کښ اچولې شوې اوبه د ساه په ذریعه راویستل، چه دننه ګندګی وغیره صفا شی، دې ته استنثار یا انتثار وئیلې شی. (۱)

مؤلف د استنشاق باب ولې منعقد نه کړو؟: امام بخاری رحمه الله دلته د ﴿ استنثار ﴾ باب خو قائم کړو خو د ﴿ استنشاق ﴾ باب ئې نه دې قائم کړې، د دې څه وجه ده؟
ابن الاعرابی او ابن قتیبه رحمهما الله فرمائی چه استنثار او استنشاق یو څیز دې. (۲)
که د امام بخاری رحمه الله هم دا رائې وی نو بیا خو هیڅ اشکال نشته، خو که هغه په دواړو کښ تفریق کوی لکه چه د عام اهل لغت رائې ده. (۳) او هم دا صحیح هم ده، د حدیث شریف نه ئې هم تفریق ثابت دې، (٤) نو په دې صورت کښ دا جواب دې چه د استنثار دپاره استنشاق لازم دې، مصنف رحمه الله ملزوم ذکر کړو. د دې نه د لازم خپله معلومات اوشو، ځکه چه ملزوم په لازم باندې دلالت کوی. (۵)
خو سوال دا دې چه امام بخاری رحمه الله د استنثار په ځائې د استنشاق ذکر ولې اونکړو؟
ددې جواب دادې چه که استنشاق ئې وئیلې وې نو د دې نه به د استنثار معلومات نه کیدو؛ یوه بله وجه دا هم ذهن ته راځی چه اصل استنثار دې، ځکه چه مقصود د پوزې باطن صفا کول دی او دا صرف په استنشاق سره نه حاصلیږی، په استنثار سره حاصلیږی، ځکه چه کله انسان پوزه سونړوی او هغه صفا کوی نو هله دننه حصه صفا کیږی. والله اعلم

استنثار لره په مضمضه باندې د مقدم کولو وجه: دلته یو سوال دا هم پیدا کیږی چه امام بخاری رحمه الله د باب الاستنثار فی المضمضه ترجمه اول قائم کړې ده او باب المضمضه فی الوضوء ترجمه ئې روستو ذکر کړه، حال دا چه ترتیب وجودی د دې برعکس دې چه اول مضمضه وی او بیا استنشاق او استنثار، نو مصنف رحمه الله لره هم د دې ترتیب وجودی اتباع کول پکار وو، د دې ترتیب معهود خلاف ئې ولې اوکړل؟

---

۱) اوګورئ: المغرب فی ترتیب المعرب ج ۲ ص ۲۸۶، ۲۸۷، ومعالم السنن ج ۱ ص ٤۹، کتاب الطهارة، ومن باب صفة وضوء النبی صلی الله علیه وسلم
۲) اوګورئ: تاج العروس ج ١٤ ص ۱۷۳، مادة نثر. وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۵، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله
۳) اوګورئ: تاج العروس ج ١٤ ص ۱۷٤، ۱۷۵، مادة نثر
٤) پس وړاندې په بخاری ج ۱ ص ۲۸، کتاب الوضوء، باب المضمضة فی الوضوء رقم ۱٦٤، کښ د سیدنا عثمان رضی الله عنه په روایت کښ دی: ثم تمضمض، واستنشق واستنثر.
هم دغه شان په صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۱، کتاب الوضوء، باب غسل الرجلین الی العقبین رقم ۱۸٦ کښ د سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه په روایت کښ دی: فمضمض، واستنشق، واستنثر
۵) اوګورئ: لامع الدراری مع الکنز المتواری ج ۳ ص ٤۹

د دې جواب دا ورکړې کیدې شی چه په استنثار کښې چونکه د پوزې د باطن صفائی کیږی او د پوزې باطن د خولې په اعتبار سره باطن دې او او خوله د پوزې د باطن په اعتبار سره ظاهر دې، گویا دې خبرې طرف ته ئې اشاره اوکړه چه تنظیف بواطن په تنظیف ظواهر باندې مقدم دې

او دا هم ممکنه ده چه په دې تقدیم سره د استنثار اهمیت طرف ته متوجه کول مقصود وی، د دې وجه دا ده چه د حکم په اعتبار سره استنثار د مضمضه نه ارجح دې او په دې ځان پوهه کول د مذاهب په پوهیدو باندې موقوف دی.

په اودس او غسل کښې د مضمضه او استنشاق په باب کښې د علماء کرامو څلور اقوال دی:

① امام مالك او امام شافعی رحمهما الله فرمائی چه دواړه په اودس او غسل کښې سنت دی.

② د امام احمد رحمه الله په نزد د هغه د مشهور روایت مطابق دواړه، په دواړو کښې واجب دی.

③ امام ابوحنیفه رحمه الله فرمائی چه دواړه په اودس کښې سنت او په غسل کښې واجب دی، هم دا د امام احمد رحمه الله یو روایت دې.

④ او امام احمد رحمه الله په یو روایت کښې فرمائی چه استنشاق په دواړو کښې واجب دې او مضمضه په دواړو کښې سنت ده. (۱)

اولنی درې واړه اقوال خو برابر دی، خو دا اخری څلورم قول استنشاق ته ترجیح ورکوی، ځکه چه د څلورم قول مطابق استنشاق په دواړو کښې واجب دې او مضمضه په دواړو کښې سنت ده او د واجب درجه د سنت نه زیاته ده، لهذا هغه احق بالتقدیم دې، نو کیدې شی چه امام بخاری رحمه الله د دې خبرې لحاظ ساتلې وی.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه دا ټول اختلاف خو په مضمضه او استنشاق کښې دې او امام بخاری رحمه الله خو د استنثار او مضمضه ابواب قائم کړې دی او د استنثار د وجوب په قول د امام نووی رحمه الله څوك هم قائل نه دی. (۲)

د دې جواب دا دې چه دا د امام نووی رحمه الله خپله رائې ده، او ابن بطال رحمه الله د بعض علماء کرامو نه وجوب نقل کړې دې. (۳) او کوم حضرات چه د استنشاق د وجوب قائل دی لکه امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن راهویه، ابوثور او ابو عبیده رحمهم الله وغیره، د هغوی په

---

۱) د مذاهبو د تفصیلاتو دپاره اوګورئ: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۲۱، مطلب فی کیفیة الاستنجاء، ومواهب الجلیل شرح مختصر الخلیل ج ۱ ص ٤٥٨، والمجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳۶۲، ۳۶۳، والانصاف ج ۱ ص ۱۵۲

۲) قال النووی رحمه الله وأما قوله صلی الله علیه و سلم فلیجعل فی أنفه ماء ثم لینثر ففیه دلالة ظاهرة علی أن الاستنثار غیر الاستنشاق ... وفیه دلالة لمذهب من یقول الاستنشاق واجب لمطلق الامر ومن لم یوجبه حمل الأمر علی الندب بدلیل أن المأمور به حقیقة وهو الانتثار لیس بواجب بالاتفاق. شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۲۶، کتاب الطهارة، باب الایتار فی الاستنثار والاستجمار

۳) قال ابن بطال: وقد اوجب بعض العلماء الاستنثار بظاهر الحدیث ... شرح ابن بطال ج ۱ ص ۲۵۱

مسلك باندې استنثار هم واجب کیدل پکار دی، (۱) ځکه چه په حدیث کښې ﴿ من توضاء فلیستنثر﴾ د امر صیغه راغلې ده. کمالی الحدیث
حافظ رحمه الله فرمائی چه د موفق د کلام نه هم دا معلومیږی چه دا خلق د استنثار د وجوب قائل دی. (۲)
او که بالفرض اومنلې شی چه استنشاق خو واجب دې، استنثار نه دې، نو بیا هم په پورته تقریر باندې هیڅ اشکال نشته. ځکه چه د استنثار دپاره استنشاق لازم دې نو ګویا استنشاق د استنثار په ضمن کښې راغلو. والله سبحانه وتعالی اعلم
﴿ذَكَرَهُ عُثْمَانُ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَيْدٍ [ر:۱۵۸،۱۸۳] وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ﴾
یعنی سیدنا عثمان، سیدنا عبدالله بن زید او ابن عباس رضي الله عنهما د استنثار ذکر د رسول الله ﷺ نه نقل کړې دې.
د سیدنا عثمان رضي الله عنه حدیث وړاندې راروان دې. (۳)
د سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضي الله عنه حدیث هم وړاندې راروان دې. (٤)
د سیدنا ابن عباس رضي الله عنهما د صفت وضوء په سلسله کښې حدیث شاته په باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة د لاندې تیر شوې دې، خو په هغې کښې د استنثار ذکر نشته.
علامه عینی رحمه الله فرمائی چه د بخاری په بعض نسخو کښې د سیدنا ابن عباس رضي الله عنهما په حدیث کښې د ﴿واستنشق﴾ په ځائې ﴿واستنثر﴾ راغلې دې.
خو د دې نسخې ذکر نه خو حافظ ابن حجر رحمه الله کړې دې او نه علامه قسطلانی، او حال دا دې چه علامه قسطلانی رحمه الله د نسخې په نقل کښې ډیر معتمد دې، هم دغه شان د یونینیه چه کومه نسخه د شیخ زهیر ناصر په تحقیق سره چهاپ شوې ده، چه په هغې کښې د نسخو د ذکر ډیر اهتمام دې، په هغې کښې هم د واستنثر د نسخې ذکر کولو نشته. (۵)

---

۱) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۲
۲) پورته حواله
۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۸، کتاب الوضوء، باب المضمضة والاستنشاق رقم ۱۶٤، قال الحافظ: ذکره ای روی الاستنثار عثمان، وقد تقدم حدیثه، فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۲، قلت نعم قد تقدم حدیث عثمان فی باب الوضوء ثلاثا ثلاثا الا انه لم یذکر فیه الاستنثار وانما ذکر الاستنثار فیما سیاتی من حدیث عثمان فی باب المضمضة فی الوضوء، کما نقلته انفا.
٤) انظر صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۱، کتاب الوضوء، باب مسح الراس کله، رقم ۱۸۵، وباب غسل الرجلین الی الکعبین رقم ۱۸۶
۵) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٤۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۲، والجامع الصحیح بتحقیق زهیر الناصر ج ۱ ص ٤۰، رقم ۱٤۰

دا ټول د دې خبرې قرينه ده چه دا نسخه ثابته نه ده. والله اعلم
حافظ رحمه الله فرمائي چه غالبا امام بخاري رحمه الله د ابن عباس رضي الله عنهما د هغه احاديثو طرف ته اشاره کړې ده کوم چه امام احمد، امام ابوداؤد او امام حاکم رحمهم الله د ابن عباس رضي الله عنهما نه مرفوعا روايت کړې دي: ﴿ واستنثروا مرتين بالغتين او ثلاثا ﴾(۱)
هم دغه شان په مسند ابی داؤد طيالسی کښې د ابن عباس رضي الله عنهما مرفوع روايت دې!
﴿ اذا مضمض احدكم واستنثر فليفعل ذلك مرتين بالغتين او ثلاثا ﴾(۲) والله سبحانه وتعالى اعلم

۱۵۹: ﴿ حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو إِدْرِيسَ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ (۳) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ وَمَنِ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ ﴾[۱۶۰]

رجال الحديث

① **عبدان**: دا عبدالله بن عثمان رحمه الله دې چه معروف دې په عبدان سره، د هغه حالات په بدء الوحی کښې د پنځم حديث د لاندې تير شوې دی. (٤)
② **عبدالله**: دا امام عبدالله بن المبارك بن واضح المروزی الحنظلی رحمه الله دې. د هغه حالات هم په بدء الوحی کښې د پنځم حديث د لاندې تير شوې دی. (۵)
③ **يونس**: دا يونس بن يزيد ايلی رحمه الله دې، د هغه حالات هم د بدء الوحی د پنځم حديث د لاندې او په کتاب العلم کښې د باب من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين د لاندې تير شوې دی. (۶)
④ **الزهری** دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبدالله بن شهاب زهری مدنی رحمه الله دې، د هغوی حالات په (بدء الوحی) کښې د دريم حديث د لاندې تير شوې دی. (۷)

---

۱) اوګورئ: سنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب الاستنثار رقم ۱٤۱، ومسند احمد ج ۱ ص ۲۲، رقم ۲۰۱۱، والمستدرک للحاكم ج ۱ ص ۱٤۸، رقم ۵۲۶
۲) مسند ابی داؤد الطيالسی ج ٤ ص ٤٤۵، حديث ابی غطفان عن ابن عباس، ۲۸٤۸
۳) قوله "ابا هريرة" الحديث اخرجه البخاری فی صحيحه ايضا ج ۱ ص ۲۸، كتاب الوضوء، باب الاستجمار وترا، رقم ۱۶۲، ومسلم فی صحيحه، فی كتاب الطهارة، باب الايتار فی الاستثنار والاستجمار، رقم ۵۷۲، ۵۷۵، والنسائی فی سننه، فی كتاب الطهارة، صفة الوضوء، باب ايتار الاستنشاق (وفی نسخة : اتخاذ الاستنشاق)، رقم ۸۶، وباب الامر بالاستنثار رقم ۸۸، وابن ماجة فی سننه، فی كتاب الطهارة وسننها، باب المبالغة فی الاستنشاق والاستنثار رقم ٤۰۹.
٤) كشف البارى ج ۱ ص ٤۶۱
۵) كشف البارى ج ۱ ص ٤۶۲
٦) كشف البارى ج ۱ ص ٤۶۳، و ج ۳ ص ۲۸۲
۷) كشف البارى ج ۱ ص ۳۲۶

⑤ **ابو ادریس** : دا عائذ الله بن عبدالله ابو ادریس الخولانی رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب بلا ترجمة، بعد باب علامة الایمان حب الانصار د لاندې تیر شوې دی. (۱)

⑥ **سیدنا ابوهریره** رضی الله عنه : د ابوهریره رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان ﴿ باب امور الایمان ﴾ د لاندې تیر شوې دی. (۲)

قوله: عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ: رسول الله ﷺ اوفرمائیل : څوك چه اودس کوی هغه لره پکار دی چه استنثار اوکړی.

اوس مونږ ذکر کړې دی چه کوم حضرات د استنشاق د وجوب قائل دی د هغوی په مسلك باندې استنثار هم واجب کیدل پکار دی، لکه امام احمد، امام اسحاق بن راهویه، امام ابو عبیده، ابو ثور او ابن المنذر وغیره.

خو جمهور علماء کرام د وجوب قائل نه دی، هغوی د امر صیغې لره په استحباب باندې حمل کوی، د دې دلیل هغه حدیث دې چه په هغې کښې رسول الله ﷺ یو اعرابی ته اوفرمائیل : ﴿ فتوضاء کما امرك الله ﴾(۳)

په دې باندې دا اشکال کیدې شی چه رسول الله ﷺ د ﴿ ما امرك الله ﴾ حواله ورکړې ده او په ﴿ ما امرالله ﴾ یعنی قران کریم کښې د مضمضه او استنشاق هیڅ ذکر نشته.

د دې جواب داسې ورکړې کیدې شی چه رسول الله ﷺ د ﴿ ما امرك الله ﴾ حواله ورکړې ده او د ﴿ ما امرالله ﴾ په عموم کښې امر قرانی او امر نبوی دواړه شامل کیدې شی، ځکه چه قران کریم د رسول الله ﷺ د اقتداء او اتباع حکم کړې دې، پس فرمائی : ﴿ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا ﴾(٤) یعنی رسول الله ﷺ چه تاسو ته څه درکوی هغه واخلئ او د څه نه چه مو منع کړی د هغې نه منع شئ.

بلکه دا چه رسول الله ﷺ د قران کریم شارح او مفسر دې، چا چه د رسول الله ﷺ د اودس تفصیلی تذکره کړې ده ټولو د مضمضه او استنشاق ذکر کړې دې، د دې تقاضه دا ده چه استنشاق دې هم واجب شی او د هغې سره مضمضه هم. (۵)

---

۱) کشف الباری ج ۱ ص ۴۸۱۲

۲) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

۳) اوګورئ : سنن ابی داؤد، کتاب الصلاة، باب صلاة من لا یقیم صلبه رقم ۸۶۱، وجامع الترمذی، ابواب الصلاة، باب وصف الصلاة، رقم ۳۰۲، والسنن الکبری للنسائی، کتاب الصلاة، باب الاقامة لمن یصلی وحده، رقم ۱۶۴۳، وصحیح ابن خزیمه ج ۱ ص ۲۷٤، کتاب الصلاة، باب اجازة الصلاة بالتسبیح والتکبیر والتحمید والتهلیل لمن لا یحسن القران رقم ۵٤۵

٤) الحشر : ۷

۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۲

امام شافعی رحمه الله چه په عدم وجوب استنشاق باندې کوم استدلال کړې دې هغه ئې د دې خبرې نه کړې دې چه څوك هم په ترك استنشاق باندې د اودس د اعادې قائل نه دی. (۱)

قوله: وَمَنِ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ: او که څوك کانړی استعمالوی نو پکار ده چه طاق عدد کښې استعمال کړی.

د دې نه بعض خلقو استدلال کړې دې چه استنجاء واجب نه ده، د دې وضاحت په وړاندې باب کښې راروان دې.

★★★★★★★★

۲۵ الاِسْتِجْمَارِ وِتْرًا

د مخکښې باب سره مناسبت: علامه عینی رحمه الله فرمائی چه مخکښې باب ﴿ باب الاستنثار فی الوضوء ﴾ د لاندې چه ئې کوم حدیث راوړې وو په هغې کښې د دوه څیزونو ذکر دې، یو استنثار او بَل استجمار وترا، په اول باب کښې ئې اول څیز ذکر کړو او اوس ئې دا دویم باب قائم کړو، چه په هغې کښې دویم څیز یعنی ﴿ استجمار وترا ﴾ ذکر کړې شوې دې. (۲) والله اعلم

د ترجمة الباب د بې ترتیبه ذکر کولو اشکال او د هغې جواب: تاسو ګورئ چه دا ابواب د اودس شروع دی، پس د استنثار فی الوضوء ذکر اوشو وړاندې د ﴿ غسل رجلین ﴾ او مضمضه ذکر راروان دې، امام بخاری رحمه الله په مینځ کښې استجمار، کوم چه د استنجاء او استطابة د قبیل نه دې، دا څنګه داخل کړو؟

① حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله ابواب وضوء او ابواب استطابة جدا جدا نه دی ذکر کړی، بلکه په یو بل کښې ئې خلط ملط کولو سره ذکر کړې دی.

② هم دغه شان فرمائی چه دا هم ممکنه ده چه دا د امام بخاری رحمه الله د طرف نه نه وی بلکه د ناسخین د طرف نه وی، ځکه چه قاضی باجی د ابوذر هروی نه او هغه د ابو اسحاق ابراهیم بن احمد مستملی نه نقل کړې دی، هغه فرمائی چه ما صحیح بخاری د محمد بن یوسف فربری رحمه الله د نسخې نه نقل کړې دې، ما چه هغه اولیدو نو معلومه شوه راته چه په هغې کښې بعض څیزونه ناپوره دی، بعض مقامات پکښې داسې وو چه هلته صرف بیاض وو، بعض ځایونو کښې تراجم خو شته خو د هغې د لاندې احادیث نشته، بعض ځایونه داسې دی چه هلته احادیث خو شته خو ترجمه نشته، پس مونږ هغه ټول د یو بل سره متصل کړل.

قاضی باجی رحمه الله فرمائی چه د دې قول دلیل دا دې چه سرخسی، مستملی، کشمهینی او ابو زید مروزی رحمهم الله د یو اصل نسخې نه نقل کړې دې، خو د هغوی په نسخو کښې د تقدیم او تاخیر اختلاف دې، د دې مقصد هم دا دې چه بعض احادیث امام بخاری رحمه الله په غاړه کښې

---

۱) پورته حواله

۲) عمدة القاری ج ۳ ص ۱۶

نقل کړي وو او بعض ئې په څه څیز باندې لیکلې وو، اوس د نقل کولو په وخت تقدیم او تاخیر اوشو. (۱)

③ دریم جواب دا دې چه د مخکښ باب په حدیث کښې دوه حکمونه وو، ﴿ من توضأ فلیستنثر ومن استجمر فلیوتر ﴾ چونکه دواړه حکمونه یوځائې په یو حدیث کښې موجود وو، لهذا چه کله په یو حکم باندې مصنف رحمه الله ترجمه قائم کړه نو د هغې سره ئې په بل باندې هم منعقد کړه، ځکه چه دویم د اولنی قرین دې (۲) او په دواړو کښې اشتراك دې چه د دواړو تعلق د تنظیف سره دې.

④ څلورم جواب دا دې چه په اصل کښې دا مستقل ترجمه نه ده، بلکه ﴿ باب فی باب ﴾ دې، په دې باب کښې چه کوم روایت مصنف رحمه الله ذکر کړې دې د هغې تعلق د تیر شوی باب سره دې، خو چونکه د هغې نه د استجمار وترا مسئله ثابتیدله، په دې وجه امام بخاری رحمه الله د تنبیه علی الفائدة په طور دا ترجمه دلته منعقد کړه. (۳)

⑤ پنځمه توجیه د حضرت شیخ الحدیث رحمه الله ده هغه فرمائی چه اصل کښې امام بخاری رحمه الله دا ترجمه دلته په دې وجه ذکر کړه چه د وتر عدد د استجمار سره راغلې دې، د استنثار سره نه دې راغلې، نو امام بخاری رحمه الله دا ترجمه راوړلو سره اشاره اوکړه چه هر کله طاق عدد په استجمار کښې مطلوب دې نو په استنثار کښې به هم مطلوب وی، ځکه چه د دواړو مقصد تنظیف دې او چه کله په استنجاء کښې عدد وتر مستحب یا واجب دې نو هغه عدد په استنثار کښې بدرجه اولی مطلوب کیدل پکار دی. (۴)

⑥ یوه توجیه دا هم کیدې شی چه امام بخاری رحمه الله دا دواړه ترجمې یوځائې په دې وجه راوړلې چه دا دواړه څیزونه په پورته حدیث کښې مقرونا راغلی دی او په دې کښې معنوی مناسبت دې، د دې معنوی مناسبت د وجې رسول الله ﷺ دواړه یو ځائې ذکر کړل.

او معنوی مناسبت په احادیثو کښې د نظر کولو نه معلومیږی!

امام بخاری رحمه الله د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوع حدیث نقل فرمائیلې دې: ﴿ اذا استیقظ احدکم من منامه فتوضأ فلیستنثر ثلاثا، فان الشیطان یبیت علی خیشومه ﴾ (۵)

امام مسلم رحمه الله هم دا حدیث روایت کړې دې او د هغه الفاظ داسې دی: ﴿ علی خیاشیمه ﴾ (۶)

---

۱) اوګورئ: التعدیل والتجریح للباجی ج ۱ ص ۲۸۷، وهدی الساری ص ۸ الفصل الثانی فی بیان موضوعه والکشف عن مغزاه فیه.

۲) عمدة القاری ج ۳ ص ۱۶

۳) اوګورئ: لامع الدراری مع الکنز المتواری ج ۳ ص ۵۰

٤) الکنز المتواری تعلیقات لامع الدراری: ۵۰۱۳ و ۵۱.

۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ٤۶۵، کتاب بدء الخلق، باب صفة ابلیس وجنوده، رقم ۳۲۹۵

٦) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الایتار فی الاستجمار والاستنثار رقم ۵۷۶

امام ابو داؤد رحمه الله او امام ابن ماجه رحمه الله د سیدنا زید بن ارقم رضي الله عنه نه مرفوعا نقل کړي دی!

﴿ ان هذه الحشوش محتضرة، فاذا اتى احدكم الخلاء فليقل: اعوذ بالله من الخبث والخبائث ﴾(۱)

یعنی دې بیوت الخلاء ته شیطانان حاضریږی، لهذا په تاسو کښې چه څوك بیت الخلاء ته داخلیږی نو دا دعا دې اوائی چه اې الله! زه د خبیث مذکر جناتو او د خب۱یث مؤنث جناتو نه په تا پورې پناه نیسم.

هم دغه شان په ابو داؤد کښې یو حدیث دې!

﴿ فان الشيطان يلعب بمقاعد بني ادم ﴾(۲)

یعنی شیطان د انسان د مقعد سره لوبې کوی.

د دې روایاتو نه معلومیږی چه د شیطان د موضع استنثار سره هم تعلق دې او د موضع استجمار سره هم، لهذا چه کله رسول الله ﷺ د یو د تنظیف حکم اوکړو نو د بل د تنظیف حکم ئې هم اوکړو، هم په دې وجه امام بخاری رحمه الله دواړه رایوځائی کړل. والعلم عند الله سبحانه

۱۶۰: ﴿ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۳) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثُمَّ لِيَنْثُرْ وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ وَإِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلْيَغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يُدْخِلَهَا فِي وَضُوئِهِ فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ ﴾ [ر: ۱۵۹]

رجال الحديث

① **عبدالله بن یوسف**: دا عبدالله بن یوسف تنیسی رحمه الله دې. د هغه حالات په کتاب بدء الوحی کښې د دویم حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب العلم کښې د باب لیبلغ العلم الشاهد الغائب د لاندې تفصیلا تیر شوې دی. (٤)

② **مالک**: د مالك بن انس رحمه الله حالات د کتاب بدء الوحی په دویم حدیث کښې او په کتاب الایمان، باب من الدین الفرار من الفتن د لاندې تیر شوې دی. (۵)

---

۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۶، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل بیت الخلاء، رقم ۲۹۶، وصحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ۳۸، کتاب الطهارة، باب الاستعاذة من الشیطان الرجیم عند دخول المتوضاء رقم ۶۹

۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء رقم ۳۵، وسنن ابن ماجة، کتاب الطهارة، باب الارتیاد للغائط والبول رقم ۳۳۷

۳) قد مر تخریجه فی الباب السابق.

٤) اوګورئ: کشف الباری ج ۱ ص ۲۸۹، و ج ٤ ص ۱۱۳

۵) اوګورئ: کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۰، ج ۲ ص ۸۰

③ **ابو الزناد** : دا ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رحمه الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان کښې د باب حب الرسول ﷺ من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۱)

④ **الاعرج** : دا عبدالرحمن بن هرمز الاعرج مدنی رحمه الله دې. د هغه حالات هم په کتاب الایمان کښې د باب حب الرسول من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۲)

⑤ **سیدنا ابوهریره** رضی الله عنه : د ابوهریره رضی الله عنه تفصیلی حالات په کتاب الایمان ﴿ باب امور الایمان ﴾ د لاندې تیر شوې دی. (۳)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثُمَّ لِيَنْثُرْ: رسول الله ﷺ اوفرمائیل چه کله په تاسو کښې څوك اودس کوی نو په خپله پوزه کښې دې اوبه واچوی، بیا دې هغه سونړ کړی.

یعنی اول دې استنشاق اوکړی چه د ساه په ذریعه پوزه کښې اوبه واچوی او بیا دې استنثار اوکړی. یعنی هغه دې سونړ کړی.

قوله: وَمَنِ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ: او څوك چه استنجاء کوی هغه دې ایتار اوکړی.

د استجمار یوه معنی ده د استنجاء دپاره وارۀ کانړی استعمالول. (٤)

په استنجاء کښې د ائمه کرامو اختلاف : د استنجاء په مسئله کښې اختلاف دې!

امام ابوحنیفه رحمه الله فرمائی چه استنجاء اصلا سنت ده، خو که نجاست یو درهم وی نو واجب ده او که د یو درهم نه زیات وی نو فرض ده. (۵)

د امام مالك رحمه الله نه هم یو روایت د سنیت دې. (۶)

او امام مالك، امام شافعی او امام احمد بن حنبل رحمهم الله استنجاء ته واجب وائی. (۷)

هر چه د عدد احجار تعلق دې، نو دا مسئله مونږ شاته په باب لایستنجی بروث د لاندې بیان کړې ده، امام ابوحنیفه رحمه الله د استنجاء په عدم وجوب باندې د ابوداؤد د دې حدیث نه استدلال کوی چه په هغې کښې دی!

﴿ ومن استجمر فلیوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج ﴾ (۸)

---

۱) کشف الباری ج ۲ ص ۱۰
۲) کشف الباری ج ۲ ص ۱۱
۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹
٤) الاستجمار التمسح بالجمار، وهی الاحجار الصغار، النهایة ج ۱ ص ۲۸۵
۵) اوګورئ : رد المحتار ج ۱ ص ۲٤۶
٦) اوګورئ : المجموع شرح المهذب ج ۲ ص ۹۵
۹) المغنی ج ۱ ص ۱۰۰، باب الاستطابة والحدث، والمجموع ج ۲ ص ۹۵
۸) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء رقم: ۳۵

یعنی څوك چه استنجاء کوی نو ایتار دې اوکړی، که چا استنجاء اوکړه نو ښه ئې اوکړل او که چا اونکړه نو هیڅ باك نشته.
اونورائمه کرام هم دابوداؤد سیده عائشه رضی الله عنها دحدیث نه استدلال کوی!
﴿ اذا ذهب احدکم الی الغائط فلیذهب معه بثلاثة احجار، یستطیب بهن، فانها یجزئ عنهٗ ﴾
یعنی چه کله په تاسو کښې څوك دقضاء حاجت دپاره ځی نو دځان سره دې درې کانړی یوسی او په هغې سره دې پاکی حاصله کړی، ځکه چه دا د پاکوالی د حاصلولو دپاره کافی دی.
خو احناف دا امر په سنیت او ندب باندې محمول کوی، ځکه چه د حدیث شریف په اخره کښې دی ﴿ فانها تجزئ عنه ﴾ دلالت کوی چه دا حکم معلول بالعلة دې چه که ناپاکی وی نو دا درې کانړی د ازالې دپاره کافی دی او که نجاست د مخرج نه متجاوز نه وی نو ظاهره ده د وجوب محل نه دې. والله اعلم

د استجمار دویمه معنی : د استجمار یوه معنی اوس مونږ بیان کړې ده یعنی ﴿ التمسح بالجمار ای الاحجار الصغار ﴾ هم دا مشهوره معنی ده، اهل لغت او محدثین هم دا معنی بیانوی. (۱)
د استجمار دویمه معنی استعمال البخور هم ده، یعنی که څه لوږې کول وی نو په کوم څیز سره چه لوږې ورکولې شی د هغې درې ټکړې کولو سره استعمال کړې شی، یا درې کرته لوږې ورکړې شی. (۲)
امام ابن خزیمه رحمه الله د امام مالك رحمه الله نه اوله معنی نقل کړې ده، یعنی په حدیث کښې د استجمارنه مراد استنجاء او استطابة بالاحجارمراد دې.(۳)
قاضی عیاض رحمه الله د امام مالك رحمه الله نه دویم قول هم نقل کړې دې، یعنی ﴿ استجمار بمعنی استعمال البخور ﴾(٤)
حافظ سیوطی رحمه الله د قاضی عیاض رحمه الله نه نقل کړی دی چه امام مالك رحمه الله د دویمې معنې قائل وو بیا ترې هغه رجوع اوکړه. (۵)
حافظ ولی الدین ابوزرعه عراقی رحمه الله فرمائی چه دلته داستجمار دواړه معنی استعمالیدلې شی یعنی استنجاء او تبخر. (۶) پس د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه ابن عبد البر رحمه الله نقل کړی دی

---

۱) اوګورئ: طرح التثریب ج ۱ ص ۲۰۷، باب الوضوء، الحدیث الثانی
۲) انظر اکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض ج ۲ ص ۳۰، کتاب الطهارة، باب الایتار فی الاستنثار والاستجمار، وقال الزبیدی فی تاج العروس ج ۱۰ ص ٤٦۹، استجمر بالمحمر : اذا تبخر بالعود.
۳) صحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ٤۱، کتاب الوضوء، باب الامر بالاستطابة بالاحجار وترا لا شفعا، رقم ۷۵
٤) اوګورئ : اکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض ج ۲ ص ۳۰، کتاب الطهارة، باب الایتار فی الاستنثار والاستجمار
۵) اوګورئ : مرقاة الصعود ج ۱ ص ۱۱۶، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء
٦) پورته حواله

چه هغه به وترا استنجاء هم کوله او خپلو کپړو ته به ئې وترا د عود لوړې هم کولو. (۱)

ایا د دې حدیث نه په عدم وجوب استنجاء باندې استدلال کیدې شی؟ : په دې حدیث کښې (من استجمر فلیوتر) نه بعض حضرات دا استدلال کوی چه استنجاء واجب نه ده، ځکه چه (من استجمر فلیوتر) قضیه شرطیه ده ... (والشرطیة لا تقتضی الوجوب)(۲)

خو د دې جواب دا دې چه رسول الله ﷺ دا شرط د تخییر بین الماء والاحجار اعتبار سره استعمال کړې دې، یعنی استنجاء کونکی ته اختیار دې که استنجاء په اوبو سره کوی یا په کانړی سره، که استنجاء په کانړو او لوټو سره کوی نو طاق عدد دې اختیار کړی، په دې کښې د نفس استنجاء د کولواو نه کولو اختیار ورکول مقصود نه دی.

په ابوداؤد کښې : (ومن استجمر فلیوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج)(۳) راغلې دې، بعض احنافو وئیلې دی چه د دې نه معلومه شوه چه استنجاء واجب نه ده، ځکه چه رسول الله ﷺ اختیار ورکړې دې چه که کونکې ئې اوکړی نو ډیره ښه ده او که وو ئې نه کړی نو هیڅ باک نشته. (٤)

خو دا استدلال په دې وجه صحیح نه معلومیږی چه د (من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج) تعلق د استجمار سره نه دې بلکه د ایتار سره دې او مطلب دا دې چه که څوک د طاق عدد لحاظ ساتی نو ښه به اوکړی او که د ایتار لحاظ ئې او نه ساتلو نو واجب نه دې. (۵)

---

۱) قال ابن عبدالبر رحمه الله : وقد کان ابن عمر یستحب الوتر فی تجمیر ثیابه وکان یستعمل العموم فی قوله صلی الله علیه وسلم: "ومن استجمر فلیوتر" فکان یستجمر بالأحجار وترا وکان یجمر ثیابه وترا تأسیا بالنبی صلی الله علیه وسلم ومستعملا عموم الخطاب والله الموفق للصواب. التمهید ج ۱۸ ص ۲۲۶

۲) قال الماوی فی فیض القدیر شرح جامع الصغیر ج ۵ ص ۳۲۱ : ان القضیة الشرطیة لا یلزم منها الوقوع. وقال القسطلانی فی ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۵۶، کتاب الجمعة، باب فضل الغسل یوم الجمعة، وهل علی الصبی شهود یوم الجمعة او علی النساء : فان القضیة الشرطیة لا تدل علی وقوع المجئ. وقال ایضا (فی کتاب الادب، باب من سمی باسماء الانبیاء ﷺ ج ۹ ص ۱۱۳، ان القضیة الشرطیة لا تستلزم الوقوع.

۳) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء رقم ۳۵

٤) قال الکاسانی فی البدائع : ثم ابتداء الدلیل علی أن الاستنجاء لیس بفرض ما روی عن النبی صلی الله علیه وسلم أنه قال { من استجمر فلیوتر ، من فعل فقد أحسن ، ومن لا فلا حرج } ، والاستدلال به من وجهین : أحدهما أنه نفی الحرج فی ترکه ، ولو کان فرضا لکان فی ترکه حرج ، والثانی : أنه قال : " من فعل فقد أحسن ، ومن لا فلا حرج " ومثل هذا لا یقال فی المفروض ، وإنما یقال فی المندوب إلیه ، والمستحب .... انظر بدائع الصنائع ج ۱ ص ۱۸ سنن الوضوء الکلام علی الاستنجاء

۵) استدل بعض الحنفیة بقوله { من استجمر فلیوتر} أنه لا یجب الاستنجاء : لأن ظاهره التخییر بین الاستنجاء وترکه. والجواب أن هذا اللفظ لا یدل علی التخییر فقد قال فی روایة أبی إدریس المتفق علیها {من توضأ فلیستنثر ومن استجمر فلیوتر} ولیس هومخیرا فی الوضوء فکذلک فی الاستجمارعلی أنا لانقول یتعین الاستجمار بل هو مخیر بینه وبین الاستنجاء بالماء ، فإن اختار الاستجمار بالأحجار فهو حینئذ مأمور بالإیتار ولیس فیه عدم وجوب الأمرین. طرح التثریب ج ۱ ص ۲۱۱، الحدیث الثانی، الفائدة الثانیة عشرة.

صاحب هدایه فرمائی چه د ایتار سره د متعلق کیدو په صورت کښ هم مدعی ثابتیدلې شی، په داسې طریقه چه عدد طاق یعنی ایتار کښ واحد هم داخل دې نو اوس مطلب دا شو چه انسان ته په استنجاء کولو کښ اختیار دې چه عدد طاق، اگر که یو ولې نه وی، که هغه استعمالوی نو غوره ده او که نه استعمالوی نو هیڅ باك نشته. (۱)

خو د صاحب هدایه دا تقریر په ظاهر کښ صحیح نه دې ځکه چه رسول الله ﷺ خو د ایتار د اختیارولو او نه اختیارولو اختیار هغه سړی ته ورکړې دې چه استنجاء کوی او دا هم هغه وخت کیدې شی چه د وتر نه مافوق الواحد مراد واخستلې شی.

علامه ابن الهام رحمه الله فرمائی چه د ﴿ من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج. ﴾ تعلق د ایتار او استجمار دواړو سره دې او مطلب دا دې چه د ایتار او استنجاء دواړو په فعل او ترك کښې ورله اختیار دې. (۲)

خو د ابن همام رحمه الله دا تقریر خلاف تبادر دې. د انصاف خبره دا ده چه دا حدیث د احنافو په مدعی باندې دلالت نه کوی.

اصل کښ دلته فقهاء احنافو یو بل اصل ته کتلې دی او هغه دا دې چه عرب د گرم ملك اوسیدونکی دی، هلته د اوبو قلت هم دې، عام طور به کانړی په استنجاء کښ استعمالیدل او ظاهره ده چه په کانړو باندې پوره، مکمل او قطعی صفائی نه راځی، د دې نه معلومه شوه چه محل نجاست معفو عنه دې او چه کله معفو عنه دې نو استنجاء به واجب نه وی.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه معفو عنه ما بقی دې او د ما بقی د معفو عنه کیدو نه دا څنگه معلومه شوه چه ټول معفو عنه دې، کیدې شی چه د استنجاء نه مخکښ کوم نجاست وی هغه واجب الازاله وی، او د استنجاء نه پس چه کوم باقی پاتې شی هغه غیر واجب الازاله دې

رسول الله ﷺ ټول عمر استنجاء کړې ده. چرته یو صحابی هم د رسول الله ﷺ نه د دې خلاف نه دی نقل کړی. (۳) او رسول الله ﷺ په استنجاء باندې حکم فرمائیلې دې، د دې

---

۱) قال المرغینانی : ولنا قوله علیه الصلاة والسلام من استجمر فلیوتر. فمن فعل فحسن، ومن لا فلا حرج، والایتار یقع علی الواحد. الهدایة مع فتح القدیر ج ۱ ص ۱٤۸، ۱٤۹، کتاب الطهارة فصل فی الاستنجاء

۲) قال ابن الهمام: وفیه نظر فإن المنفی علی هذا التقدیر إنما هو الإیتار ممن استنجی ، وذلک لا یتحقق إلا بنفی إیتار هو فوق الواحدة ، فإن بنفی الواحدة ینتفی الاستنجاء فلا یصدق نفی الإیتار مع وجود الاستنجاء فلا یتم الدلیل إلا بصرف النفی إلی کل ما ذکر فیدخل فیه أصل الاستنجاء إن أحب ، ومجرد الإیتار فیه ، والمعنی : من فعل ما قلته کله فقد أحسن ومن لا فلا حرج... فتح القدیر ج ۱ ص ۱۸۸، فصل فی الاستنجاء،

۳) قال ابن الهمام : وما عن أنس رضی الله عنه { کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یدخل الخلاء فأحمل أنا وغلام نحوی إداوة من ماء وعنزة فیستنجی بالماء } متفق علیه ظاهر فی المواظبة بالماء . ومقتضاه کراهة ترکه . وکذا ما روی ابن ماجه عن عائشة قالت { ما رأیت رسول الله صلی الله علیه وسلم خرج من غائط قط إلا مس ماء. فتح القدیر ج ۱ ص ۱۸۷، فصل فی الاستنجاء

طریقه ئې بیان کړې ده.(۱) داټول ددې خبرې و ضح قرائن دی چه استنجاء واجب ده. والله اعلم
﴿وَإِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلْيَغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يُدْخِلَهَا فِي وَضُوئِهِ، فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ﴾
او کله چه په تاسو کښې څوك د خپل خوب نه رابیدار شی نو هغه لره پکار دی چه د خپل اودس په اوبو کښې د لاس داخلولو نه مخکښې هغه وینځی، ځکه چه په تاسو کښې څوك هم نه پوهیږی چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده.

په دې روایت کښې فرمائی: ﴿اذا استیقظ احدکم...﴾ چه کله په تاسو کښې څوك راپاسی، ځکه چه دا د عام خلقو حکم دې. حضرات انبیاء کرام ﷺ د دې حکم نه مستثنی دی ځکه چه د هغوی په باره کښې معلومه ده چه د هغوی سترګې اودهٔ کیږی خو زړوته ئې ویخ وی. (۲)

هم دغه شان استیقاظ لره د ﴿من النوم﴾ سره مقید کړې شوې دې، ځکه چه د دې لفظ استعمال کله کله د خوب نه په علاوه باندې هم کیږی، لکه چه یوسړې د بې هوشئ نه پس رابیدار شی نو وئیلې شی: ﴿استیقظ من الاغماء او الغشی﴾ هم دغه شان چه په چا باندې غفلت راشی او هغه په څه خیال کښې غرق وی نو د دې کیفیت د زوال نه پس وئیلې شی ﴿استیقظ من الغفلة﴾ (۳) نو چونکه دا لفظ کله د بې هوشئ یا غفلت د لرې کولو دپاره هم استعمالیږی، په دې وجه دلته د ﴿من نومه﴾ قید اولګولې شو، چه دا معلومه شی چه د غفلت یا بې هوشئ زوال نه دې مراد. والله اعلم

قوله: فَلْيَغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يُدْخِلَهَا فِي وَضُوئِهِ: خپل لاس دې د اودس په اوبو کښې د داخلولو نه مخکښې وینځی. په دې روایت کښې د اودس په لوښی کښې د لاس وینځلو نه مخکښې د هغې د وینځلو حکم کړې شوې دې.

د اودس په اوبو کښې لاس د وینځلو نه مخکښې د داخلولو حکم: حسن بصری، اسحاق بن راهویه. ابن جریر طبری او امام احمد بن حنبل ﷺ فرمائی چه د بیداریدو نه پس په لوښی کښې د لاس داخلولو نه مخکښې لاس وینځل واجب دی.

---

۱) فإذا ذهب أحدكم إلى الغائط فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها لغائط ولا بول، وليستنج بثلاثة أحجار». ونهى عن الروث والرمة.وان يستنجى الرجل بيمينه. السنن الكبرى للبيهقى ج ۱ ص ۱۰۲، كتاب الطهارة، باب وجوب الاستنجاء بثلاثة احجار، رقم ۵۰۹

۲) عن انس بن مالک .... جاءه ثلاثة نفر قبل أن يوحى إليه وهو نائم فى المسجد الحرام .... والنبى صلى الله عليه وسلم نائمة عيناه ولا ينام قلبه وكذلک الأنبياء تنام أعينهم ولا تنام قلوبهم. صحيح البخارى، كتاب المناقب، باب كان النبى ﷺ تنام عينه، ولا ينام قلبه، رقم ۳۵۷۰

۳) يقظ من نومه ونحوه، يبقظ يقظا ويقاظة : صحا وانتبه، وتنبه للامور وفطن ... يقال استيقظ من نومه وغيره، المعجم الوسيط مادة : يقظ

جمهور علماء کرام فرمائی سنت دی، واجب نه دی، هم دا د امام احمد رحمه الله یو روایت دې.(۱)

د وجوب قائلین په حدیث شریف کښې د امر صیغې ﴿فلیغسل﴾ته ګوری او کوم حضرات چه د سنیت او استحباب قائل دی، هغوی فرمائی چه رسول الله ﷺ د وینځلو حکم په یو علت موهومه باندې معلق کړې دې، هغه دا چه: په تاسو کښې چاته هم نه ده معلومه چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده. او د علت موهومه د وجې نه وجوب نه ثابتیږی.

پس امام شافعی رحمه الله فرمائی چه د عربو خلق د ګرم ملك اوسیدونکی وو، په کانړو سره به ئې استنجاء کوله، په شپه کښې د خوب په وخت کښې کیدې شوه چه د هغوی لاسونه یو خوا بل خوا لاړ شی، په دې وجه هغوی ته د لاس وینځلو حکم اوکړې شو. (۲)

قاضی ابو الولید باجی رحمه الله فرمائی چه زمونږ د مشائخو رائې دا ده چه د لاس وینځلو حکم تنظیفی دې، انسان چه اودهٔ شی نو کله ئې د لاس د لاندې کټمل راشی، کله یوه دانه ماته شی. کله په خوب کښې بدن ګروی نو په نوکونو کښې خیرې جمع شی، په دې وجه د نظافت په غرض سره د لاس وینځلو حکم ورکړې شو. (۳) والله اعلم

بغیر د وینځلو نه د لاس داخلولو په صورت کښې د اوبو حکم: کوم حضرات چه په اوبو کښې د لاس داخلولو نه مخکښې د هغې وینځل واجب وائی په هغوی کښې حسن بصری، اسحاق بن راهویه او ابن جریر رحمهم الله فرمائی چه که بغیر د وینځلو نه ئې لاس اوبه ته داخل کړو نو اوبه به ناپاکې شی.

خو جمهور علماء کرام فرمائی چه که په لاس باندې نجاست کیدل یقینی وی او اوبه لږې وی نو بیا به اوبه ناپاکې وی، ګینې اوبه صرف د شك په وجه باندې او د نجاست د وهم د وجې نه نه ناپاك کیږی. (٤) والله اعلم

ایا د شپې او د ورځې په خوب کښې به فرق کولې شی؟: د جمهور علماء کرامو په نزد بغیر د لاس وینځلو نه په اوبو کښې د داخلولو دا ذکر شوې حکم عام دې که د ورځې وی یا د شپې.

او د امام احمد رحمه الله یو روایت خو د جمهورو مطابق دې او په بل روایت کښې ئې په دواړو کښې تفریق کړې دې چه که د ورځې د اودهٔ کیدو نه پس راپاسی او په اوبو کښې لاس داخل

---

۱) د مذاهب تفصیل دپاره اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۷۰، ۷۱، باب السواک وسنة الوضوء، والمجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳۵۰

۲) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳٤۸

۳) قال الباجی: وروی عیسی بن دینار عن ابن القاسم أحب إلي أن یفرغ علی یدیه فیغسلهما کما جاء فی الحدیث... ووجه ما ذهب إلیه ابن القاسم أن غسل الید قبل إدخالها فی الإناء إنما هوعلی معنی التنظیف بما عسی أن یکون علق بها من أوساخ البدن والعرق وغسل الیدین بعضهما ببعض أنظف لهما وأبلغ فی إزالة ما یقدر تعلقه بهما.المنتقی شرح الموطاء:ج۱ ص ۲۷۰

٤) اوګورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۷۱، والمجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳٤۸، ۳٤۹، وطرح التثریب ج ۱ ص ۱۹۶، ۱۹۷

کړی نو کراهت تنزیهی دې او که د شپې ـ اودۀ کیدو نه پس پکښې لاس داخل کړی نو کراهت تحریمی دې، هم دا د داؤد ظاهری رحمه الله قول دې. (۱)

ددې حضراتو دلیل په بعض روایاتو کښې د ﴿من اللیل﴾ د قید راتلل دی.(۲)

هم دغه شان دا حضرات په دې حدیث کښې د موجود لفظ ﴿باتت﴾ نه هم استدلال کوی چه د ﴿مبیت﴾ معنی د شپې تیرولو ده.

جمهور وائی چه په ډیرو روایاتو کښې د ﴿من اللیل﴾ قید موجود نه دې. (۳) خو که ﴿من اللیل﴾ قید وی یا د ﴿مبیت﴾ قید وی نو دا د غالب اعتبار کولو سره تقیید دې چه عموما اوږد او ښځ خوب، دغه شان غفلت د شپې په خوب کښې وی. (٤) والله اعلم

قوله: فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لاَ يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ځکه چه په تاسو کښې څوك هم نه پوهیږی چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده.

دا جمله تعلیلیه ده او په دې کښې اشاره ده چه د دې حکم منشا احتمال دنجاست دې، ځکه چه شارع کله حکم بیان کړی او روستو ترې علت ذکر کړی نو د دې مطلب دا وی چه دا حکم د هغه علت سره مقید او معلول دې. (۵)

قوله: اَین بَاتت یدہ: ای من جسدہ! یعنی دا معلومه نه ده چه د هغه لاس د هغه د بدن کومې کومې حصې سره لګیدلې دې.

شاته مونږ د امام شافعی رحمه الله په حوالې سره نقل کړی دی چه د دې حکم سبب دا پیښ شوې وو چه عرب ګرم ملك دې، په لوټو او ګانړو سره به د هغه ځائې خلقو استنجاء کوله، ظاهره ده چه په هغې سره پوره طریقې سره د نجاستونو ازاله نه کیږی، لهذا د شپې په خوب کښې چه کله خوله راشی او لاس په هغې کښې اولګی نو نجاست به خور شی، په دې وجه د بیداریدو نه پس په لوښی کښې د لاس داخلولو نه مخکښې د وینځلو حکم ورکړې شو.

په دې باندې قاضی ابوالولید باجی رحمه الله اعتراض کړې دې چه د دې نه خو به دا هم لازمه شی چه د جامې کوم ځائې د محل استنجاء سره اولګی د هغې وینځل هم ضروری دی.

ـــ هغه فرمائی چه په اصل کښې د لاس د وینځلو دا حکم په دې وجه نه دې چه په لاس کښې یقینی نجاست لګیدلې دې. بلکه دا حکم په تنظیف باندې محمول دې چه په خوب کښې

---

۱) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳٤۹

۲) اوګورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب اذا استیقظ احدکم من منامه فلا یغمسن یده فی الاناء حتی یغسلها رقم ۲٤، ومسند احمد ج ۲ ص ۲۵۳، رقم ۷٤۳۲

۳) پس داصول سته، سنن دارمی، صحیح ابن خزیمه، صحیح ابن حبان او مسنداحمدپه ډیرو روایتونو کښې په یو کښې هم د ﴿من اللیل﴾ قید موجود نه دې.

٤) اوګورئ: المجموع شرح المهذب ج ۱ ص ۳٤۹

۵) قاله البیضاوی، انظر فتح الباری ج ۱ ص ۲٦٤

لاس د پتونانو ترمینځه چرته چه خولي او خیرې جمع کیږی، یا څه دانه پولئ وی او هغه اوجوی نو په داسې موقع باندې احتیاطا لاسونه وینځلې شی او صفا کړې شی. (۱)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله وغیره د محل استنجاء سره د لګیدونکې کپړې اعتراض رد کړې دې او فرمائی چه ممکنه ده چه اصل خوله په لاسونه کښې وی، نه په پتونانو کښې، په داسې صورت کښې به متاثر اصل کښې لاس وی نه کپړې.

دویم جواب ئې دا ورکړې دې چه دلته په اوبو کښې د کپړې اچول مسئله نه ده چه د کپړې د وینځلو حکم ورکړې شی خو د لاس د وینځلو حکم کړې شوې دې، ځکه چه که په هغه باندې د محل استنجاء اثر راغلو او بیا لاس اوبه ته لاړو نو دا عفو نه دې، ځکه چه ماء قلیل ناپاک کیږی. (۲)

علامه خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله د شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه د سنن نسائی اولنې حدیث لوستلو سره اجازت طلب کړو، په دې موقع باندې سهارنپوری رحمه الله د شاه عبدالغنی صاحب نه د حدیث مستیقیظ په باره کښې تپوس اوکړو چه په دې کښې صرف د احتمال په وجه باندې د لاس د وینځلو حکم کړې شوې دې چه لاس چرته یو خوا بل خوا نه وی رسیدلې نو د پاجامې میانه ښختګ خو په بدرجه اولی پاکول پکار دی؟

شاه عبدالغنی رحمه الله اوفرمائیل چه د لاس ضرر متعدی دې چه که لاس ناپاک شو او هغه اوبو ته لاړ شی نو هغه اوبه به ناپاکې شی او څومره خلق چه په هغې سره اودس کوی د هغوی اودس به نه کیږی او نه به د هغوی مونځ کیږی، دغه شان چه د هغه اوبو څاڅکی کوم کوم ځائې ته ځی هغه ټولو ځایونه به ناپاک شی، په خلاف د ښختګ چه د هغې ناپاک کیدل که متحقق شی نو دا خبره به د هم هغه حده پورې وی او د هغه په ذمه به د یو مونځ نیم قضاء لازم وی او بس! په دې وجه د لاس د وینځلو حکم دې، د ښختګ د وینځلو نه! (۳) والله اعلم

.....

هذا اخر ما اردنا ایراده من شرح کتاب الوضوء من الجامع الصحیح للامام البخاری رحمه الله تعالی وبه تم المجلد الخامس من کتاب کشف الباری عما فی صحیح البخاری ویلیه باذن الله تعالی المجلد السادس، وأوله باب غسل الرجلین ولا یمسح علی القدمین.

والحمد لله بنعمته تتم الصالحات، والصلاة والسلام الاتمان الاکملان علی افضل الکائنات، وعلی اله واصحابه ومن تبعهم باحسان، ما دامت الارضون والسماوات.

...

---

۱) اوګورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲٦٤، وطرح التثریب ج ۱ ص ۱۹۸

۲) پورته حواله جات

۳) اوګورئ: الکنز المتواری علی لامع الدراری ج ۳ ص ۵۲

نوټ: د کتاب په مضمون کښې څه فرق نشته البته د صفحو په شمار کښې غلطی وه ځکه مو دا صفحه په مینځ کښې داخله کړه.

فوز المبتدی

بشرح

مختصر القدوری

تالیف:- مولانا شاه فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

خصوصیات

- دا احآدیثو تخریج
- د ګرانو لغاتو حل
- د مختصر القدوری د متن حل
- د قندهارئ او پیښورئ پښتو ګډون
- د ائمه ثلاثه فقط مذاهب بیانول (بدون الدلائل)
- د حنفیانو په خپل مینځ کښې مدلل اختلاف بیانول
- هره یوه مسئله او خبره په مستقل متن کښې بیانول
- د هرې مسئلې د پاره نقلی یا عقلی یا دواړه دلائل بیانول
- د فیما بین الحنفیه په مختلف فیها مسائلو کښې د قول راجح تعین

خورونکی
فیصل کتب خانه محله جنګی پیښور

مصادر ومراجع

١ــ القرآن الكريم.
٢ــ إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، للعلامة السيد محمد بن محمد الحسيني، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٢هـ/ ٢٠٠٢م.
٣ــ الأحاديث المختارة أو المستخرج من الأحاديث المختار مما لم يخرجه البخاري ومسلم في صحيحيهما، للإمام العلامة ضياء الدين أبي عبدالله محمد بن عبدالواحد بن أحمد الحنبلي المقدسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٤٣هـ، تحقيق: الدكتور عبدالملك بن عبدالله بن دهيش، الطبعة الرابعة ١٤٢١هـ/ ٢٠٠١م، دار خضر بيروت.
٤ــ الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان، للأمير علي بن بلبان الفارسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٣٩هـ، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٩٨٨م.
٥ــ أحكام القرآن، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: عبد السلام ومحمد شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٤هـ/ ٢٠٠٣م.
٦ــ الإحكام في أصول الأحكام، للإمام أبي الحسن علي بن أبي علي محمد بن سالم التغلبي الآمدي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٣١هـ، دار الصميعي الرياض، ١٤٢٤هـ/ ٢٠٠٣م.
٧ــ إحكام الأحكام شرح عمدة الأحكام للإمام تقي الدين أبي الفتح محمد بن علي بن وهب بن مطيع المعروف بابن دقيق العيد، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٠٢هـ أملاه على الوزير عماد الدين بن الأثير الحلبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٩٩هـ، تحقيق: محمد حامد الفقي ومراجعة: أحمد محمد شاكر، ١٣٧٢هـ/ ١٩٥٣م، مطبعة أنصار السنة المحمدية القاهرة.
٨ــ أحكام القرآن، للإمام أبي بكر محمد بن عبدالله المعروف بابن العربي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.
٩ــ إحياء علوم الدين، للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٠٥هـ، تحقيق: أحمد عزو عناية، وأحمد زهوة، دار الكتاب العربي، بيروت.

١٠ــ أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن العباس الفاكهي المكي رحمه الله تعالى، من علماء القرن الثالث الهجري، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الثانية ١٤١٤هـ/ ١٩٩٤م.

١١ــ أخبار مكة وما جاء فيها من الآثار، للإمام أبي الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد الأزرقي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٠هـ، تحقيق: رشدي الصالح ملحس، الطبعة الثالثة ١٤٠٣هـ/ ١٩٨٣م.

١٢ــ الأدب المفرد، للإمام أبي عبدالله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى٢٥٦هـ، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة الثالثة، ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٩م، دار البشائر الإسلامية بيروت.

١٣ــ إرشاد الساري شرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمدبن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٢٣هـ، المطبعة الكبرى الأميرية، ببولاق مصر، الطبعة السادسة: ١٣٠٤هـ.

١٤ــ الإرشاد في معرفة علماء الحديث، للحافظ أبي يعلى الخليل بن عبدالله بن أحمد بن الخليل الخليلي القزويني، رحمه الله تعالى، المتوفى٤٤٦هـ، تحقيق: الدكتور محمد سعيدبن عمر إدريس، مكتبة الرشدالرياض.

١٥ــ الاستذكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار وعلماء الأقطار، فيما تضمنه الموطأ من معاني الرأي والآثار، وشرح ذلك كله بالإيجاز والاختصار، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبربن عاصم النمري القرطبي المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، تحقيق: سالم محمد عطا ومحمد علي معوض، الطبعة الثانية١٤٢٣هـ/ ٢٠٠٢م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٦ــ الاستيعاب في أسماء الأصحاب (بهامش الإصابة)، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى ١٣٩٨هـ/ ١٩٧٨م.

١٧ــ أسد الغابة في معرفة الصاحبة، للإمام عزالدين أبي الحسن علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير، رحمه الله تعالى، المتوفى٦٣٠هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

١٨ــ إسعاف المبطأ برجال الموطأ للإمام عبدالرحمن بن أبي بكرجلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١ه، تحقيق وتعلق: موفق فوزي جبر، الطبعة الأولى ١٤١٠ه/ ١٩٩٠م، دار الهجرة بيروت.

١٩ــ الإصابة في معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجرالعسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى٨٥٢ه، دار الفكر، بيروت، الطبعةالأولى: ١٣٩٨ه/١٩٧٨م.

٢٠ــ إصلاح غلط المحدثين، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨ه، تحقيق: الدكتور حاتم صالح الضامن، الطبعة الثانية ١٤٠٥ه/ ١٩٨٥م، مؤسسة الرسالة.

٢١ــ أصول الفقه الإسلامي للدكتور وهبة الزحيلي حفظه الله تعالى، دار الفكردمشق، الطلبة الأولى ١٤٠٦ه/١٩٨٦م.

٢٢ــ إعانة الطالبين على حل ألفاظ فتح المعين، لأبي بكر بن محمد شطاالدمياطي المعروف بالبكري، رحمه الله تعالى، المتوفى بعد ١٣٠٢ه، الطبعة الأولى ١٤١٨ه/ ١٩٩٧م، دار الفكر بيروت.

٢٣ــ أعلام الحديث في شرح صحيح البخاري، للإمام المحدث أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي رحمه الله تعالى، المتوفى٣٨٨ه، مركز إحياء التراث الإسلامي، جامعة أم القرى، مكة المكرمة.

٢٤ــ الاغتباط بمن رمي من الرواة بالاختلاط، للإمام برهان الدين إبراهيم بن محمد سبط ابن العجمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٤١ه تحقيق: علاء الدين علي رضا(باسم نهاية الاغتباط) الطبعة الدولى ١٤٠٨ه/ ١٩٨٨م، دار الحديث القاهرة.

٢٥ــ إكمال المعلم بفوائد مسلم، للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٤ه، تحقيق: الدكتور يحيى إسماعيل،دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ط: ١٤١٩ه/ ١٩٩٨م.

٢٦ــ إكمال تهذيب الكمال، للعلامة الحافظ علاء الدين مغلطاي بن قليج بن عبد الله الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٢ه، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، القاهرة، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ه/ ٢٠٠١م.

٢٧ــ آكام المرجان في أحكام الجان، للإمام أبي عبدالله بدرالدين محمد بن تقي الدين عبد الله الشلبي الدمشقي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٩ه، مكتبة القرآن القاهرة.

٢٨ــ إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم، لأبي عبدالله محمد بن خلفة الوشناني الأبي- المالكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٢٧هـ أو ٨٢٨هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.
٢٩ــ الإلزامات والتتبع على الصحيحين، للإمام أبي الحسن علي بن عمر بن أحمد المعروف بالدار قطني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: أبي عبدالرحمن مقبل بن هادي الوادعي، الطبعة الثانية ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.
٣٠ــ الانتقاء في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء: مالك بن أنس ومحمد بن إدريس الشافعي وأبي حنيفة، للإمام الحافظ أبي عمريوسف بن عبدالبر الأندلسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٩٣هـ، اعتنى به الشيخ عبد الفتاح أبوغدة رحمه الله تعالى، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ/ ١٩٩٧م، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب/ دار البشائر الإسلامية بيروت.
٣١ــ الأنساب، للإمام أبي سعد عبدالكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٢هـ، تعليق: عبدالله عمرالبارودي، ٥٦٢هـ، دار الجنان، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٠٨هـ/ ١٩٨٨م.
٣٢ــ إنسان العيون في سيرة الأمين المامون، المعروف بالسيرة الحلبية، لأبي الفرج نور الدين علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى: ١٠٤٤هـ، دار الكتب العلمية، بيروت،ط: ٢٠٠٨م.
٣٣ــ الإنصاب في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام المبجل أحمد بن حنبل، لشيخ الإسلام علاء الدين أبي الحسن علي بن سليمان المرداوي، رحمه الله تعالى، التموفى ٨٨٥، تصحيح وتحقيق: محمد حامد الفقي، الطبعة الأولى ١٣٧٤هـ/ ١٩٥٥م.
٣٤ــ أوجزالمسالك إلى موطامالك، للإمام المحدث شيخ الحديث محمد زكريا الكاندهلوي المدني رحمه الله تعالى، التموفى ١٤٠٢هـ، تحقيق: الدكتور تقي الدين الندوي، دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٤هـ/ ٢٠٠٣م.
٣٥ــ الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف، للإمام أبي بكرمحمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٣١٩هـ، تحقيق: الدكتور أبوحماد صغيراحمد بن محمد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط: ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.
٣٦ــ البحرالرائق شرح كنز الدقائق، للإمام زين الدين بن إبراهيم بن نجيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٦٩هـ أو ٩٧٠هـ، مكتبة رشيدية كوئتة.

البحر الزخار (انظر: مسند البزار).
٣٧ــ بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشد المالكي القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٥٩٥ تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، الطبعة الثانية: ١٤٢٤هـ/ ٢٠٠٣م. دار الكتب العلمية، بيروت.
٣٨ــ البداية والنهاية، للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧٤هـ الطبعة الثانية ١٩٧٧م، مكتبة المعرف، بيروت.
٣٩ــ بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، للإمام علاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني الحنفي رحمه الله تعالي، المتوفى ٥٨٧هـ ايج ايم سعيد كمبني كراتشي.
٤٠ــ بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهارنفوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٤٦هـ، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧هـ/٢٠٠٣م.
٤١ــ بغية الألمعي في تخريج الزيلعي (تعليقات نصب الراية) للشيخ المحدث عبد العزيز السهالوي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٥٩هـ/ ١٩٤٠م، بعناية الشيخ محمد عوامة، دار القبلة جدة.
٤٢ــ البناية شرح الهداية، للإمام المحدث الفقيه العلامة محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين، المعروف ببدرالدين العيني الحنفي رحمه الله، المتوفى ٨٥٥هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م.
٤٣ــ تاج العروس من جواهر القاموس للعلامة اللغوي المحدث الفقيه أبي الفيض السيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزَّبيدي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٠٥هـ، دار مكتبة الحياة بيروت.
٤٤ــ تاريخ أسماء الثقات للإمام عمربن أحمد بن عثمان المعروف بابن شاهين رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: صبحي السامرائي الطبعة الأولى ١٤٠٤هـ/ ١٩٨٤م، الدار السلفية، الكويت.
٤٥ــ تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

٤٦ــ التاريخ الكبير، للإمام محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦ه، دار الكتب العلمية بيروت.

٤٧ــ التاريخ الكبير لأمير المؤمنين في الحديث محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦ه، دار الكتب العلمية بيروت.

٤٨ــ تاريخ بغداد أو مدينة السلام، للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى٤٦٣ه، تحقيق: مصطفى عبدالقادرعطا، دارالكتب العلمية، بيروت، الطبع الثانية: ١٤٢٥ه/ ٢٠٠٤م.

٤٩ــ تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأماثل، للإمام الحافظ أبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبدالله الشافعي، المعروف بابن عساكر، رحمه الله تعالى، المتوفى٥٧١ه، تحقيق:محب الدين أبي سعيد العمري دارالفكر، بيروت، ١٤١٥ه/ ١٩٩٥م.

٥٠ــ تاريخ يحيى بن معين للدارمي، للإمام يحيى بن معين بن عون المري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣ه، رواية عثمان بن سعيد الدارمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٨٠ه، تحقيق: الدكتور أحمد محمد نورسيف، دار المأمون للتراث.

٥١ــ تاريخ يحيى بن معين للدوري، للإمام يحيى بن معين بن عون المري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣ه، رواية أبي الفضل العباس بن محمد بن حاتم الدوري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧١ه، تحقيق: عبدالله أحمد حسن، دار القلم بيروت.

٥٢ــ تأنيب الخطيب على ماساقه في ترجمة أبي حنيفة من الأكاذيب، للإمام محمد زاهدبن الحسن الكوثري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٧١ه طبعة ١٤١٠ه/ ١٩٩٠م.

٥٣ــ تجريد أسماء الصحابة، للحافظ شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨ه، دار المعرفة بيروت.

٥٤ــ تحريرتقريب التهذيب، للدكتور بشارعواد معروف والشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ه/١٩٩٧م.

٥٥ــ تحفة الأشراف بمعرفة الاطراف، للحافظ المتقين جمال الدين أبي الحجاج يوسف بن الزكي عبد الرحمن بن يوسف المزّي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٢ه، تحقيق: عبد الصمد شرف الدين، المكتب الإسلامي، بيروت الطبعة الثانية ١٤٠٣ه/ ١٩٨٣م.

٥٦ــ تحفة الباري شرح صحيح البخاري، للإمام شيخ الإسلام أبي يحيى زكريا بن محمد الانصاري الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٢٦ه، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ه/ ٢٠٠٤م. دار الكتب العلمية، بيروت/ دار ابن حزم، بيروت.

٥٧ــ الترغيب والترهيب للإمام عبد العظيم بن عبد القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦ه، الطبعة الثالثة ١٣٨٨ه/١٩٦٨م، دار إحياء التراث العربي بيروت.

٥٨ــ التعديل والتجريح لمن خرج له البخاري في الجامع الصحيح للإمام أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد الباجي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٧٤ه، تحقيق الدكتور أبي لبابة حسين، الطبعة الأولى ١٤٠٦ه/ ١٩٨٦م، دار اللواء، الرياض.

٥٩ــ تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ه، تحقيق عاصم عبدالله القريوتي، الطبعة الأولى ١٤٠٣ه/ ١٩٨٣م، مكتبة المنار، عمان.

٦٠ــ التعليق الممجد على موطإ الإمام محمد، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبد الحي اللكنوي رحمه الله تعالى ، المتوفى ١٣٠٤ه، نور محمد أصح المطابع كراتشي.

- التعليق الممجد، بتحقيق الدكتور تقي الدين الندوي، الطبعة الأولى ١٤١٢ه/١٩٩١م، دار السنة والسيرة بومباني/ دارالقلم دمشق.

٦١ــ تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٤٠٢ه، على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهارنفوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٤٦ه، تحقيق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ه/ ٢٠٠٦م.

٦٢ــ تعليقات قلدي ب الكمال، الدكتوربشار عواد معروف، مؤسسةالرسالة، بيروت، ١٤١٣ه/ ١٩٩٢م

٦٣ــ تعليقات على الأنساب، عبدالله عمر البارودي، دار الجنان، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨ه/ ١٩٨٨م.

١ــ تعليقات على المحلى، للشيخ المحقق أحمد محمد شاكر رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٧٧ه، إدارة الطباعة المنيرية بمصر ١٣٥٢ه.

٦٤ــ تعليقات على مسند أحمد، للشيخ شعيب الأرنؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ.

٦٥ــ تغليق التعليق على صحيح البخاري، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجرالعسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: سعيد عبدالرحمن القزقي، المكتب الإسلامي/ دارعمار.

٦٦ــ تفسير البيضاوي (أنوار التنزيل وأسرار التأويل) للأمام ناصرالدين أبي سعيد عبدالله بن عمر البيضاوي الشافعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٩٢هـ، مكتبة يوسفي ديوبند.

٦٧ــ تفسير الجلالين (مع حاشية الصاوي) للعلامة جلال الدين محمد بن أحمد المحلي، المتوفى ٨٦٤هـ، وجلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى ٩١١هـ، رحمهماالله تعالى، دار الفكربيروت ١٤٢٣هـ/ ٢٠٠٣م.

٦٨ــ تفسيرالقرآن العظيم للحافظ أبي الفداء عماد الدين إسماعيل بن كثيرالدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧٤هـ، دار إحياء الكتب العربية.

٦٩ــ تقريب التهذيب، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تقديم ودراسة: الشيخ المحدث محمد عوامة، دار الرشيد/ دار البشائر الإسلامية، سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م.

٧٠ــ التقرير والتحبيرعلى التحرير، للعلامة المحقق شمس الدين أبي عبدالله محمد بن محمد بن محمد بن أميرالحاج، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٧٩هـ، المطبعة الكبرى الأميرية بولاق مصر، ١٣١٧هـ.

٧١ــ التلخيص الحبيرفي تخريج أحاديث الرافعي الكبير، للإمام الحافظ شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧هـ/ ٢٠٠٦م.

٧٢ــ تلخيص المستدرك(المطبوع بذيل المستدرك) للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، دار الفكر بيروت.

٧٣ــ التلقين في الفقه المالكي للإمام القاضي أبي محمد عبدالوهاب بن على بن نصرالبغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى٤٢٢هـ، الطبعة الأولى ٢٠٠٤م/ ١٤٢٥هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

٧٤ــ التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد، للإمام الحافظ أبي عمريوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى٤٦٣ھ، المكتبة التجارية، مكة المكرمة.

٧٥ــ تنوير الأبصار وجامع البحار(على هامش رد المحتار) للفقيه شمس الدين محمد بن عبدالله بن أحمد الخطيب العمري التمرتاشي الغزي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٠٤ھ، مكتبة رشيدية، كوئته.

٧٦ــ تهذيب الأسماء واللغات، للإمام العلامة الحافظ الفقيه أبي زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧٦ھ، دار الكتب العلمية، بيروت.

٧٧ــ تهذيب التهذيب، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجرالعسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ھ، دارصادر، بيروت، تصوير دائرة المعارف النظامية حيدر آباد الدكن، الهند، الطبعة الأولى: ١٣٢٥ھ.

٧٨ــ تهذيب الكمال في أسماء الرجال، للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف بن الزكي عبدالرحمن بن يوسف المزّي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٢ھ، تحقيق: الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٣ھ/ ١٩٩٢م.

٢ــ تهذيب سنن أبي داود وإيضاح مشكلاته (المطبوع ضمن معالم السنن ومختصرالمنذري)، للإمام أبي عبدالله محمد بن أبي بكر المعروف بابن القيم رحمه الله تعالى، المتوفى٧٥١ھ، مطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧ھ/ ١٩٤٨م.

٧٩ــ الثقات، للإمام الحافظ أبي حاتم محمدبن حبان أحمد التميمي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى٣٥٤ھ، ١٣٩٣ھ/ ١٩٧٣م، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد الدكن، الهند.

٨٠ــ جامع الأحاديث، للإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى ٩١١ھ رحمه الله تعالى، جمع وترتيب: عباس أحمد صقر، وأحمد عبدالجواد، دار الفكر بيروت.

٨١ــ جامع البيان عن تأويل آي القرآن المعروف بتفسيرالطبري، للإمام المفسرأبي جعفرمحمد بن جريرالطبري رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١٠ھ/ مركزالبحوث والدراسات العربية والإسلامية بدارهجر، القاهرة، ١٤٢٢ھ/ ٢٠٠١م.

٨٢ــ جامع التحصيل في أحكام المراسيل، للحافظ صلاح الدين بن أبي سعيد خليل بن كيكلدي العلائي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦١هـ، تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي، الطبعة الثانية ١٤٠٧هـ/ ١٩٨٦م، عالم الكتب/ مكتبة النهضة العربية.

٨٣ــ جامع الترمذي، الجامع المختصرمن السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمعلول وماعليه العمل، للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة بن موسى الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفي٢٧٩هـ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ/ أبريل ٢٠٠٠م.

- جامع الترمذي، طبعة: ايج ايم سعيد كمبني كراتشي.
- جامع الترمذي، طبعة: دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: الشيخ أحمد محمد شاكر والشيخ محمد فؤاد عبدالباقي وإبراهيم عطوة عوض.

٨٤ــ الجامع الصحيح (للإمام أبي عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري) من رواية أبي ذر الهروي عن مشايخه الثلاثة الكشميهني والمستملي والسرخسي،تحقيق: عبد القادر شيبة الحمد، الطبعة الأولى ١٤٢٩هـ/ ٢٠٠٨م.

- الجامع الصحيح للبخاري، طبعة الدكتورمصطفى ديب البغا، دار ابن كثير، دمشق.

٨٥ الجامع في الجرح والتعديل، جمع وترتيب: السيد أبوالمعاطي النوري وأصحابه، الطبعة الأولى ١٤١٢هـ/ ١٩٩٢م، عالم الكتب.

٨٦ــ الجامع لأحكام القرآن، المعروف بتفسير الطبري، للأمام العلامة أبي عبدالله محمدبن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى٦٧١هـ، دار الفكر بيروت.

٨٧ــ الجامع الأخلاق الراوي وآداب السامع، للأمام الحافظ أبي بكرأحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ/ ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.

٨٨ــ الجرح والتعديل، للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبدالرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذرالتميمي الحنظلي الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى: ٣٢٧هـ، تحقيق: مصطفى عبدالقادرعطا، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٢هـ/ ٢٠٠١م.

٨٩ــ الجوهرالنقي في الرد على السنن الكبرى للبيهقي، (بذيل السنن الكبرى) للعلامة علاء الدين علي بن عثمان المارديني الشهيربابن التركماني رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٥ھ، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية حيدر آباد، الدكن،ط: ١٣٤٤ھ.

٩٠ــ حاشية ابن عابدين (رد المحتارحاشية الدر المختار) للفقيه العلامة خاتمة المحققين محمد أمين بن عمر، الشهير بابن عابدين رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٢ھ، تحقيق: الدكتورحسام الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١ھ/٢٠٠٠م.

٩١ــ حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، للعالم العلامة شمس الدين محمد عرفة الدسوقي، رحمه الله تعالي، المتوفى ١٢٣٠ھ، دار الفكربيروت.

٩٢ــ حاشية السندي على صحيح البخاري، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبدالهادي السندي رحمه الله تعالى، المتوفى١١٣٨ھ، (المطبوع على حاشية صحيح البخاري) قديمي كتب خانه، كراچي.

٩٣ــ حاشية الطحطاوي على الدر المختار، للعلامة الفقيه أحدبن محمد بن أسماعيل الطحطاوي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى١٢٣١ھ، الطبعة الثالثة، ١٢٨٢ھ، المطبعة العامرة ببولاق مصر.

• حلبي كبير(انظر: غنية المتملي).

٩٤ــ خلاصة الخزرجي (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال)، للعلامة صفي الدين الخزرجي رحمه الله تعالى، المتوفى بعدسنة ٩٢٣ھ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب، الطبعة الثانية: ١٣٩١ھ/١٩٧١م.

٩٥ــ الدر المختارشرح تنوير الأبصار وجامع البحار، للإمام العلامة الفقيه علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحصكفي الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٨٨ھ، (المطبوع مع رد المحتار) تحقيق: الدكتور حسام الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١ھ/٢٠٠٠م.

٩٦ــ الدر المنثورفي التفسيربالمأثور، للإمام عبدالرحمن بن أبي بكرجلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى، المتوفي ٩١١ھ، مؤسسة الرسالة.

٩٧ــ دلائل النبوة ومعرفة أحوال صاحب الشريعة، لأبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله تعالى، المتوفى٤٥٨ھ، تحقيق: الدكتور عبدالمعطي قلعجي، دار الكتب العلمية، بيروت.

٩٨ــ ذكر من تكلم فيه وهو موثق، للإمام شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى٧٤٨ھ، تحقيق محمد شكورالمياديني، الطبعة الأولى ١٤٠٦ھ/ ١٩٨٦م، مكتبة المنار، الزرقاء الأردن.

٩٩ــ رجال صحيح مسلم، للإمام أحمد بن علي بن منجويه الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٢٨ھ، تحقيق: عبدالله الليثي. دار المعرفة بيروت.

- رد المحتار على الدرالمختار.(انظر حاشية ابن عابدين)
- رد المختار، طبعة: مكتبة رشيدية، كوئته، الطبعة الأولى: ١٤١٢ھ.

١٠٠ــ رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري) للأمام المحدث العارف الرباني الشيخ أحمد بن عبدالرحيم المعروف بالشاه ولي الله رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٧٦ھ، قديمي كتب خانه، كراچي.

١٠١ــ الرواة الثقات المتكلم فيهم بما لايوجب ردهم، للإمام الحافظ أبي عبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨ھ، تحقيق: محمد إبراهيم الموصلي، الطبعة الأولى ١٤١٢ھ/ ١٩٩٢م، دار البشائر الإسلامية بيروت.

١٠٢ــ روح المعاني في تفسيرالقرآن العظيم والسبع المثاني، للإمام العلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود الآلوسي البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٧٠ھ، ضبطه وصححه علي عبدالباري عطية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٦ھ/ ٢٠٠٥م.

١٠٣ــ زادالمعاد في هدي خيرالعباد، للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكرالدمشقي، المعروف بابن القيم رحمه الله تعالى، المتوفي٧٥١ھ مؤسسة الرسالة.

١٠٤ــ سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع أدلة الأحكام، للسيد الإمام محمدبن إسماعيل الكحلاني ثم الصنعاني المعروف بالأمير، المتوفى١١٨٢ھ، مكتبة إحياء التراث العربي بيروت لبنان، الطبعة الخامسة: ١٣٩١ھ/ ١٩٧٩م.

١٠٥ــ سبل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد، وذكرفضائله وأعلام نبوته وأفعاله وأحواله في المبد إ والمعاد، المعروف بالسية الشامية، للعلامة محمدبن يوسف الصالحي الشامي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٤٢ھ، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود وعلي محمد معوض، الطبعة الأولى ١٤١٤ھ/ ١٩٩٣م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٠٦ــ السعاية في كشف مافي شرح الوقاية، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبدالحي الكنوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٠٤ه، سهيل اكيدمي لاهور، الطبعة الأولى: ١٣٩٦ه/ ١٩٧٦م.

١٠٧ــ سنن ابن ماجه، للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن يزيد بن ماجه الربعي القزويني رحمه الله تعالى، المتوفى٢٧٣ه، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ه/ أبريل ٢٠٠٠م.

١٠٨ــ سنن أبي داود، للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأزدي السجستاني رحمه الله تعالى، المتوفى٢٧٥ه، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ه/أبريل ٢٠٠٠م.

١٠٩ــ سنن الدار قطني، للإمام المحدث الحافظ الكبيرعلي بن عمر الدارقطني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥ه دار نشر الكتب الإسلامية لاهور.

١١٠ــ سنن الدارمي (مسند الدارمي) للإمام الحافظ عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي السمرقندي رحمه الله تعالى، المتوفى٢٥٥ه، تحقيق: فؤاد أحد زمرلي وخالد السبع العلمي، قديمي كتب خانه، كراچي.

- السنن الصغرى(المجتبى) بتحقيق الشيخ عبدالفتاح أبوغدة، رحمه الله تعالى، الطبعة الثانية ١٤٠٦ه/١٩٨٦م، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب.

١١ــ السنن الصغرى (المجتبى) للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣ه، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام.

- السنن الكبرى للإمام أبي بكربن أحمدبن الحسين بن علي البيهقي، بتحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٣ه/ ٢٠٠٣م.

١١٢ــ السنن االكبرى، للإمام أبي بكربن أحمد بن الحسين بن علي البيهقى، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، حيدر آباد، الدكن، الطبعة الأولى،١٣٤٤ه.

١١٣ــ السنن الكبرى، للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣ه، إدارة التأليفات الأشرفية، ملتان.

١١٤ــ سؤالات ابن الجنيد (أبي إسحاق إبراهيم بن عبدالله الختلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٦٠ه تقريبا) لأبي زكريا يحيى بن معين رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣ه، تحقيق: الدكتور أحمد محمد نورسيف، الطبعة الأولى ١٤٠٨ه/ ١٩٨٨م، مكتبة الدار بالمدينة المنورة.

١١٥ــ سؤالات أبي عبيد الآجري، (أبوعبيد محمد بن علي بن عثمان الآجري البصري، أحدعلماء القرن الثالث وأوائل القرن الرابع) للإمام أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٥ه، تحقيق: محمدعلي قاسم العمري، ١٣٩٩م، الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة.

١١٦ــ سؤالات البرذعي (الإمام الحافظ أبي عثمان سعيدبن عمروالأزدي البرذعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٩٢ه) لأبي زرعة الرازي (وهوكتاب الضعفاء والكذابين والمتروكين) للإمام الحافظ أبي زرعة عبيدالله بن عبدالكريم الرازي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٦٤ه، تحقيق: أبي عمرمحمد بن علي الأزهري، الطبعة الأولى ١٤٣٠/٢٠٠٩م، الفاروق الحديثة.

١١٧ــ سيرأعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايمازالذهبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨ه إشراف وتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٠٦/١٩٨٦م.

١١٨ــ شرح ابن بطال على صحيح البخاري، للإمام أبي الحسن علي بن خلف بن عبدالملك المعروف بابن بطال البكري القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٤٩ه، الطبعة الثانية ١٤٢٣/٢٠٠٣م، مكتبة الرشد، الرياض.

- شرح الأبي على صحيح مسلم (انظر: إكمال إكمال المعلم)

١١٩ــ شرح الزرقاني على المواهب اللدنية، للإمام العلامة محمد بن عبدالباقي بن يوسف الزرقاني المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٢٢ه، الطبعة الأولى ١٤١٧ه/ ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.

- شرح السنوسي على صحيح مسلم (انظر: مكمل إكمال الإكمال)

١٢٠ــ الشرح الكبير(لشمس الدين أبي الفرج عبدالرحمن بن محمد بن أحمد بن قدامة المقدسي رحمه الله تعالى، المتوفى٦٨٢ه) مع المقنع (لموفق الدين أبي محمد عبدالله بن احمد بن محمد بن قدامة المقدسي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٠ه) والإنصاب في معرفة الراجح من الخلاف (لعلاء الدين علي بن سليمان بن أحمد المرداوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٨٥ه) تحقيق: عبدالله عبدالمحسن التركي، والدكتورعبد الفتاح محمد الحلو، الطبعة الأولى ١٤١٤ه/ ١٩٩٣م، هجرى للطباعة والنشر.

١٢١ــ شرح الكرماني على صحيح البخاري، المسمى بالكواكب الدراري، للإمام العلامة المحدث شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمه الله تعالى،المتوفى٧٨٦ه، إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١ه/١٩٨١م.

١٢٢ــ الشرح الكبير على مختصر خليل، للعلامة الفقيه أبي البركات أحمد بن محمد بن أحمد العدوي الشهير بالدرديرالمالكي، رحمه الله تعالى، المتوفى١٢٠١ه، الطبعة الثانية ١٤٢٤ه/٢٠٠٣م، دار الكتب العلمية، بيروت.

- شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، المسمى بالمنهاج، طبعة قديمى كتب خانه، كراچى، بذيل صحيح مسلم.

١٢٣ــ شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، المسمى بالمنهاج، للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا محيي الدين يحي بن شرف النووي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧٦ه، الطبعة الأولى ١٣٤٧ه/ ١٩٢٩م، المطبعة المصرية بالأزهر.

١٢٤ــ شرح الوقاية (المطبوع مع السعاية) لصدرالشريعة عبدالله بن مسعود بن تاج الشريعة رحمه الله تعالى المتوفى ٧٤٧ه، سهيل اكيدمي لاهور.

١٢٥ــ شرح سنن أبي داود، للإمام بدر الدين أبي محمد محمودبن أحمدبن موسى العيني، المتوفي: ٨٥٥ه، تحقيق:أبوالمنذر خالدبن إبراهيم المصري، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ه /١٩٩٩م. مكتبة الرشد، الرياض

١٢٦ــ شرح عقود رسم المفتي لفقيه الديار الشامية العلامة محمد أمين بن عمرعابدين الدمشقي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٢ه، تعليق: المفتي مظفرحسين والشيخ أبو لبابة. الطبعة الرابعة ١٤٣٤ه/ ٢٠١٣م مكتبة السعيد ناظم آباد كراتشي.

١٢٧ــ شرح علل الترمذي للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن أحمد البغدادي الشهير بابن رجب الحنبلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٩٥ه، تحقيق: الأستاذالدكتور نور الدين عتر، الطبعة السادسة ١٤٣٣ه/٢٠١٢م، دار السلام القاهرة.

١٢٨ــ شرح مشكل الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٢٣١ه، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، الطبعة الأولى ١٤١٥ه/ ١٩٩٤م، مؤسسة الرسالة، بيروت.

• شرح معاني الاثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمدبن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢١ه، طبعة: المكتبة الحقانية، ملتان.

١٢٩ــ شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢١ه، تحقيق: محمد زهري النجار، عالم الكتاب، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤ه/ ١٩٩٤م.

١٣٠ــ الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، للإمام أبي نصرإسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٣ه، تحقيق: أحمد عبدالغفور عطار، الطبعة الرابعة ١٤٠٧ه/١٩٨٧م، دار العلم للملايين،بيروت.

• صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان (انظر: الإحسان)

١٣١ــ صحيح ابن خزيمة، للإمام أبي بكر محمدبن إسحاق بن خزيمة السلمي النيسابوري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١١ه تحقيق: الدكتورمحمد مصطفى الأعظمي، المكتب الإسلامي، ١٤٠٠ه/ ١٩٨٠م.

١٣٢ــ صحيح الإمام مسلم(المسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسوالله صلى الله عليه وسلم) للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٦١ه، (المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة) دار السلام للنشروالتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ه/ أبريل ٢٠٠٠م.

١٣٣ــ صحيح البخاري(الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه) للإمام أبي عبدالله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى٢٥٦ه، بحاشية العلامة المحدث الشيخ أحمد علي السهارنفوري رحمه الله تعالى، المتوفى، قديمي كتب خانه كراتشي.

• صحيح البخاري، طبعة: دار السلام ضمن موسوعة الكتب الستة، الطلعة الثالثة: محرم ١٤٢١ه/ أبريل٢٠٠٠م.

• صحيح البخاري، طبعة: شركة دار الأرقم بن دار الأرقم بيروت، بعناية: محمد نزار تميم وهيثم نزارتميم.

١٣٤ــ الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمروبن موسى بن حمادالعقيلي المكي، رحمه الله تعالى، المتوفى٣٢٢ه، تحقيق: الدكتورعبد المعطي أمين قلعجي، دار الكتب العلمية بيروت.

١٣٥ــ الضعفاء والمتروكون، للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن علي بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣ه، تحقيح: محمود إبراهيم زايد، الطبعة الأولى ١٤٠٦ه/ ١٩٨٦م، دار المعرفة.

• طبقات ابن سعيد (انظر: الطبقات الكبرى).

١٣٦ــ طبقات الشافعية الكبرى للامة تاج الدين أبي نصرعبدالوهاب بن الإمام تقي الدين السبكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧١ه، دار المعرفة بيروت.

١٣٧ــ الطبقات الكبرى، للإمام أبي عبدالله محمد بن سعد رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٠ه، دار صادر بيروت.

١٣٨ــ طرح التثريب في شرح التقريب للشيخ زين الدين أبي الفضل عبدالرحيم بن الحسين العراقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٦ه، تحقيق: حمدي الدمرداش محمد، الناشر: مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الأولى: ١٤٢٤ه/ ٢٠٠٣م.

١٣٩ــ عارضة الأحوذي بشرح صحيح الترمذي، المعروف بشرح ابن العربي على صحيح الترمذي، للإمام أبي بكر محمد بن عبدالله المعروف بابن العربي المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣ه، المطبعة المصرية بالأزهر.

١٤٠ــ علل الترمذي الكبير، للإمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩ه، ترتيب أبي طالب القاضي، تحقيق: السيد صبحي السامرائي، والسيد أبوالمعاطي النوري، ومحمود خليل الصعيدي، عالم الكتب/ مكتبة النهضة العربية ١٤٠٩ه/١٩٨٩م الطبعة الأولى.

١٤١ــ علل الحديث لابن أبي حاتم، للحافظ أبي محمد عبدالرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس الحنظلي الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢٧ه، الطبعة الأولى ١٤٢٧ه/ ٢٠٠٦م، مكتبة الملك فهد.

١٤٢ــ العلل الصغير، للإمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩ه(آخرجامع الترمذي، نسخة أحمد شاكر وصاحبيه) دار إحياء التراث العربي.

١٤٣ــ العلل الواردة في الأحاديث النبوية، للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي الدارقطني رحمه الله تعالى، المتوفى، ٣٨٥ه، تحقيق: الدكتور محفوظ الرحمن زين الله السلفي، الطبعة الأولى ١٤٠٥ه/ ١٩٨٥م، دار طيبة الرياض.

١٤٤ــ العلل ومعرفة الرجال(رواية عبدالله بن الإمام أحمد) للإمام أحمد بن محمدبن حنبل الشيباني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٤١ه، تحقيق الدكتور وصي الله بن محمد عباس، الطبعة الثانية ١٤٢٢ه/٢٠٠١م، دار الخاني الرياض.

١٤٥ــ علوم الحديث، للإمام الحافظ تقي الدين أبي عمروعثمان بن عبدالرحمن المعروف بابن الصلاح رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٤٣ه، تحقيق: نور الدين عتر، دار الفكر، تصوير١٤٠٦ه/ ١٩٨٦م.

١٤٦ــ عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقية المحدث بدرالدين أبومحمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله، المتوفى ٨٥٥ه، إدارة الطباعة المنيرية.

١٤٧ــ عون المعبود شرح سنن أبي داود، للعلامة المحدث شمس الحق بن أميرعلي البكري العظيم آبادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٢٩ه، الطبعة الأولى ١٤١٠ه/ ١٩٩٠م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٤٨ــ غريب الحديث للإمام أبي عبيد القاسم بن سلام الهروي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٢٤ه، تحقيق: الدكتور حسين محمد محمد شرف، الهيئة العامة لشئون المطابع الأميرية، القاهرة،١٤٠٤ه/ ١٩٨٤م.

١٤٩ــ غنية المتملي في شرح منية المصلي المعروف بالكبيري، وبحلبي كبير،للشيخ إبراهيم بن محمد الحلبي الحنفي، المتوفى ٩٥٦ه، الطبعة الأولى: ١٣٩٩ه/ ١٩٧٩م، سهيل الكيدمي لاهور باكستان،

١٥٠ــ الفتاوى التاتار خانية، للشيخ الدمام فريد الدين عالم بن العلاء الإندربتي الدهلوي الهندي، رحمه الله تعالى، المتوفى٧٨٦ه، تحقيق شبيرأحمد القاسمي، الطبعة الأولى ١٤١٣ه/ ٢٠١٠م، مكتبة زكريا بديوبندالهند.

١٥١ــ الفتاوى الكبرى، للإمام شيخ الإسلام تقي الدين ابن تيمية رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٢٨ه، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا ومصطفى عبدالقادر عطا، الطبعة الأولى ١٤٠٨ه/ ١٩٨٧م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٥٢ــ فتح الباري شرح صحيح البخاري للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن أحمد البغدادي الشهير بابن رجب الحنبلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٩٥ه، تحقيق: محمود بن شعبان وأصحابه، الطبعة الأولى ١٤١٧ه/ ١٩٩٦م، مكتبة الغرباء الأثرية.

١٥٣ــ فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٨٥٢، دار الفكر بيروت.
١٥٤ــ فتح القديرعلى الهداية، للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبدالواحد، المعروف بابن الهمام الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٨٦١، المكتبة الرشيدية، كوئته.
١٥٥ــ فتح المغيث شرح ألفية الحديث، للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السخاوي، المتوفى ٥٩٠٢، تحقيق: الشيخ علي حسين علي، الطبعة الثانية ٥١٤١٢/ ١٩٩٢م، دار الإمام الطبري.
١٥٦ــ فتح الملهم شرح صحيح مسلم، للعلامة المحدث مولانا شبيرأحمد العثماني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٣٦٩، الطبعة الأولى: ٥١٤٢٧/ ٢٠٠٦م، دار القلم، دمشق.
١٥٧ــ الفصول في الأصول للإمام أحمد علي الرازي الجصاص، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٧٠، تحقيق: الدكتور عجيل جاسم النشمي، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة الكويت، ٥١٤١٤/ ١٩٩٤م.
١٥٨ــ فضل الباري شرح أردو صحيح البخاري، لشيخ الإسلام العلامة شبيرأحمد العثماني رحمه الله، المتوفى ٥١٣٦٩، ترتيب ومراجعة: قاضي عبدالرحمن، إدارة العلوم الشرعية، كراتشي،ط: ٥١٣٩٥/ ١٩٧٥م.
١٥٩ــ فواتح الرحموت بشرح مسلم الثبوت، للعلامة عبدالعلي بن نظام الدين بن قطب الدين بن عبدالحليم السهالوي الأنصاري اللكنوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٢٢٥، الطبعة الأولى ٥١٤٢٣/ ٢٠٠٢م.
١٦٠ــ الفيض السمائي على سنن النسائي، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكنكوهي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٣٢٣، تحقيق وتحشية: الشيخ محمد عاقل، مكتبة الشيخ كراتشي.
١٦١ــ فيض القدير شرح الجامع الصغير، للعلامة محمد عبدالرءوف بن تاج العارفين بن الحدادي المنادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٠٣١، دار المعرفة بيروت.
١٦٢ــ القاموس المحيط للإمام اللغوي مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٨١٧، مؤسسة الرسالة، الطبعة الثانية، ٥١٤٠٧/ ١٩٨٧م.

١٦٣ــ الكامل في ضعفاء الرجال للإمام أبي أحمد عبدالله بن عدي الجرجاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٥ه، تحقيق: الدكتور سهيل زكار ويحيى مختار غزاوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٠٩ه/١٩٨٨م.

• كبيري (انظر: غنية المتملي)

١٦٤ــ كتاب المختلطين للشيخ صلاح الدين أبي سعيد خليل بن الأميرسيف الدين بن كيكلدي بن عبدالله العلائي الدمشقي الشافعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦١ه، تحقيق رفعت فوزي عبد المطلب وعلي عبدالباسط، مكتبة الخانجي بالقاهرة.

١٦٥ــ كشف الأستار عن زوائد الزارللإمام نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٧ه، الطبعة الأولى ١٤٠٥ه، مؤسسة الرسالة.

١٦٦ــ كشف الباري عما في صحيح البخاري، لشيخ الحديث مولانا سليم الله خان حفظه الله تعالى، المكتبة الفاروقية، كراتشي،ط: ١٤٢٩ه/٢٠٠٨م.

١٦٧ــ كنزالدقائق للعلامة الفقيه حافظ الدين عبدالله بن أحمد بن محمود النسفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧١٠ه، (المطبوع مع البحر الرائق شرح كنز الدقائق) مكتبة رشيدية كوئته.

١٦٨ــ كنزالعمال في سنن الأقوال والأفعال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حسام الدين الهندي، المتوفى: ٩٧٥ه، تحقيق: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ه/٢٠٠٤م.

١٦٩ــ الكنزالمتواري في معادن لامع الدراري وصحيح البخاري، للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ١٤٠٢ه، جمع وترتيب: لجنة من تلاميذ الإمام الكاندهلوي، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد،ط: ١٤٢٠ه.

١٧٠ــ الكنى والأسماء، للإمام الحافظ أبي بشر محمد بن أحمد بن حمادالدولابي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٣١٠ه، المكتبة الأثرية، تصوير حيدرآباد الدكن.

١٧١ــ الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨ه، تحقيق: محمد عوامة وأحمد محمد نمرالخطيب، الطبعة الأولى ١٤١٣ه/١٩٩٢م، دار القبلة للثقافة الإسلامية/ مؤسسة علوم القرآن.

• كتاب الثقات (انظر: الثقات لابن حبان)

• كتاب الجرح والتعديل (انظر: الجرح والتعديل)

١٧٢ــ كتاب المجروحين من المحدثين والضعفاء والمتروكين، للإمام الحافظ أبي حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٥٤ه تحقيق محمود إبراهيم زايد، الطبعة الأولى ١٣٩٦ه، دار الوعي حلب.

١٧٣ــ الكاشف عن حقائق غوامض التنزيل، لأبي القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري، المتوفى ٥٣٨ه، الطبعة الثالثة ١٤٠٧ه، دار الكتاب العربي بيروت.

١٧٤ــ كشف الأسرار على أصول البزدوي، للعلامة عبدالعزيز بن أحمد بن محمد البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٣٠ه، الصدف ببلشرز كراتشي.

١٧٥ــ الكواكب النيّرات في معرفة من اختلط من الرواة الثقات، لأبي البركات محمد بن أحمد المعروف بابن الكيال رحمه الله تعالى المتوفى ٩٣٩ه، تحقيق ودراسة: الدكتور عبدالقيوم بن عبدرب النبي، الطبعة الثانية ١٤٢٠ه/ ١٩٩٩م. المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة.

١٧٦ــ لامع الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيدأحمد الكنكوهي رحمه الله، المتوفى سنة:١٣٢٣،ضبط: الإمام المحدث محمد يحيى الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ه، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة،ط: ١٣٩٦ه/ ١٩٧٦م.

١٧٧ــ اللباب في تهذيب الأنساب، للإمام عزالدين أبي الحسن علي بن محمد بن محمد الشيباني الجزري، رحمه الله تعالى، دار صادربيروت ١٤٠٠ه/ ١٩٨٠م.

١٧٨ــ لسان العرب، للإمام العلامة اللغوي أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم بن منظور الإفريقي المصري، المتوفى ٧١١ه، نشرأدب الحوزة، قم، إيران ١٤٠٥.

١٧٩ــ لسان الميزان، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجرالعسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ه، تحقيق: الشيخ عبدالفتاح أبوغدة، رحمه الله تعالى، دار البشائر الإسلامية، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٣ه/ ٢٠٠٢م

١٨٠ــ المبسوط، لشيخ الإسلام أبي بكر محمد بن احمد بن أبي سهل السرخسي الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٨٣ه، دارالمعرفة بيروت، ١٣٩٨ه/ ١٩٧٨م.

١٨١ــ مجمع الزوائد ومنبع الفوائد لحافظ نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٧ه، دار الفكر بيروت.

١٨٢ــ مجموع الفتاوى لشيخ الإسلام تقي الدين أبي العباس أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٢٨هـ، تحقيق: عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد بالمدينة المنورة.

١٨٣ــ المجموع شرح المهذب، للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا محيى الدين يحيى بن شرف بن مري النووي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٦٧٦هـ، شركة من علماء الأزهر/ دار الفكربيروت.

١٨٤ــ المحلى، للإمام أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٥٦هـ، تحقيق: الشيخ المحقق أحمد محمد شاكررحمه الله تعالى، إدارة الطباعة المنيرية بمصر١٣٥٢هـ.

١٨٥ــ مختار الصحاح، للإمام محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي رحمه الله، المتوفى بعد سنة: ٦٦٦هـ، دار المعارف مصر.

١٨٦ــ مختصر اختلاف العلماء (للإمام المحدث الفقيه أبي جعفرأحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله، المتوفى ٣٢١هـ) للإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازي المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: الدكتور عبدالله نذير أحمد مزي، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٦هـ/ ١٩٩٥م.

١٨٧ــ مختصرالكامل، للإمام تقي الدين أحمد بن علي المقريزي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٤٥هـ تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، مكتبة السنة بالقاهرة، الطبعة الأولى ١٤١٥هـ/ ١٩٩٤م.

- مختصر سنن أبي داود للحافظ عبد العظيم بن عبدالقوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، المطبوع مع معالم السنن للخطابي، وتهذيب السنن لابن القيم، بمطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧هـ.

١٨٨ــ مختصر سنن أبي داود للحافظ عبدالعظيم بن القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، تحقيق وتعليق: محمد صبحي بن حسن حلاق، مكتبة المعارف الرياض.

١٨٩ــ المدونة الكبري، لإمام دار الهجرة مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٧٩هـ، الطبعة الأولى ١٤١٥هـ/ ١٩٩٤م، دار الكتب العلمية، بيروت.

١٩٠ــ المراسيل للإمام الحافظ المتقين أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٥هـ، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنووط، الطبعة الأولى ١٤٠٨هـ/ ١٩٩٨م، مؤسسة الرسالة بيروت.

١٩١ــ مراقي الفلاح(مع حاشية للطحطاوي) للعلامة الفقيه حسن بن عمار الشرنبلالي المصري الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٦٩ھ، نور محمد كارخانه تجارت آرام باغ، كراتشي.

١٩٢ــ مرقاة الصعود إلى سنن داود، للإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١ھ، تحقيق: الدكتور محمد إسحاق محمد آل إبراهيم الطبعة الأولى ١٤٣٠ھ/ ٢٠٠٩م، الرياض.

- مرقاة الصعود، بتحقيق محمد شايب شريف، الطبعة الأولى ١٤٣٣ھ/ ٢٠١٢م، دار ابن حزم بيروت.

١٩٣ــ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠١٤ھ، مكتبه إمداديه ملتان.

١٩٤ــ المستدرک على الصحيحين، (مع تلخيص المستدرک) للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٠٥ھ، دار الفكر بيروت.

- المستدرک للحاكم، بتحقيق: مصطفى عبدالقادرعطا، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١١ھ/ ١٩٩٠م.

١٩٥ــ المسلک المتقسط في المنسک المتوسط للعلامة علي بن سلطان محمد الهروي المعروف بالملا علي القارئ، رحمه الله تعالى، المتوفى١٠١٤ھ، الطبعة الأولى ١٣٢٨ھ، مطبعة الترقي الماجدية بمكة المحمية.

١٩٦ــ مسلم الثبوت بشرحه فواتح الرحموت للإمام القاضي محب الله بن عبد الشكور البهاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ١١١٩ھ، الطبعة الأولى ١٤٢٣ھ/ ٢٠٠٢م، دار الكتب العلمية.

١٩٧ــ مسند أبي عوانة، للإمام الجليل أبي عوانة يعقوب بن إسحاق الإسفرائيني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١٦ھ، تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، الطبعة الدولى ١٤١٩ھ/ ١٩٩٨م، دار المعرفة، بيروت، لبنان.

١٩٨ــ مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن المثنى الموصلي، رحمه الله تعالى، المتوفى:٣٠٧ھ، تحقيق: حسين سليم أسد، الطبعة الأولى: ١٤٠٨ھ/ ١٩٨٤م، دار المأمون للتراث، دمشق.

• مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن محمد بن حنبل رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٤١هـ، بتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ/ ٢٠٠١م.

١٩٩ــ مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن محمد بن حنبل رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٤١هـ، المكتب الإسلامي/ دار صادر بيروت.

٢٠٠ــ مسند البزار(البحر الزخار) للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن عبدالخالق العتكي البزار، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٩٢هـ، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله وآخرين، الطبعة الأولى ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٨م، مؤسسة علوم القرآن/مكتبة العلوم والحكم بالمدينة المنورة.

٢٠١ــ مسند الحميدي، للإمام المحدث أبي بكر عبدالله بن الزبيرالقرشي المعروف بالحميدي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٠٩هـ، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية/ مكتبة المتنبي، بيروت/ القاهرة.

٢٠٢ــ مسند الشاميين، للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب اللخمي الطبراني ٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي بن عبدالمجيد السلفي، الطبعةالأولى: ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٩م، مؤسسة الرسالة، بيروت.

٢٠٣ــ المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم، للإمام الحافظ أبي نعيم أحمدبن عبدالله بن أحمد بن إسحاق الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٣٠هـ، تحقيق محمد حسن إسماعيل الشافعي، الطبعة الأولى: ١٤١٧هـ/ ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.

٢٠٤ــ مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث أبي داود سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٠٤هـ، دار المعرفة بيروت.

٢٠٥ــ مشاهير علماء الأمصار، للإمام أبي حاتم محمد بن حبان أحمد التميمي البستي، رحمه الله تعلى، المتوفى ٣٥٤هـ، تحقيق: المستشرق فلا يشمهر،ط: ١٩٥٩م، دار الكتب العلمية.

٢٠٦ــ المصباح المنيرفي غريب الشرح الكبير للرافعي، للعلامة أحمدبن محمد بن علي المقري الفيومي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧٠هـ، الطبعة الخامسة بالمطبعة الأميرية بالقاهرة.

٢٠٧ــ مصفّى شرح موطا(مع المسوى) للإمام أحمد بن عبدالرحيم المعروف بالشاه ولي الله الدهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٧٦هـ، مطبع فاروقي دهلي، ١٢٩٣هـ.

• المصنف لابن أبي شيبة، طبعة: شركة دار القبلة/ مؤسسة علوم القرآن.

٢٠٨ــ المصنف لابن أبي شيبة، للأمام أبي بكرعبدالله بن محمد بن أبي شيبة رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٥ه، تحقيق: الشيخ المحقق المحدث محمدعوامة، أدارة القرآن والعلوم الذسلامية كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ه/ ٢٠٠٦م.
٢٠٩ــ المصنف للأمام المحدث أبي بكرعبدالرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٢١١ه، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي، كراتشي، والهند، الطبعةالأولى: ١٣٩٠ه/ ١٩٧٠م.
٢١٠ــ المطالب العالية بزوائد المسانيد الثمانية، للحافظ أحمد بن علي المعروف بابن حجرالعسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى٨٥٢ه، تحقيق الشيخ المحدث المحقق حبيب الرحمن الأعظمي رحمه الله تعالى، دار البازمكة المكرمة.
٢١١ــ معارف السنن شرح سنن الترمذي، للإمام المحدث الشيخ السيد محمد يوسف بن السيدمحمد زكريا الحسيني البنوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٩٧، المكتبة البنورية كراچي.
٢١٢ــ معالم السنن شرح سنن الإمام أبي داود رحمه الله تعالى، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨ه، طبعه وصححه محمد راغب الطباخ في مطبعته العلمية بحلب.
- معالم السنن، المطبوع مع تهذيب السنن لابن القيم، ومختصر المنذري،بمطبعة أنصارالسنة المحمدية، ١٣٦٧ه/ ١٩٤٨م.
٢١٣ــ المعجم الأوسط للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠ه، تحقيق: طارق بن عوض الله وعبدالمحسن بن إبراهيم، دار الحرمين القاهرة، ١٤١٥ه/ ١٩٨٥م.
٢١٤ــ معجم البلدان، للعلامة شهاب الدين أبي عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي، رحمه الله تعالى،المتوفى ٦٢٦ه، دار إحياء التراث العربي بيروت.
٢١٥ــ المعجم الكبير، الإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠ه، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
٢١٦ــ المعجم الوسيط، للكتور إبراهيم أنيس والدكتور عبدالحليم منتصروعطية الصوالحي، ومحمد خلف الله أحمد، مجمع اللغة العربية بدمشق.

٢١٣- المعجم الأوسط للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: طارق بن عوض الله وعبدالمحسن بن إبراهيم، دار الحرمين القاهرة، ١٤١٥هـ/ ١٩٨٥م.

٢١٤- معجم البلدان، للعلامة شهاب الدين أبي عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي، رحمه الله تعالى،المتوفى ٦٢٦هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت.

٢١٥- المعجم الكبير، الإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

٢١٦- المعجم الوسيط، للكتور إبراهيم أنيس والدكتور عبدالحليم منتصروعطية الصوالحي، ومحمد خلف الله أحمد، مجمع اللغة العربية بدمشق.

٢١٧- معجم مقايس اللغة، لابي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٥هـ تحقيق: عبدالسلام محمدهارون، دارالفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٩هـ/ ١٩٧٩م.

٢١٨. معرفة الثقات من رجال أهل العلم والحديث ومن الضعفاء وذكرمذاهبهم وأخبارهم، للإمام أبي الحسن أحمد بن عبدالله بن صالح العجلي الكوفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢١٦هـ، تحقيق: عبدالعليم عبدالعظيم البستوي، مكتبة الدار، المدينة المنورة، الطبعة الأولى: ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.

٢١٩- معرفة الرجال، للإمام يحيى بن معين، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، برواية أبي العباس أحمد بن محمد بن القاسم بن محرز، تحقيق: محمد كامل القصار، مجمع اللغة العربية دمشق ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.

٢٢٠. معرفة الصحابة لأبي نعيم، للإمام المحدث العلامة أحمد بن عبدالله بن أحمد بن إسحاق بن مهران، المعروف بأبي نعيم الأصبهاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٣٠هـ، تحقيق: عادل بن يوسف العزازي، الطبعة الأولى ١٤١٩هـ/ ١٩٩٨م، دار الوطن للنشر، الرياض.

٢٢١- معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن إسحاق بن يحيى بن منده الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٥هـ، تحقيق: الدكتور عامرحسن صبري، الطبعة الأولى ٢٠٠٥م/ ١٤٢٦هـ، مطبوعات جامعة الإمارات العربية المتحدة.

- معرفة أنواع علم الحديث(انظر: علوم الحديث)

محمود فاخوري وعبدالحميد مختار، الطبعة الأولى ١٣٩٩هـ/ ١٩٧٩م، مكتبة أسامة بن زيد، حلب سورية.
٢٢٥ــ المغني في الضعفاء، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، تحقيق:الدكتور نورالدين عتر، إدارة إحياء التراث الإسلامي بدولة قطر.
٢٢٦ــ المغني في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كنى الرواة وألقابهم وأنسابهم، للعلامة المحدث الشيخ محمد طاهر بن علي الهندي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٨٦هـ، تحقيق وتعليق: الشيخ زين العابدين الأعظمي، الطبعة الأولى ١٤٢٦هـ، الرحيم إكادمي، كراتشي باكستان.
٢٢٧ــ المغني في فقه الإمام أحمد بن حنبل الشيباني رحمه الله تعالى، للإمام موفق الدين أبي محمد عبدالله بن أحمد بن قدامة رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٠هـ، دار الفكر،بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٥هـ/ ١٩٨٥م.
٢٢٨ــ مفاتيح العلوم، للعلامة أبي عبدالله محمد بن أحمد بن يوسف الكاتب البلخي الخوارزمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٧هـ، تحقيق إبراهيم الأبياري، الطبعة الثانية ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٩م، دار الكتاب العربي.
• مقدمة ابن الصلاح (انظر: علوم الحديث)
٢٢٩ــ مقدمة لامع الدراري (المطبوع باسم الكوكب الدري) للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ١٤٠٢هـ، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد،ط: ١٤٢٠هـ.
• مناسك ملاعلي القاري (انظر: المسلك المتقسط في المنسك المتوسط)
٢٣٠ــ المنتقى شرح موطأ الإمام مالك، للإمام القاضي أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعدبن أيوب الباجي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٩٤هـ، تحقيق: محمد عبدالقادر أحمد عطا، الطبعة الأولى: ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.
٢٣١ــ المنتقى من السنن المسندة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، للإمام أبي محمد عبدالله بن علي بن الجارود النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٧هـ، تعليق عبدالله عمرالبارودي، الطبعة الأولى: ١٤٠٨هـ/ ١٩٨٨م، مؤسسة الكتب الثقافية/ دارالجنان، بيروت.

٢٣٢ــ موارد الظمآن إلى زوائد ابن حبان للإمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله تعالى،المتوفى٦٠٧ه، تحقيق محمد عبدالرزاق حمزة، دار الكتب العلمية بيروت.
٢٣٣ــ مواهب الجليل شرح مختصر خليل، لأبي عبدالله محمد بن محمد بن عبدالرحمن الطرابلسي المغربي المتوفى ٩٥٤ه، دار عالم الكتب ١٤٢٣ه/ ٢٠٠٣م.
٢٣٤ــ موسوعة أقوال الإمام أحمد في رجال الحديث وعلله، جمع وترتيب: السيد أبو المعاطي النوري وأحمد عبدالرزاق ومحمود محمد خليل، الطبعة الأولى، ١٤١٧ه/ ١٩٩٧م، عالم الكتب.
٢٣٥ــ الموسوعة الفقهية الكويتية، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت، الطبعة الرابعة: ١٤١٤ه/ ١٩٩٣م.
٢٣٦ــ الموطأ للإمام مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٧٩ه، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله تعالى، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
٢٣٧ــ ميزان الاعتدال في نقد الرجال، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨ه، تحقيق: علي محمد البجاوي، دارإحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي وشركاه، الطبعة الأولى: ١٣٨٢ه/ ١٩٦٣م.
٢٣٨ــ نتائج الأفكارفي تخرج أحاديث الأذكار للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ه، تحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، الطبعة الثانية ١٤١٥ه/ ١٩٩٥م، دار ابن كثيردمشق/ بيروت.
٢٣٩ــ نثر الأزهار شرح معاني الآثار، للعلامة محمدأمين الأوركزئي، رحمه الله تعالى، المتوفى شهيدا١٤٣٠ه، الجامعة اليوسفية، بشاهووام، هنكو، كوهات باكستان.
٢٤٠ــ نزهة النظرفي توضيح نخبة الفكر، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، تحقيق: الدكتور نورالدين عتر، مكتبة البشرى، كراتشي.
٢٤١ــ نصب الراية في تخريج أحاديث الهداية للإمام الحافظ جمال الدين عبدالله بن يوسف الزيلعي رحمه الله تعالى، المتوفى٧٦٢ه، تحقيق: الشيخ محمد عوامة، الطبعة الأولى ١٤١٨ه/ ١٩٩٧م، مؤسسة الريان بيروت/ دار القبلة جدة.
٢٤٢ــ النهاية في غريب الحديث والأثر، للإمام مجد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري، المعروف بابن الأثير رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٠٦ه، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٣٠ه/ ٢٠٠٩م.

٢٤٣ــ نيل الأوطار من أحاديث سيد الأبرار شرح منتقى الأخبار، للشيخ الإمام محمد بن علي الشوكاني رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٠ه، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر.
٢٤٤ــ الهداية شرح بداية المبتدي، للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغيناني، رحمه الله تعالى، ٥٩٣ه، مكتبة البشرى، كراتشي، الطبعة الثانية: ١٤٢٨ه/ ٢٠٠٧م.
٢٤٥ــ هدي الساري مقدمة فتح الباري، للحافظ أبي الفضل أحمد بن على بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ه، دار الفكر، بيروت.
٢٤٦ــ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٨١ه، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر، بيروت،١٣٩٨ه/ ١٩٧٨م.

تمت بالخير